

निर्णय नं. ८५१५

सर्वोच्च अदालत, विशेष इजलास
माननीय न्यायाधीश श्री खिलराज रेग्मी
माननीय न्यायाधीश श्री रणबहादुर बम
माननीय न्यायाधीश श्री अवधेशकुमार यादव
रिट नं. २०६६-WS-००३२
आदेश मिति: २०६७।३।१५

विषय: उत्प्रेषण ।

निवेदक: काठमाडौं जिल्ला, काठमाडौं महानगरपालिका
वडा नं. ३३ घर भै हाल रेडियो प्रसार सेवा
विकास समिति, रेडियो नेपालमा करार पदमा
कार्यरत् परेश सापकोटा समेत
विरुद्ध
विपक्षी: नेपाल सरकार, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रपरिषद्को
कार्यालय समेत

- अपवाद स्वरूपको व्यवस्था बाहेक कुनै अमुक वर्गका व्यक्तिलाई फाइदा पुऱ्याउने किसिमबाट कुनै अधिकारको प्रयोग गरी भिन्न रूपको अवस्था सिर्जना गर्न नमिल्ने ।

(प्रकरण नं.५)

- आफूखुशी स्वेच्छाचारी रूपले योग्यता तोकी नियम संशोधन गर्दै जाने हो भने संस्थाको मूल उद्देश्य माथि नै नकरात्मक असर पर्ने सम्भावना रहन जाने हुन्छ । नेपाल सरकार सूचना तथा सञ्चार मन्त्रालयको स्वीकृतिले नियम बनाएको भन्नेसम्मको आधारमा कुनै वर्ग वा अमुक व्यक्ति विशेषको हित सम्बर्द्धन हुने किसिमबाट नियमको व्यवस्था संशोधन गरी खारेज वा थप गर्नु न्यायोचित हुन नसक्ने ।

(प्रकरण नं.६)

- प्रतिस्पर्धाको दायरालाई नै सक्नुचित तुल्याई खुल्ला प्रतियोगिताबाट पदपूर्ति गरिने नियम १८ को व्यवस्थालाई क्रियाशील हुनबाट रोकी सीमित प्रतियोगितासम्बन्धी थप व्यवस्था गरी एकपटकको लागि सीमित प्रतिस्पर्धा गराई

पदपूर्ति गरिने भनी थप गरिएको नियम १८क.को व्यवस्था संविधानसम्मत नदेखिने ।

(प्रकरण नं.७)

निवेदक तर्फबाट: विद्वान अधिवक्ता श्री बालकृष्ण नेउपाने

विपक्षी तर्फबाट: विद्वान उपन्यायाधिवक्ता श्री रमेश शर्मा पौडेल एवं विद्वान अधिवक्ता श्री दुर्गाप्रसाद अधिकारी

अवलम्बित नजीर: नेकाप २०४९, नि.नं.४५९७, पृष्ठ ७१०

सम्बद्ध कानून:

- रेडियो प्रसार सेवा विकास समिति कर्मचारी सेवा शर्त नियमावली, २०५७ को नियम १८क
- नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १२ र १३
- रेडियो प्रसार सेवा विकास समिति (गठन) आदेश, २०४९ को दफा १०

आदेश

न्या.खिलराज रेग्मी: नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३२ र १०७(१), (२) बमोजिम दायर भएको प्रस्तुत रिट निवेदनको संक्षिप्त तथ्य र आदेश यसप्रकार छ:-

नेपाल सरकारको लगानीमा सञ्चालित प्रतिष्ठानको सञ्चालनको लागि रेडियो प्रसार सेवा विकास समिति कर्मचारी सेवा शर्त नियमावली, २०५७ निर्माण गरी सो नियमअनुसार सञ्चालन भै आएकोमा मिति २०६६।५।१४ मा उपरोक्त नियमावलीको नियमको चौथो संशोधन गरी नियम १८ पछि नियम १८क. थप गरिएको व्यवस्था नेपालको अन्तरिम संविधानको धारा १२(३)(च) र १३ सँग बाभिएकोले धारा १०७(१) बमोजिम बदरको लागि प्रस्तुत निवेदन लिई आएका छौं ।

हामी निवेदक विगत ६ वर्षदेखि विपक्षी रेडियो प्रसार सेवा विकास समितिमा करार सेवाअन्तर्गत कार्यालय सहायक पदमा कार्यरत् छौं । मिति २०६६।१०।२० गते प्रकाशित सूचनामा यस समितिको केन्द्रीय कार्यालय र अन्तर्गतका कार्यालयमा रहेका पदहरू कर्मचारी सेवा शर्त नियमावली, २०५७ को

नियम १६(७) बमोजिम कायम भएका पदमा आन्तरिक प्रतियोगितात्मक परीक्षाद्वारा र नियम १८क. अनुसार २०६६।१।१३ सम्म पटक-पटक वा अविच्छिन्न रूपमा ७ वर्ष सेवा अवधि पूरा गरी ४५ वर्ष उमेर ननाघेका हाल करार वा ज्यालादारीमा कार्यरत् कर्मचारीहरू बीच सीमित प्रतिस्पर्धाद्वारा पदपूर्ति गर्नुपर्ने भएकोले दरखास्त फाराम बुझाउन सूचना प्रकाशित गरिएको रहेछ। उक्त सूचनामा नियम १८क. अन्तर्गत तह ५ समाचारवाचक सहसम्बाददातामा तीन, कार्यक्रम सहायकमा ४ र कार्यालय सहायकमा तीन पदका लागि विज्ञापन प्रकाशन भएको छ। उपर्युक्त विज्ञापन नियम १८क. अन्तर्गत प्रकाशित भएकोले स्वतः बदर हुने अवस्था छ।

निवेदकहरू ६ वर्षदेखि कार्यरत् रहेको अवस्थामा ७ वर्षको सेवा अवधि कुन आधारमा लगाइएको हो भन्ने कुराको विवेकसम्मत आधार देखाइएको छैन। समानताको हकको विपरीत रहेको नियम १८क. र सो अनुसार भएको विज्ञापन अनुसारको काम कारवाही गर्न मिल्दैन। कुनै पनि कानून लागू गर्न निश्चित उद्देश्य हुनपर्दछ। नागरिकबीच विभेदकारी कानूनी व्यवस्थाको अस्तित्व शून्य हुन्छ। अमुक वर्गलाई सुविधा प्राप्त गर्नबाट रोक्ने अथवा कुनै अर्को वर्गलाई अनुचित भार वहन गराउने एवं वर्गीकरणको आधारमा बनाइएको कुनै कानूनबाट कुनै नागरिकलाई उस्तै अवस्थाका अन्य नागरिकहरूले पाए सरहको अधिकार वा सुविधाबाट वञ्चित गरिन्छ अथवा अन्य नागरिकहरू भन्दा बढी दायित्व बोकाइन्छ भने त्यो कानून असंवैधानिक र अमान्य हुन्छ भनी सर्वोच्च अदालतबाट विभिन्न सिद्धान्त स्थापित भएका छन्।

रेडियो प्रसार सेवा विकास समिति कर्मचारी सेवा शर्त नियमावली, २०५७ मा २०६६।५।१४ मा चौथो संशोधन गरी नियम १८ पछि थप गरिएको नियम १८क. ले निवेदकहरूलाई कानूनको समान संरक्षणबाट वञ्चित गरी संविधानको धारा १२ र १३ द्वारा प्रदत्त मौलिक हक हनन् भएकोले सो प्रावधान संविधानको धारा १ र १०७(१) बमोजिम प्रारम्भदेखि नै बदर घोषित गरिपाउँ। साथै सो नियमको व्यवस्थाबमोजिम २०६६।१०।२० मा प्रकाशित विज्ञापन नं. १, २, ३/०६६।०६७ समेत धारा १०७(२) बमोजिम उत्प्रेषणको आदेशले बदर गरिपाउँ। गैरकानूनी

नियमको आधारमा पदपूर्ति भएपछि निवेदन मागबमोजिमको आदेश जारी हुँदा पनि उपचार प्राप्त नहुने र निवेदन माग नै प्रभावहीन हुने हुँदा सो विज्ञापनअनुसार नियम १८क. बमोजिम सीमित प्रतिस्पर्धाबाट लिइने परीक्षा प्रक्रिया अगाडि नबढाउनु, यथास्थितिमा राख्नु भनी विपक्षीहरूको नाममा अन्तरिम आदेश समेत जारी गरी प्रस्तुत रिट निवेदनलाई अग्राधिकार प्रदान गरी सुनुवाई गरिपाउँ भन्ने समेत व्यहोराको रिट निवेदन पत्र।

यसमा के कसो भएको हो ? निवेदकको मागबमोजिमको आदेश किन जारी हुनु नपर्ने हो ? यो आदेशप्राप्त भएको मितिले बाटाको म्याद बाहेक १५ दिनभित्र महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमार्फत् लिखित जवाफ पठाउनु भनी निवेदनको एकप्रति नक्कल साथै राखी विपक्षीहरूलाई सूचना पठाई त्यसको बोधार्थ महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयलाई दिई लिखित जवाफ आए वा अवधि नाघेपछि पेश गर्नु।

अन्तरिम आदेशको सम्बन्धमा विचार गर्दा, निवेदन दावीअनुसारको २०६६।१०।२० को सूचना नं. १/०६६।०६७ अन्तर्गतको विज्ञापन नं. १, २, ३ को विज्ञापनमा रेडियो प्रसार सेवा विकास समिति कर्मचारी सेवा शर्त नियमावली, २०५७ को नियम १८क. बमोजिम लिइने परीक्षासम्बन्धी काम कारवाही निवेदनको टुंगो नलागेसम्म नगर्नु नगराउनु भनी अन्तरिम आदेश जारी गरी दिएको छ। सोको सूचना विपक्षीहरूलाई दिनु भन्ने व्यहोराको २०६६।११।२७ को यस अदालतको आदेश।

रेडियो प्रसार सेवा विकास समितिको कर्मचारी सेवा शर्त नियमावलीले कर्मचारीको पदपूर्ति गर्ने सम्बन्धमा कानूनी व्यवस्था गरेको छ। उक्त समितिले कर्मचारीको पदपूर्ति सम्बन्धी काम गर्दा कर्मचारी सेवा शर्त नियमावलीको अधिनमा रही सोसम्बन्धी काम उक्त समितिबाटै हुने हुँदा यस मन्त्रालयलाई विपक्षी बनाउनु पर्ने कुनै औचित्य नहुँदा निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्ने समेत व्यहोराको नेपाल सरकार, सूचना तथा सञ्चार मन्त्रालय तर्फबाट प्रेषित लिखित जवाफ।

रेडियो प्रसार सेवा विकास समिति रेडियो नेपाल एक स्वायत्त संस्था हो। यसले आफ्नो कार्य सञ्चालनको लागि नेपाल सरकारको स्वीकृति लिई आवश्यक नियमहरू बनाउन वा संशोधन गर्नसक्छ।

यसै अनुरूप करार तथा ज्यालादारी कर्मचारी समेतको हक हितलाई ध्यानमा राखी सबै संघ संगठनको सिफारिशमा रेडियो प्रसार सेवा विकास समिति रेडियो नेपाल कर्मचारी सेवा शर्त नियमावली, २०५७ लाई समसामयिक परिमार्जन गरी संशोधन गर्न बाञ्छनीय भएकोले नेपाल सरकार सञ्चार मन्त्रालय समेतबाट स्वीकृत लिई २०६६।१५।१४ मा सो नियमावलीको नियम १८ पछि नियम १८क थप गरिएको हो। रेडियो नेपालमा करार वा ज्यालादारीमा नियुक्त भएका योग्य कर्मचारीलाई नै आन्तरिक प्रतिस्पर्धाका आधारमा रिक्त पदमा पदपूर्ति गर्दा उचित नै देखिँदा त्यसको लागि ७ वर्ष अवधिको मापदण्ड तोकिएको हो। कुनै कर्मचारीलाई नोक्सान पुऱ्याउने नियतले नियमको व्यवस्था थप गरिएको होइन। नियम १८कको थप प्रावधानअनुसार विगत लामो समयदेखि कार्यरत् रहेका करार वा ज्यालादारी कर्मचारीहरूको वृत्ति विकासमा बाधा पुगेको र निजहरूलाई पनि अन्य स्थायी कर्मचारी सरह अवसर प्रदान गर्ने उद्देश्यले करार वा ज्यालादारीमा कार्यरत् कर्मचारीलाई उनीहरूको दक्षता र योग्यता समेतलाई ध्यानमा राखी रिक्त स्थानमा प्रतिस्पर्धा गरिएको हो। ज्यालादारी वा करारमा नियुक्त भै ७ वर्ष अवधि पूरा गरेका कर्मचारी योग्य हुने र रेडियो नेपालको कार्यसञ्चालनमा मद्दत पुग्ने दृष्टिकोण राखी नियममा थप व्यवस्था गरिएको हो।

निवेदकहरू ६ वर्ष करारमा रहेकोले ६ वर्षको अवधि राखी नियम संशोधन हुनुपर्छ भन्ने मनसाय राखी निवेदन जिकीर लिइएको छ। सो संशोधन संविधानसँग बाभिएको भन्न मिल्दैन। ७ वर्ष करार वा ज्यालादारीमा काम गरेका कर्मचारीलाई नै आन्तरिक रूपमा प्रतिस्पर्धा गराई वि.नं. १/०६६।०६७ सह समाचारवाचक/सहसम्बादाता तह ५, वि.नं. २/०६६।०६७ कार्यक्रम सहायक तह ४ र वि.नं. ३/०६६।०६७ कार्यालय सहायक तह ४ मा आवश्यक पदपूर्ति गर्दा त्यस्ता व्यक्ति योग्य हुन्छन् भन्ने नेपाल सरकारको ठहर भएकोले सोअनुसार संशोधन गरिएको हो। यसले कसैलाई फाइदा र नोक्सान पुऱ्याउने अवस्था छैन। संशोधन सिफारिश गर्नुपूर्व कार्यरत् तीनवटा कर्मचारी संघ संगठनसँग छलफल गरी राय सुभावा लिइएको र त्यसउपर कुनै कर्मचारीको उजूरी परेको छैन। विज्ञापन प्रकाशित भएपछि मात्र

निवेदकहरूले रिट निवेदन दर्ता गर्न आएको अवस्था छ। ७ वर्ष करार वा ज्यालादारीमा बसी काम गर्ने व्यक्तिले अवसर प्राप्त गरेकै छन्। थप गरिएको नियम १८क ले निवेदकहरूको मौलिक हक हनन् नभएको हुँदा सो नियमको व्यवस्था बदर हुने स्थिति छैन। प्रकाशित विज्ञापनअनुसारको परीक्षा प्रक्रिया समेत रोक्नु पर्ने अवस्था नहुँदा रिट निवेदन खारेज गरिपाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको विपक्षी रेडियो प्रसार सेवा विकास समिति रेडियो नेपालको सञ्चालक समिति एवं पदपूर्ति समितिको तर्फबाट प्रेषित लिखित जवाफ।

न्यायपालिकाद्वारा प्रत्यायोजित विधानको न्यायिक परीक्षण गर्दा जन्मदात् एनसँग नियम बाभिएको छ, छैन (Theory of ultra vires to parent law), नियम अर्न्तगत वा प्रतिकूल छ, छैन (Theory of repugnancy or inconsistency to parent law) र प्रत्यायोजित अधिकार पुनः प्रत्यायोजन गर्न सकिँदैन (Delegates potes non-delegate-delegated power can not further delegate) भन्ने सिद्धान्तको आत्मसात गरी सो आधारमा मात्र न्यायिक परीक्षण गर्नसक्ने हो। निवेदकले सोबमोजिम दावी नै नलिएको अवस्थामा ऐनले दिएको अधिकारको प्रयोग गरी रेडियो प्रसार सेवा विकास समिति कर्मचारी सेवा शर्त नियमावली, २०५७ मा नियम १८क थप गरिएको संशोधनलाई अन्यथा भन्न मिल्दैन। नियमावलीको व्यवस्था जन्मदात् एनसँग बाभिएको भन्ने दावी नै नरहेको अवस्थामा नेपालको अन्तरिम संविधानको धारा १२ र १३ को व्यवस्थसँग अनुकूल वा प्रतिकूल के छ भनी सो नियमावलीउपर न्यायिक परीक्षण समेत हुन नसक्ने हुँदा रिट निवेदन खारेज गरिपाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको नेपाल सरकार, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रपरिषद्को कार्यालय तर्फबाट प्रेषित लिखित जवाफ।

नियमबमोजिम दैनिक मुद्दा पेसी सूचीमा चढी पेश हुन आएको प्रस्तुत रिट निवेदनमा निवेदक तर्फबाट रहनु भएका विद्वान अधिवक्ता श्री बालकृष्ण न्यौपानेले रेडियो प्रसार सेवा विकास समिति कर्मचारी सेवा शर्त नियमावली, २०५७ को चौथो संशोधन गरी थप गरिएको नियम १८क को व्यवस्थाले सीमित कर्मचारीको बीचमा प्रतिस्पर्धा गराउन खोजेको छ। रिट निवेदक रेडियो प्रसार सेवा विकास समितिमा कार्यरत् करार सेवाका

कर्मचारी हुन् । नियम १८क. ले थप गरेको ७ वर्ष करार वा ज्यालादारीमा काम गरेको मापदण्डले निवेदकहरूको हकमा असर परेको अवस्था छ । आफूखुसी करारमा नियुक्त गरी पछि त्यसैलाई अस्थायी गर्ने र ती अस्थायी कर्मचारीहरूलाई मिल्ने गरी नियमावली संशोधन गर्ने परिपाटीले खुल्ला प्रतिस्पर्धाको माध्यमलाई निष्प्रयोजित बनाउने परिपाटीको विकास भएको छ । नियम १८क. मा थप गरिएको व्यवस्थाले करार वा ज्यालादारीमा ७ वर्ष काम गरेको मापदण्ड के आधारमा निर्धारण गरिएको हो भन्ने कुराको पुष्ट्याई हुनसक्ने अवस्था छैन । खुल्ला प्रतिस्पर्धा गराउँदा उपयुक्त व्यक्तिको छनौट हुने कुरामा शंका गर्ने ठाउँ रहँदैन । प्रस्तुत विवाद राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको संशोधित नियमावलीको व्यवस्था विशेष इजलासबाट अमान्य भएको तथ्यसँग मिल्दोजुल्दो रहेको छ । व्यक्तिगत पहुँचका आधारमा नियुक्त कर्मचारीलाई नै स्थान दिने किसिमले थप गरिएको नियम १८क. को व्यवस्था नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १३ समेतको विपरीत हुँदा अमान्य र बदर घोषित हुनुपर्छ भन्ने समेत व्यहोराको वहस गर्नुभयो ।

विपक्षी नेपाल सरकार, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय समेतका तर्फबाट रहनु भएका विद्वान उपन्यायाधिवक्ता श्री रमेश शर्मा पौडेलले यस अदालत विशेष इजलासबाट आदेश भएको राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको नियमावलीको व्यवस्था र प्रस्तुत रिट निवेदनमा उठाइएको नियमावलीको व्यवस्था एउटै अवस्थामा राखेर हेर्न मिल्दैन । राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको विवादमा खुल्ला प्रतिस्पर्धा गर्न दिइएन भन्ने कुरा उठाइएको थियो भने प्रस्तुत निवेदनमा सेवा भित्र रहेका निवेदकहरूले आफ्नो ७ वर्षको अवधि नपुगेको भन्ने आधारमा नियमको व्यवस्था संविधानको प्रावधानसँग बाभिएको भनी जिकीर लिएको अवस्था छ । नियमको व्यवस्था थप गरी ७ वर्ष काम गरेको भनी राखेको कारणले आफूहरूको हकमा असर पुगेको भनी दावी लिएको भएतापनि निवेदकहरूलाई असमान गरी बाहेक गर्न खोजिएको होइन । अर्कोतर्फ नियमावलीको व्यवस्था कुन ऐनसँग बाभिएको भनी निवेदनमा देखाउन सक्नु भएको छैन । रेडियो प्रसार सेवा विकास समितिमा करारमा नियुक्त भएका

निवेदकहरूलाई संशोधन गरी थप गरिएको व्यवस्थाले कुनै असर पारेको स्थिति समेत छैन । निवेदकहरूले संशोधित नियमको मापदण्ड पूरा नगरेको आधारमा नियमको व्यवस्था नै बाभियो भनी अनुमानको आधारमा लिएको निवेदन माग दावीअनुसारको आदेश जारी हुने अवस्था छैन । रिट निवेदन खारेज हुनुपर्छ भन्ने समेत व्यहोराको वहस गर्नुभयो । त्यसैगरी विपक्षी रेडियो प्रसार सेवा विकास समिति रेडियो नेपालका तर्फबाट रहनु भएका विद्वान अधिवक्ता श्री दुर्गाप्रसाद अधिकारीले रेडियो नेपाल स्वायत्त संस्था भएकोले यसले आफ्नो कर्मचारी सेवा शर्त नियमावली नेपाल सरकार, सूचना तथा सञ्चार मन्त्रालयको स्वीकृति लिएर निर्माण गर्नसक्छ । रेडियो प्रसार सेवा विकास समिति कर्मचारी सेवा शर्त नियमावली, २०५७ मा थप गरिएको नियम १८क. को व्यवस्थाले तोकेको ७ वर्षको मापदण्डले निवेदकहरूको कुनै मौलिक हकमा असर परेको अवस्था छैन । निवेदकहरूको करारको अवधि ६ वर्ष मात्र भएको कारणले आफूहरू प्रतिस्पर्धाबाट बाहिरिने आशंकाका रिट निवेदन दिएको देखिन्छ । करार वा ज्यालादारीमा लामो समय काम गरेका कर्मचारीबीच प्रतिस्पर्धा गराई योग्य कर्मचारी छनौट गर्ने व्यवस्था संस्थाको हित विपरीत हुन सक्दैन । आफ्नो सेवा अवधि पूरा नभएको कारण निवेदकहरू रिट क्षेत्रमा प्रवेश गरेको भन्ने देखिएको हुँदा थप गरिएको नियम १८क. को व्यवस्था कायमै रहनुपर्छ । मागबमोजिमको आदेश जारी हुने अवस्था नहुँदा निवेदन खारेज हुनुपर्छ भन्ने समेत व्यहोराको वहस गर्नुभयो ।

विद्वान कानून व्यवसायीहरूको उपर्युक्त वहस जिकीर सुनी रिट निवेदनपत्र सहितको मिसिल अध्ययन गरी निर्णयतर्फ विचार गरी हेर्दा प्रस्तुत विवादमा निम्न प्रश्नहरूको निरूपण हुनुपर्ने देखिन आयो ।

- १) रेडियो प्रसार सेवा विकास समिति, कर्मचारी सेवा शर्त नियमावली, २०५७ को नियम १८क.को व्यवस्था संविधानसम्मत छ वा छैन ?
- २) निवेदन मागबमोजिमको आदेश जारी हुनुपर्ने हो वा होइन ?

२. विवादित नियम १८क. को व्यवस्था संविधानको धारा १२ र १३ को प्रावधानसँग बाभिएको छ वा छैन भनी निर्णय दिनुपर्ने पहिलो प्रश्नतर्फ विचार

गरी हेर्दा, रेडियो प्रसार सेवा विकास समिति कर्मचारी सेवा शर्त नियमावली, २०५७ मा मिति २०६६।५।१४ मा चौथो संशोधन गरी नियम १८ पछि थप गरिएको नियम १८क. को व्यवस्थाले निवेदकहरूलाई कानूनको समान संरक्षणबाट वञ्चित गरी नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १२ र १३ द्वारा प्रदत्त मौलिक हकमा आघात पुगेकोले सो नियम १८क.को व्यवस्था प्रारम्भदेखि नै बदर घोषित गरी उक्त नियम १८क. को आधारमा २०६६।१०।२० मा प्रकाशित विज्ञापन सूचना समेत उत्प्रेषणको आदेशद्वारा बदर गरिपाउँ भन्ने मुख्य निवेदन दावी लिएको पाइयो । करार तथा ज्यालादारीमा कार्यरत् कर्मचारीहरूको हक हितलाई ध्यानमा राखी सबै कर्मचारी संघ संगठनको सिफारिशको आधारमा सूचना तथा सञ्चार मन्त्रालयको स्वीकृति लिई रेडियो प्रसार सेवा विकास समिति, रेडियो नेपाल कर्मचारी सेवा शर्त नियमावली, २०५७ मा मिति २०६६।५।१४ मा चौथो संशोधन गरी नियमावलीको नियम १८ पछि नियम १८क. थप गरिएको हो । नियमावलीमा थप गरिएको नियम १८क.को व्यवस्था तथा सोअनुसार पदपूर्तिको लागि गरिएको विज्ञापन सूचनाको कार्यले निवेदकहरूको कुनैपनि संवैधानिक हक हनन् भएको छैन, थप गरिएको नियम १८क.को व्यवस्था संवैधानिक प्रावधानसँग बाभिएको समेत नहुँदा रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्ने प्रत्यर्थी रेडियो प्रसार सेवा विकास समिति, रेडियो नेपाल समेतको तर्फबाट लिखित जवाफ प्रेषित गरेको देखियो ।

३. पदपूर्ति सम्बन्धमा रेडियो प्रसार सेवा विकास समिति कर्मचारी सेवा शर्त नियमावली, २०५७ को व्यवस्था हेर्दा, नियमावलीको नियम १८ मा प्रतियोगिताको अनिवार्यता भनी उपनियम (१) मा सेवाको रिक्त पद नयाँ नियुक्तिबाट पूर्ति गर्दा खुला प्रतियोगिताको आधारमा गरिने छ । त्यस्तै उपनियम (२) मा आगामी वर्षको लागि आवश्यक पर्ने पदहरू कम्तिमा वर्षको एकपटक खुला प्रतियोगिताद्वारा पूर्ति गरिने छ भन्ने उल्लेख भएको पाइन्छ । नियम १८ ले सेवाको रिक्त पदमा नयाँ नियुक्ति गर्दा खुला प्रतियोगिताको आधारमा पदपूर्तिको व्यवस्था गरेको देखियो । सो नियमावलीमा मिति २०६६।५।१४ मा भएको चौथो संशोधनले मूल नियमावलीको नियम

१८ पछि थप गरिएको नियम १८क.को व्यवस्था यसप्रकार रहेको पाइयो:-

- १८क. सीमित प्रतियोगितासम्बन्धी व्यवस्था:
- (१) यस नियमावलीमा अन्यत्र जुनसुकै कुरा लेखिएको भएतापनि यो नियमावली प्रारम्भ हुनुभन्दा अगाडि समितिमा पटक-पटक वा अविच्छिन्न रूपमा कम्तीमा सात वर्ष करार वा ज्यालादारीमा काम गरिरहेका कर्मचारीहरूलाई समितिको तह ४ र ५ को सम्बन्धित सेवा समूहको पदमा एकपटकको लागि त्यस्ता कर्मचारीबीच मात्र सीमित प्रतिस्पर्धा गराई पदपूर्ति गरिनेछ ।
  - (२) उपनियम (१) बमोजिम सीमित प्रतियोगिताद्वारा पूर्ति गरिने तहको पद संख्या सञ्चालक समितिले निर्धारण गर्नेछ ।
  - (३) उपनियम (२) बमोजिम सञ्चालक समितिले पद निर्धारण गरेपछि त्यस्तो पदको दरबन्दी स्वतः सिर्जना भएको मानिनेछ ।
  - (४) यस नियमावलीबमोजिम न्यूनतम शैक्षिक योग्यता पूरा गरेका र उमेरको हद पैतालीस वर्ष ननाघेका व्यक्तिले मात्र उपनियम (१) बमोजिम हुने सीमित प्रतियोगितात्मक परीक्षामा उम्मेदवार हुन पाउनेछन् ।
  - (५) उपनियम (१) बमोजिम लिइने सीमित प्रतियोगितात्मक परीक्षासम्बन्धी अन्य व्यवस्था खुल्ला प्रतियोगितात्मक परीक्षा सरह लागू हुनेछ ।

४. नियमावलीमा संशोधन गरी थप गरिएको उल्लिखित नियम १८क.को व्यवस्थालाई निवेदकले गैर संवैधानिक भनी चुनौती दिई आएको पाइयो । पदपूर्ति सम्बन्धमा नियमावलीको नियम १८ को व्यवस्था यथावत कायम राखी चौथो संशोधनबाट नियम १८क. थप गरी सीमित प्रतियोगितासम्बन्धी व्यवस्था गरी नियमावलीमा अन्यत्र जुनसुकै कुरा लेखिएको भएतापनि रेडियो प्रसार सेवा विकास समितिमा पटक पटक वा अविच्छिन्न रूपमा कम्तीमा सात वर्ष करार वा ज्यालादारीमा कार्यरत् कर्मचारीलाई समितिको तह ४ र ५ को सम्बन्धित सेवा समूहको पदमा एकपटकको लागि कार्यरत् कर्मचारी बीच मात्र प्रतिस्पर्धा गराई

पदपूर्ति गरिने छ, भनी ७ वर्ष करार वा ज्यालादारीमा काम गरेको मापदण्ड निर्धारण गरेको देखियो । सेवाको रिक्त पदमा नयाँ नियुक्तिबाट पूर्ति गर्दा खुला प्रतियोगिताको आधारमा गरिने मूल नियम १८ को व्यवस्था कायमै राखी संशोधनद्वारा थप गरिएको नियम १८क.मा करार वा ज्यालादारीमा ७ वर्ष काम गरेको भनी अतिरिक्त योग्यता कायम गरी रिक्त रहेका सम्बन्धित पदमा सोही समितिमा कार्यरत कर्मचारीलाई अनुकूल हुने मापदण्ड निर्धारण गरिएको देखियो, जुन मापदण्ड समितिमा कार्यरत बाहेकका आम नागरिकले प्राप्त गर्नसक्ने अवस्था र परिस्थिति हुँदैन । रेडियो प्रसार सेवा विकास समितिमा कार्यरत कर्मचारीहरूको संघ संगठनको सुझावको आधार लिई करार वा ज्यालादारीमा काम गर्ने कर्मचारीको वृत्ति विकासलाई ध्यानमा राखी नियम १८क.को व्यवस्था थप गरिएको भन्ने विपक्षी रेडियो प्रसार सेवा विकास समितिको लिखित जवाफ रहेको छ । तर समितिमा हाल करार तथा ज्यालादारीमा ७ वर्षदेखि कार्यरत कर्मचारीहरूलाई शुरु नियुक्ति गर्दा कुनै प्रकारको नियमित प्रक्रियाद्वारा प्रतिस्पर्धा गराई मौखिक वा लिखित योग्यता परीक्षा लिइएको भन्ने समितिको लिखित जवाफ वा समितिका तर्फबाट प्रतिनिधित्व गर्ने विद्वान कानून व्यवसायीले आफ्नो वहस जिकीरमा कुनै तथ्य उल्लेख गरेको पाइएन भने अर्कोतर्फ समितिमा सात वर्षसम्म कार्यरत कर्मचारी के कुन विशेष योग्यता र दक्षताबाट अनुभवसिद्ध हुन पुगेका छन् भन्ने तथ्य समेत मिसिलबाट देखिँदैन । सम्बन्धित सेवा समूहमा नियम १८ को व्यवस्थाबमोजिम खुल्ला प्रतिस्पर्धाबाट पदपूर्ति गर्दा करार वा ज्यालादारीमा कार्यरत कर्मचारीहरू छनौट हुन नसक्ने भन्ने आधार पनि उल्लेख गरेको पाइएन ।

५. रेडियो प्रसार सेवा विकास समिति, रेडियो नेपाल राज्यको एक सार्वजनिक निकायको रूपमा रहेको संस्था भन्ने कुरामा विवाद छैन । राज्यको सार्वजनिक निकायको रूपमा रहेको संस्था नेपाली नागरिकप्रति निश्चय पनि जवाफदेही हुनैपर्छ यसमा सन्देह छैन । यसले सम्पादन गर्नुपर्ने काम पनि आम नागरिकको हित प्रतिकूल हुन सक्दैन । यस्ता संस्थाको सेवामा तोकेको योग्यता र शर्त पूरा गरेको अवस्थामा आम नेपाली नागरिकको सहज पहुँच हुनुपर्ने कुरामा समेत विवाद हुन सक्दैन । नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३

को धारा १२ मा स्वतन्त्रताको हकको व्यवस्था गरी उपधारा (३) को देहाय (च) ले कुनै पेशा, रोजगार, उद्योग र व्यापार गर्ने स्वतन्त्रता दिएको देखिन्छ । सोही उपधारा (३) को खण्ड (५) ले सार्वजनिक स्वास्थ्य वा नैतिकताको प्रतिकूल हुने कार्यमा केही सीमा बन्देज लगाएको अवस्थामा बाहेक प्रत्येक नागरिकलाई आफूले रोजेको पेशा, रोजगार, उद्योग वा व्यापार गर्ने स्वतन्त्रतालाई मौलिक हकको रूपमा परिभाषित गरेको पाइन्छ । वस्तुतः तोकिएको योग्यता पूरा गरेका नागरिकहरूले यसप्रकारका सार्वजनिक सेवाको अवसरमा समान हक राख्ने हुँदा सार्वजनिक सेवाको पदमा पदपूर्ति गर्दा केही सीमित व्यक्तिहरूलाई मात्र लाभ पुग्ने किसिमबाट वर्गीकरण गरिएको अवस्था भए उल्लिखित स्वतन्त्रताको हकमा बन्देज लगाएको अवस्था आउँछ । त्यसैगरी संविधानको धारा १३(१) ले सबै नागरिक कानूनको दृष्टिमा समान हुनेछन् । कसैलाई पनि कानूनको समान संरक्षणबाट बञ्चित गरिने छैन भनी समानताको हकको व्यवस्था गरेको पाइन्छ । उपधारा (३) को प्रतिबन्धात्मक वाक्यांशले गरेको अपवाद स्वरूपको केही सकारात्मक सीमा बाहेक कसैलाई पनि कानूनको समान संरक्षणबाट बञ्चित गर्न नपाइने प्रावधान राखेको देखिन्छ । सो अपवाद स्वरूपको व्यवस्था बाहेक कुनै अमुक वर्गका व्यक्तिलाई फाइदा पुऱ्याउने किसिमबाट कुनै अधिकारको प्रयोग गरी भिन्न रूपको अवस्था सिर्जना गर्न मिल्दैन । प्रस्तुत नियमावलीमा संशोधन गरी थप गरिएको नियम १८क.को व्यवस्थाले उपर्युक्त संविधानको धारा १३ को उपधारा (३) को प्रतिबन्धात्मक वाक्यांशअन्तर्गत परिभाषित व्यक्ति वा वर्गको प्रतिनिधित्व गराएको भन्ने पनि विपक्षीको लिखित जवाफ व्यहोराबाट देखिन आउँदैन ।

६. रेडियो प्रसार सेवा विकास समिति (गठन) आदेश, २०४१ को दफा १० ले दिएको अधिकार प्रयोग गरी रेडियो प्रसार सेवा विकास समितिले नेपाल सरकारको स्वीकृति लिइ नियम बनाउन सक्ने व्यवस्थालाई निवेदकले चुनौती दिएको अवस्था नभएको र प्रस्तुत विवाद नियम बनाउन सक्ने वा नसक्ने भन्ने नभै संशोधनद्वारा थप गरिएको व्यवस्था संविधानको धारा १२ र १३ अनुकूल छ वा छैन भन्ने रहेको छ । थप गरिएको नियमको व्यवस्थाले सात वर्ष करार वा

ज्यालादारीमा बसी काम गरेको व्यक्तिले अवसर पाएको र तोकिएको नियमको मापदण्ड मान्दिन भन्ने अधिकार निवेदकहरूलाई छैन भन्ने विपक्षी समितिको लिखित जवाफ समेत रहेको देखिन्छ। करार वा ज्यालादारीमा सात वर्षसम्म काम गरेका कर्मचारी मात्र एक पटकको लागि सीमित प्रतिस्पर्धा गर्न के कुन अवस्था र कारणले योग्य हुनपुगे वा ६ वर्षसम्म काम गरेका निवेदक कस्ता कर्मचारी के कुन र अवस्था कारणले प्रतिस्पर्धामै सामेल हुन नपाउने भए वा एकपटकको लागि मात्र नियम १८क.को व्यवस्था गर्दा संस्थाको के कुन हित प्रवर्द्धन हुनसक्छ भन्ने कुराको सन्तोषप्रद आधार देखाउन सकेको समेत पाइएन। आफूखुशी स्वेच्छाचारी रूपले योग्यता तोकिएको नियम संशोधन गर्दै जाने हो भने संस्थाको मूल उद्देश्य माथि नै नकरात्मक असर पर्ने सम्भावना रहन जाने हुन्छ। नेपाल सरकार सूचना तथा सञ्चार मन्त्रालयको स्वीकृतिले नियम बनाएको भन्नेसम्मको आधारमा कुनै वर्ग वा अमुक व्यक्ति विशेषको हित सम्बर्द्धन हुने किसिमबाट नियमको व्यवस्था संशोधन गरी खारेज वा थप गर्नु न्यायोचित हुन सक्दैन। यस्तो सीमित व्यक्तिहरूको हितअनुकूल हुने गरी मात्र थप गरिएको नियमको उपर्युक्त व्यवस्थाले निवेदकलगायत आम नागरिकको पेशा, रोजगारसम्बन्धी मौलिक हकउपर अनुचित बन्देज लगाएको देखियो।

७. निवेदक इमानसिंह गुरुङ्गको हकमा धनकुमारी गुरुङ्ग विरुद्ध सैनिक जनरल अदालत समेत भएको वन्दी प्रत्यक्षीकरण मुद्दा (नेकाप २०४९, अङ्क ८, नि.नं. ४५९७, पृष्ठ संख्या ७१०) मा “साधारण ज्ञान र विवेक भएका मानिसहरूले तर्कसंगत रूपमा वर्गीकरणको औचित्य बुझ्न र स्वीकार गर्नसक्ने स्थिति छैन अथवा कानूनद्वारा प्राप्त गर्न खोजिएको उद्देश्यसंग त्यसको कुनै विवेकपरक सम्बन्ध देखिन्न भने त्यो वर्गीकरण जथाभावी (Arbitrarily) गरिएको भन्नु पर्ने हुन्छ। त्यस्तो वर्गीकरणको आधारमा बनाइएको कुनै कानूनबाट कुनै नागरिकलाई उस्तै अवस्थाका अन्य नागरिकहरूले पाए सरहको कुनै अधिकार वा सुविधाबाट बञ्चित गरिन्छ अथवा अन्य नागरिकहरू भन्दा बढी वा ठूलो दायित्व बोकाइन्छ भने त्यो कानून समानताको हकको प्रतिकूल भै असंवैधानिक र अमान्य हुने” भन्ने समेत सिद्धान्त यस अदालतबाट प्रतिपादन भएको देखिन्छ। विवादित रेडियो प्रसार सेवा विकास

समिति कर्मचारी सेवा शर्त नियमावली, २०५७ को नियम १८क.को व्यवस्थाले कुनै औचित्य, आधार र प्रयोजन विना करार वा ज्यालादारीमा कम्तीमा सात वर्ष काम गरेका कर्मचारीहरू बीच मात्र सीमित प्रतिस्पर्धा गराई पदपूर्ति गर्ने व्यवस्थाले सोही समितिमा कार्यरत अन्य सात वर्ष सेवा नपुग भएका कर्मचारीहरू तथा तोकिएको योग्यता पूरा गरेका आम नागरिकहरू समेतको हकको प्रतिस्पर्धाको दायरालाई अति संकुचित बनाई भेदभावपूर्ण व्यवहार गरेको देखिँदा थप गरिएको नियम १८क.को व्यवस्था उल्लिखित सिद्धान्त समेतको विपरीत देखिन आयो। यसरी प्रतिस्पर्धाको दायरालाई नै संकुचित तुल्याई खुल्ला प्रतियोगिताबाट पदपूर्ति गरिने नियम १८ को व्यवस्थालाई क्रियाशील हुनबाट रोकी सीमित प्रतियोगिता सम्बन्धी थप व्यवस्था गरी एकपटकको लागि सीमित प्रतिस्पर्धा गराई पदपूर्ति गरिने भनी थप गरिएको नियम १८क.को व्यवस्था संविधानसम्मत देखिन आएन।

८. अब निवेदन मागबमोजिमको आदेश जारी हुनुपर्ने हो वा होइन भन्ने अन्तिम प्रश्नतर्फ हेर्दा, माथि पहिलो प्रश्नको सम्बन्धमा गरिएको विश्लेषणबाट विपक्षी रेडियो प्रसार सेवा विकास समिति, रेडियो नेपाल कानूनबमोजिम स्थापित राज्यको एक महत्वपूर्ण सार्वजनिक सेवा सञ्चालन गर्ने स्वायत्त प्रकारको निकाय रहेको भन्नेमा विवाद रहेन। यस्तो राज्यको सार्वजनिक सेवा सञ्चालन गर्ने निकायको काम कारवाही संविधान एवं कानूनसम्मत रहनुपर्ने हुँदा सो निकायमा रिक्त रहेका पदहरूमा पदपूर्ति गर्दा खुल्ला, पारदर्शी एवं आम नागरिकको समेत सहज पहुँच हुने किसिमबाट प्रतिस्पर्धाको आधारमा पदपूर्ति गर्ने व्यवस्थाविपरीत नियमावलीको नियम १८क. थप गरी सीमित प्रतियोगितासम्बन्धी व्यवस्था गरेको देखियो। रेडियो प्रसार सेवा विकास समिति कर्मचारी सेवा शर्त नियमावली, २०५७ को नियम १८क.ले सीमित प्रतियोगिताको भेदभावपूर्ण व्यवस्था गरेको देखिएको र प्रस्तुत व्यवस्था नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १२ को उपधारा (३) को देहाय (च) र धारा १३ को उपधारा (१) को प्रावधानविपरीत हुँदा प्रस्तुत नियमावलीको नियम १८क.को व्यवस्था नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १०७(१) बमोजिम प्रारम्भदेखि नै अमान्य र बदर घोषित गरिदिएको छ। उक्त नियमावली, २०५७

को नियम १८८को व्यवस्थावमोजिम विपक्षी रेडियो प्रसार सेवा विकास समिति, रेडियो नेपालले मिति २०६६।१०।२० मा प्रकाशित सीमित प्रतिस्पर्धाबाट पूर्ति गरिने पद अर्थात् सूचना नं. १/०६६।०६७ विज्ञापन नं. १, २ र ३/०६६।०६७ को पदपूर्ति समेतको काम कारवाहीको औचित्य नै समाप्त हुने हुँदा सोसम्बन्धी काम कारवाही समेत उत्प्रेषणको आदेशद्वारा बन्द गरिदिएको छ। प्रस्तुत आदेशको जानकारी महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमार्फत विपक्षी नेपाल सरकार, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रपरिषद्को कार्यालय समेतलाई दिई मिसिल नियमवमोजिम बुझाई दिनु। उक्त रायमा सहमत छौं।

न्या.रणबहादुर बम

न्या.अवधेशकुमार यादव

इति संवत् २०६७ साल भदौ ३१ गते रोज ५ शुभम्

इजलास अधिकृत: पुनाराम खनाल

निर्णय नं. ८५१६

सर्वोच्च अदालत, पूर्ण इजलास
माननीय न्यायाधीश श्री तपबहादुर मगर
माननीय न्यायाधीश श्री रामकुमारप्रसाद शाह
माननीय न्यायाधीश श्री भरतराज उप्रेती
रि.पु.इ.नं.०६७ -WH - ०००५
आदेश मिति: २०६७।१२।१५

विषय: बन्दीप्रत्यक्षीकरण।

रिट निवेदक: जिल्ला रामेछाप, गौश्वारा गा.वि.स.
वडा नं.४ घर भई हाल कारागार कार्यालय
काठमाडौंअन्तर्गत केन्द्रीय कारागारमा थुनामा
रहेको अर्जुन थापा

विरुद्ध

विपक्षी: काठमाडौं जिल्ला अदालत समेत

- कैद र जरीवानाको सजाय भएको मुद्दामा जरीवानाबापत अधिकतम् कति अवधि कैद गर्न मिल्ने हो भन्ने सम्बन्धमा कानूनले नै निश्चयात्मक रूपमा उपल्लो हद तोकेको स्थितिमा कानूनले तोकेको हदभन्दा बढी कैद

ठेक्के कार्य कानूनसम्मत भएको भनी मान्न नमिल्ने।

(प्रकरण नं.६)

- विधायिकी कानूनले स्पष्ट रूपमा गरेको व्यवस्थाविपरीत कैद ठेक्के र जरीवाना असूल गर्ने काम कारवाही कानूनसम्मत हुन नसक्ने।
(प्रकरण नं.७)
- चोरीको महलमा अधिकतम् र न्यूनतम\ कैद गर्न पाउने हद निर्धारण भएको तथा जरीवानाबापत समेत कैद नै गर्नुपर्ने कुरा उल्लेख भएकै आधारमा मात्र कैद ठेक्के सम्बन्धमा दण्ड सजायको महलमा भएका सारवान र कार्यविधिगत कानूनी व्यवस्थाको उपेक्षा गरी चोरीको महलको आधारमा नै कैद ठेक्का मिल्छ भन्ने निष्कर्षमा पुग्नु न्यायोचित नहुने।

(प्रकरण नं.१३)

- जरीवानालाई दिनको पच्चीस रुपैयाँको दरले परिणत गर्दा हुन आउने जतिसुकै अवधिसम्म कैदमा राख्न मिल्ने अर्थ गर्ने हो भने दण्ड सजायको ३८ नं. को देहाय १ को व्यवस्था मात्र होइन चोरीको २७ नं.को अधिकतम हदसम्बन्धी कानूनी व्यवस्था समेत निष्प्रयोजित हुने।
(प्रकरण नं.१६)
- जरीवानाबापत चार वर्षभन्दा बढी कैद ठेक्का नमिल्ने भन्ने दण्ड सजायको ३८ नं. को देहाय १ को कानूनी व्यवस्था कैद ठेक्के सम्बन्धको कार्यविधिगत व्यवस्थाका साथै व्यक्तिको वैयक्तिक स्वतन्त्रतासँग अविच्छिन्न रूपमा गाँसिएको सारवान प्रबन्ध पनि हो। व्यक्तिको वैयक्तिक स्वतन्त्रता कुण्ठित हुन सक्ने यो कानूनी व्यवस्थाको बलपूर्वक, ज्यादै कठोर र एकांगी ब्याख्या गर्नु न्यायोचित नहुने हुँदा जरीवानाबापत कैद ठेक्के सम्बन्धमा भएका समग्र व्यवस्थाहरूको समन्वयात्मक र रचनात्मक ब्याख्या गर्नु विवेकसम्मत हुने।
(प्रकरण नं.१७)
- चोरीको १४ नं. को देहाय २ ले जबर्जस्ती चोरी गर्नेलाई जरीवानाबापत पनि कैद गर्नुपर्छ भन्ने सजायसम्बन्धी घोषणात्मक व्यवस्था

गरेको भए पनि जरीवानाबापत कैद ठेक्काको लागि दण्ड सजायको ३८ नं. भन्दा बाहिर जान मिल्दैन । त्यसैले जरीवानाबापत चोरीको महलबमोजिम हुने कैद सजायको अधिकतम हद बढी हुनसक्ने देखिए पनि जरीवानाको सट्टामा ठेक्काको कैदको उपल्लो हद दण्ड सजायको महलको ३८ नं. को देहाय १ बमोजिम चार वर्षभन्दा बढी हुन नसक्ने ।

(प्रकरण नं.१८)

निवेदक तर्फबाट: विद्वान अधिवक्ता श्री राजेन्द्र भट्टराई
विपक्षी तर्फबाट: विद्वान उपन्यायाधिवक्ता श्री रेवतीराज त्रिपाठी

अवलम्बित नजीर: नेकाप २०६७, निर्णय नं. ८३१३, पृष्ठ २४२

सम्बद्ध कानून:

- नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १२(१), २४(४)
- मुलुकी ऐन चोरीको १४ र २७ नं.
- मुलुकी ऐन दण्ड सजायको ३८ नं.
- जिल्ला अदालत नियमावली, २०५२

आदेश

न्या.तपबहादुर मगर: बन्दीप्रत्यक्षीकरणको आदेश जारी गरिपाउँ भनी नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३२ र १०७(२) बमोजिम यस अदालतमा दायर भई संयुक्त इजलासले रुलिङ्ग एकरूपताको लागि सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०४९ को नियम ३(ख) बमोजिम यस पूर्ण इजलासमा पठाउने आदेश गरी पेश हुन आएको प्रस्तुत रिट निवेदनको संक्षिप्त तथ्य एवं आदेश यस प्रकार रहेको छ :-

बालसुन्दर मल्लको जाहेरीले वादी नेपाल सरकार र प्रतिवादी म निवेदक समेत भएको डाँका मुद्दामा काठमाडौं जिल्ला अदालतले मिति २०६५।५।११ गते मलाई सफाइ दिने ठहर गरी फैसला गरेको र उक्त फैसलालाई पुनरावेदन अदालत पाटनले मिति २०६६।८।३० गते सदर गरी अन्तिम भईरहेको छ । त्यसैगरी, पद्मा मल्लको जाहेरीले वादी नेपाल सरकार र प्रतिवादी म निवेदक समेत भएको ज्यान मार्ने उद्योग र जर्बजस्ती चोरी मुद्दामा काठमाडौं जिल्ला अदालतले मिति २०६५।५।११ गते वादी दावी ठहर

गरी मलाई १ महिना १५ दिन कैद र जरीवाना रु.७१,७८४।- बापत समेत ७ वर्ष ११ महिना २१ दिन कैद गरी जम्मा ८ वर्ष १ महिना ६ दिनको कैद हुने गरी फैसला गरेको छ । उक्त फैसलाउपर म निवेदकले पुनरावेदन गर्ने म्याद गुजारी पुनरावेदन गरेको छैन । नेपाल सरकारले पनि उक्त फैसलाउपर पुनरावेदन गरेको छैन । पुनरावेदन गर्ने म्याद पनि समाप्त भैसकेको हुँदा हाल उक्त मुद्दा अन्तिम भइरहेको छ ।

म निवेदक मिति २०६३।२।२२ गतेदेखि हालसम्म कारागार कार्यालय काठमाडौं अन्तर्गत केन्द्रीय कारागारमा थुनामा रहेको छु । म निवेदकलाई काठमाडौं जिल्ला अदालतको फैसलामा उल्लिखित जरीवानाबापत समेत कैद तोक्दा मुलुकी ऐन, दण्ड सजायको ३८, ४० र ५३क नं. अनुसार ४ वर्षभन्दा बढी कैद तोक्न विपक्षी जिल्ला अदालतलाई कुनै पनि कानूनले अधिकार दिएको छैन । विपक्षी काठमाडौं जिल्ला अदालतले कानूनले तोकेको परिधिभन्दा बाहिर गएर आफूलाई भएको अधिकतम कैद गर्ने अधिकार नाघी गैरकानूनी रूपमा कैद तोकी मलाई विपक्षी अदालतको गैरकानूनी कैदी पूर्जाको आधारमा विपक्षी कारागारले गैरकानूनी थुनामा राखेको छ । काठमाडौं जिल्ला अदालतले मलाई अधिकतम मिति २०६७।४।४ गतेसम्म मात्र थुनामा राख्न पाउने हो । उक्त अवधि पछि अर्थात् मिति २०६७।४।४ गते मलाई थुना मुक्त गर्नुपर्नेमा गैरकानूनी थुनामा राखी मेरो मानव अधिकार तथा सवैधानिक हकको समेत अपहरण हुने गरी आत्मनिष्ठ तरिकाले गैरकानूनी थुनामा राखी रहेको र उक्त थुना नेकाप २०६७, अङ्क २, नि.नं.८३१३, पृष्ठ २४२ मा प्रकाशित निवेदक गगन सिंह ठकुरी विरुद्ध कारागार कार्यालय जगन्नाथदेवल समेत विपक्षी भएको बन्दीप्रत्यक्षीकरण मुद्दामा प्रतिपादित सिद्धान्त समेतको आधारमा गैरकानूनी छ । विपक्षीहरूको उक्त काम कारवाही र निर्णयबाट मलाई नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १३, २४(४), ३२ द्वारा प्रदत्त मौलिक हक एवं दण्ड सजायको ३८, ४०, ५३क. नं. द्वारा प्रदत्त कानूनी हकहरूको समेत हनन् हुन गएको र ती हकहरूको प्रचलन गराउने अन्य कुनै वैकल्पिक एवं प्रभावकारी बाटो समेत नभएको हुनाले प्रस्तुत रिट निवेदन लिई सम्मानित अदालतसमक्ष उपस्थित भएको छु । मलाई काठमाडौं जिल्ला अदालतको गैरकानूनी आदेशानुसार

कारागार कार्यालयको गैरकानूनी थुनाबाट मुक्त गरिपाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको यस अदालतमा पर्न आएको रिट निवेदन ।

यसमा के कसो भएको हो ? निवेदकको मागबमोजिम आदेश किन जारी हुनु पर्ने हो ? यो आदेश प्राप्त भएको मितिले बाटाको म्याद बाहेक ३ दिनभित्र विपक्षीहरूबाट लिखित जवाफ मगाई पेश गर्नु भन्ने समेत व्यहोराको यस अदालतको मिति २०६७।४।१३ को आदेश ।

प्रतिवादीलाई चोरीको १ र ४ नं. विरुद्धको कसूरमा सोही महलको १४ नं. को देहाय २ बमोजिम जनही डेढ महिना कैद र विगोबमोजिम जरीवाना गरी सोबापत समेत कैद हुने ठहरी यस अदालतबाट मिति २०६५।५।११ मा फैसला भएको र सोही फैसलाबमोजिम निवेदकलाई कैद ठेकिएको हुँदा अदालतको फैसलाले तोकेको कैद ठेकिएको कानूनसम्मत भएकोले रिट निवेदन मागबमोजिमको आदेश जारी हुनुपर्ने अवस्था छैन । प्रस्तुत रिट निवेदन खारेज गरिपाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको काठमाडौँ जिल्ला अदालतको तर्फबाट पेश हुन आएको लिखित जवाफ ।

काठमाडौँ जिल्ला अदालत तहसील शाखाको च.नं. ७९२, मिति २०६५।८।१९ को प्राप्त पत्रमा यी निवेदकलाई मिति २०६३।२।२२ देखि मिति २०७१।३।२७ सम्म थुनामा राख्ने आदेश भएको हुँदा सोबमोजिम निज हाल यस कारागारमा कैदमा रहेकोले मागबमोजिमको आदेश जारी हुनुपर्ने अवस्था नहुँदा रिट निवेदन खारेज गरिपाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको कारागार कार्यालय जगन्नाथ देवल काठमाडौँको तर्फबाट पेश हुन आएको लिखित जवाफ ।

प्रस्तुत रिट निवेदनमा आकर्षित हुने भनी जिकीर लिइएको मुलुकी ऐन, दण्ड सजायको महलको ३८, ४० र ५३क. नं. मा भएका व्यवस्थाहरूलाई समग्रतामा अध्ययन गर्दा ती कानूनी व्यवस्थाहरूमा कैद र जरीवाना वा दुवै वा जरीवाना मात्रको सजाय भएकोमा जरीवाना नतिरे बापत कैद गर्दा वा कैद ठेक्दा चार वर्षभन्दा बढी कैद गर्न नहुने गरी ठेक्नु पर्ने व्यवस्था गरिएको देखिन्छ । यी निवेदकलाई चोरीको महलको १४ नं. को देहाय २ बमोजिम जबरजस्ती चोरीमा सजाय भएको तथ्यमा विवाद छैन । चोरीको महलको १४ नं. को देहाय २ मा “जबरजस्ती चोरी

गर्नेलाई यसै महलको १२ नं. बमोजिम हुने सजायको डेढी बढाई सजाय गरी जरीवानाबापत समेत कैद गर्नु पर्छ र सोबमोजिम गर्दा चार महिनादेखि घटी कैद हुने भएमा चार महिना कैद गर्नु पर्छ” भन्ने व्यवस्था गरिएको हुँदा जरीवानाबापतको कैद गर्ने वा नगर्ने भन्ने कुरा निर्णयकर्ताको स्वविवेकमा निर्भर रहने नभई सजाय निर्धारण गर्दा लागेको जरीवानाबापत पनि अनिवार्य रूपले कैद गर्नुपर्ने देखिन्छ । चोरीको २७ नं.मा विगो, जरीवाना, कैद वा तीनै थोक समेत गर्दा जबरजस्ती चोरीमा दश वर्ष कैद हुनसक्ने भनी कैदको उपल्लो हद तोकिएको पाइन्छ । “जरीवाना नतिरेबापतको कैद” र “जरीवानाबापतको कैद” को बीचमा रहेको भिन्नता स्पष्ट देखिँदा जरीवाना नतिरे बापतको कैद चार वर्षमा नबढाई गर्नुपर्ने भन्ने दण्ड सजायको ३८ नं. को कानूनी व्यवस्था चोरीको १४(२) नं.अनुसार जरीवानाबापत हुने कैदमा आकर्षित वा लागू हुन सक्दैन । सोहीअनुसार जिल्ला अदालतले यी निवेदकलाई कैद ठेकेको हुँदा कानूनबमोजिम ठेकिएको कैदलाई अवैध भन्न सकिने अवस्था नभएकोले प्रस्तुत रिट निवेदन खारेज हुने ठहर्छ ।

यस्तै प्रकृतिको विषय समावेश भएको निवेदक गगनसिंह ठकुरी विरुद्ध विपक्षी कारागार कार्यालय जगन्नाथ देवल समेतको बन्दीप्रत्यक्षीकरणको रिट निवेदनमा यस अदालतको संयुक्त इजलासले चोरीको १४(२) नं. अनुसार हुने जरीवानाबापतको कैदको उपल्लो हद पनि जरीवाना नतिरे बापत दण्ड सजायको ३८ नं. को देहाय १ ले निर्धारित गरेको उपल्लो कैदको हद ४ वर्ष लागू हुने भन्ने व्याख्याको आधारमा बन्दीप्रत्यक्षीकरणको रिट जारी भएको देखिँदा (नेकाप २०६७, अङ्क २, निर्णय नं. ८३९३, पृष्ठ २४२) उक्त मुद्दामा गरिएको व्याख्या र कायम भएको कानूनी सिद्धान्तसँग यो इजलास सहमत हुन नसकेकोले चोरीको १४ नं. को देहाय २, दण्ड सजायको ३८ नं. र ५३ तथा ५३क. नं.को व्याख्यामा स्पष्टता एवं सर्वोच्च अदालतबाट हुने निर्णयहरूबाट कायम हुने नजीरमा एकरूपता कायम गर्नका लागि प्रस्तुत रिट निवेदनलाई सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०४९ को नियम ३(ख) बमोजिम पूर्ण इजलासमा पेश गर्नु भन्ने समेत व्यहोराको यस अदालत संयुक्त इजलासको मिति २०६७।४।२९ को आदेश ।

नियमबमोजिम पेश हुन आएको प्रस्तुत रिट निवेदनमा निवेदकको तर्फबाट रहनु भएका विद्वान अधिवक्ता श्री राजेन्द्र भट्टराईले काठमाडौं जिल्ला अदालतबाट ज्यान मार्ने उद्योग र जबरजस्ती चोरी मुद्दामा भएको फैसलाले निवेदकलाई १ महिना १५ दिन कैद र रु.७१,७८४/- जरीवानाको सजाय गरेको छ। मुलुकी ऐन दण्ड सजायको ३८,४० र ५३क. नं. बमोजिम जरीवानाबापत ४ वर्षभन्दा बढी कैद गर्न नमिल्नेमा जरीवानाबापत समेत ७ वर्ष ११ महिना २१ दिन कैद गर्ने फैसला गरेको छ। कानूनबमोजिम कैद र जरीवाना दुवै बापत निवेदकलाई चार वर्ष, एक महिना र पन्ध्र दिनभन्दा बढी कैद हुन नसक्नेमा डाँका मुद्दामा हुने कैद भन्दा पनि जबरजस्ती चोरी मुद्दामा बढी कैद भएको अवस्था हुँदा गैरकानूनी रूपमा कैदमा राखिएको भन्ने प्रष्ट छ। यस्तै प्रकृतिको विषयवस्तु समावेश भएको निवेदक गगनसिंह ठकुरी विरुद्ध कारागार कार्यालय समेत भएको बन्दीप्रत्यक्षीकरणको मुद्दामा जरीवानाबापत चार वर्षभन्दा बढी कैद ठेकेको गैरकानूनी हुने भनी बन्दीप्रत्यक्षीकरणको आदेश जारी भै नेकाप २०६७, अङ्क २ नि.नं. ८३१३, पृष्ठ २४२ मा सिद्धान्त प्रतिपादन भएको अवस्था छ। कानूनको सही व्याख्या भएको उक्त सिद्धान्तानुरूप प्रस्तुत मुद्दामा समेत बन्दीप्रत्यक्षीकरणको आदेश जारी गर्नुपर्नेमा संयुक्त इजलासले कानूनको गलत व्याख्या गरी सो नजीरसँग असहमत भै रिट निवेदन खारेज गरेको हुँदा गगनसिंह ठकुरीको मुद्दामा प्रतिपादित सिद्धान्तलाई मान्यता दिई बन्दीप्रत्यक्षीकरणको आदेश जारी गरिनु पर्दछ भन्ने समेत बहस प्रस्तुत गर्नुभयो।

प्रत्यर्था कारागार कार्यालय समेतका तर्फबाट उपस्थित विद्वान उपन्यायाधिवक्ता श्री रेवतीराज त्रिपाठीले जरीवाना नतिरेबापतको कैद र जरीवानाबापत हुने कैदमा भिन्नता छ। जबरजस्ती चोरीको अभियोगमा जरीवानाबापत समेत अनिवार्य रूपमा कैद ठेक्नु पर्ने भन्ने मुलुकी ऐन चोरीको १४ को देहाय २ नं. को कानूनी व्यवस्था हो। जबरजस्ती चोरीमा ठहर भएको जरीवानाबापत कैदमा राख्नु पर्ने भन्ने उक्त १४ को देहाय २ नं. को प्रष्ट कानूनी व्यवस्था हुँदा प्रस्तुत विवादमा दण्डसजायको ३८ नं.को व्यवस्था आकर्षित हुन सक्दैन। चोरीको २७ नं. ले विभिन्न प्रकारका चोरी मुद्दामा कैदको उपल्लो हद तोकेको र

कानूनले तोकेको सो उपल्लो हद नघाएको अवस्था नहुँदा निवेदकलाई गैरकानूनी रूपमा थुनामा राखेको भन्न मिल्दैन। जिल्ला अदालतको फैसलाउपर निवेदकले पुनरावेदन समेत नगरी चित्त बुझाई बसेको अवस्था हुँदा बन्दीप्रत्यक्षीकरणको आदेश जारी हुन सक्दैन। गगन सिंह ठकुरीको मुद्दामा प्रतिपादित सिद्धान्त चोरीको १४ को देहाय २ र २७ नं. अनुकूल नभएकोले प्रस्तुत मुद्दामा संयुक्त इजलासबाट गरिएको कानूनको व्याख्या नै कायम गरी रिट निवेदन खारेज गरिनु पर्दछ भन्ने समेत बहस गर्नुभयो।

पक्ष विपक्षका तर्फबाट विद्वान कानून व्यवसायीहरूले प्रस्तुत गर्नु भएको उपरोक्त बहस जिकीर सुनी रिट निवेदन, लिखित जवाफ लगायतका मिसिल संलग्न कागजात र सम्बद्ध कानूनी व्यवस्था समेतको अध्ययन गरी हेर्दा मूलतः देहायका प्रश्नहरूमा केन्द्रीत रही निर्णय दिनु पर्ने देखिन आएको छ :-

१. जबरजस्ती चोरी मुद्दामा जरीवानाबापत ७ वर्ष ११ महिना २१ दिन कैद ठेक्न मिल्छ वा मिल्दैन ?
२. जरीवानाबापत कैद ठेक्दा चार वर्षभन्दा बढी ठेक्न नमिल्ने भनी निवेदक गगन सिंह ठकुरीको बन्दीप्रत्यक्षीकरण मुद्दामा कायम भएको सिद्धान्तसँग असहमत भै रिट निवेदन खारेज गर्ने गरेको संयुक्त इजलासको राय मनासिव छ, छैन ?
३. निवेदन मागबमोजिमको आदेश जारी हुने हो वा होइन ?

२. निर्णय दिनुपर्ने हुन आएको उपरोक्त पहिलो प्रश्नतर्फ विचार गर्दा मुलुकी ऐन, दण्ड सजायको महलको ३८, ४० र ५३ क नं. बमोजिम जरीवानाबापत ४ वर्षभन्दा बढी कैद ठेक्न नमिल्नेमा वादी नेपाल सरकार विरुद्ध निवेदक समेत प्रतिवादी भएको ज्यान मार्ने उद्योग र जबरजस्ती चोरी मुद्दामा काठमाडौं जिल्ला अदालतबाट मिति २०६५।५।११ मा भएको फैसलाले निवेदकलाई जबरजस्ती चोरीको कसूर ठहर गरी १ महिना १५ दिन कैद र रु.७१,७८४/- जरीवाना भएकोमा जरीवानाबापत ७ वर्ष ११ महिना २१ दिन कैद गरी जम्मा ८ वर्ष १ महिना ६ दिन कैद गरेकोले जरीवानाबापत चार वर्षभन्दा बढी कैद ठेकी गैरकानूनी रूपमा थुनामा राखेकोले बन्दीप्रत्यक्षीकरणको आदेश जारी गरिपाउँ भन्ने नै निवेदकको मुख्य निवेदन दावी रहेको देखिन्छ। अदालतको फैसलाअनुसार

कानूनबमोजिम कैद ठेकिई कैदमा रहेका निवेदक गैरकानूनी थुनामा नरहेकोले बन्दीप्रत्यक्षीकरणको आदेश जारी हुनुपर्ने अवस्था छैन। त्यसैले निवेदन खारेज गरिपाऊँ भन्ने नै विपक्षीहरूको लिखित जवाफ रहेको पाइन्छ।

३. मुलुकी ऐन, चोरीको १४ नं. को देहाय २ बमोजिम जबरजस्ती चोरी गर्नेलाई जरीवानाबापत समेत कैद नै गर्नुपर्ने कानूनी व्यवस्था भै सोही २७ नं.मा जबरजस्ती चोरीमा अधिकतम कैदको हद तोकिई रहेको र निवेदकका हकमा सो हद नाघेको नहुँदा निवेदन खारेज हुन्छ। निवेदक गगनसिंह ठकुरी विरुद्ध कारागार कार्यालय जगन्नाथ देवल समेत भएको नेकाप २०६७, नि.नं.८३१३, पृष्ठ २४२ मा प्रकाशित बन्दीप्रत्यक्षीकरणको निवेदनमा चोरीको १४ नं. को देहाय २ अनुसार हुने जरीवानाबापतको कैदको उपल्लो हद पनि जरीवाना नतिरे बापत दण्ड सजायको ३८ नं. को देहाय १ ले निर्धारित गरेको उपल्लो कैदको हद ४ वर्ष लागू हुने भन्ने आधारमा बन्दीप्रत्यक्षीकरणको आदेश जारी गरेको यस अदालत संयुक्त इजलासको उक्त व्याख्या र कानूनी सिद्धान्तसँग सहमत हुन नसकेकोले पूर्ण इजलासमा पेश गर्नु भन्ने यस अदालत संयुक्त इजलासबाट आदेश भएको देखिन्छ।

४. निवेदन दावी र यस अदालतको संयुक्त इजलासबाट भएको उक्त आदेशका सन्दर्भमा प्रथमतः जरीवानाबापत अधिकतम कति वर्षसम्म कैद ठेक्न मिल्ने हो भन्ने कुराको निरूपण हुनु वाञ्छनीय देखिन आएको छ। यसको लागि जरीवानाबापत कैद ठेक्ने सम्बन्धमा भएका कानूनी व्यवस्थाहरूको सिँहावलोकन हुनु प्रासंगिक हुन्छ।

५. दण्ड सजायको महलको ३८ नं. को देहाय १ देखि ४ सम्म जरीवाना र सरकारी विगो बापत कैद ठेक्नु पर्दा के कति र कसरी कैद ठेक्ने भन्ने कुराको कार्यविधि अभिनिश्चित भैरहेको पाइन्छ। उक्त ३८ नं. को अन्य व्यवस्थाहरू मध्ये देहाय १ मा कैद र जरीवाना दुवै सजाय भएकोमा जरीवानाबापत अधिकतम कति अवधिसम्म कैद ठेक्न मिल्ने हो भन्ने विषयमा उल्लेख भएको र यी निवेदकलाई जबरजस्ती चोरी मुद्दामा कैद तथा जरीवाना दुवै सजाय भएको देखिँदा सोही देहाय १ को व्यवस्था आर्कषित हुने देखिन आएको छ। उक्त देहाय १ को बनावट निम्नबमोजिम रहेको पाइन्छ :

३८ नं.॥ जरीवाना वा सरकारी विगो बापत कैद ठेक्नु पर्दा ऐनमा लेखिएको कैदको हदमा नबढ्ने गरी देहायबमोजिम गर्नुपर्छ---

कैद वा जरीवाना दुवै सजाय भएकोमा जरीवाना नतिरे बापतको कैद ठेक्नु पर्दा चार वर्ष भन्दा बढी अवधिको कैद ठेक्नु हुँदैन। तर नाबालकलाई जरीवाना नतिरे बापतको कैद ठेक्नु पर्दा उमेर पुगेको व्यक्तिलाई हुने कैदको आधामा नबढ्ने गरी कैद ठेक्नु पर्छ---

६. उक्त कानूनी व्यवस्थाबमोजिम जरीवाना र कैद दुवै सजाय भएको अवस्थामा जरीवाना नतिरेबापत कैद ठेक्नु पर्दा अधिकतम चार वर्षसम्म ठेक्न मिल्छ भन्ने स्पष्ट देखिन आएको छ। अर्थात् कैद र जरीवाना दुवै सजाय भएको मुद्दामा जरीवाना नतिरेबापत अधिकतम चार वर्षभन्दा बढी कैद ठेक्न मिल्दैन भन्ने नै उक्त कानूनी व्यवस्थाको आशय र भावना रहेको पाइन्छ। उक्त व्यवस्थालाई कैद र जरीवाना दुवै सजाय भएको मुद्दामा जरीवाना नतिरेबापत कति अवधिसम्म थुनामा राख्न मिल्ने हुन्छ भन्ने सम्बन्धमा प्रचलित नेपाल कानूनको मापदण्ड (Standard) का रूपमा लिनुपर्ने देखिन्छ। जरीवाना र कैद दुवै सजाय भएको अवस्थामा जरीवानाबापतको कैद ठेक्दा चार वर्षभन्दा बढी ठेक्न नहुने भन्ने ऐनको उक्त स्पष्ट प्रावधानविपरीत निवेदकलाई चोरी मुद्दाको विगो रु.७१,७८४/- बापत चार वर्षभन्दा बढी अर्थात् ७ वर्ष ११ महिना २१ दिन कैद ठेकिएको देखिन आयो। कैद र जरीवानाको सजाय भएको मुद्दामा जरीवानाबापत अधिकतम कति अवधि कैद गर्न मिल्ने हो भन्ने सम्बन्धमा कानूनले नै निश्चयात्मक रूपमा उपल्लो हद तोकेको स्थितिमा कानूनले तोकेको हदभन्दा बढी कैद ठेक्ने कार्य कानूनसम्मत भएको भनी मान्न मिल्ने हुँदैन।

७. यसका साथै दण्ड सजायको ५३ नं. मा सरकारी विगो जरीवाना समेत कुनै सरकारी रकमबापत कैद ठेक्नुपर्दा एक दिनको पच्चीस रुपैयाँको दरले ठेक्नु पर्छ भन्ने उल्लेख भएको देखिन्छ। अर्थात् जरीवानाबापत कैद ठेक्दा एक दिनको पच्चीस रुपैयाँको दरले ठेक्नुपर्ने भन्ने सो कानूनी व्यवस्थाको स्पष्ट आशय रहेको पाइन्छ। त्यसैगरी सोही ५३क नं.मा यसै महलको ५३ नं. मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भएतापनि कानूनले अवस्था हेरी घटी वा बढी सजाय

गर्ने तजविजी अधिकार दिएकोमा फैसलाबाट जरीवानाको सजाय हुने भएमा सो जरीवानाको सजाय नतिरेमा सोबापत कति कैद बस्नु पर्ने हो भन्ने कुरा पनि सोही फैसलामा तोक्नु पर्छ। तर त्यस्तो कैद तोक्दा यस महलको ५३ नं. बमोजिम रुपैयाँलाई कैदमा परिणत गर्दा हुने अवधि वा यसै महलको ३८ नं. बमोजिम हुन सक्ने कैदभन्दा बढी हुने गरी तोक्न हुँदैन भन्ने उल्लेख भएको देखिन्छ। उक्त कानूनी व्यवस्थाबाट कैद र जरीवाना दुबै सजाय भएको मुद्दामा जरीवाना नतिरेबापत कैद गर्नु पर्दा एक दिनको पच्चीस रुपैयाँको दरले अधिकतम चार वर्षभन्दा बढी कैद म्याद ठेक्का मिल्दैन भन्ने प्रष्ट हुन आएको छ। विधायिकी कानूनले स्पष्ट रूपमा गरेको व्यवस्थाविपरीत कैद ठेक्का र जरीवाना असूल गर्ने काम कारवाही कानूनसम्मत हुन सक्दैन।

८. अब, गगन सिंह ठकुरीको बन्दीप्रत्यक्षीकरण मुद्दामा जरीवानाबापत कैद ठेक्का चार वर्षभन्दा बढी ठेक्का नमिल्ने भनी व्यक्त भएको सिद्धान्तसँग असहमत हुँदै प्रस्तुत निवेदन खारेज हुने ठहर्‍याएको यस अदालत संयुक्त इजलासको राय मनासिब छ छैन भन्ने निर्णय दिनु पर्ने हुन आएको दोस्रो प्रश्नका सम्बन्धमा विचार गर्दा, कुन कसूरमा कति सजाय हुने भन्ने कुरा फौजदारी कसूरसम्बन्धी मुलुकी ऐनका विभिन्न महल तथा विभिन्न फौजदारी कसूरका विषयमा बनेका विशेष ऐनहरू बमोजिम हुने भए तापनि फैसला कार्यान्वयन गर्दा सजाय ठेक्का सम्बन्धमा मुलुकी ऐन दण्ड सजायको महलमा भएको कानूनी व्यवस्था महत्वपूर्ण र बाध्यात्मक छ। नेपालको हालसम्मको न्यायिक अभ्यासमा सजाय ठेक्का कार्य सोही महलको कानूनी व्यवस्थाबमोजिम हुँदै आएको पनि छ। दण्ड सजायको महल सजाय तोक्ने कानून होइन। यस महलमा देवानी तथा फौजदारी मुद्दामा भएको फैसला कार्यान्वयन कसरी गर्ने भन्ने कुराहरू व्यवस्थित गरिएको र सोही क्रममा फौजदारी मुद्दामा भएका कैद ठेक्का, जरीवानाको लगत राख्ने र असूल गर्ने विषयहरू पनि समावेश भएको पाइन्छ। सोही सिलसिलामा दण्ड सजायको ३८ नं. को देहाय १ ले जरीवाना र कैद दुबै सजाय भएको मुद्दामा जरीवाना नतिरेबापत अधिकतम ४ वर्षभन्दा बढी कैद ठेक्का नहुने, ५३ नं. ले त्यसरी जरीवाना नतिरेबापत कैद ठेक्का एक दिनको पच्चीस रुपैयाँको दरले कैद

ठेक्का पर्ने र त्यस्तो कैद ठेक्का ५३ नं. बमोजिम रुपैयाँलाई कैदमा परिणत गर्दा हुने अवधि वा ३८ नं. बमोजिम हुन सक्ने कैदभन्दा बढी हुने गरी तोक्न नहुने भन्ने ५३क नं. को प्रष्ट र बोधगम्य व्यवस्थाहरू रहेको देखिन्छ।

९. उक्त कानूनी व्यवस्थाहरूको व्याख्या गर्दै निवेदक गगन सिंह ठकुरीको बन्दीप्रत्यक्षीकरण मुद्दामा यस अदालतको संयुक्त इजलासबाट (नेकाप २०६७, नि.नं.८३१३, पृष्ठ २४२) चोरीको १४ नं.को देहाय २ बमोजिम जबरजस्ती चोरी मुद्दामा ठहर भएको जरीवानाबापत पनि अधिकतम चार वर्षभन्दा बढी कैद ठेक्का नमिल्ने भन्ने व्याख्या गरी सो अवधिभन्दा बढी कैद ठेक्काको काम कारवाही गैरकानूनी भएको भन्दै बन्दीप्रत्यक्षीकरणको आदेश जारी गरेको देखिन्छ। गगन सिंह ठकुरीको मुद्दामा यस अदालतको संयुक्त इजलासबाट भएको उक्त व्याख्यासँग असहमत हुँदै प्रस्तुत निवेदनमा यस अदालतको संयुक्त इजलासले चोरीको १४ नं. को देहाय २ मा प्रयुक्त जरीवानाबापत हुने कैद र दण्ड सजायको ३८ नं. को देहाय १ मा प्रयुक्त जरीवाना नतिरेबापतको कैदका बीचमा भिन्नता रहेको हुँदा जरीवानाबापत अनिवार्य रूपमा कैद नै गर्नुपर्ने उक्त १४ को देहाय २ नं. को जबरजस्ती चोरीको कसूरमा दण्ड सजायको ३८ नं. को देहाय १ आकर्षित नहुने भन्ने निष्कर्षमा पुगेको देखिन्छ।

१०. यस स्थितिमा चोरीको १४ नं.को देहाय २ मा प्रयुक्त जरीवानाबापत हुने कैद र दण्ड सजायको ३८ नं. को देहाय १ मा प्रयुक्त जरीवाना नतिरेबापतको कैदको बीचमा के कस्तो भिन्नता रहेको छ भन्ने विषयमा स्पष्ट हुनुपर्ने देखिन आयो। चोरीको १४ नं. को देहाय २ मा जबरजस्ती चोरी गर्नेलाई यसै महलको १२ नं. बमोजिम हुने सजायको डेढी बढाई सजाय गरी जरीवानाबापत समेत कैद गर्नुपर्छ र सो बमोजिम गर्दा चार महिनादेखि घटी कैद हुने भएमा चार महिना कैद गर्नुपर्छ भन्ने उल्लेख भएको देखिन्छ। चोरीको १२ नं.मा साधारण चोरीमा हुने जरीवाना र कैद सजायको सम्बन्धमा उल्लेख भएकोमा साधारण चोरीमा भन्दा जबरजस्ती चोरीमा डेढी बढाई सजाय गर्नुपर्ने र जरीवानाबापत समेत कैद नै गर्नुपर्ने भन्ने उक्त कानूनी व्यवस्थाले जबरजस्ती चोरीलाई गम्भीर अपराधका रूपमा लिएको प्रष्ट हुन्छ। सोही १४ नं. को देहाय ३

ले रहजनी गर्नेलाई साधारण चोरीमा हुने सजायको दोब्बर बढाई सजाय गर्ने र जरीवानाबापत समेत कैद नै गर्ने व्यवस्था गरेको देखिन्छ। तर जरीवानाबापत समेत कैद नै गर्नुपर्ने यस्तो कठोर व्यवस्था नकबजनी चोरी र डाँका गर्नेका हकमा क्रमश १४ नं. को देहाय १ र देहाय ४ ले गरेको देखिँदैन।

११. चोरीको १४ नं. को उक्त कानूनी व्यवस्थाहरूलाई समग्रमा दृष्टिगत गर्दा जबरजस्ती र रहजनी चोरी गर्नेलाई भएको जरीवानाबापत पनि अनिवार्य रूपमा कैद नै गर्नुपर्ने भन्ने विधायिकी मनसाय रहेको देखिन आउँछ। अर्थात् जरीवानालाई मौद्रिक मूल्य (Monetary value) सँग नभई कैद दण्डसँग आवद्ध र अन्योन्याश्रित गराएको अवस्थासम्म देखिन्छ। जरीवानाबापतको कैद भन्ने कुराले जरीवानाबापत रकम दाखिल गर्न नपाइने अर्थात् अनिवार्य रूपमा कैदमा नै बस्नु पर्ने विषयलाई जनाएको देखिन्छ भने जरीवाना नतिरेबापतको कैद भन्ने शब्दावलीले जरीवाना तिर्न मिल्ने तर सो तिर्न नसकेको कारण कैदमा बस्नु पर्ने कुरालाई इंगित गरेको बुझिन्छ। चोरीको १४ नं. को देहाय २ मा प्रयुक्त जरीवानाबापत समेत कैद गर्नुपर्छ भन्ने व्यवस्था र दण्ड सजायको ३८ नं. को देहाय १ नं. मा प्रयुक्त जरीवाना नतिरेबापतको कैद भन्ने शब्दावलीबीच त्यति हदसम्म भिन्नता रहेको मान्न सकिने भए तापनि जरीवानाबापत हुने कैद कति वर्ष सम्म ठेक्का मिल्छ भन्ने कुरा चोरीको महलमा उल्लेख नभएकोले दण्ड सजायको महलको कानूनी व्यवस्था कै अधीनमा रही त्यस्तो कैद ठेक्का मनासिब र कानूनसम्मत हुन्छ। जरीवानाबापत अनिवार्य रूपमा कैदमा बस्नु पर्ने वा जरीवाना तिर्न नसकेको कारणले कैदमा बस्नु पर्ने दुबै सजायको मुख्य स्रोत जरीवाना नै भएको हुँदा जरीवानाबापत अधिकतम रूपमा ठेक्का मिल्ने कैदको हद कति हो भन्ने कुरामा ध्यान पुऱ्याउनु पर्ने हुन्छ। उक्त दुबै कैद अन्ततः जरीवानाकै कारणबाट सिर्जित हुने हुँदा जरीवानाबापत कैद ठेक्का मिल्ने गरी कानूनले निर्धारण गरेको अधिकतम हदलाई अनुशरण गर्नु नपर्ने कुनै कारण देखिन आउँदैन।

१२. त्यसै गरी चोरीको २७ नं.ले चोरीको महलबमोजिम हुने सजायबापतको कैद, जरीवाना वा उक्त तीनै कलममा समेत गरी कैद गर्न मिल्ने उपल्लो

हद निर्धारण गरेको छ। जसअनुसार जबरजस्ती चोरीमा उपरोक्त तीनै कलममा समेत गरी जम्मा दश वर्षभन्दा बढी कैद गर्न नहुने भन्ने कैद गर्न पाउने अधिकतम सीमा निर्धारण भएको पाइन्छ। निवेदकलाई शुरु काठमाडौं जिल्ला अदालतबाट जबरजस्ती चोरी मुद्दामा ठेकिएको कैद उक्त २७ नं.को अधिकतम हद भन्दा बढी नभएको समेत कारणबाट गैरकानूनी रूपमा थुनामा नरहेको हुँदा निवेदन खारेज हुने भन्ने निष्कर्षमा संयुक्त इजलास पुगेको देखिन्छ।

१३. मुलुकी ऐन चोरीको महलको १४ नं. को देहाय २ र २७ नं.मा भएका उक्त कानूनी व्यवस्थाहरूलाई सतही र निरपेक्ष ढंगबाट हेरी अर्थ गर्ने हो भने चोरीको कसूरमा हुने सजायका सम्बन्धमा चोरीको महल नै पूर्ण हो कि भन्ने जस्तो नदेखिने होइन। चोरीको कसूरमा कैद ठेक्का सम्बन्धमा मुलुकी ऐन दण्ड सजायको ३८, ५३ र ५३क नं.का व्यवस्थाहरू दृष्टिगत गरिरहन आवश्यक पर्दैन भन्ने संयुक्त इजलासको रायमा पनि चोरीको महल आफैमा पूर्ण रहेको भन्ने दृष्टिकोण प्रस्तुत भएको मान्नु पर्ने हुन्छ। तर चोरीको महलमा अधिकतम र न्यूनतम कैद गर्न पाउने हद निर्धारण भएको तथा जरीवानाबापत समेत कैद नै गर्नुपर्ने कुरा उल्लेख भएकै आधारमा मात्र कैद ठेक्का सम्बन्धमा दण्ड सजायको महलमा भएका सारवान र कार्यविधिगत कानूनी व्यवस्थाको उपेक्षा गरी चोरीको महलको आधारमा नै कैद ठेक्का मिल्छ भन्ने निष्कर्षमा पुग्नु न्यायोचित हुँदैन।

१४. वस्तुतः कैद गर्ने र कैद ठेक्का भन्ने विषयहरू एउटै नभई यी दुईमा ठूलो भिन्नता रहेको छ। सजाय वा कैद गर्ने कुराले कुन कसूरमा कति सजाय हुने हो भन्ने कुराको न्यायिक उद्घोष गर्दछ। सामान्यतया सजाय निर्धारण गर्ने यो विषय कुनै अमूक मुद्दामा न्यायाधीशले दिने निर्णय वा फैसलासँग सम्बन्धित छ। तर सजाय वा कैद ठेक्का भन्ने कुरा फैसला कार्यान्वयन गर्ने अधिकारी वा तहसीलदार कर्मचारीसँग सम्बन्धित छ। फैसलाबाट ठहर भएको कैद कसरी ठेक्का वा जरीवानाको लगत कसरी कायम राखी असूल गर्ने भन्ने कुरा तहसीलदार कर्मचारीको कार्य हो। यसको लागि मुलुकी ऐन दण्ड सजायको महलमा देवानी र फौजदारी फैसला कार्यान्वयन गर्ने कार्यविधि सम्बन्धमा कानूनी व्यवस्थाहरू समेत

निर्धारण भएको पाइन्छ। फैसला कार्यान्वयनको सिलसिलामा तहसीलदार कर्मचारीले गरेको आदेशअनुसार न्यायाधीशसमक्ष निवेदन दिन पाइने दण्ड सजायको ६१ नं. र जिल्ला अदालत नियमावली, २०५२ को व्यवस्थाबाट पनि यो कुरा प्रष्ट भएकै छ।

१५. चोरीको १४ नं. को देहाय २ नं. मा उल्लिखित जरीवानाबापत समेत कैद गर्नुपर्छ भन्ने वाक्यांशबाट जबर\जस्ती चोरीमा ठहर भएको जरीवानालाई मौद्रिक मूल्यमा परिवर्तन गर्न नपाइने भन्ने सजायसम्बन्धी सारवान कुरासम्म निर्दिष्ट गरिएको पाइन्छ। अर्थात्\ जबर\जस्ती चोरीको कसूर ठहर भएको प्रतिवादीले जरीवानाबापत रकम तिरी छुट्टाकारा नपाउने भै जरीवानाबापत पनि अनिवार्य रूपले कैदमा नै बस्नु पर्ने भन्नेसम्म उक्त कानूनी व्यवस्थाको अर्थ र आशय हो। चोरीको १४ नं. को देहाय २ ले साधारण चोरीको डेढी बढाई सजाय गर्ने र जरीवानाबापत समेत कैद नै गर्नुपर्ने, त्यसरी कैद गर्दा चार महिना भन्दा कम हुने अवस्था भए न्यूनतम चार महिना कैद गर्नुपर्ने भन्ने व्यवस्था गरी २७ नं. ले जरीवाना, विगो र कैद वा उक्त तीनै कलमबापत अधिकतम कति कैद गर्न मिल्छ भन्ने व्यवस्था गरेको छ। यो व्यवस्था चोरीको कसूरमा गर्न सकिने सजायको अधिकतम र न्यूनतम हद भए पनि चोरीको कसूरमा कैदबापत ठेक्का मिल्ने सजायको अधिकतम र न्यूनतम हद होइन। जरीवानाबापत कति कैद ठेक्का मिल्छ भन्ने कुरा उक्त दुवै नम्बरका अतिरिक्त चोरीको समग्र महलमा उल्लेख भएको नपाइँदा मुलुकी ऐन दण्ड सजायको महलकै सहारा लिनु पर्ने हुन्छ।

१६. मुलुकी ऐन दण्ड सजायको ५३ नं. मा सरकारी विगो वा जरीवाना समेत कुनै सरकारी रकमबापत कैद ठेक्कापर्दा एक दिनको पच्चीस रुपैयाँको दरले कैद ठेक्कापर्छ भन्ने उल्लेख भएको देखिँदा जबर\जस्ती चोरी गर्नेलाई ठहर भएको जरीवानाको अङ्गबापत पनि एक दिनको पच्चीस रुपैयाँको दरले कट्टी हुने गरी नै कैद ठेक्कापर्ने देखिन आउँछ। तर यस्तो कैद तोक्दा यसै महलको ५३ नं. नम्बरबमोजिम रुपैयाँलाई कैदमा परिणतगर्दा हुने अवधि वा यसै महलको ३८ नं. बमोजिम हुन सक्ने कैदभन्दा बढी हुने गरी तोक्न हुँदैन भन्ने ५३क नं.को अन्तिम वाक्यांशमा उल्लेख भएको व्यहोराबाट कैद ठेक्का ३८ नं. मा निर्दिष्ट गरिएको

अधिकतम हद नघाउन नहुने कुरा पनि प्रष्ट भएको छ। उक्त ५३क नं. को अन्तिम वाक्यांशमा प्रयुक्त ५३ नं. बमोजिम रुपैयाँलाई कैदमा परिणत गर्दा हुने अवधि भन्ने शब्दहरूबाट जरीवानालाई दिनको पच्चीस रुपैयाँका दरले कट्टी गर्दा जति अवधि हुन आउँछ त्यति अवधिसम्म कैद ठेक्का मिल्ने हो कि भन्ने जस्तो प्रतीत हुन आउने भए पनि सो व्यवस्थालाई “वा” भन्दा पछि प्रयुक्त यसै महलको ३८ नं. बमोजिम हुन सक्ने कैदभन्दा बढी हुने गरी तोक्न हुँदैन भन्ने शब्दावलीसँग पृथक गरेर अर्थ गर्न मिल्दैन। जरीवानालाई दिनको पच्चीस रुपैयाँको दरले परिणत गर्दा हुन आउने जतिसुकै अवधिसम्म कैदमा राख्न मिल्ने अर्थ गर्ने हो भने ३८ नं. को देहाय १ को व्यवस्था मात्र होइन चोरीको २७ नं.को अधिकतम हदसम्बन्धी कानूनी व्यवस्था समेत निष्प्रयोजित हुन पुग्दछ। त्यसैले दण्ड सजायको ३८ नं. को देहाय १ मा तोकिएको जरीवाना नतिरेबापत कैद ठेक्का मिल्ने अधिकतम चार वर्षको हदभन्दा घटी कैद हुने अवस्था भएमा मात्र रुपैयाँलाई कैदमा परिणत गर्दा हुन आउने अवधिसम्म कैद ठेक्का पर्छ भन्ने उक्त ५३ क.नं. को सही अर्थ र व्याख्या हुन सक्तछ।

१७. मुलुकी ऐन चोरीको १४ नं. को देहाय २ र दण्ड सजायको महलको ३८ नं. मा भएको कानूनी व्यवस्थाको माथि विश्लेषण गरिसकिएको छ। चोरीको १४ नं. को व्यवस्था सजाय गर्ने व्यवस्था हो भने दण्ड सजायको ३८ नं. सजाय ठेक्का व्यवस्था हो। चोरीको १४ नं. को देहाय २ को व्यवस्था जबर\जस्ती चोरी गर्नेलाई ठहर भएको जरीवानाबापत पनि कैद नै गर्नुपर्छ भन्ने हो। तर जरीवानाबापत अधिकतम कति वर्षसम्म कैद ठेक्का मिल्छ भन्ने विषय दण्ड सजायको ३८ नं. को कानूनी व्यवस्थाबाटै निर्दिष्ट भएको छ। दण्ड सजायको ३८ नं. को मूल व्यहोरा “जरीवाना वा सरकारी विगोबापत कैद ठेक्का पर्दा ऐनमा लेखिएको हदमा नबढ्ने गरी देहायबमोजिम गर्नुपर्छ” भन्ने भै सोही देहाय १ मा “कैद वा जरीवाना दुवै सजाय भएकोमा जरीवाना नतिरे बापतको कैद ठेक्का पर्दा चार वर्षभन्दा बढी अवधिको कैद ठेक्का हुँदैन” भन्ने समेत उल्लेख भएको देखिएवाट जरीवानाबापत कैद ठेक्का मिल्ने अधिकतम सीमा चार वर्षसम्म मात्र हो भन्ने कुरामा द्विविधा हुनुपर्ने कारण छैन। जरीवानाबापत चार वर्षभन्दा बढी कैद ठेक्का नमिल्ने

भन्ने उक्त ३८ नं. को देहाय १ को कानूनी व्यवस्था कैद ठेक्के सम्बन्धको कार्यविधिगत व्यवस्थाका साथै व्यक्तिको वैयक्तिक स्वतन्त्रतासँग अविच्छिन्न रूपमा गाँसिएको सारवान प्रबन्ध पनि हो। व्यक्तिको वैयक्तिक स्वतन्त्रता कुण्ठित हुन सक्ने यो कानूनी व्यवस्थाको बलपूर्वक, ज्यादै कठोर र एकांगी व्याख्या गर्नु न्यायोचित नहुने हुँदा जरीवानाबापत कैद ठेक्के सम्बन्धमा भएका समग्र व्यवस्थाहरूको समन्वयात्मक र रचनात्मक व्याख्या गर्नु विवेकसम्मत हुन्छ।

१८. मुलुकी ऐन दण्ड सजायको ३८ नं.को मूल व्यहोरामा जरीवाना नतिरे बापत भन्ने उल्लेख नभै “जरीवाना वा सरकारी विगो बापतको कैद ठेक्का पर्दा” भन्ने शब्दावली परी देहाय १ मा “जरीवाना नतिरेबापतको कैद ठेक्का पर्दा” भन्ने र चोरीको १४ नं. को देहाय २ मा “जरीवानाबापत समेत कैद गर्नु पर्छ” भन्ने उल्लेख भएको देखिएबाट जरीवाना नतिरेबापतको कैद वा जरीवानाबापतको कैद भन्ने दुवै शब्दावलीले जरीवानाको सट्टा वा विकल्पमा गरिने वा ठेक्केने कैद सजायलाई नै सम्बोधन गरेको देखिन आउँछ। चोरीको १४ नं. को देहाय २ ले जबरजस्ती चोरी गर्नेलाई जरीवानाबापत पनि कैद गर्नुपर्छ भन्ने सजायसम्बन्धी घोषणात्मक व्यवस्था गरेको भए पनि जरीवानाबापत कैद ठेक्काको लागि दण्ड सजायको ३८ नं. भन्दा बाहिर जानि मिल्दैन। त्यसैले जरीवानाबापत चोरीको महलबमोजिम हुने कैद सजायको अधिकतम हद बढी हुन सक्ने देखिए पनि जरीवानाको सट्टामा ठेक्केने कैदको उपल्लो हद दण्ड सजायको महलको ३८ नं. को देहाय १ बमोजिम चार वर्षभन्दा बढी हुन सक्दैन।

१९. चोरी मुद्दामा ठहर भएको जरीवानाबापत कैद ठेक्के सम्बन्धमा साविकमा भएका कानूनी व्यवस्थाहरूको सिंहावलोकन गर्नु प्रासंगिक नै हुने देखिन्छ। मुलुकी ऐन चोरीको महलको साविक २८ नं. मा जरीवानाबापत कैद गर्नु पर्दा पन्ध्रसय रुपैयाँदेखि बढी जतिसुकै भए पनि चार वर्ष कैद गर्नु पर्छ भन्ने समेत कानूनी व्यवस्था रहेको देखिन्छ। चोरीको १४ नं. को कानूनी व्यवस्था साविकदेखि हालसम्म संशोधन भएको नदेखिएबाट उक्त १४ नं. को देहाय २ र ३ बमोजिम जरीवानाबापत कैद ठेक्का पर्दा समेत चार वर्षभन्दा बढी ठेक्का नहुने भन्ने कुरालाई उक्त २८ नं.ले मानेको देखिन आउँछ। मुलुकी (नवौं संशोधन)

ऐन, २०४३ ले उक्त २८ नं. खारेज गरी मुलुकी ऐन दण्ड सजायको ५३ नं., ५३क नं. र ३८ को देहाय १ नं. समेत संशोधन गरेको देखिन्छ। यसरी चोरी गर्नेलाई हुने जरीवानाबापत अधिकतम चार वर्षसम्म कैद ठेक्का मिल्ने भन्ने चोरीको २८ नं.मा भएको स्वतन्त्र व्यवस्था खारेज गरी दण्ड सजायको ३८ नं. को देहाय १ ले कैद र जरीवाना भएको मुद्दामा जरीवाना नतिरेबापत कैद ठेक्का अधिकतम चार वर्ष भन्दा बढी ठेक्का नहुने भन्ने एकीकृत व्यवस्था गरेको देखिँदा जरीवानाबापत चार वर्षभन्दा बढी कैद ठेक्का मिल्छ भन्ने निष्कर्षमा पुग्न मिल्दैन।

२०. दण्ड सजायको ३८ नं. को मूल व्यहोरामा जरीवानाबापत कैद ठेक्का भन्ने वाक्यांश उल्लेख भै रहेकोबाट समेत जरीवाना तिर्न नसकेको र जरीवानाबापतको दुवै अवस्थाको कैद ठेक्के कुरालाई उक्त ३८ नं. को देहाय १ ले सम्बोधन गरेको प्रष्ट छ। दण्ड सजायको ५३ क. नं. को रुपैयाँलाई कैदमा परिणत गर्दा हुने अवधि भन्ने व्यवस्था उक्त ३८ नं. को देहाय १ को अधिकतम अवधिभन्दा कम कैद हुने अवस्थालाई सम्बोधन गर्ने प्रयोजनलाई हो भन्ने स्पष्ट भएको हुँदा जबरजस्ती चोरी मुद्दामा भएको जरीवानाबापत चार वर्षभन्दा बढी कैद ठेक्का उक्त कानूनी व्यवस्थाबाट मिल्ने देखिएन। कैद र जरीवाना दुवै भएको मुद्दामा जरीवानाबापत अधिकतम चार वर्ष सम्म मात्र कैद ठेक्का मिल्छ भनी मुलुकी ऐन दण्ड सजायको ३८ नं. को देहाय १ मा भैरहेको उक्त स्पष्ट प्रावधानको बलपूर्वक व्याख्या गरी जरीवाना नतिरेबापतको कैद र जरीवानाबापत हुने कैदमा भिन्नता रहेको भन्ने संकीर्ण अर्थ निकाली जबरजस्ती चोरी मुद्दामा भएको जरीवानाबापत चार वर्षभन्दा बढी अवधि कैद ठेक्का मिल्छ भन्ने निष्कर्षमा पुग्न न्यायोचित हुँदैन।

२१. त्यसमा पनि जरीवाना र कैद एउटै विषय होइनन्। जरीवानालाई मौद्रिक मूल्यमा मापन गर्न सकिन्छ। जरीवानाको दायित्व ब्यहोर्नु पर्दा व्यक्तिको साम्पत्तिक हक उपभोगमा केही बन्देज लाग्न सक्ने भए पनि त्यसबाट उसको जीवन र स्वतन्त्रतामा कुनै नियन्त्रण वा बन्देज रहँदैन। तर कैदमा बस्नु पर्दा व्यक्तिको आधारभूत मौलिक एवं मानव अधिकारको

रुपमा रहेको वैयक्तिक स्वतन्त्रता नै कुण्ठित हुन पुग्दछ । जरीवाना जस्तो मौद्रिक कारणबाट वैयक्तिक स्वतन्त्रता कुण्ठित हुने गरी कैदमा बस्नु पर्ने कुराका सम्बन्धमा हलुका दृष्टिकोण अवलम्बन गरिनु हुँदैन । यस्तो विषयलाई ज्यादै नै गम्भीर ढंगबाट हेरिनु पर्दछ । यदि वैयक्तिक स्वतन्त्रतालाई कुण्ठित पार्ने दण्डनीति र कानूनी व्यवस्थाका सम्बन्धमा द्विविधा उत्पन्न हुन्छ भने अदालतले जहिले पनि नागरिकको हक अधिकारकै पक्षमा आफूलाई उभ्याउनु पर्दछ र वैयक्तिक स्वतन्त्रता कुण्ठित नहुने गरी व्याख्या गर्नु पर्दछ ।

२२. नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १२(१) ले प्रत्येक व्यक्तिलाई सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने मौलिक हक प्रदान गरेको देखिन्छ । उक्त धारा १२ को उपधारा (२) मा कानूनबमोजिम बाहेक कुनै पनि व्यक्तिको वैयक्तिक स्वतन्त्रता अपहरण नहुने कुरालाई मौलिक हक कै रूपमा स्वीकार गरिएको छ । त्यसै गरी संविधानको धारा २४ को उपधारा (४) मा कुनै पनि व्यक्तिलाई कसूर गर्दाको अवस्थामा प्रचलित कानूनमा तोकिएभन्दा बढी सजाय दिइने छैन भन्ने संवैधानिक प्रत्याभूति दिइएको छ । संविधानको धारा १४३ को उपधारा (७) को प्रतिबन्धात्मक वाक्यांशले बन्दीप्रत्यक्षीकरणको उपचारप्राप्त गर्ने हकलाई संकटकालमा समेत निलम्बन नहुने हकको रूपमा राखेको हुँदा अदालतबाट फैसला भएको वा सो फैसलाउपर पुनरावेदन नगरिएको भन्ने प्राविधिक आधारमा गैरकानूनी रूपमा नागरिकको वैयक्तिक स्वतन्त्रता कुण्ठित हुन पुगेको विषयलाई यस अदालतले बेवास्ता गरी पन्छाउन मिल्दैन । अदालतबाट भएको फैसलाबाट नै किन नहोस नागरिकको वैयक्तिक स्वतन्त्रता गैरकानूनी रूपमा कुण्ठित भएको अवस्था देखिन्छ भने बन्दीप्रत्यक्षीकरणको आदेश जारी गरी नागरिक हक अधिकारको संरक्षकको भूमिका निर्वाह गर्ने दिशातर्फ केन्द्रित भै यस अदालतले आवश्यक आदेश जारी गर्नु पर्दछ । यसर्थ जरीवानाबापत कैद गर्ने र जरीवाना नतिरेबापत कैद ठेक्के सम्बन्धमा भएका कानूनी व्यवस्थाहरूको ज्यादै निरपेक्ष, संकुचित र एकांगी व्याख्या गरी चोरीको १४ नं. को देहाय २ बमोजिम जरीवानाबापत कैद गर्दा चार वर्षभन्दा बढी गर्न मिल्छ, भनी प्रस्तुत मुद्दामा यस अदालतको संयुक्त इजलासबाट व्यक्त भएको रायसँग सहमत हुन सकिएन ।

२३. अब निवेदन मागबमोजिमको आदेश जारी गर्नुपर्ने हो वा होइन भन्ने निर्णय दिनु पर्ने अन्तिम प्रश्नका सम्बन्धमा विचारगर्दा पद्मा मल्लको जाहेरीले, वादी नेपाल सरकार र प्रतिवादी यिनै निवेदक समेत भएको ज्यान मार्ने उद्योग र जबरजस्ती चोरी मुद्दामा काठमाडौं जिल्ला अदालतले जबरजस्ती चोरीको कसूर गरेको ठहर गरी १ महिना १५ दिन कैद र जरीवाना रु.७१,७८४।- गरी जरीवानाबापत समेत ७ वर्ष ११ महिना २१ दिन कैद गरी जम्मा ८ वर्ष १ महिना ६ दिनको कैद हुने गरी फैसला गरेको देखिन्छ ।

२४. माथि प्रकरण प्रकरणमा विश्लेषण भएबमोजिम चोरीको १४ नं. को देहाय २ ले जबरजस्ती चोरी गर्नेलाई जरीवानाबापत समेत कैद गर्नुपर्ने र चोरीको २७ नं.ले जरीवाना, विगो र कैद एवं तीनै थोकबापत समेत जम्मा १० वर्ष भन्दा बढी कैद गर्न नहुने कानूनी व्यवस्था गरेको भए तापनि दण्ड सजायको ५३ नं. बमोजिम जरीवानाबापत कैद ठेक्का एक दिनको पच्चीस रुपैयाँका दरले कैद ठेक्का पर्ने, ऐ को ५३ क नं. ले ३८ नं. को अधिकतम हद भन्दा बढी कैद ठेक्का नहुने र ३८ नं. को देहाय १ मा कैद र जरीवाना दुवै भएको मुद्दामा जरीवाना नतिरेबापत कैद ठेक्का चार वर्ष भन्दा बढी ठेक्का नमिल्ने भन्ने प्रष्ट उल्लेख भै रहेको देखिँदा निवेदकलाई जरीवानाबापत अधिकतम चार वर्षसम्म मात्र कैद ठेक्का मिल्नेमा कानूनबमोजिम ठेक्का मिल्ने उक्त अवधिभन्दा बढी तीन वर्ष ११ महिना २१ दिन गैरकानूनी रूपमा कैद ठेकिएको देखियो । यस प्रकार निवेदकलाई कानूनबमोजिम कैद र जरीवानाबापत गरी जम्मा चार वर्ष एक महिना १५ दिन कैद ठेक्का मिल्ने हुनाले कानूनबमोजिम ठेक्का मिल्ने उक्त अवधि निवेदकले भुक्तान गरिसकेको देखिँदा निवेदन मागबमोजिम बन्दीप्रत्यक्षीकरणको आदेश जारी भै कानूनले निर्धारण गरेको भन्दा बढी गैरकानूनी रूपमा ठेकिएको कैदबाट मुक्त गर्नुपर्ने ठहर्छ । निवेदकलाई अन्य मुद्दाबाट थुनामा राख्नु नपर्ने भए प्रस्तुत मुद्दाको थुनाबाट अविलम्ब छाडी दिनु भनी लेखी पठाउनु । प्रस्तुत निवेदनको दायरीको लगत कट्टा गरी फायल नियमानुसार गरी बुझाइ दिनु ।

उक्त रायमा सहमत छु ।

न्या.रामकुमार प्रसाद शाह

मा.न्या.श्री भरतराज उप्रेतीको राय :-

बन्दीप्रत्यक्षीकरणको आदेश जारी गरेको बहुमतको रायसँग सहमत नहुँदा देहायबमोजिम छुट्टै राय व्यक्त गरेको छु :-

पद्मा मल्लको जाहेरीले बादी नेपाल सरकार प्रतिवादी यिनै निवेदक अर्जुन थापा समेत भएको ज्यान मार्ने उद्योग र जबरजस्ती चोरी मुद्दामा जबरजस्ती चोरीको कसूर गरेको ठहरी निवेदकलाई मुलुकी ऐन, चोरीको महलको १४ नं. को देहाय २ बमोजिम एक महिना पन्ध्र दिन कैद र जरीवानाबापत समेत कैद हुने ठहरी काठमाडौं जिल्ला अदालतबाट मिति २०६५।१।११ मा फैसला भएको भन्ने तथ्यमा कुनै विवाद रहेको पाइदैन। उक्त फैसलाको तपसील खण्ड एकमा निवेदक अर्जुन थापालाई कैदबापत एक महिना १५ दिन तथा जरीवानाबापत सात वर्ष ११ महिना २१ दिन गरी जम्मा आठ वर्ष एक महिना छ दिन कैद ठेक्ने भन्ने उल्लेख भएको देखिन्छ। यसैगरी तपसील खण्ड ३ मा उक्त फैसलामा चित्त नबुझे ७० दिनभित्र पुनरावेदन अदालत पाटनमा पुनरावेदन गर्न जानु भन्ने उल्लेख भएकोमा सो फैसलाउपर निज अर्जुन थापा तथा बादी नेपाल सरकारको तर्फबाट समेत पुनरावेदन नपरी अन्तिम भै बसेको भन्ने देखिन आउँछ।

यस प्रकार जबरजस्ती चोरी मुद्दामा सक्षम अदालतबाट भएको तथा पुनरावेदनसम्म पनि नपरी अन्तिम भै रहेको फैसलाबमोजिम ठेकिएको कैद भुक्तान गर्न निवेदक कैदमा बसेको भन्ने तथ्य निवेदन व्यहोराबाटै प्रष्ट हुन आएको हुँदा निजलाई गैरकानूनी रूपमा थुनामा राखिएको भन्ने अवस्था देखिँदैन। समान्यतः अदालतबाट भएको फैसलाबमोजिम ठेकिएको कैदलाई गैरकानूनी भन्न मिल्दैन। अदालतले कुनै पनि व्यक्तिलाई गैरकानूनी रूपमा थुनामा राख्दैन। यस्तो कुराको अनुमानसम्म पनि गरिँदैन। तथापी अदालतबाट हुने फैसलामा कुनै त्रुटि रहन सक्दैन भन्ने पनि होइन। मानवीय कारणबाट कहिलेकाँही फैसलामा त्रुटि हुन पुग्दछ। कानूनको गलत व्याख्या वा प्रमाणको मूल्याङ्कनमा समेत त्रुटि रहन सक्दछ। यसरी हुन पुग्ने त्रुटिलाई सच्याउन र सुधार गर्नको लागि कानूनबमोजिमकै मार्ग अनुशरण गर्नु व्यावहारिक र बाञ्छनीय हुन्छ। यस प्रकारका त्रुटि सच्याउनका लागि

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १०१ ले तीन तहका अदालतको व्यवस्था गरी साधारण र असाधारण अधिकारक्षेत्र समेत तोकेको छ। न्याय प्रशासन ऐन, २०४८ ले अदालतहरूको क्षेत्राधिकारको सम्बन्धमा कानूनी व्यवस्थाहरू गरेको छ। मुद्दा मामिलाको क्रममा शुरु अदालतबाट भएको फैसलामा न्याय प्रशासन ऐन, २०४८ को दफा ८ बमोजिम सम्बन्धित पुनरावेदन अदालतमा एक तह पुनरावेदन गर्न पाउने पक्षको कानूनी अधिकार नै हो। शुरुको फैसला पुनरावेदन अदालतबाट उल्टी भएको अवस्थामा उक्त ऐनको दफा ९ बमोजिम यस अदालतमा दोस्रो तह पुनरावेदन लाग्ने कानूनी व्यवस्था छ। मुद्दा मामिलाका सन्दर्भमा भएका आदेश वा फैसला लगायतका काम कारवाहीका सम्बन्धमा कुनै पक्षको चित्त नबुझे कानून प्रदत्त यिनै उपचारका मार्गहरू अवलम्बन हुनु बाञ्छनीय हुन्छ।

प्रस्तुत मुद्दामा पनि काठमाडौं जिल्ला अदालतले यी निवेदकलाई कानूनको गलत व्याख्या गरी कैद ठेकेको अवस्था भए उपरोक्त कानूनबमोजिमको पुनरावेदकीय उपचारको मार्ग अवलम्बन हुन नसक्ने कुनै कारण देखिन्न। शुरु अदालतले फैसलाको जनाउ वा पुनरावेदनको म्याद नदिएको वा अन्य कारणबाट पुनरावेदन गर्न नसेकेको भन्ने निवेदनमा उल्लेख भएको नपाइएको हुँदा सो कारणबाट निवेदकले पुनरावेदन गर्न नपाएको हो कि भन्ने कुराको अनुमान गर्न मिल्ने स्थिति पनि छैन। यसबाट उक्त फैसलाका सम्बन्धमा थाहा जानकारी भएर पनि कानूनका म्यादभित्र पुनरावेदन नगरी निवेदकले चित्त बुझाई बसेको मान्नुपर्ने अवस्था विद्यमान देखिन्छ। यसरी पक्षले चित्त बुझाई बसेको अदालतबाट भएको अन्तिम फैसला त्रुटिपूर्ण नै छ भने पनि अन्यथा गर्न मिल्दैन। सम्बन्धित पक्षको लागि त त्यस्तो फैसला बाध्यात्मक नै हुन्छ।

यसप्रकार काठमाडौं जिल्ला अदालतबाट निवेदकलाई जरीवानाबापत समेत गरी आठ वर्षभन्दा बढी कैद हुने ठहर्‍याई भएको उक्त फैसलाउपर कानूनका म्यादभित्र पुनरावेदन नगरी चित्त बुझाई बस्ने निवेदकले सो फैसलाबमोजिम ठेकिएको चार वर्ष भन्दा बढी कैद भुक्तान गरिसकेपछि प्रस्तुत बन्दीप्रत्यक्षीकरणको निवेदन लिई यस अदालतको असाधारण अधिकारक्षेत्र गुहार्न आएको देखिन्छ।

निवेदनमा खास गरी जरीवानाबापत मुलुकी ऐन दण्ड सजायको महलको ३८, ४० र ५३क नं. बमोजिम चार वर्षभन्दा बढी कैद ठेक्का नमिल्नेमा जरीवानाबापत सात वर्ष ११ महिना २१ दिन कैद ठेकिएको हुँदा चार वर्ष भन्दा बढी ठेकिएको हदसम्म उक्त कैद गैरकानूनी भएकोले बन्दीप्रत्यक्षीकरणको आदेश जारी हुनुपर्ने भन्ने माग दावी लिएको पाइन्छ।

वस्तुतः वैयक्तिक स्वतन्त्रता हरेक व्यक्तिको जीवनसँग जोडिएको महत्वपूर्ण र आधारभूत हक भएकाले कुनै पनि व्यक्तिको वैयक्तिक स्वतन्त्रता गैरकानूनी रूपमा अपहरण हुन सक्दैन। मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र र नागरिक तथा राजनैतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तराष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, १९६६ लगायतका मानव अधिकारसँग सम्बन्धित विभिन्न अन्तराष्ट्रिय दस्तावेजहरूले वैयक्तिक स्वतन्त्रतालाई व्यक्तिको आधारभूत मानव अधिकारको रूपमा स्वीकार गर्दै संकटकालमा समेत वैयक्तिक स्वतन्त्रताको प्रचलन गराउने कानूनी उपचार निलम्बन गर्न मिल्दैन भन्ने व्यवस्था गरेका छन्। संविधानको धारा १२ को उपधारा (२) ले पनि कानूनबमोजिम बाहेक कुनै पनि व्यक्तिको वैयक्तिक स्वतन्त्रता अपहरण हुने छैन भन्ने संवैधानिक प्रत्याभूति दिएको र संविधानको धारा १४३ को उपधारा (७) को प्रतिबन्धात्मक वाक्यांशबमोजिम संकटकालमा समेत उक्त हक निलम्बन नगरिने भन्ने उल्लेख भएको छ।

उपरोक्त परिप्रेक्ष्यमा निवेदकले काठमाडौं जिल्ला अदालतबाट भएको फैसलाउपर कानूनबमोजिम पुनरावेदन नगरेको भन्ने सम्मकै आधारमा यदि निजलाई गैरकानूनी रूपमा कैद ठेकिएको हो भने नागरिकलाई संविधानद्वारा प्रत्याभूत गरिएको मौलिक हक अधिकारको संरक्षकको रूपमा रहेको यस अदालतले बन्दीप्रत्यक्षीकरणको उपचार अस्वीकार गर्नु न्यायोचित हुँदैन। प्रस्तुत निवेदनको रोहबाट निवेदकको वैयक्तिक स्वतन्त्रता गैरकानूनी रूपमा कुण्ठित भएको छ, छैन भन्ने कुरा हेर्न मिल्ने नै हुन्छ। तर त्यसको लागि निवेदकले आधार लिएका कानूनी व्यवस्थाहरूको विवेचनाबाट सो कुरा स्थापित हुनु अनिवार्य हुन्छ।

जरीवानाबापत चार वर्षभन्दा बढी कैद ठेक्का गरी भएको फैसला लगायतका कारवाही मुलुकी ऐन दण्ड सजायको ३८, ४० र ५३क नं. विपरीत रहेको छ

भन्ने नै निवेदकको माग छ। दण्ड सजायको ३८ नं. को देहाय १ नं. मा कैद र जरीवाना दुबै सजाय भएकोमा जरीवाना नतिरे बापत कैद ठेक्का चार वर्ष भन्दा बढी ठेक्का हुँदैन भन्ने समेत कानूनी व्यवस्था रहेको देखिन्छ। सोही ४० नं. मा दिन महिना र वर्षको कैद म्याद कसरी ठेक्का भन्ने कुरा उल्लेख भएको देखिन्छ। दण्ड सजायको ५३ क नं. मा कैद तोक्दा यसै महलको ५३ नं. बमोजिम रुपैयाँलाई कैदमा परिणत गर्दा हुने अवधि वा यसै महलको ३८ नं. बमोजिम हुनसक्ने कैदभन्दा बढी हुने गरी तोक्न हुँदैन भन्ने समेत कानूनी व्यवस्था रहेको देखिन्छ।

निवेदकलाई काठमाडौं जिल्ला अदालतबाट जरीवाना र कैद दुबै सजाय भएको हुँदा दण्ड सजायको ५३ नं. बमोजिम सो जरीवानालाई दिनको पच्चीस रुपैयाँको दरले कैदमा परिणत गर्दा हुने अवधिमा दण्ड सजायको ३८ नं. को देहाय १ बमोजिम चार वर्षभन्दा बढी कैद ठेक्का मिल्दैन भन्ने आसयको निवेदन दावी रहेको देखिन्छ। यस्तै कानूनी प्रश्न समावेश भएको गगन सिंह ठकुरीको बन्दीप्रत्यक्षीकरण मुद्दामा यस अदालतको संयुक्त इजलासबाट कैद र जरीवाना दुबै भएको मुद्दामा जरीवाना नतिरेबापत चार वर्ष भन्दा बढी कैद ठेक्का गैरकानूनी हुने भन्दै बन्दीप्रत्यक्षीकरणको आदेश जारी भएको देखिन्छ। तर सो आदेशसँग असहमत हुँदै प्रस्तुत निवेदनमा यस अदालतको संयुक्त इजलासबाट चोरीको १४ नं. को देहाय २ बमोजिम जरीवानाबापत हुने कैद र दण्ड सजायको ३८ नं. को देहाय १ बमोजिम जरीवाना नतिरेबापत हुने कैदका बीचमा भिन्नता रहेकोले जरीवानाबापतको कैदको उपल्लो हद उक्त ३८ नं. को देहाय १ बमोजिमको हद हुन नसक्ने भन्ने राय व्यक्त गरिएको पाइन्छ।

यस सन्दर्भमा मुलुकी ऐन चोरीको १४ नं. को देहाय २ र दण्ड सजायको ३८ नं. को देहाय १ मा रहेको कानूनी व्यवस्थाको तुलनात्मक अध्ययन हुनु बाञ्छनीय देखियो। मुलुकी ऐन चोरीको १४ नं.को देहाय २ मा “जबरजस्ती चोरी गर्नेलाई यसै नम्बरको १२ नं.बमोजिम हुने सजायको डेढी बढाई सजाय गरी जरीवानाबापत समेत कैद गर्नुपर्छ र सोबमोजिम गर्दा चार महिनादेखि घटी कैद हुने भएमा चार महिना कैद गर्नु पर्छ” भन्ने कानूनी व्यवस्था भएको पाइन्छ। चोरीको १२ नं. मा साधारण

चोरी गर्नेलाई हुने सजायको व्यवस्था गरेको देखिँदा जबरजस्ती चोरी गर्नेलाई साधारण चोरी गर्नेलाई हुने सजायमा डेढी बढाई सजाय गर्नुपर्ने र जरीवानाबापत समेत अनिवार्य रुपमा कैद नै गर्नुपर्ने भन्ने १४(२) को प्रष्ट कानूनी व्यवस्था रहेको देखियो । त्यसै गरी दण्ड सजायको ३८ नं. को देहाय १ मा “कैद र जरीवाना दुवै सजाय भएकोमा जरीवाना नतिरे बापतको कैद ठेक्नु पर्दा चार वर्ष भन्दा बढी अवधिको कैद ठेक्न हुँदैन” भन्ने समेत उल्लेख भएको पाइयो । उक्त ३८(१) नं. मा जरीवानाबापत हुने कैदमा चार वर्षभन्दा बढी कैद ठेक्न हुँदैन भन्ने नभई जरीवाना नतिरेबापत कैद ठेक्दा चार वर्ष भन्दा बढी कैद ठेक्न नहुने कुरा उल्लेख भएको देखिँदा चोरीको १४(२) नं. बमोजिम जरीवानाबापत अनिवार्य रुपमा कैद नै गर्नुपर्ने कुरालाई यस व्यवस्थाले सम्बोधन गरेको पाइएन । जरीवानाबापत अनिवार्य रुपमा कैद नै हुने र जरीवाना तिर्न नसके बापत कैद बस्नु पर्ने व्यवस्थाहरू एकै नभै दुई भिन्न-भिन्न व्यवस्था हुन\ भन्ने ऐनमा प्रयुक्त भएको शाब्दिक बनावटबाटै प्रष्ट भएको देखिन्छ । पहिलो कानूनी व्यवस्थाले जबरजस्ती चोरीमा ठहर भएको जरीवाना तिर्न नमिल्ने भन्दै जरीवानाबापत पनि अनिवार्य रुपमा कैदमा नै बस्नु पर्ने कुरा अभिव्यक्त गरिरहेको छ भने दोस्रोले जरीवानाबापत रकम तिर्न मिल्ने तर तिर्न नसकेको अवस्थामा ठेकिने कैदलाई इंगित गरिरहेको अवस्था छ । त्यसैले यी दुई कानूनी व्यवस्थाहरू बीच रहेको भेद बोधगम्य र प्रष्ट नै देखिँदा व्याख्याको कुनै गुञ्जाइस देखिँदैन ।

दण्ड सजाय ठेक्ने सम्बन्धमा मुलुकी ऐनका अन्य महलहरूमा भन्दा चोरीको महलमा विशेष प्रकारको व्यवस्था भएको देखिन्छ । चोरीको १४ नं. को देहाय २ र ३ नं.ले क्रमशः जबरजस्ती चोरी र रहजनी चोरीको जरीवानाबापत समेत अनिवार्य रुपले कैद ठेक्नु पर्ने व्यवस्था गरेको पाइन्छ । चोरी मुद्दा नैतिक पतन मानिने गम्भीर प्रकृतिको फौजदारी मुद्दा भएको हुँदा जरीवानाबापत समेत कैद नै गर्नुपर्ने भन्ने यस प्रकारको विशेष व्यवस्था गर्ने विधायिकी मनशाय हो भन्ने बुझ्न सकिन्छ । जरीवानाबापत अनिवार्य रुपले कैद नै ठेक्ने यस्तो विशेष किसिमको व्यवस्था अन्य कसूरका सम्बन्धमा भएको देखिँदैन । दण्ड

सजायको ३८ नं. को देहाय १ को व्यवस्था यसरी जरीवानाबापत अनिवार्य रुपले कैद ठेक्नु पर्ने व्यवस्था नभै फैसलाबमोजिम लागेको जरीवाना तिर्न नसकेको अवस्थामा सो बापत कैद ठेक्ने व्यवस्था हो भन्ने कुरा माथि उल्लेख भै सकेकै छ । त्यसैगरी चोरीको कसूरमा अधिकतम न्यूनतम कति कैद ठेक्ने कुरा पनि चोरीको महलमै प्रष्ट उल्लेख भएको छ । चोरीको २७ नं. ले विगो जरीवाना कैद वा तीनै थोकमा समेत गर्दा जबरजस्ती चोरीमा १० वर्ष भन्दा बढी कैद गर्न हुँदैन भन्ने व्यवस्था गरेको हुँदा जबरजस्ती चोरीमा अधिकतम दश वर्ष सम्म कैद गर्न मिल्ने नै देखिन्छ । निवेदकलाई काठमाडौँ जिल्ला अदालतबाट उक्त अधिकतम हदभन्दा बढी कैद ठेकिएको अवस्था नदेखिँदा गैरकानूनी ढंगबाट कैद ठेकेको भन्न मिल्ने अवस्था देखिएन ।

चोरीको २८ नं. ले जरीवानाबापत कैद गर्नुपर्दा पन्ध्र सय रुपैयाँदेखि बढी जतिसुकै भए पनि चार वर्षसम्म कैद गर्नुपर्छ भन्ने व्यवस्था गरेको थियो । मुलकी नवौँ संशोधन ऐन २०४३ द्वारा उक्त २८ नं. खारेज भए पछि चोरीको १४ नं. को देहाय २ बमोजिम जबरजस्ती चोरीको जरीवानाबापत कैद ठेक्दा २७ नं. बमोजिमको उपल्लो हदको सीमा भित्र रहनु कानूनसम्मत नै हुने देखिन्छ । सो कुराको थप पुष्टि नवौँ संशोधन द्वारा संशोधित दण्ड सजायको ५३ र ५३ क नं. को कानूनी व्यवस्थाको तुलनात्मक अध्ययनबाट पनि हुन्छ । दण्ड सजायको ५३ नं. मा जरीवाना समेत बापत कैद ठेक्दा एक दिनको पच्चीस रुपैयाँका दरले ठेक्नु पर्छ भन्ने उल्लेख भएको र ५३ क नं. मा कैद तोक्दा ५३ नं. बमोजिम रुपैयाँलाई कैदमा परिणत गर्दा हुने अवधि वा ३८ नं. बमोजिम हुन सक्ने कैद भन्दा बढी हुने गरी तोक्न हुँदैन भन्ने उल्लेख भएको पाइन्छ । यसबाट जरीवानालाई दिनको पच्चीस रुपैयाँका दरले परिणत गर्दा हुन आउने अवधि बराबर कैद ठेक्नु दण्ड सजायको ५३ क. नं. को कानूनी व्यवस्थाबमोजिम समेत कानूनसम्मत नै हुने देखिन्छ ।

कानूनको व्याख्या गर्दा अदालतले नयाँ कानूनको निर्माण वा भै रहेको कानूनी व्यवस्था संशोधन हुन पुग्ने गरी व्याख्या गर्न मिल्दैन । कानूनका प्रावधानहरू द्विविधाजनक भएको वा कुनै विषयमा कानूनले प्रष्ट सम्बोधन गर्न नसकेको अवस्थामा

त्यसलाई प्रष्ट पार्न वा कानूनी अभावको पूर्ति गर्ने प्रयोजनका लागि सम्म यस अदालतबाट व्याख्याको गुञ्जाइस रहन्छ। जब विधायिकाले निर्माण गरेको कानून प्रष्ट छ भने व्याख्या गरी रहनु पर्ने प्रयोजन नै रहँदैन। लिखित कानूनमा नै विधायिकाको स्पष्ट मनसाय अभिव्यक्त भएको अवस्थामा यस्तो स्पष्ट कानूनी व्यवस्थाको विपरीत हुने गरी अदालतबाट हुने व्याख्या अनाधिकार मात्र नभई गैरसंवैधानिक कार्य हुन्छ। चोरीको महलको १४ नं.को देहाय २ बमोजिम जबरजस्ती चोरी मुद्दामा ठहर भएको जरीवानाबापतको कैद र दण्ड सजायको महलको ३८ नं. को देहाय १ बमोजिम जरीवाना तिर्न नसके बापत कैद ठेक्के विषय बेग्ला बेग्लै प्रयोजनका लागि निर्माण भएका कानून देखिएको हुँदा एक अर्काबीच कुनै सार्थक सम्बन्ध नै नभएका कानूनी व्यवस्थाहरूलाई एक आपसमा मिसाई चोरीको १४ नं. को देहाय २ नं. को व्यवस्थालाई संकुचित गरी बलपूर्वक व्याख्या गर्नुपर्ने अवस्था र प्रयोजन नै छैन।

विधायिकी कानूनका व्यवस्थाहरूमा समसामयिक परिवर्तन वा संशोधन हुन नसक्दा कहिले काँही अन्यायपूर्ण व्यवस्थाहरू कानूनमा रहन पुग्दछन्। न्यायिक कार्य सम्पादनको सिलसिलामा त्यस्तो अवस्था देखिन आए अदालतले त्यसतर्फ विधायिकाको ध्यान आकृष्ट गर्नु स्वाभाविक हुन्छ। तर विद्यमान कानूनको व्यवस्था अन्यायपूर्ण छ भन्ने लाग्दा अदालत स्वयंले विधायिकाको स्थान ग्रहण गरी विद्यमान कानूनको संशोधन वा परिमार्जन हुने व्याख्या गर्न मिल्दैन। अतः काठमाडौं जिल्ला अदालतको फैसलाबाट ठेकिएको कानूनबमोजिमको कैदमा रहेका निवेदकलाई गैरकानूनी थुनामा राखेको भन्न मिल्ने अवस्था नदेखिएकोले बन्दीप्रत्यक्षीकरणको आदेश जारी गर्ने गरेको बहुमतको रायसँग समहत हुन नसकिएकोले रिट निवेदन खारेज गर्ने गरेको संयुक्त इजलासको फैसला मनासिब ठहर्छ।

तथापि प्रस्तुत विवादसँग सम्बन्धित चोरीको १४ नं. को देहाय २ नं. तथा देहाय ३ को रहजनी चोरी गर्नेलाई भएको जरीवानाबापत समेत अनिवार्य रूपले कैद गर्नुपर्ने व्यवस्थाहरूले देवानी दायित्व बापत व्यक्तिको वैयक्तिक स्वतन्त्रता कुण्ठित हुने स्थिति सिर्जना गरेको देखिन्छ। जरीवाना आर्थिक दण्ड भएको हुँदा समान्यतः फैसलाबमोजिम ठहर भएको जरीवाना तिर्न पाउने र तिर्न नसकेमा मात्र कैद ठेक्के व्यवस्था हुनु

पर्दछ। भ्रष्टाचार जस्तो जघन्य र गम्भीर प्रकृतिको कसूरमा ठहर भएको जरीवाना समेत तिर्न बुझाउन मिल्ने भै जरीवानाबापत सीधै कैदमा बस्नु पर्ने व्यवस्था नरहेको सन्दर्भमा चोरीको कसूरमा यस प्रकारको कठोर दण्डात्मक कानूनी व्यवस्था कायम रहनु उचित हुन सक्दैन। त्यसमा पनि पहिलो पटक जबरजस्ती चोरी गर्नेलाई पहिलो पटक डाँका गरेमा हुने अधिकतम छ वर्षभन्दा पनि बढी अर्थात् दश वर्षसम्म कैद हुन सक्ने व्यवस्था स्वयंमा न्यायोचित देखिँदैन। त्यसैले जरीवानाबापत समेत कैद नै हुने यस्तो कानूनी व्यवस्थामा समय सापेक्ष समसामयिक सुधार हुनु बाञ्छनीय देखिएकोले नेपाल सरकार तथा व्यवस्थापिका संसदको ध्यानाकर्षण गराइएको छ।

इति संवत् २०६७ साल भदौ २४ गते रोज ५ शुभम् इजलास अधिकृत : नारायणप्रसाद सुवेदी

निर्णय नं. ८५१७

सर्वोच्च अदालत विशेष इजलास
माननीय न्यायाधीश श्री कल्याण श्रेष्ठ
माननीय न्यायाधीश श्री गिरीश चन्द्र लाल
माननीय न्यायाधीश श्री भरतराज उप्रेती

रिट नं. २०६६-WS-००३०

आदेश मिति: २०६७/२/६/५

विषय:- उत्प्रेषण परमादेश समेत।

निवेदक: काभ्रे पलान्चोक जिल्ला खरेलथोक
गा.वि.स.वडा नं. ४ खरेलथोक बस्ने अधिवक्ता
अच्युतप्रसाद खरेल

विरुद्ध

विपक्षी: नेपाल सरकार, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को
कार्यालय समेत

- एउटै व्यक्ति कुनै घटना वारदातको जानकार रही साक्षीको रूपमा रहन सक्ने अवस्था हुन्छ भने सो व्यक्ति स्वयं कसूरदारको रूपमा अर्को अवस्थामा रहन सक्ने हुन्छ। साक्षीको रूपमा रहने व्यक्ति र स्वयं अभियोग लागेको व्यक्तिले एकै किसिमको अधिकार र दायित्वको माग गर्नु

संविधान एवं कानूनसम्मत देखिन आउँदैन । कुनै कसूरको अभियोग लागेको व्यक्ति र कुनै व्यक्तिलाई लागेको कसूरको अभियोगको पुष्टि गर्ने सम्बन्धमा रहेको साक्षीको हैसियत एउटै नरहने हुँदा उपर्युक्त सैनिक ऐनको व्यवस्था संवैधानिक व्यवस्थासँग प्रासंगिक नदेखिने ।

(प्रकरण नं.४)

- अदालतमा उपस्थित हुन अनिच्छुक हुने, भूठो व्यहोरा लेखाउने जस्ता कुराले न्यायमा अवरोध आउँछ । न्याय सम्पादनमा सहयोग पुऱ्याई दण्डहीनता अन्त्य गर्नु साक्षीको इच्छामा भर पर्ने नभै नागरिकको कर्तव्य पनि भएकाले असमर्थ परिस्थितिमा कानूनले नै छुट दिएको अवस्थामा बाहेक साक्षीको सत्य तथ्य कुरा लेखाउन उपस्थित हुनुपर्ने कुराले साक्षीको कुनै हक अधिकार हनन भएको मान्न नमिल्ने ।
- जुनसुकै कानून प्रणाली अवलम्बन गरेको मुलुकमा समेत विवादको अन्तरवस्तु पत्ता लगाउन साक्षीको सहयोग जरुरी हुनसक्छ । कुनै पक्षको इच्छाको कारणले न्यायमा नै असर पर्ने कुरा रहेछ भने सो साक्षीको उपस्थिति अनिवार्य मानिन्छ र त्यसो गर्नु औचित्यपूर्ण पनि छ । यस्तो नागरिकको अनिवार्य कर्तव्यलाई पनि चुनौती गर्नु भनेको न्याय प्रणालीलाई कुँजो बनाई दण्डहीनता मौलाउन दिनु हो । यो बाञ्छित कुरा हुन नसक्ने ।

(प्रकरण नं.७)

- साक्षी परीक्षणका सम्बन्धमा कानून प्रणालीको आधारमा रहन जाने केही आधारभूत अन्तरहरू मात्र आदर्श मानी एक अर्को प्रणालीका व्यवस्थाहरू एक अर्को प्रणालीमा लादनुपर्छ भन्ने तर्क उचित हुन नसक्ने ।

(प्रकरण नं.१०)

- कुनै पनि व्यक्तिले आफ्नै विरुद्धमा नबोल्ल सक्दछ । आफ्नो विरुद्धको प्रमाण आफैँलाई दिन कर छैन भन्ने मान्यतामा आधारित

विषय र साक्षीले बकपत्र गर्ने विषय एउटै होइनन् । साक्षीले बोल्ने कुरा आफैँको पक्ष वा विपक्षमा हुँदैन । उसले देखेको सत्य तथ्य अदालतमा आई भन्दा न्यायिक प्रक्रियामा सहजता हुने ।

(प्रकरण नं.१५)

- कुनै कसूरको अभियोग लागेको व्यक्तिले आफूलाई लागेको अभियोगको प्रतिरक्षा गर्न पाउने हकको रूपमा रहेको संविधानको धारा २४ को उपधारा (७) को प्रावधानले फौजदारी मुद्दामा उपस्थित हुने साक्षीको हकमा उन्मुक्ति प्रदान गरेको मान्न नमिल्ने ।
- फरक-फरक अवस्थाका व्यक्तिको हकमा गरेको संविधान एवं कानूनको व्यवस्थालाई एउटै प्रकृतिको विषयवस्तुको रूपमा उठाई निवेदन दावी लिएको अवस्थामा ऐनको व्यवस्था संविधानको प्रावधानसँग विभेदकारी नदेखिने ।

(प्रकरण नं.१६)

- फौजदारी कसूरको अभियोग लागेका प्रतिवादीको सम्बन्धमा विशुद्ध साक्षीको रूपमा उपस्थित व्यक्तिले जुनसुकै अदालतमा मुद्दासँग सोधिएको प्रश्नको जवाफ दिनु नागरिकको कर्तव्य पनि हो । आफ्नो कर्तव्य निर्वाह गर्ने साक्षीलाई सो कर्तव्य निर्वाह गरेबापत संविधान एवं कानूनद्वारा संरक्षित निजको हक अधिकारमा हस्तक्षेप हुने वा असर पर्ने परिस्थिति आउने कल्पना गर्न सकिँदैन । आफ्नो कर्तव्य पूरा नगर्ने साक्षीलाई अदालतको अवहेलनामा समेत कारवाही हुन सक्ने ।

(प्रकरण नं.१७)

निवेदक विद्वान अधिवक्ता श्री अच्युतप्रसाद खरेल
विपक्षी तर्फबाट: विद्वान उपन्यायाधिवक्ता श्री
श्रीकृष्ण भट्टराई

अवलम्बित नजीर:

सम्बद्ध कानून:

- नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा २४(७)
- सैनिक ऐन, २०६३ को दफा ५९, (क) र (घ)

- मुलुकी ऐन, २०२०
- अ.वं. ११५, १३३, १३९

आदेश

न्या.कल्याण श्रेष्ठ: नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३२ र १०७(१) अन्तर्गत दायर भएको प्रस्तुत रिट निवेदनको संक्षिप्त तथ्य र आदेश यस प्रकार छ :-

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ ले मौलिक हकको रूपमा व्यवस्था गरेको धारा २४ को न्यायसम्बन्धी हकको उपधारा (७) को आफ्नो विरुद्ध साक्षी हुन नलाग्ने हक (Right to Silence) सँग बाँधिने गरी प्रचलनमा रहेको सैनिक ऐन, २०६३ को दफा ५९ को खण्ड (क) र (घ) का साथै मुलुकी ऐन अदालती बन्दोवस्तको ११५ नं. को व्यवस्था बाँधिएको हदसम्म अमान्य र बदर घोषित गरी पाउन प्रस्तुत निवेदन दायर गरेको देखिन्छ। सैनिक ऐन, २०६३ को दफा ५९ मा सैनिक अदालतसम्बन्धी कसूरको व्यवस्था गरिनुका साथै उक्त दफा ५९ मा खण्ड (क) देखि खण्ड (च) सम्म विभिन्न प्रावधान तोकिएको सोबमोजिमको कार्य गरेमा सैनिक अदालत सम्बन्धी कसूर गरेको मानिने भन्ने उल्लेख भएको पाइन्छ। त्यस्तै गरी दफा १०१ को उपदफा (२) को खण्ड (छ) मा दफा ४२ को उपदफा (१) को खण्ड (ग) वा (घ) वा दफा ५८, ५९ वा दफा ६० बमोजिमको कसूर गरेमा तीन वर्षसम्म कैद सजाय हुनेछ भन्ने उल्लेख भएको पाइन्छ। सैनिक ऐन, २०६३ को दफा ५९ मा सैनिक अदालतसम्बन्धी कसूरको व्यवस्था गरी देहायबमोजिमको कार्य गरेमा सैनिक अदालतसम्बन्धी कसूर गरेको मानिनेछ भनी खण्ड (क) देखि (च) सम्म विभिन्न प्रावधान तोकिएकोमा उक्त प्रावधान मध्ये खण्ड (क) र (घ) को व्यवस्था संविधानको धारा २४ को उपधारा (७) को व्यवस्थासँग बाँधिएको छ भन्ने निवेदनको जिकीर रहेको देखिन्छ।

सैनिक ऐन, २०६३ को दफा ५९ को खण्ड (क) मा सैनिक अदालतमा साक्षीको रूपमा हाजिर हुनुपर्ने व्यक्तिलाई रीतपूर्वकको समाह्वान वा आदेश जारी गरेकोमा मनासिव माफिकको कारण विना अनुपस्थित रहेमा सैनिक अदालतसम्बन्धी कसूर गरेको मानिने व्यवस्था रहेको छ भने खण्ड (घ) मा साक्षीको हैसियतमा कानूनबमोजिम सोधिएको सबालको जवाफ

दिन इन्कार गरेमा पनि सैनिक अदालतसम्बन्धी कसूर गरेको मानिने व्यवस्था रहेको छ। सैनिक ऐन, २०६३ को दफा ५९ को खण्ड (क) र (घ) को उक्त व्यवस्था स्पष्ट रूपमा संविधानको धारा २४ को उपधारा (७) को व्यवस्थासँग बाँधिन्छ। त्यस्तै मुलुकी ऐन, २०२० को अ.वं. ११५ को पहिलो र दोस्रो वाक्यपछि रहेका मनासिव माफिकको कारण भएमा बाहेक समाह्वान जारी गर्दा पनि हाजिर नहुने साक्षीलाई पचास रुपैयाँ जरीवाना गरी पक्राउ गर्न पठाई ल्याई बकाउनु पर्ने, पक्रन पठाँउदा पनि फेला परेन भने बाटाका म्याद बाहेक सात दिनको फेरि समाह्वान जारी गर्नु, सो समाह्वानबमोजिम तोकिएको तारेखमा पनि हाजिर हुन आएन भने पक्राउ गर्न पठाई ल्याई बकाई पन्ध्र दिनदेखि पैतालिस दिनसम्म कैद गर्न सकिने र त्यति गर्दा पनि पक्रिएन भने त्यस्तालाई सोबमोजिम सजाय गर्ने गरी बुझिएसम्मको प्रमाणबाट मुद्दा फैसला गरी दिनुपर्छ भनी सरकार वादी हुने फौजदारी मुद्दामा उपस्थित भै बयान दिन नचाहने साक्षीलाई पक्राउ गरी बयान दिन बाध्य पारिने र नदिए जरीवाना तथा कैद समेत गर्न सकिने व्यवस्था समेत उक्त धारा २४ को (७) सँग बाँधिएको छ। कुनै कसूरको अभियोग लागेको व्यक्तिलाई आफ्नो विरुद्ध साक्षी हुन नलाग्ने छैन भनी धारा २४ को उपधारा (७) मा उल्लिखित मौलिक हकको प्रावधानले चुप रहन सक्ने अधिकार प्रदान गरेको परिप्रेक्ष्यमा सैनिक अदालतमा साक्षीको रूपमा हाजिर हुनुपर्ने व्यक्तिलाई रीतपूर्वकको समाह्वान वा आदेश जारी गरेकोमा मनासिव माफिकको कारण विना अनुपस्थित रहेमा सैनिक अदालत सम्बन्धी कसूर गरेको मानिने भन्ने सैनिक ऐन, २०६३ को दफा ५९ को खण्ड (क) को व्यवस्था र साक्षीको हैसियतमा कानूनबमोजिम सोधिएको सबालको जवाफ दिन इन्कार गरेमा सैनिक अदालतसम्बन्धी कसूर गरेको मानिने भन्ने खण्ड (घ) को व्यवस्था एवं बयान दिन बाध्य पारिने मुलुकी ऐन अदालती बन्दोवस्तको ११५ नं. को व्यवस्था संविधानको उपर्युक्त प्रावधानसँग स्पष्ट रूपमा बाँधिएको हुँदा संविधानको धारा १०७(१) बमोजिम अमान्य र बदर घोषित गरिपाउँ भन्ने समेत व्यहोराको माग गरी रिट निवेदन पत्र दायर भएको देखियो।

यसमा के कसो भएको हो ? निवेदकको मागबमोजिमको आदेश किन जारी हुन नपर्ने हो ? यो आदेश प्राप्त भएका मितिले बाटाको म्याद बाहेक १५ दिनभित्र सम्बन्धित मिसिल साथ राखी महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय मार्फत लिखित जवाफ पठाउनु भनी निवेदनको एक प्रति नक्कल साथै राखी विपक्षीहरूलाई सूचना पठाउनु भनी निवेदन र आदेशको नक्कल साथै राखी विपक्षीहरूलाई सूचना पठाई त्यसको बोधार्थ महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयलाई दिई लिखित जवाफ आए वा अवधि नाघेपछि पेश गर्नु भन्ने यस अदालतको २०६६।२।३१ को आदेश ।

सैनिक ऐन, २०६३ को दफा १०१ को उपदफा (२) को खण्ड (घ), मुलुकी ऐन अ.व. ११५ नं. मा रहेको कानूनी व्यवस्था कुनै व्यक्ति वा नागरिकलाई कानूनी कर्तव्य वा दायित्व सम्पन्ने उद्देश्यले गरिएको कानूनी व्यवस्था नभई संविधान र कानूनले न्याय सम्पादन गर्ने जिम्मेवारी पूरा गर्ने सिलसिलामा न्यायालयले नागरिकबाट लिन सक्ने सहयोगको सुनिश्चितता मात्र हो । कुनै काम, घटना र अवस्था वारे जानकार व्यक्ति अदालतमा उपस्थित भई आफूले देखे जानेको विषय वा सोसँग सम्बन्धित कागजात प्रस्तुत नगरिदिने हो भने अदालतले शून्यतामा विवादको निरुपण गर्न सक्दैन । साक्षीले आफूलाई भएको जानकारी स्वतः स्फूर्तरूपमा राख्नेसम्म हो । यस्तोमा संविधानको धारा २४ को उपधारा (७) ले प्रदान गरेको हकको हनन हुने अवस्था र सन्दर्भ नै आउने देखिदैन । अदालतले साक्षीलाई कुनै आरोप लगाएर समाह्वान जारी गर्ने होइन । अदालतबाट उपस्थित हुन आग्रह गरेकोमा सोलाई अटेर गरी अदालतलाई आवश्यक सहयोग नगर्ने व्यक्तिका हकमा मात्र अपवादको स्थितिमा उक्त कानूनले अदालतलाई दिएको अधिकार प्रयोग गर्नुपर्ने हुनसक्छ । प्रस्तुत कानूनी व्यवस्थाको प्रयोग र कार्यान्वयन गर्दा मौलिक हक हनन हुनेगरी स्वेच्छाचारी प्रयोग गरेको भन्ने कुनै दृष्टान्त निवेदकले दिन सक्नु भएको छैन । आकर्षक नै हुन नसक्ने संविधानको व्यवस्था उल्लेख गरी दायर भएको प्रस्तुत निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्ने समेत व्यहोराको संविधानसभा सचिवालयको तर्फबाट प्रेषित लिखित जवाफ ।

मुलुकी ऐन अदालती बन्दोवस्तको ११५ नं. र सैनिक ऐन, २०६३ को दफा ५९ को खण्ड (क) र (घ) को व्यवस्थाले पीडितहरूले न्याय पाउने र सिंगिन

अपराध गर्नेहरूलाई नियन्त्रण गर्न सहयोग पुग्ने हुँदा समाजमा शान्ति, सुरक्षा एवं अमनचयन कायम गर्न सहयोगीसिद्ध हुन्छन् । कानूनले तोकेको दायित्व पूरा नगरे बापत साक्षी वा गवाहलाई उत्तरदायी बनाउने प्रवधान संविधानसँग बाभिएको छैन । संसदद्वारा निर्मित ऐन अमान्य गर्न ती कानून संविधानको मौलिक हकको व्यवस्था वा अन्य प्रावधानसँग बाभिएको स्पष्ट देखिनु पर्छ । कानूनी व्यवस्था संविधानसँग बाभिएको भनी दावी गर्नेले सो कुराको पुष्टि गर्नुपर्ने हुन्छ । विधायिकी अधिकार प्रयोग गरी निर्मित कानून सकभर अमान्य ठहर गर्ने आम प्रचलन समेत नभएको र निवेदकले ऐनको व्यवस्था बाभिएको भनी लिएको दावी पुष्टि गर्न नसकेको अवस्था समेत हुँदा मागबमोजिमको आदेश जारी हुने अवस्था छैन । प्रस्तुत निवेदन खारेज हुनुपर्छ भन्ने समेत व्यहोराको प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय तर्फबाट प्रेषित लिखित जवाफ ।

सैनिक ऐन, २०६३ को दफा ५९ को खण्ड (क) र (घ) मा भएको व्यवस्था सैनिक अदालतमा साक्षीकोरूपमा हाजिर हुनुपर्ने व्यक्ति मनासिव कारण विना उपस्थित नभएमा वा साक्षीले जवाफ दिन इन्कार गरेमा सजाय गर्ने सम्बन्धमा गरिएको व्यवस्था हो । त्यसैगरी मुलुकी ऐन अ.व. ११५ नं. मा भएको व्यवस्था पनि मनासिव कारण विना अदालतमा उपस्थित नहुने साक्षीको सम्बन्धमा भएको व्यवस्था हो । उपर्युक्त व्यवस्था मुद्दामा साक्षीकोरूपमा रहने व्यक्तिको हकमात्र आकर्षित हुने व्यवस्था हुँदा अभियुक्तको हकमा आकर्षित हुने होइन । संविधानको धारा २४ को उपधारा (७) मा प्रदत्त आफ्नो विरुद्ध साक्षी हुन कर नलार्ने हक (Right against self incrimination) कुनै कसूरको अभियोग लागेको व्यक्तिको सम्बन्धमा मात्र आकर्षित हुने हक हो । आफूले कुनै कुरा बोल्दा आफ्नै विरुद्ध प्रमाण लाग्छ भन्ने लागेमा चुप रहन पाउने अधिकार (Right to Silence) संविधानले अभियोग लागेका व्यक्तिलाई मात्र प्रदान गरेको छ । अभियोग लागेको व्यक्तिको लागि प्रत्याभूत व्यवस्थालाई साक्षीको हकमा समेत लागू हुने अर्थ गरी संविधानको धारा २४ को उपधारा (७) को प्रावधान आफ्नो विरुद्ध साक्षी हुन वा आफ्नो विरुद्ध साक्षी दिन बाध्य नगराउने कुरामा मात्र सीमित

रहेको हुनाले उपर्युक्त कानूनी व्यवस्थाहरू संविधानसँग बाभिएको भन्ने निवेदन जिकीर निरर्थक हुँदा निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्ने समेत व्यहोराको कानून तथा न्याय मन्त्रालयको तर्फबाट प्रेषित लिखित जवाफ ।

सैनिक ऐन, २०६३ को दफा ५९ को खण्ड (क) र (घ) मा रहेको कानूनी प्रावधानको विषय र प्रयोजन नै फरक छ । उक्त व्यवस्था सैनिक अदालतमा साक्षीको रूपमा हाजिर हुनुपर्ने व्यक्ति मनासिव माफिकको कारण विना अनुपस्थित रहेमा वा साक्षीले कानूनबमोजिम सोधिएको सबालको जवाफ दिन इन्कार गरेमा सजाय गर्ने विषयसँग सम्बन्धित रहेको हुँदा उक्त कानूनी व्यवस्था कुनै कसूरको अभियोग लागेको व्यक्तिको हकमा आकर्षित हुने न भै मुद्दामा साक्षीको हैसियतमा रहेको व्यक्तिको हकमा मात्र लागू हुने र संविधानको धारा २४ को उपधारा (७) मा रहेको व्यवस्थाले कुनै कसूरको अभियोग लागेको व्यक्तिलाई आफ्नो विरुद्ध हुने गरी वोल्न वाध्य नबनाईने Right to Silence को हकको प्रत्याभूति गरेको हुँदा प्रस्तुत संवैधानिक व्यवस्था साक्षीको हकमा नभई अभियुक्तको हकमा मात्र आकर्षित हुने भएकोले सैनिक ऐन, २०६३ को दफा ५९ को खण्ड (क) र (घ) को व्यवस्था बाभिएको भन्ने मिले आधार नहुँदा निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्ने समेत व्यहोराको नेपाली सेना जंगी अड्डाको तर्फबाट प्रेषित लिखित जवाफ ।

नेपाली सेनाको व्यवस्थापन तथा नेपाली सेनाभित्र हुने विभिन्न प्रकारका कसूरको विषयमा के कस्तो प्रक्रिया अपनाउने र के कस्तो सजाय हुने भन्ने व्यवस्था अन्य ऐनसँग तुलना गर्न मिल्दैन । सैनिक ऐन, २०६३ को दफा ५९ को देहाय (क) र (घ) मा साक्षीको रूपमा हाजिर हुनुपर्ने व्यक्तिका सन्दर्भमा व्यवस्था गरिएको छ । जुन समाप्तवत जारी गर्दा उपस्थित नहुने व्यक्तिलाई जरीवाना गर्ने व्यवस्था गरेको र अदालती अभ्यासमा यो व्यवस्था हालसम्म सफल र प्रभावकारी रहेको सन्दर्भमा हेर्दा साक्षीको उपस्थिति सुनिश्चित गर्न ऐनको दफा ५९ को देहाय (क) र (घ) ले गरेको व्यवस्था मनासिव देखिन्छ । संविधानको धारा २४ को उपधारा (७) ले कसूरको अभियोग लागेको व्यक्तिलाई आफ्नो विरुद्ध साक्षी हुन कर नलगाईने व्यवस्था गरेको र ऐनको दफा ५९ को देहाय (क) र (घ) मा आफ्नो विरुद्ध वोल्न वाध्य पार्न

सकिने खालको कानूनी व्यवस्था देखिदैन । सैनिक ऐनमा के कस्तो व्यवस्था राख्नु पर्ने भन्ने विषयमा व्यापक विचार विमर्श भै विधायिकाबाट पारित भएको सैनिक ऐनको उपर्युक्त व्यवस्था संविधानसम्मत नै हुँदा निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्ने समेत व्यहोराको प्रत्यर्थी नेपाल सरकार रक्षा मन्त्रालयको तर्फबाट प्रेषित लिखित जवाफ ।

नियमबमोजिम दैनिक मुद्दा पेसी सूचीमा चढी पेश हुन आएको प्रस्तुत रिट निवेदनमा निवेदक तर्फबाट स्वयं निवेदक विद्वान अधिवक्ता श्री अच्युतप्रसाद खरेलले सैनिक ऐन, २०६३ को दफा ५९ को खण्ड (क) र (घ) को व्यवस्था नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा २४ को उपधारा (७) को प्रावधानसँग बाभिएको छ । त्यसैगरी मुलुकी ऐन अदालती बन्दोवस्तको ११५ नं. को पहिलो र दोस्रो वाक्य पछि रहेको मनासिव माफिकको कारण भएमा बाहेक समाप्तवत जारी गर्दा पनि हाजिर नहुने साक्षीलाई जरीवाना गरी पक्रन पठाउने, बयान गर्न वाध्य गराइने, बयान नदिए कैद समेत गर्न सक्ने व्यवस्था समेत धारा २४ को उपधारा (७) को आफ्नो विरुद्ध साक्षी हुन कर लगाईने छैन भन्ने व्यवस्थासँग स्पष्ट बाभिएको छ । संविधानले नवोल्न पाउने व्यक्तिको हक सुरक्षित गरेको अवस्था हुँदा उपर्युक्त कानूनी व्यवस्था संविधानको धारा १०७(१) बमोजिम अमान्य र बदर घोषित हुनुपर्छ भन्ने समेत व्यहोराको बहस प्रस्तुत गर्नुभयो । त्यसैगरी प्रत्यर्थी नेपाल सरकार, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय समेतका तर्फबाट उपस्थित विद्वान उपन्यायाधिवक्ता श्री श्रीकृष्ण भट्टराईले सैनिक ऐन, २०६३ को दफा ५९ ले सैनिक अदालतसम्बन्धी कसूरको व्यवस्था गरेको त्यस्तो सैनिक अदालतमा उपस्थित हुने साक्षीको कर्तव्य तोकी स्वच्छ सुनुवाईको अवधारणालाई स्पष्ट गर्न खोजीएको हो । नेपाल सरकार वादी हुने मुद्दामा फैसला गर्दा नबुझी नहुने अवस्था भए त्यस्तो साक्षीलाई बुझ्न सकिने अ.व. ११५ नं. को व्यवस्थासमेत संविधानको उपर्युक्त प्रावधानसँग बाभिएको भन्ने अवस्था नहुँदा निवेदन मागबमोजिमको आदेश जारी हुने स्थिति छैन । निवेदन खारेज हुनुपर्छ भन्ने समेत व्यहोराको बहस गर्नुभयो ।

विद्वान कानून व्यवसायीहरूको उपर्युक्त बहस जिकीर सुनी रिट निवेदनपत्र, प्रत्यर्थीहरू तर्फबाट प्रेषित लिखित जवाफसहितको मिसिल अध्ययन गरी निर्णय

तर्फ विचार गर्दा प्रस्तुत रिट निवेदनमा मुख्यतः देहायका प्रश्नहरूमा निर्णय दिनुपर्ने देखिन्छ।

- (१) सैनिक ऐन, २०६३ को दफा ५९ को खण्ड (क) र (घ) तथा मुलुकी ऐन अदालती बन्दोवस्तको ११५ नं. मा रहेको कानूनी व्यवस्था नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा २४ को उपधारा (७) को प्रावधानसँग बाभिएको छ वा छैन ?
- (२) निवेदन मागबमोजिमको आदेश जारी हुने अवस्था छ वा छैन ?

२. माथि उल्लिखित प्रथम प्रश्नतर्फ विचार गरी हेर्दा मुलतः निवेदकले सैनिक ऐन, २०६३ को दफा ५९ मा सैनिक अदालतसम्बन्धी कसूर गरेको मानिनेछ भनी खण्ड (क) देखि (च) सम्म रहेको विभिन्न व्यवस्थाहरू मध्ये खण्ड (क) र (घ) मा रहेको साक्षीको व्यवस्था एवं साक्षी उपस्थित गराउनेसम्बन्धी मुलुकी ऐन, अदालती बन्दोवस्तको ११५ नं. मा रहेको व्यवस्था समेत संविधानको धारा २४ को उपधारा (७) को प्रावधानसँग बाभिएको अवस्था हुँदा उक्त कानूनी व्यवस्था धारा १०७(१) को आधारमा अमान्य र बदर घोषित गरिपाउँ भन्ने मुख्य निवेदन मागदावी लिएको पाइयो।

उल्लिखित सन्दर्भमा प्रथमतः सैनिक ऐन, २०६३ को दफा ५९ को खण्ड (क) र (घ) को व्यवस्था हेर्नुपर्ने हुन आयोः-

उक्त ऐनको दफा ५९ मा सैनिक अदालतसम्बन्धी कसूरको व्यवस्था गर्दै देहायका कुनै कार्य गरेमा सैनिक अदालतसम्बन्धी कसूर गरेको मानिनेछ भनी देहाय (क) मा सैनिक अदालतमा साक्षीको रूपमा हाजिर हुनुपर्ने व्यक्तिलाई रीतपूर्वकको समाह्वान वा आदेश जारी गरेकोमा मनासिव माफिकको कारण विना अनुपस्थित रहेमा, देहाय (घ) मा साक्षीको हैसियतमा कानूनबमोजिम सोधिएको सबालको जवाफ दिन इन्कार गरेमा,

३. यस सन्दर्भमा उल्लिखित सैनिक ऐन, २०६३ को दफा ५९ को खण्ड (क) र (घ)को कानूनी व्यवस्थाको अध्ययन गर्दा कस्तो किसिमको कसूरलाई सैनिक अदालत सम्बन्धी कसूर गरेको मानिने भनी देहाय (क) देखि (च) सम्म विभिन्न कार्यको सम्बन्धमा उल्लेख गरेको देखियो। देहाय (क) को व्यवस्थाबमोजिम

साक्षीको रूपमा हाजिर हुनुपर्ने व्यक्तिलाई समाह्वान वा आदेश जारी गरेकोमा निज साक्षी मनासिव माफिकको कारण विना अनुपस्थित रहेमा सैनिक अदालतसम्बन्धी कसूर गरेको मानिने भन्ने उल्लेख भएको देखिन्छ। सैनिक अदालतमा चलेको फौजदारी मुद्दाको अनुसन्धान तहकीकातको सन्दर्भमा दावी पुष्टि गर्ने प्रयोजनको निमित्त साक्षीलाई समाह्वान वा आदेश जारी गर्न सक्नेसम्मको व्यवस्था रहेको र त्यस्तो साक्षीको रूपमा रहेको व्यक्ति मनासिव माफिकको कारण विना अनुपस्थित रहेमा मात्र कसूर गरेको मानिने हो, तर त्यस्तो साक्षीले आफू उपस्थित हुन नसक्ने कुनै मनासिव कारण देखाए कसूर नमानिने भनी कानूनमा नै स्पष्ट उल्लेख गरिएको देखिन्छ। त्यसैगरी देहाय (घ) को व्यवस्थाअनुसार साक्षीको हैसियतमा कानूनबमोजिम सोधिएको सबालको जवाफ दिन इन्कार गरेमा सैनिक अदालतसम्बन्धी कसूर गरेको मानिने व्यवस्था समेतलाई निवेदकले चुनौती दिएको अवस्था छ। सैनिक ऐन, २०६३ अनुसार गठित सैनिक अदालतले सैनिक व्यक्तिसँग सम्बन्धित फौजदारी कसूरमा अनुसन्धान समेत गरी कसूरको सम्बन्धमा ठहर निर्णय गर्नुपर्ने सन्दर्भमा सो कसूरसँग सम्बन्धित साक्षीले सैनिक अदालतले सोधेको सबालको जवाफ दिन इन्कार गर्नुपर्ने स्थितिको अनुमान गर्ने अवस्था आउँदैन। उपस्थित साक्षीलाई घटना वारदातको विषयमा सोधपुछसम्म गरिने र सो सोधपुछको सम्बन्धमा आफूलाई थाहा जानकारी भएको कुरा राख्न इन्कार गर्नु निजले आफ्नो दायित्व पूरा गरेको मान्न सकिँदैन। सैनिक अदालतबाट सोधेको सबालको जवाफ दिन इन्कार गर्नाले सो साक्षीको रूपमा उपस्थित व्यक्तिको संवैधानिक हक प्राप्त हुने वा सोधिएको सबालको जवाफ दिए प्राप्त मौलिक हकमा आघात पुग्ने परिस्थितिको कल्पनासम्म गर्न सकिँदैन।

४. नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा २४ को न्यायसम्बन्धी हक अन्तर्गतको उपधारा (७) मा रहेको "कुनै कसूरको अभियोग लागेको व्यक्तिलाई आफ्नो विरुद्ध साक्षी हुन कर लगाईने छैन" भन्ने प्रावधानसँग उपरोक्त व्यवस्था वेमेल रहेको भन्ने निवेदन दावी रहेको छ। आफ्नो विरुद्ध साक्षी हुन कर लगाईने छैन भनी कुनै कसूरको अभियोग लागेको व्यक्तिको सम्बन्धमा गरेको मौलिक हकको

उपर्युक्त व्यवस्थाले कुनै कसूरको अभियोगको अनुसन्धानको क्रममा साक्षीको हैसियतले बोल्नु पर्ने कुरालाई इंगित गरेको नभई सोसम्बन्धी अभियोग लागेको व्यक्तिको सम्बन्धमा आफ्नो विरुद्ध साक्षी हुन कर नलगाईने कुरालाई स्पष्ट गरेको छ। सैनिक ऐनको उपर्युक्त दफा ५९ को देहाय (क) ले उपस्थित हुनुपर्ने साक्षी मनासिव कारणले उपस्थित हुन नसक्ने अवस्था भए सो अवस्थालाई कसूर नमानेको र साक्षीको हैसियतले सोधेको सबालको जवाफ दिन निज साक्षी इन्कार रहनुपर्ने कुनै कारण र अवस्था नपर्ने स्थिति देखिएको हुँदा कुनै कसूरको अभियोग लागेको व्यक्तिको हकमा उल्लिखित संवैधानिक हक कुनै कसूरको सम्बन्धमा प्रमाणको रूपमा उपस्थित हुने साक्षीले समेत उपभोग गर्न पाउने अवस्था रहदैन। व्यक्तिको आफ्नो कार्य र सो कार्यमा उसको सहभागीता, हैसियत, उसले कानूनबमोजिम निर्वाह गर्नुपर्ने दायित्व एवं कर्तव्य सबै अवस्था र परिस्थितिमा एउटै रहन्छ भनी अनुमान गरी एउटै प्रकृतिको उपचार खोज्नु निरर्थक हुनजान्छ र सबै अवस्था परिस्थितिमा एउटै हक अधिकारको सिर्जना हुने अवस्था कानूनले कल्पना समेत गरेको पाइदैन। एउटै व्यक्ति कुनै घटना वारदातको जानकार रही साक्षीको रूपमा रहन सक्ने अवस्था हुन्छ भने सो व्यक्ति स्वयं कसूरदारको रूपमा अर्को अवस्थामा रहन सक्ने हुन्छ। साक्षीको रूपमा रहने व्यक्ति र स्वयं अभियोग लागेको व्यक्तिले एकै किसिमको अधिकार र दायित्वको माग गर्नु संविधान एवं कानूनसम्मत देखिन आउँदैन। कुनै कसूरको अभियोग लागेको व्यक्ति र कुनै व्यक्तिलाई लागेको कसूरको अभियोगको पुष्टि गर्नेसम्बन्धमा रहेको साक्षीको हैसियत एउटै नरहने हुँदा उपर्युक्त सैनिक ऐनको व्यवस्था संवैधानिक व्यवस्थासँग प्रासंगिक देखिँदैन। साथै सैनिक ऐनको यस्तो व्यवस्था न्यायसम्बन्धी मौलिक हकसँग तुलना हुने प्रकृतिको समेत देखिएन।

५. यसका अतिरिक्त निवेदकले संविधानको धारा २४ को उपधारा (७) सँग बाभिएको भनी दावी जिकीर लिएको मुलुकी ऐन अ.वं. ११५ नं. को व्यवस्था यस प्रकार रहेको छ : -

प्रमाण बुझ्न तोकिएको तारिखमा हाजिर नभएका साक्षीलाई वातिल गर्नुपर्छ। तर नेपाल सरकार

वादी हुने वा फौजदारी मुद्दामा नबुझी नहुने साक्षीका सम्बन्धमा समाह्वान जारी गरी बुझ्न हुन्छ। मनासिव कारण भएमा बाहेक सोबमोजिम समाह्वान जारी गर्दा पनि हाजिर नहुने साक्षीलाई पचास रुपैयाँ जरीवाना गरी पक्राउ गर्न पठाई ल्याई बकाउनु पर्छ। पक्राउ पठाउँदा पनि फेला परेन भने बाटाका म्याद बाहेक सात दिनको फेरि समाह्वान जारी गर्नुपर्छ। सो समाह्वानबमोजिम तोकिएको तारिखमा पनि हाजिर हुन आएन भने पक्राउ गर्न पठाई ल्याई बकाई पन्ध्र दिनदेखि पैतालिस दिनसम्म कैद गर्न सक्नेछ। त्यति गर्दा पनि पक्रिएन भने त्यस्तालाई सोबमोजिम सजाय गर्ने गरी बुझिएको प्रमाणबाट मुद्दा फैसला गरिदिनु पर्छ।

६. उल्लिखित कानूनी व्यवस्थाले प्रमाण बुझ्न तोकिएको तारेखमा हाजिर नभएका साक्षीलाई वातिल गर्नुपर्छ। तर नेपाल सरकारवादी हुने वा फौजदारी मुद्दामा नबुझी नहुने साक्षीको सम्बन्धमा समाह्वान जारी गरी बुझ्न हुन्छ भनी नेपाल सरकारवादी हुने वा फौजदारी मुद्दामा साक्षीको विशेष भूमिका रहने कुरालाई स्वीकार गरी त्यस प्रकृतिका मुद्दाहरूको अन्तिम निरूपण गर्दा मुद्दाको विषयवस्तुको तथ्यबाट मुद्दा छिन्ने अधिकारीले त्यस्ता साक्षी बुझ्ने आदेश गर्न सक्ने देखिन्छ। सामान्यतः नेपाल सरकारवादी हुने फौजदारी मुद्दामा अनुसन्धानको सबै कार्य सरकार पक्षबाटै हुने भएता पनि मुद्दाको अन्तिम फैसला गर्ने क्रममा सत्य तथ्य कुरा त्यस्तो साक्षीबाट प्रकट हुने स्थिति देखिने अवस्था भए त्यस्तो साक्षीलाई समाह्वान जारी गरी बुझ्न सक्ने कानूनी व्यवस्था मुद्दा हेर्ने अधिकारीको स्वेच्छामा राखेको पाइन्छ। त्यस्ता साक्षी जो अनुसन्धानको सिलसिलामा कहीं न कहीं आफ्नो उपस्थिति जनाई लेखाएका कुराहरूलाई अदालतले थप दावी पुष्टि गर्न निमित्त बुझ्ने आदेश गर्न सक्ने हो। मुद्दाको विषयवस्तुको प्रकृतिबाट त्यस्ता साक्षीले बोलेको कुरा प्रमाणयोग्य हुने सम्झी मुद्दा हेर्ने अधिकारीले मुद्दाको पहिचानसहित निश्चित तारिख तोकिएको भिकाउने आदेश गरेको अवस्थामा उपस्थित हुन नसक्ने मनासिव कारण भएमा बाहेक अन्य अवस्थामा उपस्थित हुनुपर्ने वाध्यात्मक व्यवस्था गरेको देखिन्छ। त्यस प्रकारका फौजदारी मुद्दामा साक्षी बुझ्ने क्रममा अदालतले त्यस्तो साक्षीलाई कुनै आरोप लगाएर

उपस्थित हुन आग्रह गर्ने नभई दावी पुष्टि गर्ने आधारसम्म खोजविन गर्ने हो। नेपाल सरकारवादी हुने वा त्यस प्रकारका फौजदारी मुद्दाको अनुसन्धानको प्रक्रियामा सहयोग पुऱ्याउने व्यक्ति नै साक्षीको रूपमा रहने हुँदा अनुसन्धानको क्रममा रहने त्यस्ता व्यक्ति साक्षीको रूपमा उपस्थित भै मुद्दा फैसलाको क्रममा सहयोग पुऱ्याउनु निजको समेत दायित्व रहने हुन्छ। आफू उपस्थित हुन नसक्ने मनासिव कारण पनि दिन नसक्ने र उपस्थित हुन आदेश गर्दा समेत आदेशको अवज्ञा गर्ने साक्षीलाई सजाय समेत गर्न सक्ने व्यवस्था रहेको पाइन्छ। साक्षी वकपत्रको लागि पक्राउ गरी ल्याउन नसक्ने अवस्था भए सोवमोजिम सजाय गर्ने गरी बुझिएको प्रमाणबाट मुद्दा फैसला गर्नुपर्ने भनी नितान्त सो मुद्दासँग सम्बन्धित साक्षीको हकमा कानूनी व्यवस्था गरेको पाइन्छ।

७. अदालतको लक्ष्य साक्षीलाई दुःख हैरानी दिई अनावश्यक प्रमाण बुझ्ने होइन। नगरपालिकालाई प्रभावकारी बनाई दण्डहीनता अन्त्य गर्ने नागरिकको कर्तव्य पनि हुनआउँछ। अदालतमा उपस्थित हुने साक्षीको हकहितको लागि अतिरिक्त कार्यक्रमको वारेमा सोचन नसकिने होइन। साक्षीको कारण वास्तविक न्याय पर्ने विश्वास गरिन्छ भने न्याय भनेको जनताको सुरक्षाको लागि हो भन्ने कुरालाई विर्सनु हुँदैन। अदालतमा उपस्थित भै नागरिकको कर्तव्य निर्वाह गर्ने साक्षीको इज्जत, हक सम्मान, सुविधा वा सशक्तीकरण जस्ता पहलुहरूको बीचमा हेर्न सकिने हुन्छ। राज्यद्वारा साक्षीको लागि गरिने लगानी वास्तवमा जनताको लागि नै हो। तर अदालतमा उपस्थित हुन अनिच्छुक हुने, भूडो व्यहोरा लेखाउने जस्ता कुराले न्यायमा अवरोध आउँछ। न्याय सम्पादनमा सहयोग पुऱ्याई दण्डहीनता अन्त्य गर्नु साक्षीको इच्छामा भर पर्ने न भै उसको नागरिक कर्तव्य पनि हो। असमर्थ परिस्थितिमा कानूनले नै छुट्टा दिएको अवस्थामा बाहेक साक्षीको सत्य तथ्य कुरा लेखाउन उपस्थित हुनुपर्ने कुराले साक्षीको कुनै हक अधिकार हनन भएको मान्नु मिल्दैन। जुनसुकै कानून प्रणाली अवलम्बन गरेको मुलुकमा समेत विवादको अन्तरवस्तु पत्ता लगाउन साक्षीको सहयोग जरूरी हुनसक्छ। कुनै पक्षको इच्छाको कारणले न्यायमा नै असर पर्ने कुरा रहेछ भने सो साक्षीको उपस्थिति अनिवार्य मानिन्छ र त्यसो गर्नु औचित्यपूर्ण

पनि छ। यस्तो नागरिकको अनिवार्य कर्तव्यलाई पनि चुनौती गर्नु भनेको न्याय प्रणालीलाई कुँजो बनाई दण्डहीनता मौलाउन दिनु हो। यो बाञ्छित कुरा हुन सक्दैन। न्यायमा सहयोग गर्नुको सट्टा असहयोग गर्न खोज्नु नागरिक कर्तव्यभित्र पर्न आउँदैन। घटना वारदात वा कुनै अमुक कार्य आफूले देखे ज्ञाने साक्षीले अदालतमा आई वकपत्र गरी सत्य तथ्य कुरा उजागर नगर्ने हो भने पीडित पक्ष न्यायबाट विमुख हुनजान्छ र कालान्तरमा यस्ता तर्क गर्न सक्ने निवेदक जस्ता व्यक्तिलाई समेत यो अवस्था नआउला भन्न सकिदैन। निवेदक सार्वजनिक हितको प्रतिनिधित्व गर्न आएको अवस्था माथि उल्लिखित तथ्यबाटै देखिन आएन। साक्षीको सम्बन्धमा देखिएका समस्या, तिनको वैकल्पिक उपचार के हुनसक्छ भन्ने जस्ता विषयमा अध्ययन अनुसन्धान गरी उपर्युक्त कानूनी व्यवस्थाबाट साक्षीलाई परेको असुविधाको विषयमा गरिने अन्य वैकल्पिक पहलुतर्फ कुनै काम गरेको भन्ने पनि निवेदन जिकीरमा उल्लेख गरिएको अवस्था देखिएन। केवल सविधानको व्यवस्थासँग वेमेल रहेको अस्वाभाविक अर्थ गरी सस्तो लोकप्रियताको लागि अदालतको समय, स्रोत, साधनको अनावश्यक उपयोग गर्न खोज्नु पनि सुहाउँदो कुरा हुन सक्दैन।

८. सार्वजनिक सरोकार वा हकहितको विषयको प्रतिनिधित्व गरेको छु भन्ने दावी लिई अदालतमा प्रवेश गर्नु मात्र पर्याप्त हुँदैन। सतहीढंगबाट त्यस्तो विवाद उठान गर्दैमा निवेदकको दायित्व समाप्त भैहाल्छ भन्ने पनि होइन। न्यायिक प्रक्रियालाई तार्किक निष्कर्षमा पुऱ्याउनको लागि सहयोग गर्नु निवेदकको दायित्व रहन्छ। यसको लागि आफूले उठाउन खोजेको विषयमा प्रथमतः निवेदक स्वयं प्रष्ट हुन सक्नुपर्दछ। निवेदक स्वयं द्विविधामा रही वा कोरा बौद्धिक अभ्यास गर्ने प्रयोजनबाट ल्याइएका यस्ता विवादहरूले कतिपय अवस्थामा अदालतलाई समेत अप्ठेरोमा पार्ने सम्भावना रहन्छ। त्यसैले भैरहेका कानूनी व्यवस्था बदर हुनुपर्छ भनी दावी लिने पक्षले त्यसपछि सिर्जना हुन सक्ने शून्यताको अवस्थाको कसरी सम्बोधन हुन्छ भन्ने कुराको समाधान पनि प्रस्तुत गर्न सक्नुपर्दछ। भैरहेको प्रणाली भत्काउनु वा विगार्नु भन्दा नयाँ प्रणाली कसरी स्थापित गर्ने भन्ने कुरा महत्वपूर्ण हो। त्यसरी स्थापित गर्न खोजीउको नयाँ प्रणालीले पनि राम्रोसँग काम गर्न

सकछ भन्ने कुराको वस्तुपरक र यथार्थ उपाय निवेदकका तर्फबाट प्रस्तुत हुनसक्नु थप महत्वपूर्ण विषय हुनसकदछ ।

९. प्रस्तुत विवादमा निवेदकले साक्षी परीक्षणका सम्बन्धमा मुलुकी ऐन, अदालती बन्दोवस्तको ११५ नं.को व्यवस्थालाई संविधानको न्यायसम्बन्धी हकसँग बाभिएको भन्ने दावी लिन खोज्नु भएको छ । तर के कति कारणले सो कानूनी व्यवस्थाले संविधानप्रदत्त न्याय सम्बन्धी हकमा अवरोध सिर्जना गरेको हो भन्ने कुराको वस्तुपरक आधार प्रस्तुत गर्न सक्नु भएको छैन । जुनसुकै न्याय प्रणालीमा साक्षी प्रस्तुत गर्ने र परीक्षण गर्ने सम्बन्धी खासखास व्यवस्थाहरू भएका हुन्छन् । साक्षी परीक्षणका तौर तरिकाहरू कानून प्रणाली र आ-आफ्नै देशका मौलिक कानूनी अभ्यास पिच्छे फरक-फरक हुन सक्दछन् तर यतिकै भरमा कुनै अमुक पद्धति अवलम्बन भएको कानून प्रणालीमा अभ्यास गरिने साक्षी परीक्षणका प्रक्रिया मात्र निरपेक्ष रूपमा उत्कृष्ट हुन्छ र अन्यमा हुँदैन भन्ने तर्क गर्न खोज्नु विवेकसम्मत हुन सक्दैन । दावी प्रमाणित वा खण्डित गर्नको लागि न्यायिक प्रक्रियामा साक्षीको विशिष्ट महत्व हुन्छ । साक्षी प्रमाणको अभावमा अदालतसमक्ष ल्याइएका विवादहरूको ठीक र वस्तुनिष्ठ तरिकाबाट निरूपण हुन सक्दैन । त्यसैले साक्षी परीक्षणको प्रक्रियामा आपत्ति गरी हाल्लुपर्ने कुनै कारण बन्न सक्दैन ।

१०. प्रणालीगत रूपमा हेर्ने हो भने Common law system र Civil law system दुवैमा साक्षी परीक्षणको व्यवस्था भएको पाइन्छ । न्यायिक प्रक्रिया सञ्चालनका क्रममा यी दुवै कानून प्रणालीमा केही आधारभूत भिन्नता रहेका हुन सक्दछन तर दुवै प्रणालीमा साक्षी परीक्षण नगरिकन विवादको निरूपण हुँदैन । सामान्यतः साधारण कानून प्रणाली अन्तर्गत आफ्नो दावी वा जिकीर प्रमाणित गर्ने प्रमाणको भार सम्बन्धित पक्ष उपर नै रहेको हुन्छ । Civil Law System मा फौजदारी न्यायको अन्वेशणात्मक पद्धति अवलम्बन गरिएको पाइन्छ । यस पद्धतिले अदालतलाई फौजदारी मुद्दाको अनुसन्धानको चरणदेखि नै सहभागी गराउँदछ । त्यसैले अनुसन्धानको चरणमा संकलन गरिएका साक्षी प्रमाणहरूको प्रमाणिकता र विश्वसनीयता रहने हुँदा पछि सुनुवाईको चरणमा

परीक्षण भैरहन आवश्यक पर्दैन । फौजदारी मुद्दामा वादी पक्षको भूमिका पनि एक प्रकारले अदालतले नै निर्वाह गरिरहेको हुन्छ । तर अर्कोतर्फ Common Law System अन्तर्गतको फौजदारी न्याय प्रक्रियामा अदालतको भूमिका सक्रिय नभइ तटस्थ रहने भएकोले सम्बन्धित पक्षले नै आफ्नो दावी र जिकीर प्रमाणित गर्न सक्नुपर्दछ । यति हुँदाहुँदै पनि केही गम्भीर प्रकृतिका फौजदारी मुद्दाहरूमा प्रमाणको भार प्रतिवादीउपर पनि रहेको हुन सक्दछ । यस्ता मुद्दाहरूमा अदालतले विशेष भूमिका निर्वाह गर्नुपर्ने अवस्थालाई कुनै पनि न्यायिक प्रक्रियामा पूर्णतः इन्कार गर्न सकिँदैन । त्यसैले साक्षी परीक्षणका सम्बन्धमा कानून प्रणालीको आधारमा रहन जाने केही आधारभूत अन्तरहरू मात्र आदर्श मानी एक अर्को प्रणालीका व्यवस्थाहरू एक अर्को प्रणालीमा लादनुपर्छ भन्ने तर्क उचित हुन सक्दैन । यो प्रणाली वा त्यो प्रणाली जे भए पनि न्यायको मार्ग प्रशस्त गर्न साक्षी परीक्षणको व्यवस्थाले महत्वपूर्ण स्थान लिएको पाइन्छ ।

११. जहाँसम्म नेपालको प्रश्न छ, यो मुलुक हालसम्म कसैको उपनिवेश भएर बस्नु परेको छैन । त्यसैले अन्य विषयहरूमा जस्तै कानून र न्याय प्रणालीका सम्बन्धमा पनि यसको आफ्नै मौलिक (Indiginus) पहिचान छ । ऐतिहासिक रूपले हेर्ने हो भने नेपालको कानून प्रणाली हिन्दू धर्म र यसका मूल्य मान्यताबाट अनुप्राणित भएको पाउन सकिन्छ । विभिन्न धर्मशास्त्र, नीतिशास्त्र र दर्शनशास्त्र यसका आधिकारिक स्रोतहरू हुन् । कालन्तरमा विभिन्न मिमांशाहरू जस्तै, मनुस्मृति, नारदस्मृति आदिले धार्मिक नियमका संहिताको कार्य गरेको देखिन्छ । हिन्दू राजा नै न्यायका स्रोत भएकोले न्यायिक अधिकार उनैमा निहित रहने विश्वास लिइन्थ्यो । पछि धार्मिक आधारमा मात्र न्याय व्यवस्था सञ्चालनमा कठिनाई हुँदै गएपछि, विभिन्न समयमा विभिन्न राजाहरूले कानूनको निर्माण र विकास गर्दै लगेको पाइन्छ । खासगरी जयस्थिति मल्लको मानव न्यायशास्त्र नेपालको पहिलो संहिताबद्ध कानून थियो । यसको ऐतिहासिक विकासक्रम कमन ल र सिभिल ल प्रणालीको भन्दा पछि छैन । त्यसैगरी रामशाहका थिति बन्देज हुँदै वि.सं.१९१० सालको मुलुकी ऐनसम्मको आधुनिक कानून निर्माणसम्मको चरणसम्म आइपुग्दा नेपालको कानून प्रणालीले आफ्नै विशिष्ट र मौलिक

पहिचान बनाइसकेको पाइन्छ। परम्परागत हिन्दूधर्म शास्त्रबाट प्रभावित नेपालको कानूनमा साक्षी बुझ्ने र परीक्षण गर्ने सम्बन्धमा छुट्टै प्रकारका व्यवस्थाहरू रहेको पाइन्छ। खासगरी दिव्य परीक्षाको माध्यमद्वारा साक्षीलाई सत्य बोल्न प्रेरित गर्ने त्यसवेलाको न्यायिक प्रक्रियाको पृथक पहिचान र महत्व छ।

१२. वि.सं. १९१० को मुलुकी ऐनकै पृष्ठभूमिबाट मुलुकी ऐन, २०२० आएको छ। त्यसैले धेरै विषयहरूमा यसले पूर्ववती मुलुकी ऐनको उत्तराधिकार ग्रहण गरेको पाइन्छ। वि.सं. १९१० को मुलुकी ऐनको यात्रादेखि २०२० सालमा नयाँ मुलुकी ऐन जारी गर्दाको नेपालको कानून प्रणालीको पनि छुट्टै विकासक्रम र पहिचान देख्न पाइन्छ। वि.सं. २००० को नजीकतिर आइपुग्दा मात्र स्वतन्त्र न्यायपालिकाको अवधारणाले प्रवेश पाएको र केही समय फौजदारी मुद्दामा न्यायिक सक्रियताको मान्यताकै अभ्यास भएको पाइन्छ। सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०१७ ले फौजदारी मुद्दाको अनुसन्धान र अभियोजनलाई अदालतबाट बाहिर प्रहरी र सरकारी वकीलको संयुक्त जिम्मामा दिएकोमा पछिल्लो पटकको ऐनले अनुसन्धान, अभियोजन र सुनुवाई गर्ने निकायहरूको पृथक पृथक काम कतव्य निर्धारण भएको पाइन्छ।

१३. त्यसैले हाम्रो कानून प्रणालीमा कुनै एक कानून प्रणालीको अन्धानुकरण भन्दा पनि विभिन्न प्रकृतिका व्यवस्थाहरू रहन पुगेका छन्। यो नै हाम्रो कानून प्रणालीको मौलिकता र पहिचान पनि हो। फौजदारी कानून प्रणालीमा अभियोजनात्मक प्रणालीका धेरै मिल्दाजुल्ला व्यवस्थाहरू हामीले अवलम्बन गरेका छौं। तर मुलुकी ऐनमा अ.व.१९५, १३३ र १३९ नं. जस्ता प्रावधानहरू समेत हालसम्म उत्तिकै महत्वका साथ रहेका र अभ्यास भएका छन्। ती व्यवस्थाहरू न्याय प्राप्तिका लागि बाधक हुन् भन्ने कुनै कारण निवेदकले पनि दिन सकेको पाइदैन। वस्तुतः अ.व.१९५ नं. को कानूनी व्यवस्था फौजदारी मुद्दाको वास्तविक र सत्य तथ्य निरूपणसँग नै सम्बन्धित छ। यसले वादी पक्षलाई मात्र एकतर्फी रूपमा फाइदा पुग्ने नभई निर्दोष प्रतिवादीलाई सजायबाट बचाउने कार्य पनि गर्न सक्दछ। त्यसैले यसको उपस्थिति र प्रयोगलाई चुनौती दिइहाल्नु पर्ने कारण छैन। सो व्यवस्था पनि साक्षी परीक्षणसँग सम्बन्धित महत्वपूर्ण व्यवस्था हो। खासगरी

सरकारवादी हुने फौजदारी मुद्दाहरूमा अनुसन्धानको क्रममा बुझिएको वादी पक्षको गवाहलाई अदालतसमक्ष उपस्थित गराई परीक्षण नगराई अदालत बाहिर व्यक्त गरिएको कुरा प्रमाण लिन मिल्दैन भन्ने प्रमाण ऐन, २०३१ को कानूनी व्यवस्था अनुरूपको सो व्यवस्था उचित र औचित्यपूर्ण छ।

१४. वादी दावी प्रमाणित वा खण्डित गर्ने मुख्य आधार सबूद प्रमाणहरू नै हुन्। सरकार वादी मुद्दामा वादी पक्षको गवाहलाई अ.व.१९५ नं. बमोजिम उपस्थित गराई बकपत्र गराउँदा सदैव दावी नै प्रमाणित हुन्छ भन्ने पनि होइन। उपस्थित व्यक्तिले अनुसन्धानको क्रममा मौकामा लेखाएको व्यहोरालाई समर्थन वा खण्डन जे पनि गर्नसक्दछ। अनुसन्धानको व्यहोरा आफ्नो स्वेच्छाले नलेखाएको, अनुसन्धान अधिकारीले पहिलेबाटै तयार पारेको कागजमा सहिसम्म गराएको, वा हुलमुलमा कुनै कुरा थाहा न भै सही मात्र गरिदिएको भन्ने पनि यसरी बुझिएका व्यक्तिको भनाइ रहने गरेको छ। यस आधारमा प्रतिवादी वा अभियुक्तले सफाई पाएका थुप्रै दृष्टान्त हाम्रो न्यायिक अभ्यासमा रहेका छन्। त्यसैले यस व्यवस्थालाई चुनौती दिनुको कुनै विवेकपरक आधार छैन।

१५. जहाँसम्म प्रतिवादीलाई चुपलाग्ने अधिकार हुने तर साक्षीले अदालतमा उपस्थित भै बोल्नै पर्ने, त्यस्तो नगरेमा सजाय व्यहोर्नु पर्ने व्यवस्था विभेदकारी भएको भन्ने आशयको निवेदन दावी छ, सो दावी सत्यतामा आधारित देखिँदैन। यथार्थतामा निवेदकले साक्षी र प्रतिवादीको भूमिका र अधिकारलाई नै बुझ्न नसकेको देखिन्छ। कुनै पनि व्यक्तिले आफ्नै विरुद्धमा नबोल्न सक्दछ। आफ्नो विरुद्धको प्रमाण आफैलाई दिन कर छैन भन्ने मान्यतामा आधारित यो विषय र साक्षीले बकपत्र गर्ने विषय एउटै होइनन्। साक्षीले बोल्ने कुरा उ आफैको पक्ष वा विपक्षमा हुँदैन। उसले देखेको सत्य तथ्य अदालतमा आई भन्दा न्यायिक प्रक्रियामा सहजता हुन्छ। दावी प्रमाणित वा खण्डित हुने अवस्था आउँछ। कुनै अपराधका सम्बन्धमा जानकारी हुने व्यक्तिले सो कुरा अदालतमा आई भन्नु उसको नागरिक कर्तव्य पनि हो। फौजदारी न्याय प्रशासनको उद्देश्य अपराध रोकथाम र अपराधीलाई दण्ड दिनु भएकोले आम समुदायको हितमा हुने यस प्रक्रियालाई सघाउनु प्रत्येक नागरिकको कर्तव्य हो।

न्यायको आवश्यकताबमोजिम पूर्ण न्यायको लागि मुलुकी ऐन, अदालती बन्दोबस्तको ११५ नं.मा रहेको व्यवस्थाले अदालतलाई सहयोग गर्नुका अतिरिक्त पक्षको खेलमा अदालत पर्नु हुँदैन भन्ने मान्यतालाई पनि यसले भरथेग गरेको देखिन्छ। त्यसैले यस्तो व्यवस्था बदर माग गरेर निवेदकले कुन उद्देश्य हासिल गर्न खोज्नु भएको हो भन्ने प्रष्ट छैन।

१६. मुद्दासँग सम्बन्धित सरोकार रहेको साक्षीको हकमा अड्डामा उपस्थित भै वकपत्र गराई मुद्दाको सत्य तथ्य पत्ता लगाई निर्णय फैसला गर्ने क्रममा बुझिने साक्षीको व्यवस्थासँग अभियोग लागेको व्यक्तिलाई आफ्नो विरुद्ध साक्षी हुन कर नलगाईने संविधानको धारा २४ को उपधारा (७) को व्यवस्थासँग बाझिएको भनी लिएको दावी नै असान्दर्भिक देखिन आयो। कुनै कसूरको अभियोग लागेको व्यक्तिले आफूलाई लागेको अभियोगको प्रतिरक्षा गर्न पाउने हकको रूपमा रहेको संविधानको धारा २४ को उपधारा (७) को प्रावधानले फौजदारी मुद्दामा उपस्थित हुने साक्षीको हकमा उन्मुक्ति प्रदान गरेको मान्न मिल्दैन। यसरी फरक-फरक अवस्थाका व्यक्तिको हकमा गरेको संविधान एवं कानूनको व्यवस्थालाई एउटै प्रकृतिको विषयवस्तुको रूपमा उठाई निवेदन दावी लिएको देखिँदा उपर्युक्त ऐनको व्यवस्था संविधानको प्रावधानसँग विभेदकारी देखिन आएन।

१७. अब निवेदन मागबमोजिमको आदेश जारी हुने नहुने के हो भन्ने अन्तिम प्रश्नतर्फ विचार गर्दा कुनै कसूरको अभियोगको सम्बन्धमा मुद्दा हेर्ने अधिकारीको आदेशले उपस्थित साक्षीले सो मुद्दाको अभियोग सम्बन्धमा सोधिएको प्रश्नको जवाफ दिन इन्कार गर्न नमिल्ने कुरामा माथि पहिलो प्रश्नमा नै विवेचना गरिएको छ। संवैधानिक व्यवस्थाबमोजिम अभियोग लागेको प्रतिवादीले साक्षीको रूपमा जवाफ दिनुपर्ने भए त्यसलाई धारा २४ को उपधारा (७) को व्यवस्थाले प्रतिरक्षा गरेकै छ। फौजदारी कसूरको अभियोग लागेका प्रतिवादीको सम्बन्धमा विशुद्ध साक्षीको रूपमा उपस्थित व्यक्तिले जुनसुकै अदालतमा मुद्दासँग सोधिएको प्रश्नको जवाफ दिनु नागरिकको कर्तव्य पनि हो। आफ्नो कर्तव्य निर्वाह गर्ने साक्षीलाई सो कर्तव्य निर्वाह गरे बापत संविधान एवं कानूनद्वारा संरक्षित निजको हक अधिकारमा हस्तक्षेप हुने वा

असर पर्ने परिस्थिति आउने कल्पना गर्न सकिँदैन। आफ्नो कर्तव्य पूरा नगर्ने साक्षीलाई अदालतको अवहेलनामा समेत कारवाही हुन सक्ने अवस्था रहन्छ। यसरी फौजदारी कानूनको अभियोगको सिलसिलामा अदालतको आदेशबमोजिम साक्षी उपस्थित हुनुपर्ने र उपस्थित साक्षीले आफ्नो कर्तव्य निर्वाह गर्नुपर्ने उपर्युक्त सैनिक ऐन, २०६३ को दफा ५९ को देहाय (क) र (घ) को कानूनी व्यवस्था एवं मुलुकी ऐन अदालती बन्दोबस्तको ११५ नं. को व्यवस्था नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा २४ को उपधारा (७) मा रहेको "कुनै कसूरको अभियोग लागेको व्यक्तिलाई आफ्नो विरुद्ध साक्षी हुन कर लगाईने छैन" भन्ने प्रावधानसँग बाझिएको वा सो कानूनी व्यवस्थाले संविधानद्वारा प्रदत्त मौलिक हकउपर अनुचित बन्देज लगाएको भन्ने नदेखिँदा निवेदन मागबमोजिमको उपर्युक्त कानूनी व्यवस्था अमान्य र बदर घोषित गर्नुपर्ने अवस्था देखिएन। प्रस्तुत निवेदन खारेज हुन्छ। मिसल नियमबमोजिम बुझाई दिनु।

उक्त रायमा सहमत छु।

न्या.गिरीश चन्द्र लाल

न्या.भरतराज उप्रेती

इति संवत् २०६७ साल जेठ ६ गते रोज ५ शुभम् --

इजलास अधिकृत:- पुनाराम खनाल

निर्णय नं. ८५१८

सर्वोच्च अदालत, पूर्ण इजलास

माननीय न्यायाधीश ताहिर अली अन्सारी

माननीय न्यायाधीश श्री प्रकाश वस्ती

माननीय न्यायाधीश श्री तर्कराज भट्ट

०६७-७०-००१६

आदेश मिति: २०६७/१२/२५

विषय : उत्प्रेषण परमादेश

निवेदक: धनुषा जिल्ला नक्टाभिज गा.वि.स. वडा नं. ५ घर भई हाल का.जि.का.म.न.पा. वडा नं. ३४ शान्तिनगर बस्ने भौतिक योजना तथा निर्माण मन्त्रालय सिंहदरवार काठमाडौंमा, इन्जिनियर (रा.प.तृतीय श्रेणी प्रा.) पदमा कार्यरत् सम्पत घिमिरे

विरुद्ध

विपक्षी: लोकसेवा आयोग, केन्द्रीय कार्यालय समेत

- चालू आर्थिक वर्षभित्रमा अवकाश तथा बढुवाबाट रिक्त हुन आउने सम्भावित पदलाई समेत गणना गरी पदपूर्ति प्रक्रिया अघि बढाउनु पर्ने व्यवस्था रहेको परिप्रेक्ष्यमा संख्या नै किटान गरी बढुवा सूचना प्रकाशित भएको अवस्थामा बढुवाका सम्भाव्य उम्मेदवारहरू बाँकी रहँदा रहेको बढुवा सूचीको योग्यताक्रममा बीचको एक स्थान खाली नै राखी बढुवा समितिको निर्णयलाई नै कायम रहने गरी भएको निर्णय कानूनसम्मत नदेखिने ।
  - आफैले रिक्त पदको संख्या यकीन गरी बढुवा दरखास्त आह्वान गरेकोमा सम्भाव्य उम्मेदवार उपलब्ध रहेको अवस्थामा पनि एक वा केही पद रिक्तको रिक्तै राखी अन्य पदमा मात्र बढुवा गर्न निजामती सेवा ऐन, २०४९ को उद्देश्य हो भनी अनुमान गर्न नमिल्ने ।
  - ऐनको भाषा र उद्देश्यबीच सामाञ्जस्यता स्थापित गर्ने गरी ऐनको व्याख्या गर्नुपर्दछ । बढुवा समितिले प्रकाशित गरेको पहिलो बढुवा नामावलीउपर उजुरी गर्ने म्यादभित्र सो नामावलीमध्येको कुनै उम्मेदवारको अर्को प्रक्रियाबाट बढुवा भएमा निजको सट्टा अर्को उम्मेदवारको बढुवा गर्न मिल्ने तर उक्त म्याद नाघेपछि बढुवा प्रक्रिया सम्पन्न नहुँदा अर्को प्रक्रियाबाट बढुवा भएको व्यक्तिको सट्टा अर्को सम्भाव्य उम्मेदवारको बढुवा गर्न पनि मिल्ने ।
- (प्रकरण नं.७)
- बढुवा प्रक्रिया चलिरहँदा बढुवा हुने उम्मेदवारमध्ये कुनै उम्मेदवारको कुनै पनि कारणले उक्त चालू प्रक्रियाअन्तर्गत बढुवा गर्न नपर्ने अवस्था आएमा बाँकी सम्भाव्य उम्मेदवारहरूको पुनः योग्यताक्रम निर्धारण गरी विज्ञापित सबै पदमा बढुवा गर्नुपर्ने हुन्छ । त्यस्तो गर्नबाट ऐनले रोक लगाएको छैन । ऐनले स्पष्टसँग रोक नलगाएको अवस्थामा

विज्ञापित पद संख्यामध्ये एक वा केही पद रिक्त राखी अन्य वा केही पदमा मात्र बढुवा गर्नु ऐनले गरेको व्यवस्थाविपरीत हुन जाने ।

(प्रकरण नं.८)

- बढुवाका लागि प्रकाशित नामावलीमध्ये कसैको देहान्त भएमा वा त्यागपत्र दिएमा वा अन्य प्रक्रियाद्वारा बढुवा भएमा निजका ठाउँमा योग्यताक्रमअनुसार अर्को उम्मेदवारको नाम बढुवा सूचीमा समावेश गरी बढुवा प्रक्रिया सम्पन्न गर्नुपर्दछ । सो प्रक्रिया आँशिक वा अधुरो राख्न नमिल्ने ।

(प्रकरण नं.९)

निवेदक तर्फबाट: विद्वान अधिवक्ता श्री हरिप्रसाद उप्रेती
विपक्षी तर्फबाट: विद्वान सहन्यायाधिवक्ता श्री राजेन्द्रप्रसाद पोखरेल

अवलम्बित नजीर:

सम्बद्ध कानून:

- निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा ७, ७क(३) २४(२), २४च
- निजामती सेवा नियमावली, २०५० को नियम ८७ख(२)

आदेश

न्या.ताहिर अली अन्सारी: नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३२ र १०७(२) अन्तर्गत पर्ने आएको निवेदनमा सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०४९ को नियम ३(ख) बमोजिम सयुक्त इजलासको रुलिङ्ग बाझिई निर्णयार्थ पूर्ण इजलाससमक्ष पेश हुनआएको प्रस्तुत निवेदनको संक्षिप्त तथ्य र आदेश यस प्रकार छ :

म निवेदक मिति २०४९ सालमा ओभरसियर पदमा सेवा प्रवेश गरी कार्यरत रहेको अवस्थामा मिति २०५४ सालमा नेपाल इन्जिनियरिङ्ग सेवा सिभिल समूह जनरल उपसमूहको इन्जिनियर पदमा अस्थायी नियुक्ति पाई मिति २०५५।५।२५ को निर्णयानुसार मिति २०५५।७।७ देखि विल्डिङ्ग एण्ड आर्किटेक्ट उपसमूहको इन्जिनियर (रा.प.तृतीय श्रेणी प्रा.) पदमा स्थायी नियुक्ति पाई विभिन्न कार्यालयहरूमा कार्यरत रहँदै हाल भौतिक योजना तथा निर्माण मन्त्रालयमा एक इमान्दार एवं

कर्तव्यपरायण कर्मचारीको हैसियतले सेवारत रहेको छु । यसैबीचमा आयोगद्वारा मिति २०६६।०६।२८ को आयोगको बुलेटिनमा प्रकाशित बहुवा सूचना नं. २६।२०६६।०६७ को विज्ञापनमा नेपाल इन्जिनियरिङ्ग सेवा सिभिल समूह विल्डिङ्ग एण्ड आर्किटेक्ट उपसमूहको रा.प.द्वितीय श्रेणीको पद संख्या पाँच र मिति २०६६।७।१८ को आयोगको बुलेटिनमा प्रकाशित बहुवा सूचनाद्वारा थप गरिएको २ (दुई) पद समेत जम्मा ७ पदमा कार्यक्षमताको मूल्याङ्कनद्वारा गरिने बहुवाद्वारा पूर्ति गर्ने गरी सम्भाव्य उम्मेदवारबाट बहुवा दरखास्त फाराम माग गरिएकोले म निवेदक समेत सम्भाव्य उम्मेदवार भएकोले बहुवा दरखास्त फाराम पेश गरी बहुवाको लागि सिफारिश हुने आशाका साथ बहुवा समितिको नतिजाको प्रतिक्षामा बसेको थिएँ । यही क्रममा बहुवा समितिबाट मिति २०६६।११।१५ को निर्णय अनुसार मिति २०६६।११।१६ को गोरखापत्रमा प्रकाशित बहुवा सिफारिश सूचीमा म निवेदक बाहेक अन्य ७ जनाको नाम बहुवाको लागि सिफारिश गरिएको र बहुवा समितिबाट प्रकाशित बहुवा सिफारिश सूचीको योग्यताक्रममा म निवेदकको नाम वरियताक्रमको ९ औँ स्थानमा समावेश गरिएको थियो ।

उक्त बहुवा समितिको सो सिफारिश सूचीमा मेरो चित्त नबुझेकोले मैले आयोगमा उजुरी गरेकोमा उजुरीउपर निर्णय हुनु भन्दा अगावै सोही सेवा समूह उपसमूहको सोही श्रेणीको आन्तरिक प्रतियोगितातर्फको विज्ञापन नं. ०९।७।०६६-०६७ को २ वटा पदका लागि गरिएको सिफारिशमा प्रस्तुत बहुवातर्फ बहुवा समितिको सिफारिश सूचीको ७ औँ स्थानमा परेकी मिना श्रेष्ठ र वरियाताक्रमको ८ औँ स्थानमा परेका नारायणप्रसाद भण्डारी दुईजनाको नाम सिफारिश भई नियुक्ति समेत पाइसकेको हुँदा मैले पुनः आयोगसमक्ष उक्त ७ वटा पदका लागि भएको विज्ञापनमा मिना श्रेष्ठको स्थान रिक्त हुने भएकोले उक्त रिक्त पदमा म योग्यताक्रमको ९ औँ स्थानमा रहेकोले मेरो नाम बहुवाको लागि सिफारिश गरिपाउँ भनी निवेदन दिएकोमा मिति २०६७।१।९ मा आयोगद्वारा निर्णय हुँदा बहुवा सिफारिशको ७ औँ स्थानमा परेकी मिना श्रेष्ठको र नारायणप्रसाद भण्डारीको यस आयोगको विज्ञापन नं. ९।७।०६६-०६७ द्वारा लिइएको आन्तरिक प्रतियोगितामा सामेल भई मिति २०६६।१।२।१८ मा सिफारिश भइसकेको

भएता पनि उजुर गर्ने म्यादपश्चात मात्र सो पदमा आन्तरिक प्रतियोगिताबाट सिफारिश भएको देखिँदा निज मिना श्रेष्ठको स्थानमा पछिल्लो योग्यताक्रममा रहेका उम्मेदवारलाई बहुवा सिफारिश गर्न सकिने अवस्था देखिएन भन्ने समेत व्यहोराको निर्णय भएको व्यहोरा उक्त निर्णयको प्रतिलिपि मिति मिति २०६७।१।१२ मा सारी हेर्दा थाहा जानकारी हुनआएकोले अन्यायमा परी न्यायिक उपचारको लागि सम्मानित अदालतमा उपस्थित भएको छु ।

नेपाल सरकारले उक्त ७ वटा पद कार्यक्षमताको मूल्याङ्कन बहुवाद्वारा पूर्तिको लागि सिफारिश गर्न माग गरेकोमा बहुवा समितिले ७ वटै पदका लागि उम्मेदवार सिफारिश गर्दा गर्दै आयोगको ६ जना मात्र उम्मेदवारको नाम मात्र सिफारिश सूचीमा समावेश गर्नु भनी नभनेको अवस्थामा सिफारिश गर्ने अधिकार बहुवा समितिले कहाँबाट के कसरी प्राप्त गरेको हो सो केही खुल्दैन । यसरी घुमाउरो रूपमा आवश्यक संख्याभन्दा कम संख्यामा उम्मेदवार सिफारिश गर्ने आयोगको निर्णय र बहुवा समितिको संशोधित सूचना नै वदनियतपूर्ण छ । बहुवा समितिले सिफारिश गरिएको क्रमसंख्या ७ मा रहेकी मिना श्रेष्ठ र वरियाताक्रमको ८ औँ स्थानमा रहेका नारायणप्रसाद भण्डारी आन्तरिक प्रतियोगितात्मक बहुवा तर्फ सिफारिश भई नियुक्ति समेत लिई सकेको अवस्थामा अन्य सम्भाव्य उम्मेदवार हुँदा हुँदै ६ जना उम्मेदवारको नाम मात्र बहुवाका लागि सिफारिश हुन गएको र बहुवा समितिले संशोधित बहुवा सिफारिश सूची प्रकाशन छैँठौँ स्थान खाली राखी ६ जना उम्मेदवारको नाम मात्र बहुवाको लागि सिफारिश गरिएकोले आयोग र बहुवा समितिबाट भएको उक्त निर्णय र काम कारवाही स्पष्ट कानूनविपरीत देखिएको र सो निर्णय र काम कारवाहीले गर्दा म जस्तो ९ औँ स्थानमा नाम रहेको व्यक्ति बहुवा पाउने अवसरबाट प्रत्यक्षतः वञ्चित भई मउपर ठूलो अन्याय हुनगएको छ ।

त्यति मात्र नभएर आयोगले बहुवा सूचना नं. ०१।०६२।०६३ को सन्दर्भमा मिति २०६३।१।२५ मा गरेको निर्णय र सम्मानित अदालतबाट निवेदक भुपनाथ शर्मा विरुद्ध सामान्य प्रशासन मन्त्रालय समेत भएको २०६३ सालको रिट नं. ३६८१ निवेदक गणेशकुमार गौतम विरुद्ध लोकसेवा आयोग समेत विपक्षी भएको

२०६५ सालको रिट नं. ०८५२, निवेदक शिवराम पोखरेल समेत विरुद्ध लोकसेवा आयोग समेत विपक्षी भएको २०६५ सालको रिट नं. ०९९१ र निवेदक शालिग्राम पौडेल समेत विरुद्ध लोकसेवा आयोग समेत विपक्षी भएको २०६५ सालको रिट नं. ०६४६ को उत्प्रेषणसम्बन्धी मुद्दाहरूमा भएको सिद्धान्तको समेत विपरीत हुने गरी बहुवा समिति र आयोगले उक्त निर्णय गरेको प्रष्ट छ ।

विपक्षीहरूको उक्त काम कारवाही र निर्णयबाट मलाई अन्तरिम संविधानको धारा १२ (३) (च), १३(१) र १९(१) द्वारा प्रदत्त मौलिक हक एवं निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा २४(१) र निजामती सेवा नियमावली, २०५० को नियम ७७ द्वारा प्रदत्त कानूनी हकहरूको समेत हनन हुनगएको र ती हकहरू प्रचलन गराउने अन्य कुनै वैकल्पिक एवं प्रभावकारी उपचारको बाटो समेत नभएको हुनाले अन्तरिम संविधानको धारा ३२ र १०७(२) बमोजिम प्रस्तुत रिट निवेदन लिई सम्मानित अदालतसमक्ष उपस्थित भएका छु ।

अतः सम्मानित अदालतबाट अन्तरिम संविधानको धारा १०७(२) बमोजिम असाधारण अधिकारक्षेत्र ग्रहण गरी बहुवा सिफारिशको सम्बन्धमा आयोगबाट भएको मिति २०६७/११९ (नि.नं.३०६/०६६-०६७) को निर्णय र सो निर्णयबमोजिम मिति २०६७/११९ को गोरखापत्रमा प्रकाशित संशोधन बहुवा सिफारिशसम्बन्धी सूचना लगायत मलाई प्रतिकूल असर पार्ने गरी विपक्षीहरूबाट भए गरेका यावत काम कारवाही निर्णयलाई उत्प्रेषणको आदेशले बदर गरी ७ औं स्थानमा सिफारिश गरिएको राजेन्द्रमान श्रेष्ठको नाम रिक्त राखिएको छैँठौं स्थानमा कायम गरी मिना श्रेष्ठ र नारायणप्रसाद भण्डारीको नाम आन्तरिक प्रतियोगितात्मक बहुवा तर्फ सिफारिश भई नियुक्ति समेत लिइसकेको हुँदा यस अवस्थामा मेरो नाम ७ औं स्थानमा पर्ने भएकोले म निवेदकको नाम बहुवा सिफारिश सूचीको सातौं स्थानमा समावेश गरी नि.से.नि.को नियम ८४ बमोजिम अन्य उम्मेदवार सरह जेष्ठता कायम गर्ने गरी बहुवा नियुक्ति दिई पदस्थापना गरी नियमानुसार पाउने तलव भत्ता समेत दिनु दिलाउनु भन्ने परमादेश लगायत अन्य जो चाहिने उपयुक्त आदेश जारी गरी पूर्ण न्याय पाऊँ भन्ने रिट निवेदन माग दावी ।

यसमा के कसो भएको हो ? निवेदकको मागबमोजिमको आदेश किन जारी हुन नपर्ने हो ? यो आदेशप्राप्त भएको मितिले बाटाको म्याद बाहेक १५ दिनभित्र महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमार्फत लिखितजवाफ पठाउनु र प्रस्तुत निवेदनको अन्तिम निर्णय नभएसम्म निवेदनमा माग भएबमोजिम रिक्त पद एकमा पदपूर्ति गर्दा निवेदकलाई अपूरणीय क्षति पुग्न जाने देखिँदा उक्त पद पूर्ति नगरी यथास्थितिमा राख्नु भनी यस अदालतबाट मिति २०६७/१२३ मा भएको आदेश ।

लोकसेवा आयोगको निर्णयअनुसार बहुवा सिफारिश योग्यताक्रम नामावलीको सि.नं. ६ खाली भएको हो । उक्त पद पूर्ति गर्ने नगर्ने वा यथास्थितिमा राख्ने कार्यमा यस बहुवा समितिको कुनै भूमिका रहेको छैन । विपक्षी निवेदकलाई मर्का पर्ने गरी यस बहुवा समितिले कुनै निर्णय वा कार्य नगरेको हुँदा विना आधार र कारण यस बहुवा समितिलाई समेत विपक्षी बनाई दायर गरिएको रिट निवेदन खारेज गरिपाऊँ भनी विपक्षी बहुवा समिति बहुवा समितिको सचिवालयको तर्फबाट पर्न आएको लिखित जवाफ ।

रिट निवेदकले यस मन्त्रालयलाई विपक्षी बनाउनु पर्ने कुनै आधार र कारण समेत स्पष्ट गर्न सकेको छैन । नेपाल न्याय सेवाको राजपत्रांकित पदमा र राजपत्र अर्नांकित पदबाट राजपत्रांकित पदमा बहुवा हुने बाहेक निजामती सेवाको अन्य राजपत्रांकित पदमा बहुवाको लागि सिफारिश गर्न लोकसेवा आयोगको अध्यक्ष वा निजले तोकेको लोकसेवा आयोगको सदस्यको अध्यक्षतामा निजामती सेवा ऐन, २०४९ का दफा २० बमोजिम बहुवा समितिको गठन हुने व्यवस्था भएको र उक्त समितिले निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा २४ को आधारमा मूल्याङ्कन गरी त्यसबाट योग्य ठहरिएका उम्मेदवारलाई बहुवाको लागि सिफारिश गर्ने व्यवस्था भएकोले सोहीबमोजिम गरेको काम कारवाही असंवैधानिक तथा गैरकानूनी भयो भन्न नमिल्ने हुँदा रिट निवेदन खारेज गरिपाऊँ भन्ने भौतिक योजना तथा निर्माण मन्त्रालयको लिखित जवाफ ।

बहुवा सिफारिशको ७ औं क्रममा परेकी मीना श्रेष्ठ र उजूरकर्ता नारायणप्रसाद भण्डारी आयोगको वि.नं. ९७७/०६६-०६७ को समान पदको आन्तरिक प्रतियोगितामा सामेल भई मिति २०६६/१२/१८

मा सिफारिश भएको र सो सिफारिशमा उल्लिखित बहुवा सिफारिशउपर उजूर गर्ने म्यादभन्दा पछाडि भएका आधारमा बहुवा उजुरी गर्ने म्याद पश्चात मात्र खाली हुन आएको पदमा बहुवा सिफारिश नगर्ने गरी आयोगबाट भएको मिति २०६७।१।९ को निर्णय कानूनसम्मत छ । रिट निवेदक शिवराम पोखरेल भएको २०६६-WO-९९१ को मुद्दामा बहुवा उजुरी गर्ने म्यादभित्र समान पदमा नियुक्ति लिइसकेका उम्मेदवारको खाली स्थानमा बहुवा सिफारिश गर्नेगरी सम्मानित अदालतबाट आदेश भएको हुँदा उल्लिखित मुद्दामा प्रतिपादित सिद्धान्त प्रस्तुत मुद्दामा आकर्षित हुँदैन । विपक्षी निवेदकको जिकीरबमोजिम खाली हुन आएको स्थानमा बहुवा सिफारिश गर्ने परिपाटी बसाल्दा गलत परम्परा बस्न गई विकृति आउन सक्ने पक्ष समेतलाई मध्यनजर गरी बहुवा उजुरी गर्ने म्यादभित्र खाली हुन आएको स्थानमात्र पछिल्लो योग्यताक्रममा रहेका उम्मेदवारलाई सिफारिश गर्नेगरी भएको आयोगको निर्णय तर्कसंगत एवं विवेकसम्मत हुँदा विपक्षी निवेदकको निवेदन खारेज गरिपाऊँ भन्ने विपक्षी लोकसेवा आयोगको लिखितजवाफ ।

लोकसेवा आयोग वा बहुवा समितिबाट बहुवाको लागि सिफारिश नभएका रिट निवेदकलाई नियुक्तिका लागि यस मन्त्रालयको पत्राचार गर्ने र सेवा, समूह वा उपसमूह सञ्चालन गर्ने मन्त्रालयले नियुक्ति दिन नमिल्ने भएकोले विना आधार र कारण यस मन्त्रालयलाई विपक्षी बनाई दिएको रिट खारेज गरिपाऊँ भन्ने विपक्षी सामान्य प्रशासन मन्त्रालयको लिखित जवाफ ।

यसमा उजुरी सुन्ने लोकसेवा आयोगले निर्णय गर्दा निवेदकको कून संवैधानिक हकलाई उल्लंघन गरेको हो भन्ने नदेखिएको अवस्था वा कानूनबमोजिम बाहेक औचित्य विवेकको आधारमा रिट निवेदकको नाम बहुवामा समावेश नगरेको कार्यबाट निवेदकको संवैधानिक एवं कानूनी हक हनन भएको मान्न मिल्ने नहुँदा निवेदकको मागबमोजिमको आदेश जारी गरिरहन परेन । प्रस्तुत रिट निवेदन खारेज हुनुको साथै यसै अदालतको पूर्व संयुक्त इजलासबाट निवेदक शिवराम पोखरेल विरुद्ध लोकसेवा आयोग समेत भएको ०६५-WO-०९९१ को उत्प्रेषण परमादेश मुद्दामा “लोकसेवा आयोगसमक्ष पुनरावेदन सरहको उजुरी

विचाराधीन रहेको अवस्थामा कुनै कारणवश बहुवा समितिले सिफारिश गरी बहुवा गरेको पद रिक्त हुन आएमा त्यसरी रिक्त हुन आएको पदमा दरखास्त भर्ने सम्भाव्य उम्मेदवारहरू मध्ये निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा २४(२) बमोजिम प्राप्त सवभन्दा बढी जसको छ उसलाई रिक्त भएको पदमा लोकसेवा आयोगले पुनरावेदकीय अधिकार प्रयोग गरी बहुवा गर्नसक्छ” भनी मिति २०६६।७।१७३ मा आदेश भई सिद्धान्त प्रतिपादन भई रुलिंग कायम रहेको र सो रुलिंगसँग यो इजलास सहमत हुन नसकेकोले प्रस्तुत रिट निवेदन सर्वोच्च अदालत नियमावली २०४९ को नियम ३(ख) बमोजिम निर्णयार्थ पूर्ण इजलाससमक्ष पठाई दिने ठहर्छ भन्ने संयुक्त इजलासको मिति २०६७।५।११ गतेको आदेश ।

नियमबमोजिम दैनिक पेसी सूचीमा चढी इजलाससमक्ष पेश हुनआएको प्रस्तुत रिट निवेदनमा निवेदकतर्फबाट उपस्थित विद्वान अधिवक्ता हरिप्रसाद उप्रेतीले निवेदक सम्पत घिमिरेले बहुवा समितिले गरेको निर्णय एवं सिफारिशउपर विपक्षी लोकसेवा आयोगमा उजूर गरेकोमा सो उजुरी विचाराधीन रहेकै अवस्थामा बहुवा सूचीमा नाम समावेश भएकी मीना श्रेष्ठ तथा बरियताक्रमको ८ औं स्थानमा परेका नारायणप्रसाद भण्डारी आन्तरिक प्रतियोगिता तर्फको परीक्षामा उत्तीर्ण भई नियुक्ति समेत भइसकेको अवस्थामा बरियताक्रमको ९ औं स्थानमा भएका यी निवेदकलाई स्वतः बहुवा गर्नुपर्नेमा सो नगरी ७ जनाको बहुवा सिटमा ६ जनाको मात्र बहुवा गरी १ सिट खाली राख्ने गरेको विपक्षीहरूको कार्य निजामती सेवा ऐन, २०४९ एवं निजामती सेवा नियमावली, २०५० एवं सर्वोच्च अदालतबाट निवेदक शिवराम पोखरेल विपक्षी लोकसेवा आयोग समेत भएको ०६५-WO-९९१ को उत्प्रेषण मुद्दामा प्रतिपादित नजीर सिद्धान्त समेतको प्रतिकूल रहेको छ । अतः निवेदकको मागबमोजिम बहुवा सिफारिश सूचीमा निवेदकको नाम समावेश गरी सिफारिश गर्न विपक्षीहरूको नाउँमा आदेश जारी गरियोस् भन्ने समेत व्यहोराको वहस प्रस्तुत गर्नुभयो ।

विपक्षी लोकसेवा आयोग समेतको तर्फबाट विद्वान सहन्यायाधिवक्ता श्री राजेन्द्रप्रसाद पोखरेलले विपक्षी निवेदकले जुन आधार एवं कारण देखाई

उजुरी गरी बहुवा समितिको सिफारिश एवं निर्णयलाई चुनौती दिनु भएको छ, सो आधारमा निवेदकको दावी पुग्न सक्ने होइन । बहुवा समितिको निर्णयउपर उजुर गर्ने म्याद समाप्त भइसकेपश्चात् खाली हुन आएको रिक्त पदमा पुनरावेदन सुन्ने निकायका रुपमा रहेको लोकसेवा आयोगले निवेदकलाई बहुवा गर्न सक्ने क्षेत्राधिकार नभएको हुँदा निवेदकको उपसचिव पदमा निजको बहुवा नगर्ने गरेको निर्णयमा कुनै कानूनी त्रुटि नभएकोले औचित्यहीन प्रस्तुत रिट निवेदन खारेज गरियोस् भन्ने समेत व्यहोराको बहस प्रस्तुत गर्नुभयो ।

उपरोक्त बमोजिम विद्वान कानून व्यवसायीहरूले गर्नु भएको बहससमेत सुनी निवेदन सहितको सम्पूर्ण मिसिल अध्ययन गरी हेर्दा निवेदन मागबमोजिमको आदेश जारी हुनुपर्ने हो वा होइन ? सो सम्बन्धमा निर्णय दिनुपर्ने देखिन आयो ।

२. निर्णयतर्फ विचार गर्दा लोकसेवा आयोगको मिति २०६६।१२८ को वुलेटिनमा प्रकाशित बहुवा सूचना नं. २६।२०६६-०६७ को विज्ञापनमा नेपाल इन्जिनियरिङ्ग सेवा, सिभिल समूह, विल्डिङ्ग एण्ड आर्किटेक्ट उप समूह, रा.प.द्वितीय श्रेणीको पद संख्या ५ र मिति २०६६।७।१८ को वुलेटिनमा प्रकाशित बहुवा सूचनाद्वारा थप गरिएको २ पद समेत जम्मा ७ पद कार्यक्षमताको मूल्याङ्कनद्वारा गरिने बहुवाद्वारा पूर्ति गर्ने गरी सम्भाव्य उम्मेदवारहरूबाट दरखास्त आह्वान गरिएकोले निवेदक समेत सम्भाव्य उम्मेदवार भएकोले दरखास्त दिएकोमा बहुवा समितिको मिति २०६६।११।५ को निर्णयअनुसार २०६६।११।६ को गोरखापत्रमा प्रकाशित बहुवा सिफारिश सूचीमा निवेदकको नाम वरिधातक्रमको ९ औं स्थानमा समावेश गरिएको थियो । त्यस उपर निवेदकले लोकसेवा आयोगसमक्ष उजुरी निवेदन दिएकोमा सोको निर्णय हुनु अगावै सोही सेवा समूह, उप समूहको सोही श्रेणीको आन्तरिक प्रतियोगितातर्फको विज्ञापन नं. ०९७७।०६६-०६७ को पदसंख्या २ मा उक्त बहुवा समितिको सिफारिश सूचीको ७ औं स्थानमा परेकी मिना श्रेष्ठ र ८ औं स्थानमा परेका नारायणप्रसाद भण्डारी सिफारिश भई नियुक्ति समेत पाई सेकको हुँदा योग्यताक्रमको ९ औं स्थानमा रहेको व्यक्ति स्वतः ७ औं स्थानमा पर्ने हुँदा बहुवाको लागि सिफारिश गरिपाऊँ भनी लोकसेवा आयोगसमक्ष

निवेदन दिएकोमा उजुर गर्ने म्याद पश्चात् मीना श्रेष्ठ र नारायणप्रसाद भण्डारी आन्तरिक प्रतियोगिताबाट सिफारिश भएकोले पछिल्लो योग्यताक्रममा रहेका उम्मेदवारलाई बहुवा सिफारिश गर्न नसकिने भनी लोकसेवा आयोगको निर्णय नं. ३०६।०६६-०६७, मिति २०६७।१।९ को निर्णयबाट निवेदकको संविधान प्रदत्त मौलिक हक माथि आघात पर्ने भएकोले लोकसेवा आयोगको उक्त निर्णय उत्प्रेषणको आदेशद्वारा बदर गरी बहुवा सिफारिश सूचीको रिक्त रहेको ७ औं स्थानमा निवेदकको नाम समावेश गरी अन्य उम्मेदवार सरह जेष्ठता कायम गरी बहुवा नियुक्ति दिई पदस्थापन गर्नु भन्ने परमादेश समेत जारी गरिपाऊँ भन्ने मुख्य निवेदन माग दावी रहेको पाइन्छ ।

३. प्रस्तुत मुद्दामा यस अदालतको संयुक्त इजलासबाट निवेदकको बहुवा सूचीमा नाम समावेश गर्न इन्कार गरेको लोकसेवा आयोगको मिति २०६७।१।९ को निर्णयमा कुनै कानूनी त्रुटि विद्यमान नदेखिँदा निवेदन मागबमोजिमको आदेश जारी गरी रहनु परेन, रिट निवेदन खारेज हुने ठहर गर्नुको साथै रिट निवेदक शिवराम पोखरेल विरुद्ध लोकसेवा आयोग समेत भएको २०६५-WO-०९९१ को उत्प्रेषण परमादेश मुद्दामा "लोकसेवा आयोगसमक्ष पुनरावेदन सरहको उजुरी विचाराधीन रहेको अवस्थामा कुनै कारणबस बहुवा समितिले सिफारिश गरी बहुवा गरेको पद रिक्त हुन आएमा त्यसरी रिक्त हुन आएको पदमा दरखास्त फारम भर्ने सम्भाव्य उम्मेदवारहरू मध्ये निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा २४(२) बमोजिम प्राप्ताङ्क सवैभन्दा बढी जसको छ, उसलाई रिक्त भएको पदमा लोकसेवा आयोगले पुनरावेदकीय अधिकार प्रयोग गरी बहुवा गर्न सक्तछ" भनी २०६६।७।१७ मा रिट जारी भई सिद्धान्त प्रतिपादन भई रलिङ्ग कायम रहेको र उक्त रलिङ्गसँग यस अदालतको संयुक्त इजलास सहमत नभएकोले प्रस्तुत रिट निवेदन पूर्ण इजलाससमक्ष पेश हुन आएको अवस्था छ ।

४. लोकसेवा आयोगको बहुवा सूचना नं. २६।०६६-०६७ मिति २०६६।११।६ मा प्रकाशित बहुवा सिफारिश सूचीमा बहुवा हुने सात जनाको नामावली भित्र आफ्नो नाम समावेश नभएकोले निवेदकको नाम समावेश गरी बहुवा नामावली संशोधन गरिपाऊँ भनी निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा २४ च.

बमोजिम तोकिएको म्याद ३५ दिनभित्र २०६६।१२।१२ मा निवेदक सम्पत घिमिरेले लोकसेवा आयोगसमक्ष उजुरी निवेदन दिएको देखिन्छ। यसरी निवेदकले लोकसेवा आयोगसमक्ष दिएको उजुरी निवेदन विचारधीन रहेकै अवस्थामा बहुवा समितिको सिफारिशको ७ औं क्रममा परेकी मीना श्रेष्ठ र ८ औं क्रममा परी उजुरी गर्ने नारायणप्रसाद भण्डारी लोकसेवा आयोगको विज्ञापन नं. ९९।०६६-०६७ को आन्तरिक प्रतियोगितात्मक बहुवाको लिखित तथा अन्तर्वार्ता समेतबाट छनौट भई लोकसेवा आयोगको सिफारिशमा नियुक्ति लिई सकेकोले योग्यताक्रमको ९ औं स्थानमा रहेको यी निवेदक ७ औं स्थानमा पर्न जाने देखिन्छ।

५. बहुवा सूचना नं. २६।०६६-६७ को विज्ञापनबमोजिम नेपाल इन्जिनियरिङ्ग सेवा, सिभिल समूह, विल्डिङ्ग एण्ड आर्किटेक्ट उप समूह रा.प.द्वितीय श्रेणीको रिक्त सातवटा पदमा बहुवा गर्ने प्रयोजनका लागि पूर्व प्रकाशित विज्ञापनअनुसार बहुवा गर्नुपर्ने व्यवस्थाअनुरूप सो सातै पदमा बहुवा प्रक्रिया पूरा गरेमा यी निवेदक पनि सो प्रक्रियाभित्र परी बहुवा हुने उद्देश्यका साथ सो अवस्थाको जानकारी यी निवेदकले लोकसेवा आयोगलाई गराएको देखिन्छ। तर विज्ञापित रिक्त पदमा बहुवाका लागि दरखास्त दिने म्याद समाप्त भई बहुवा नामावली प्रकाशित भएर सोउपर उजुर गर्ने म्याद समाप्त भएपछि रिक्त भएको पदलाई पूर्व प्रकाशित विज्ञापनमा समावेश गराउन नमिल्ने भनी लोकसेवा आयोगबाट २०६७।१।९ मा निर्णय भएको रहेछ। यसरी लोकसेवा आयोग आफैले रिक्त पद संख्यामा बहुवाका लागि विज्ञापन प्रकाशित गरेमा सो पूरै संख्यामा बहुवा नगरी एक पद रिक्तको रिक्तै रहने गरी उक्त मितिमा निर्णय गरेको देखिन आएको छ।

६. यस सम्बन्धमा विद्यमान कानूनी व्यवस्था हेर्दा निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा ७ क. को उपदफा (३) ले "निजामती सेवाको पदपूर्तिको लागि माग गर्दा सो अवधिसम्म रिक्त हुन आएका पद र चालू आर्थिक वर्षभित्रमा अवकाश तथा बहुवाबाट रिक्त हुने पद समेत यकीन गरी माग गर्न सकिनेछ" भन्ने कानूनी व्यवस्था गरेको पाइन्छ।

७. उपरोक्त कानूनी व्यवस्थाबाट चालू आर्थिक वर्षभित्रमा अवकाश तथा बहुवाबाट रिक्त हुन आउने

सम्भावित पदलाई समेत गणना गरी पदपूर्ति प्रक्रिया अघि बढाउनु पर्ने व्यवस्था रहेको परिप्रेक्ष्यमा संख्या नै किटान गरी बहुवा सूचना प्रकाशित भएको अवस्थामा बहुवाका सम्भाव्य उम्मेदवारहरू बाँकी रहंदा रहंदै बहुवा सूचीको योग्यताक्रममा बीचको १ स्थान खाली नै राखी बहुवा समितिको मिति २०६६।१।१।५ को निर्णयलाई नै कायम रहने गरी भएको निर्णय कानूनसम्मत देखिन आएन। किनभने आफैले रिक्त पदको संख्या यकीन गरी बहुवा दरखास्त आहवान गरेकोमा सम्भाव्य उम्मेदवार उपलब्ध रहेको अवस्थामा पनि एक वा केही पद रिक्तको रिक्तै राखी अन्य पदमा मात्र बहुवा गर्नु उक्त ऐनको मनसाय होइन। निजामती सेवा ऐन, २०४९ को त्यस्तो उद्देश्य हो भनी अनुमान गर्न पनि मिल्दैन। ऐनको भाषा र उद्देश्यबीच सामाञ्जस्यता स्थापित गर्ने गरी ऐनको व्याख्या गर्नुपर्दछ। बहुवा समितिले प्रकाशित गरेको पहिलो बहुवा नामावलीउपर उजुरी गर्ने म्यादभित्र सो नामावली मध्येको कुनै उम्मेदवारको अर्कै प्रक्रियाबाट बहुवा भएमा निजको सट्टा अर्को उम्मेदवारको बहुवा गर्न मिल्ने तर उक्त म्याद नाघेपछि बहुवा प्रक्रिया सम्पन्न नहुँदै अर्कै प्रक्रियाबाट बहुवा भएको व्यक्तिको सट्टा अर्को सम्भाव्य उम्मेदवारको बहुवा गर्न नमिल्ने भन्ने ऐनले व्यवस्था गरेको छैन। त्यसरी अर्थ गर्न मिल्दैन। त्यसरी अर्थ गर्नुको कुनै औचित्य र विधिसम्मत तर्क Rationale पनि छैन। त्यसरी अर्थ गर्दा अविवेकपूर्ण र ऐनको उद्देश्यविपरीत हुनेछ।

८. बहुवा समितिद्वारा प्रकाशित बहुवा नामावलीमा चित्त नबुझ्ने उम्मेदवारले सोउपर निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा २४ च. अनुसार लोकसेवा आयोगसमक्ष उजुरी निवेदन गरेकोमा सो उजुरीको टुङ्गो नलागेसम्म वा सो उजुरीमा लोकसेवा आयोगले निर्णय नगरेसम्म बहुवा प्रक्रियाको टुङ्गो लागेको हुँदैन। यसरी बहुवा प्रक्रिया चलिरहंदा बहुवा हुने उम्मेदवार मध्ये कुनै उम्मेदवारको कुनै पनि कारणले उक्त चालू प्रक्रिया अन्तर्गत बहुवा गर्न नपर्ने अवस्था आएमा बाँकी सम्भाव्य उम्मेदवारहरूको पुनः योग्यताक्रम निर्धारण गरी विज्ञापित सबै पदमा बहुवा गर्नुपर्ने हुन्छ। त्यस्तो गर्नबाट ऐनले रोक लगाएको छैन। ऐनले स्पष्टसँग रोक नलगाएको अवस्थामा विज्ञापित पद संख्या मध्ये एक वा केही

पद रिक्त राखी अन्य वा केही पदमा मात्र बहुवा गर्नु ऐनले गरेको व्यवस्थाविपरीत हुन जान्छ ।

९. प्रस्तुत रिट निवेदनको सन्दर्भमा हेर्दा बहुवा समितिको मिति २०६६।१।१५ को निर्णय अनुसार २०६६।१।१६ मा गोरखापत्रमा प्रकाशित बहुवा सिफारिश सूचीउपर यी निवेदक सम्पत घिमिरेले निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा २४ च. बमोजिम कानूनले तोकेको म्याद ३५ दिनभित्रै लोकसेवा आयोगसमक्ष २०६६।१।२१ मा उजुरी निवेदन दिएको र निजले लोकसेवा आयोगसमक्ष दिएको निवेदन विचाराधीन रहेको अवस्थामा विज्ञापन नं. ०९७७।०६६-६७ को आन्तरिक प्रतियोगिताको पद संख्या २ को समान पदमा उपरोक्त बहुवा समितिको सिफारिश सूचीको ७ औं स्थानमा परेकी मीना श्रेष्ठ र ८ औं स्थानमा परेका नारायणप्रसाद भण्डारी छनौट भई लोकसेवा आयोगबाट २०६६।१।२१ मा सिफारिश भई नियुक्ति समेत लिई सकेको हुँदा योग्यताक्रमको ९ औं स्थानमा रहेका निवेदकलाई ७ औं स्थानमा समावेश गरी बहुवा प्रक्रिया पूरा गरिपाउँ भनी निवेदकले लोकसेवा आयोगसमक्ष मिति २०६६।१।२१ मा पुनः निवेदन दिएको देखिन्छ । त्यस्तो निवेदन नपरे पनि सो अवस्थाको जानकारी लोकसेवा आयोग स्वयंले लिनपुर्ने हुन्छ । रिट निवेदकले दिएको सोसम्बन्धी निवेदन लोकसेवा आयोगको लागि जानकारीसम्म हो । यथार्थमा बहुवाका लागि प्रकाशित नामावालीमध्ये कसैको देहान्त भएमा वा त्यागपत्र दिएमा वा अन्य प्रक्रियाद्वारा बहुवा भएमा निजका ठाउँमा योग्यताक्रमअनुसार अर्कै उम्मेदवारको नाम बहुवा सूचीमा समावेश गरी बहुवा प्रक्रिया सम्पन्न गर्नु पर्दछ । सो प्रक्रिया आंशिक वा अधुरो राख्न मिल्दैन । यस्तो अवस्थामा सम्भाव्य उम्मेदवारहरू बाँकी रहँदा रहँदै १ पद खाली नै राखी यथार्थमा ६ पदमा मात्र बहुवा गर्नु कानून र न्यायको रोहमा समेत मिल्ने देखिँदैन ।

१०. माथि उल्लिखित आधार, कारण एवं निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा ७ क. को उपदफा (३) मा उल्लिखित कानूनी व्यवस्था र निजामती सेवा नियमावली २०५० को नियम ८७ ख (२) को प्रक्रियागत व्यवस्था समेतबाट रिट निवेदक शिवराम पोखरेल विरुद्ध लोकसेवा आयोग समेत

भएको २०६५-WO-०९९१ को उत्प्रेषण परमादेश मुद्दामा यस अदालतबाट मिति २०६६।७।१७ मा प्रतिपादित नजीर सिद्धान्तसँग असहमत हुने अवस्था छैन । उक्त नजीर सिद्धान्तसँग असहमत हुँदै यस अदालतको संयुक्त इजलासबाट रिट निवेदन खारेज गर्ने गरी भएको मिति २०६७।५।१९ को रूलिङ आदेश मिलेको देखिन आउन ।

११. तसर्थ, विपक्षी लोकसेवा आयोगको निर्णय नं. ३०६/०६६-६७, मिति २०६७।१।९ को निर्णय एवं सो समेतलाई आधार बनाई बहुवा समितिको सचिवालयबाट मिति २०६७।१।१९ को गोरखापत्रमा प्रकाशित गरिएको अन्तिम बहुवा सूचीमा योग्यताक्रम नं. ६ रिक्त राखिएको हदसम्मको सो सूची समेत उत्प्रेषणको आदेशद्वारा बदर गरी दिएको छ । अव लोकसेवा आयोगको बहुवा सूचना नं. २६।२०६६-०६७, नेपाल इन्जिनियरिङ्ग सेवा, सिभिल समूह, विल्डिङ्ग एण्ड आर्किटेक्ट उपसमूह रा.प. द्वितीय श्रेणीको ७ पद कार्य क्षमताको मूल्याङ्कनद्वारा पूर्ति गर्ने गरी मिति २०६६।६।२८ मा प्रकाशित सूचनाअनुसार निवेदक सम्पत घिमिरे लगायतका अन्य सम्भाव्य उम्मेदवारहरू मध्ये निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा २४ (२) बमोजिम अङ्क गणना गरी रिक्त राखिएको पदसंख्या १ मा बढी अङ्कप्राप्त गर्ने उम्मेदवारको बहुवा सिफारिश सूची प्रकाशित गरी बहुवा प्रक्रिया सम्पन्न गर्न र त्यसरी बहुवा सिफारिश गरी नियुक्ति दिँदा सोही विज्ञापित पदमा बहुवा पाएका अन्य उम्मेदवार सरह जेष्ठता कायम गर्न समेत विपक्षीहरूका नाउँमा परमादेशको आदेश समेत जारी गरी दिईएको छ । प्रस्तुत आदेशको जानकारी महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमार्फत विपक्षीहरूलाई पठाई दायरीको लगत कट्टा गरी मिसिल नियमानुसार गरी बुझाइदिनु ।

उक्त रायमा सहमत छौं ।

न्या.प्रकाश वस्ती

न्या.तर्कराज भट्ट

इति संवत् २०६७ साल पुस २२ गते रोज ५ शुभम् ।
इजलास अधिकृत : हरि कोइराला

निर्णय नं. ८५१९

सर्वोच्च अदालत, संयुक्त इजलास
सम्माननीय प्रधान न्यायाधीश श्री रामप्रसाद श्रेष्ठ
माननीय न्यायाधीश श्री खिलराज रेग्मी
२०६१ सालको फौ.पु.नं. ३१७३, ३१८५, ३१८७,
३१८८ र ३१८९
फैसला मिति: २०६७१२२१४
मुद्दा : भ्रष्टाचार।

पुनरावेदक/वादी: अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान
आयोगका अनुसन्धान अधिकृत दीपककुमार
श्रेष्ठको प्रतिवेदनले नेपाल सरकार
विरुद्ध
प्रत्यर्था/प्रतिवादी: गोरखा जिल्ला बुङकोट घर भई
हाल काठमाडौं जिल्ला का.म.न.पा. वडा नं.७
चाबहिल बस्ने तत्कालीन मन्त्री चिरञ्जीवी
बाग्ले समेत

यस अघि फैसला गर्ने (विशेष अदालत):

मा.न्या.अध्यक्ष श्री तपबहादुर मगर
मा.न्या.सदस्य श्री गोविन्दप्रसाद पराजुली
मा.न्या.सदस्य श्री भूपध्वज अधिकारी

- आर्थिक ऐनले आयकर प्रयोजनका लागि गरेको व्यवस्था र त्यसरी आयकर तिरेको अवस्थामा स्वयं घोषणा गरिएको सम्पत्तिको स्रोतको बारेमा कुनैपनि प्रयोजनका लागि छानबीन नगरिने भनिएको कुरालाई आधार बनाई आयकरबाहेक अन्य कुनै पनि प्रयोजनका लागि समेत सम्पत्तिको स्रोत खोज्न नसकिने गरी विस्तार गर्न नसकिने।

(प्रकरण नं.६)

- जग्गा जमीनको मूल्य समयक्रममा परिवर्तन हुनु स्वाभाविकै देखिन्छ। जहाँसम्म विवादित कित्ता जग्गाहरूको मूल्य र त्यसको स्रोतको पहिचान गर्ने सन्दर्भ आउँछ, त्यो स्वभावतः खरीद वा प्राप्त गरिएको समयको मूल्यमा आधारित हुनुपर्ने।

(प्रकरण नं.१३)

- आधिकारिक निकायमा रीतपूर्वक रजिष्ट्रेशन दस्तूर समेत बुझाई पारित गरी लिएको लिखतलाई अप्रमाणित दावीकै भरमा अन्यथा संज्ञा दिन नमिल्ने।

(प्रकरण नं.१४)

- न्यायोचित अनुमान शून्यताको उपज नभई त्यसलाई कुनै न कुनै तथ्यले समर्थन गरेकै हुनुपर्ने।

(प्रकरण नं.२४)

- अनुसन्धानका क्रममा आएका कुराहरू र प्रतिवादीले प्रमाण पुऱ्याउने गरी आएका कुरा बाहेक अन्य प्रमाणहरूको खोजी गर्ने कार्य पुनरावेदन तहबाट हुन पनि सक्दैन। संकलित तथ्य एवं प्रमाणहरूबाट प्रमाणित हुनुपर्ने र यकीन गरिनुपर्ने विषयमा कोरा अनुमानबाट निस्क्यौलमा पुग्न सकिँदैन। न्यायोचित अनुमानको जिकीर लिनेले त्यसका स्पष्ट आधारहरू खुलाउन सक्नु पर्ने।

- नेपाल राष्ट्र बैंकबाट प्रकाशित **Income and Employment Generation in Nepal** मा उल्लेख भएका विषय समग्र राष्ट्रिय क्रियाकलाप र तथ्याङ्कमा आधारित भएकाले त्यो तथ्याङ्क सबै संस्थाका लागि निरपेक्ष रूपमा आधार बनाउन मिल्ने विषय बन्दैन। त्यसलाई आधार बनाउनु पर्ने भन्ने दावी गर्दा आफ्ना क्रियाकलाप र त्यसलाई **Support** गर्ने लिखत, अभिलेख वा वैज्ञानिक र वस्तुगत विवरणहरूसँगको तादात्म्यता देखिनै पर्ने।

(प्रकरण नं.२५)

- एकासगोलमा रहेका बाबु छोराबीच एकबाट आर्जित सम्पत्ति अर्कोको नाममा राख्ने वा रहने प्रक्रिया अत्यन्त स्वाभाविक मानिन्छ, त्यत्तिकै भरमा एकाको आपराधिक क्रियामा अर्को पनि संलग्न थियो भनी स्वतः अनुमान गर्न नमिल्ने।

- वैध रूपमा नै आय आर्जन गर्नसक्ने हैसियतमा रहेका आफ्ना बाबुले आर्जन गरेको सम्पत्ति छोराको नाममा राख्दा छोरालाई सो आयको

वैधता अवैधताको जानकारी हुन्छ नै भनी मान्न नसकिने ।

(प्रकरण नं.२९)

पुनरावेदक वादी तर्फबाट: विद्वान उपन्यायाधिवक्ता श्री धर्मराज पौडेल र श्री हरिप्रसाद रेग्मी प्रत्यर्थी प्रतिवादी तर्फबाट: विद्वान वरिष्ठ अधिवक्ताद्वय श्री महादेवप्रसाद यादव र श्री हरिहर दाहाल, विद्वान अधिवक्ताहरू श्री अनिलकुमार सिन्हा, श्री कुमार रेग्मी, श्री परशुराम कोइराला अवलम्बित नजीर:

- नेकाप २०६६, निर्णय नं. ८२००, पृष्ठ १२३५ सम्बद्ध कानून:
- संविधानको धारा ९८(१)
- भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ को दफा २०(१), (२), २४, ४७
- प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा २०
- आयकर ऐन, २०३१
- भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०१७ को दफा १५
- आर्थिक ऐन, २०५८ को दफा १० को अनुसूची ६ को दफा १०, ४२(१), (३)
- अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग ऐन, २०४८ को दफा २१

फैसला

प्र.न्या.रामप्रसाद श्रेष्ठ: विशेष अदालत काठमाडौंको मिति २०६१।४।७ को फैसलाउपर विशेष अदालत ऐन, २०५९ को दफा १७ बमोजिम यस अदालतमा पुनरावेदन परी पेश हुन आएको प्रस्तुत मुद्दाको संक्षिप्त तथ्य र ठहर यस प्रकार छ :

२०४८ को आमनिर्वाचनमा नेपाली कांग्रेसको बहुमतको सरकारमा २०५१, सालको मध्यावधि निर्वाचन पश्चात गठित मिलीजुली सरकारमा र २०५६ सालको मध्यावधि निर्वाचन पश्चात गठित मन्त्रिमण्डलमा र २०५८ सालमा गठित मन्त्रिमण्डलमा समेत गरी पटकपटक वरिष्ठ मन्त्रीको हैसियतले कार्यभार सम्हाल्दा पदीय दुरुपयोग गरी गैरकानूनी रूपमा अकूत सम्पत्ति आर्जन गरी आफूले अवैध तवरबाट कमाएको करोडौं सम्पत्ति एकाघरका छोरा देवेन्द्र वाग्लेको नाममा राखी उक्त अवैध

सम्पत्तिलाई वैधता दिलाउन देवेन्द्र वाग्लेको नाममा सञ्चालित ट्रेकिङ एजेन्सीबाट आर्जन गरेको भनी विभिन्न बैंकमा रकम जम्मा गरेकोले छानवीन गरी कारवाही होस् भनी अधिवक्ता नन्दुराज आचार्यको आयोगसमक्ष पर्न आएको उजूरी तथा निज चिरञ्जिवी वाग्ले तथा निजका छोरा देवेन्द्र वाग्लेको नाउमा पदीय दुरुपयोग गरी आर्जन गरेको सम्पत्ति बैंक अफ काठमाडौं ठमेल, हिमालयन बैंक ठमेल, नविल बैंकमा समेत नगद जम्मा गरेको र काठमाडौं तथा चितवनमा करोडौं बराबरको घर घडेरी खरीद गरेको हुँदा कारवाही गरी पाऊ भनी जनहित संरक्षण मञ्चका अध्यक्ष डा. श्रीकृष्ण श्रेष्ठको उजूरी तथा अन्य बेनामी विभिन्न उजूरी निवेदन ।

चिरञ्जिवी वाग्ले र निजका एकाघरका छोरा देवेन्द्र वाग्लेले गैरकानूनी किसिमले सम्पत्ति आर्जन गरी भ्रष्टाचार गरेको भन्ने सम्बन्धमा उल्लिखित उजूरीहरूका अलावा विभिन्न स्रोतहरूबाट प्राप्त भएको जानकारीका आधारमा सो सम्बन्धमा आयोगले अनुसन्धान तहकीकात गर्न आधारभूत प्रमाणप्राप्त गरी सार्वजनिक पदधारण गरेका निज तत्कालीन मन्त्री चिरञ्जिवी वाग्ले समेतले गैरकानूनी सम्पत्ति आर्जन गरी भ्रष्टाचारको अपराध गरेको छ भनी विश्वास गर्नुपर्ने मनासिव कारण भई प्रचलित कानून एवं अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग ऐन, २०४८ समेतबमोजिम कारवाही थालनी गरेको ।

तत्कालीन मन्त्री चिरञ्जिवी वाग्लेको हाल सगोल परिवारमा निज चिरञ्जिवी वाग्ले, श्रीमती शान्तादेवी वाग्ले, छोरा देवेन्द्र वाग्ले, बुहारी अञ्जु शर्मा वाग्ले तथा नाती असीम वाग्ले र छोरीहरू बन्दना वाग्ले र उपासना वाग्ले गरी ७ जनाको परिवार रहेको । निज चिरञ्जिवी वाग्ले तथा शान्तादेवी वाग्लेकी जेठी छोरी लक्ष्मी वाग्ले विवाह भइसकेको र निज छोरीका नाममा गैरकानूनी सम्पत्ति हाल देखा नपरेको भन्ने पारिवारिक विवरण ।

मैले २०४८ र २०५३ सालमा मन्त्री हुँदा आफ्नो सम्पत्ति विवरण पेश गरेको छु । मेरो परिवारमा दाजुभाई छूट्टी भिन्न भएका छौं । तर मेरो परिवारभित्रका छोरा, छोरी, पत्नी सगोलमा नै छौं । मैले आयोगसमक्ष पेश गरेको सम्पत्ति विवरणमा छोरा बुहारीले व्यापार व्यवसाय गरी कमाएको सम्पत्ति

समावेश छैन । काठमाडौं चाबहिलमा बनेको ३ तले घर मेरी श्रीमती शान्तादेवी वाग्लेको नाममा रहेको र उक्त घर २०५१।५२ मा बनाउन शुरु गरेको हो । घर निर्माणमा छोरा देवेन्द्र वाग्लेले नेपाल भिजन ट्रेक्सको व्यापारबाट कमाएको रकम रु.१५,००,०००।- खर्च भएको छ र जग्गा खरीद पनि छोरोले नै व्यापारबाट कमाएको रकमबाट खरीद गरेको हो । काठमाडौंको ठमेलमा रहेको करीव १५ आना जग्गा तथा चितवनको रत्ननगरमा रहेको ९ कठ्ठा, खैरहनीमा ३० कठ्ठा, जुटपानीमा १० कठ्ठा समेतका जग्गाहरू पनि छोरा देवेन्द्रले आफ्नो व्यापारबाट कमाएको रकमबाट खरीद गरेको र विभिन्न बैंकमा छोरा देवेन्द्रका नाममा रहेको बैंक खाता पनि निजले व्यापारबाटै आर्जन गरेको रकमबाट जम्मा गरेको र प्राडो गाडी मेरा नाममा दर्ता भएको र २ वटा मार्टिज र स्यान्टो गाडी छोराको नाममा छ । ती तीनवटै गाडी छोरोले व्यापारबाट आएको रकमबाट खरीद गरेको हो । उल्लिखित जग्गा, घर, गाडी आदि खरीद गरेको सम्बन्धमा घडेरी २०५०।८।२७ मा र २०५३ मा खरीद गरेको र व्यापार व्यवसायको सम्बन्धमा छोरोलाई नै थाहा छ हामी सगोलमा नै भए तापनि वालिग भइसकेको छोरा र मेरो कार्य प्रकृति नै फरक छ । छोरा व्यापार गर्छ, उसले गरेको व्यापार व्यवसाय कानूनबमोजिम कर तिर्ने र त्यसको सम्पूर्ण दायित्व पनि उसैको रहने हुँदा यसमा मैले कमाएको कुनै पनि सम्पत्ति जग्गा खरीद एंव गाडी खरीदका लागि छोरोलाई दिएको छैन भन्ने प्रतिवादी चिरञ्जीवी वाग्ले भनाई ।

हामी सगोल परिवारमा नै छौं । मेरो र नरेन्द्र बज्राचार्यको संयुक्त नाममा रहेको काठमाडौं महानगरपालिका वार्ड नं.२१ ठमेलमा करीव १५ आना जग्गा र ठमेलकै ०-२-३-२ आना जग्गा पुरानो जीर्ण अवस्थामा मेरो नाममा रहेको घर र चितवनको रत्ननगरमा ९ कठ्ठा, खैरहनीमा ३० कठ्ठा, जुटपानीमा १० कठ्ठा मेरो नाममा छ । बैंक खाताहरू बैंक अफ काठमाडौं, नविल बैंक, ईन्भेष्टमेण्ट बैंक, हिमालयन बैंक, स्टाण्डर्ड चार्टर्ड बैंकहरूमा खाता छ । ती खातामा रहेको रकमको स्रोत मेरो व्यापार व्यावसायबाट आर्जित रकम हो । पिता चिरञ्जीवी वाग्लेको नाममा रहेको जीप (प्राडो) १६

लाखमा २०५३।६।२८ मा खरीद गरेको हो । त्यसैगरी २०५७ सालमा मार्टिज र कुमार रुपाखेती समेतको संयुक्त नाममा स्यान्टो गाडी २ वटा ८-८ लाखमा खरीद गरेको हो । स्यान्टो गाडी खरीद गर्दा मेरो भागमा ५ लाख परेको छ । आमाको नाममा बुलबुले चाबहिलको जग्गा खरीद गर्दा २०५० सालमा ५० देखि ७० हजार रकम दिएको थिएँ । उक्त रकम मैले मेरो ससुरा डा.रामप्रसाद शर्मा ज्ञवालीसँग सापट मागेर दिएको हुँ । घर बनाउनका लागि रु.१७ लाख र गाडी खरीदका लागि रु १६ लाख मैले दिएको हो । उक्त रकम मैले व्यापारबाट कमाएर दिएको हो । नेपाल भिजन ट्रेक्स एण्ड एक्सपिडीसन प्रा.लि.का नाममा २०५०/५१ सालमा हिमालयन बैंक ठमेल शाखा र २०५९ सालमा नविल बैंकमा खाता खोली यी दुवै बैंकमा अमेरिकी डलरमा एकाउण्ट र करेण्ट एकाउण्ट छन् । मेरो व्यवसाय अन्तर्गत नेपाल भिजन ट्रेक्स एण्ड एस्पिडीसन, ओरल एडभरटाईजिड, युनिक एकेडेमीमा शेयर छ । एम.एन. ईन्टरनेशनल, कुमारी कलेज म्याग्नीफिसेन्ट ट्राभल्समा मेरी श्रीमती अञ्जु शर्माको नाममा शेयर छ । पाल्पाको ईन्जिनियरीड कलेजको शेयर पनि मेरी श्रीमती अञ्जु शर्माको नाममा छ । उल्लिखित संस्थाहरूमध्ये ओरल एडभरटाईजिडमा रु.१ लाख, युनिक एकेडेमी बोर्डिड स्कूलमा पटक पटक गरी ४ लाख, श्रीमतीको नाममा लगानी गरेको शेयर म्याग्नीफिसेन्ट टुर एण्ड ट्राभल्समा रु.३,७५,०००।-, एम.एन.ईन्टरनेशनल मा रु.२ लाख,कुमारी कलेजमा रु.१,५०,०००।- पाल्पा इन्जिनियरिंग कलेजमा रु.७५,०००।- सिद्धार्थ मल्टीपल इन्स्टिच्यूटमा रु.१५,०००।- तारागाउँ रिजेन्सी होटलमा रु.४२,०००।- शेयर लगानी छ । यी लगानी गरेका रकमहरूको स्रोत पनि व्यापार व्यवसाय नै हो ।

मैले २०५० सालदेखि व्यापार गरेको हुँ, व्यापार गर्दाको कारोवार सम्बन्धमा २ वटा खाता राख्ने गर्दथेँ । कर प्रयोजनका लागि लेखा परीक्षण प्रतिवेदनअनुसार कर तिर्न एक र वास्तविक आमदानीको अर्को गरी २ वटा खाता हुन्थे । सोहीबमोजिम वास्तविक आमदानीको २०५८ सालमा श्री ५ को सरकारले आफ्नो सम्पत्ति स्वयं घोषणा गर्ने नीतिअनुरूप आफ्नो सम्पत्ति घोषणा गरी कोड

नं.६५४४५३८ र ५८७०४९ बाट VDIS तिरी आय स्रोत खुलाउन नपर्ने र नखोजिने नीतिअनुसार VDIS तिरेको हुं। मैले ट्रेकिङ व्यवसाय सञ्चालन गरेदेखि विदेशी मुद्राको कारोवार गर्दै आएको छु। हिमालयन बैंक र नविल बैंकमा विदेशी मुद्राको कारोवार गर्दै आएको छु। अन्य बैंकरूसँग डलरको कारोवार गरेको छैन। मेरो कम्पनी सञ्चालन गर्न र सबै खर्च कटाएर मलाई २५ देखि ३० प्रतिशतसम्म नाफा हुन्छ। टिकट कारोवारबाट मलाई २० देखि २५ प्रतिशतको बीचमा कमिसन दिएका थिए। तर हाल आएर ८-९ प्रतिशत मात्र दिने नीति बनाएका छन्। अल्पाइन ट्राभल्ससँग क्रेडिट कार्डमार्फत सामान्यतया २५ देखि ४० प्रतिशत सम्म Business को Nature हेरेर नाफा हुन्छ। तर यति नै भन्न सकिदैन। हिमाल रेईजिन, म्याग्नीफिसेन्ट ट्राभल्स एजेन्सीसँगको कारोवार गर्दाको आम्दानी (Gross income) रु.३२,९७,६३०।५८ देखिएको र अल्पाइन ट्राभल्स एजेन्सीसँग क्रेडिट कार्डमार्फत गरेको कारोवारमा रु.४५,९८,९६९।५४ गरी रु.७८,९६,५९२।९२ मात्र भएकोले निजले पेश गरेको सम्पत्ति विवरण मेल नखाएको सम्बन्धमा निजलाई सोधनी गर्दा निजले उल्लिखित व्यवसाय बाहेक ट्रेकिङ रयाफ्टिङ होटल बुकिङ, साईट सिन आदि पनि रहेको र सोहीबाट भएको कमाई समेतलाई समावेश गरी २०५८ मा स्वयं आय घोषणा गरी १० प्रतिशत कर तिरेपछि त्यसको स्रोत खोजिने छैन भनेकाले VDIS तिरेपछि सबै कागजात, लेजर बुकहरू मैले नष्ट गरेको हुं। डलरबाट हुने कारोवारहरू डलरमै भुक्तानी गरिन्थ्यो। विदेशीसँग मैले नेपाली रुपैयाँ लिँदा पनि विदेशी रुपैयाँ साटेको रसिद पनि लिने गरेको थिएँ। उक्त रसिद पनि VDIS तिरेपछि नष्ट गरेँ।

मैले राष्ट्र बैंकबाट विदेशी मुद्रा कारोवार गर्ने ईजाजत लिई विदेशी मुद्रा जति सबै बैंकमा नै जम्मा गरेको हुं। पहिला आम्दानी गरेको रकम घरमा नै राखेको थिएँ। जति बैंकमा जम्मा गरेको रकम हो त्यसबापतको कर पनि तिरेको थिईन, जव VDIS नीति सार्वजनिक भएपछि सबै रकम बैंकमा जम्मा गरी VDIS नीतिअन्तर्गत कर तिरेको छु। मेरो चाबहिलको घर निर्माण गर्न करीब ४ वर्ष जति लागेको थियो। त्यसका लागि केहीरकम सरसापट

पनि गरेको थिएँ। सन् १९९९ मा मात्र करीब ९०० देखि १००० जनालाई ट्रेकिङमा पठाएकोले २०५६ सालदेखि मेरो कम्पनी नाफामा गएको थियो। पछिल्ला ३ वर्षमा करोडौं करोडौंको व्यापार भै करीब ३ करोड २० लाखभन्दा बढी आम्दानी भएको थियो। त्यसैबापत मैले घर जग्गा, जमिन, गाडी, बैंक ब्यालेन्स सबै मेरो व्यापारको आम्दानीबाट जोडिएको हो। मेरो आम्दानीअनुसार २० लाखभन्दा बढीको कारोवार गर्दा VAT मा दर्ता हुनुपर्नेमा कारोवार कम देखाई VAT नतिर्नका लागि VAT मा दर्ता नगरेको हुं। मेरो कारोवारको सम्बन्धमा मैले आयोगसमक्ष पेश गरेको आर्थिक वर्ष २०५६/५७, २०५७/५८, २०५८/५९ को ईन्टरनल ब्यालेन्ससिट मैले आफ्नो जानकारीका लागि मात्र तयार गरेको हुं। उक्त ब्यालेन्ससिट तयार गर्दा समाविष्ट गरिएका कागजातहरू आयको स्वयं घोषणा गरेपश्चात् राख्न नपर्ने ठानी नराखेको हो भन्ने प्रतिवादी देवेन्द्र वाग्लेको भनाई।

मेरो नाममा काठमाडौं महानगरपालिका वार्ड नं. ७ मा करीब १ रोपनी ७ पैसा जति जग्गा र उक्त जग्गामा बनेको साढे तीन तल्लाको पक्की घर छ। त्यसमध्ये केही जग्गा २०५०/०५१ सालमा खरीद गरेको र बाँकी जग्गाहरू क्रमशः पछिपछि खरीद गरेको हो। जग्गा खरीद तथा घर निर्माणका लागि सबै रकम छोरा देवेन्द्र वाग्लेले नै व्यापार व्यवसाय गरी कमाएको पैसाबाट खरीद तथा निर्माण गरेको हो। के कति रकम लाग्यो मलाई थाहा भएन। यसभन्दा अरु केही चल तथा अचल सम्पत्ति मेरो नाममा छैन भन्ने प्रतिवादी शान्तादेवी वाग्लेको भनाई।

मेरो नाममा केही संस्थाहरूमा शेयर लगानी छ। तर त्यो लगानी मेरो श्रीमान् देवेन्द्र वाग्लेले नै गर्नु भएकोले कुनमा कति छ मलाई यकीन भएन। मेरो नाममा रहेका ८ वटा संस्थाको शेयरमध्ये सिद्धार्थ मल्टीपल ईन्स्टीच्यूटमा मेरो विवाहमा पाएको रकममध्येबाट लगानी गरेको हो। मैले रोयल मर्चेण्ट फाईनान्स कम्पनीमा करीब रु.१७/१८ हजार जति रकम जम्मा गरेको छु। त्यो भन्दा बढी मेरो नाउंमा चल अचल सम्पत्ति छैन भन्ने प्रतिवादी अञ्जु शर्मा वाग्लेको भनाई।

८५१९ - नेपाल सरकार वि.चिरञ्जीवी वाग्ले समेत

चिरञ्जीवी वाग्ले मन्त्री पदमा बहाल रहेको समयवाधिको विवरण

मन्त्रालयको नाम	अवधि
१. आपूर्ति	२०४८।२।१५ देखि
२. सूचना तथा सञ्चार	२०४८।१।१५ सम्म २०५२।६।६ देखि
३. भूमिसुधार तथा व्यवस्था र वाणिज्य	२०५३।१।२९ सम्म २०५५।१।८ देखि
४. भूमिसुधार तथा व्यवस्था	२०५५।५।१० सम्म २०५५।५।१० देखि
५. भूमि सुधार तथा व्यवस्था र वाणिज्य	२०५५।१।१० सम्म २०५६।२।१७ देखि
६. स्थानीय विकास, महिला तथा समाज कल्याण	२०५६।३।१६ सम्म २०५६।१।२८ सम्म
७. भौतिक योजना तथा निर्माण	२०५६।१।२८ सम्म

प्रतिवादीहरूको सम्पत्ति विवरण र सोको मूल्याङ्कन

निज चिरञ्जीवी वाग्लेले मन्त्रीका हैसियतले कार्यभार सम्हाल्दा मिति २०४८।२।२८ र २०५३।४।२ मा मन्त्रिपरिषद् सचिवालयमा पेश गरेको सम्पत्ति विवरण मिसिल सामेल रहेको ।

निज चिरञ्जीवी वाग्लेले आयोगसमक्ष उपस्थित भई निवेदनसाथ पेश गरेको सम्पत्ति विवरण मिसिल सामेल रहेको ।

अनुसन्धानको सिलसिलामा चिरञ्जीवी वाग्ले र निजका एकाघर परिवारका नाउंमा पैतृक सम्पत्तिबाहेक प्राप्त भएको चल अचल सम्पत्तिको विवरण निम्नानुसार रहेको :-

नाम	रकम
प्र.चिरञ्जीवी वाग्लेको नाउंमा विभिन्न बैंकमा रहेको रु.	६,६६,९९१।५२
प्र.देवेन्द्र वाग्लेको नाउंमा विभिन्न बैंकमा रहेको रु.	१,९९,८३,९४८।३९
जम्मा रु.	१,९८,५०,०५९।८३

जग्गाधनी को नाम	ठेगाना	कि.नं.	क्षेत्रफल	मूल्याङ्कन	खरीद मिति
शान्तादेवी वाग्ले	का. म.न.पा. ७ घ.	४४४	०-२-१-०	३५,९२५.००।	२०४८।४।१९
		४४२	०-३-१-०		२०४८।४।१९
		४०८	०-४-०-१		२०४७।१।२६
		४४१	०-०-३-०		२०४७।१।२६
		४४३	०-०-१-०		२०४७।१।२६
देवेन्द्र वाग्ले	का.म.न.पा. २९	३९७	०-७-०-०	१४,३७५.००।	२०४०।८।२३
			१-१-२-१		
		१६४८	०-२-३-२		२०४७।१।२८
देवेन्द्र वाग्ले, नेन्द्र बज्राचार्य	का.म.न.पा. २९	२१७२	०-४-२-३	३७,५००.००।	२०४७।८।८
		२१७३	०-१०-१-१		२०४७।८।८
			०-१५-०-०		कूल मूल्याङ्कन ७५ लाखमध्ये देवेन्द्र वाग्लेको हिस्सामा परेको ५०%
देवेन्द्र वाग्ले	चितवन जुटपानी गा.वि.स. (श.क.)	३०७	०-०-१०	५,८५,०००।	२०४३।१।३
		३०६	०-०-१०		२०४३।१।३
		४४५	०-६-१-८		२०४३।१।३
		२५०	०-२-४		२०४३।१।३
देवेन्द्र वाग्ले	चितवन खैरहनी दा(क.)	७१८	०-१-८	१८,३००.००।	२०४६।१।२९
		४७३	०-१३-२		२०४६।१।२९
		४७०	०-१६-०		२०४६।१।२९
देवेन्द्र वाग्ले	चितवन पञ्चकन्या गा.वि.स. दा(क.)	८४१	०-२-३	८,३५,०००।	२०४७।१।२९
		८४३	०-३-२		२०४७।१।२९
		८४५	०-३-२		२०४७।१।२९
		८४७	०-०-२		२०४७।१।२९
		८४९	०-१-२		२०४७।१।२९
		८५१	०-०-१०		२०४७।१।२९
		६६५	०-१-१		२०४७।१।२९
			०-७-०		
			०-६-९		

जग्गाको मूल्याङ्कन

जिल्ला प्रशासन कार्यालय, काठमाडौंका प्रमुख जिल्ला अधिकारीको अध्यक्षतामा गठित मूल्याङ्कन समितिको मूल्याङ्कन मुचुल्काअनुसार निज चिरञ्जीवी वाग्लेको श्रीमती शान्तादेवी वाग्लेका नाउंमा काठमाडौं जिल्ला का.म.न.पा. वडा नं. ७ चावहिल स्थित कि.नं. ४४४, ४४२, ४०८, ४४१, ४४३ र ३९७ नं. का जग्गाहरूको प्रति आना रु.२,००,०००।- पर्ने भन्ने

नेपाल कानून पत्रिका, २०६७, पृष्ठ

मूल्याङ्कन भई आएको र का.म.नपा. वडा नं.२९ स्थित देवेन्द्र वाग्लेको नाम दर्ताको कि.नं.१६४८ तथा देवेन्द्र वाग्ले र नरेन्द्र बज्राचार्यको नाम दर्ताको ऐ.वडा स्थित कि.नं.२१७२ र २१७३ को जग्गाको प्रति आना ५,००,०००/- पर्ने भनी लेखी आएको देखिएको ।

जिल्ला प्रशासन कार्यालय चितवनका प्रमुख जिल्ला अधिकारीको अध्यक्षतामा गठित मूल्याङ्कन समितिको मूल्याङ्कन मुचुल्काअनुसार चितवन जिल्ला जुटपानी गा.वि.स. वडा नं.५ स्थित कि.नं.३०६, ३०७, ४४५ र २५० का देवेन्द्र वाग्लेको नाम दर्ताको जग्गाको एकमुष्ट रु.५,८५,०००/-, ऐ. खैरहनी गा.वि.स. वडा नं.७ र ८ स्थित देवेन्द्र वाग्लेको नाम दर्ताको कि.नं.७१८, ४७३ र ४७० का जग्गाहरूको एकमुष्ट रु.१८,३०,०००/- र ऐ. जिल्ला पञ्चकन्या गा.वि.स. वडा नं.८ स्थित देवेन्द्र वाग्लेको नाम दर्ताको कि.नं.८४१, ८४३, ८४५, ८४७, ८४९, ८५१ र ६६५ का जग्गाहरूको एकमुष्ट रु.८,३५,०००/- मूल्य पर्ने भनी लेखी आएको देखिएको ।

घरको मूल्याङ्कन

तत्कालीन मन्त्री चिरञ्जिवी वाग्लेको श्रीमती शान्तादेवी वाग्लेको नाउमा रहेको तालिका नं. २(क) मा उल्लिखित जग्गामा बनेको घर टहराको मूल्याङ्कनका लागि शहरी विकास तथा भवन निर्माण विभागलाई अनुरोध गरिएकोमा उक्त विभागका इन्जिनियर शम्भु के.सी. को मूल्याङ्कन प्रतिवेदन अनुसार रु.३५,९६,९९०।०१ मूल्याङ्कन भई आएको ।

शेयर लगानी

श्रीमती अञ्जु शर्मा वाग्ले

१. नेपाल मर्चेन्ट बैंक एण्ड फाइनेन्स :-
रु.१,५००।-
२. म्याग्नीफिसेन्ट ट्राभल्स एण्ड टुर्स प्रा.लि.:-
रु.३,७५,०००।-
३. एम.एन. इन्टरनेशनल :-
रु.२,००,०००।-
४. तारा गाउँ रिजेन्सी होटल:-
रु.४२,०००।-
५. पाल्पा इन्जिनियरिङ कलेज :-
रु.७५,०००।-

६. सिद्धार्थ मल्टीपल इन्स्टिच्यूट :-

रु.१५,०००।-

७. कुमारी कलेज जोरपाटी :-

रु. १,५०,०००।-

जम्मा: रु.८,५८,५००।-

देवेन्द्र वाग्ले

१. यूनिफ एकेडेमिक बोर्डिङ स्कूल (रत्न नगर चितवन):

रु.४,००,०००।-

२. ओरल एडभरटार्जिज एजेन्सी:-

रु.१,००,०००।-

जम्मा : रु.५,००,०००।-

कूल जम्मा : रु.१३,५८,५००।-

सवारी साधनको मूल्याङ्कन

सवारी धनीको नाम सवारीको किसिम मूल्याङ्कन रकम

१. चिरञ्जिवी वाग्ले वा.२.च ९२९६ (टोयोटा प्राडो)

(मन्त्री सुविधामा खरीद) रु.१६,००,०००।-

२. देवेन्द्र वाग्ले वा.३.च ५५९१ (मार्टिज)

रु.८,००,०००।-

३. देवेन्द्र वाग्ले र कुमार रुपाखेती वा.३.च ६३२० (स्यान्ट्रो)

रु.५,००,०००।- (देवेन्द्र वाग्लेको हिस्सामा परेको)

जम्मा : २९,००,०००।-

स्रोत खुलेको सम्पत्तिको विवरण

माथि उल्लिखित विवरणअनुरूप निज प्रतिवादी चिरञ्जिवी वाग्लेको सगोल परिवारका सदस्यहरूको नाउमा रहेको कूल चल अचल सम्पत्ति रु.३,९६,५५,५४९।८४ मध्ये निज प्रतिवादी चिरञ्जिवी वाग्लेको नाउमा रहेको नेपाल बैंक लिमिटेड काठमाडौंमा रु.५,१५,५१९।०९ र नेपाल ईन्भेष्टमेन्ट बैंक खातामा रु.१,५१,३९२।४३ समेत जम्मा रु.६,६६,९११।५२ बराबरको सम्पत्ति संसदबाट प्राप्त रकम विदेश भ्रमण तथा मन्त्री भएपछि व्यवस्थापनको लागि प्राप्त रकमबाट जम्मा गरेको र निजका छोरा प्रतिवादी देवेन्द्र वाग्लेको व्यापार व्यवसायबाट स्रोत खुलेको आर्जित रु.६०,१८,५६६।- तथा प्रतिवादी अञ्जु शर्मा वाग्लेको शेयर लगानीमध्ये सिद्धार्थ मल्टिपल इन्स्टिच्यूटको रु.१५,०००।- दाइजोबाट प्राप्त भएको देखिदा कूल रु.६७,००,४७७।५२ बराबरको सम्पत्तिको स्रोत खुलेको देखिन्छ ।

मिति २०५१।१।४ को मालपोत कार्यालय चितवनबाट पारित अंशवण्डा पत्र अनुसार निज चिरञ्जीवी वाग्लेको भागमा परेको गोरखा र चितवनका सोही वण्डापत्रअनुसार निजको हिस्सामा परेको रु.३,१६,६६६।६६ का अचल सम्पत्ति पैतृक भएबाट स्रोतर्फ कुनै मागदावी लिइएको छैन । सो पैतृक सम्पत्ति हेरिंदा गोरखाको आस्राङ र बुङकोटमा जग्गा रोपनी २०-३-१-० तथा चितवनको पञ्चकन्यामा ज.वि. ८ कटठा साढे सात धुर तथा गोरखा बुङकोटमा भाइ भोजराजसँग संयुक्त नाममा जग्गा रोपनी २१-१५-३-१ बाट कुनै सम्पत्ति बढे बढाएको जिकीर निज चिरञ्जीवी वाग्लेले नलिएको । यो जग्गाको बाली आयस्ता खान लाउन प्रयोग भएको मानी निज २०४८ सालदेखि लगातार सांसद रही सो मध्येको करीब ४ वर्ष ७ महिना मन्त्री पदमा बहाल समेत रहेको, निजको रु.३,१६,६६६।६६ बराबरको पैतृक सम्पत्ति पनि देखिएको, मन्त्रीको सुविधा र विदेश भ्रमणबाट पनि केही मौद्रिक आय प्राप्त भएको जिकीर लिएको, तलब भत्ता पारिश्रमिक समेत खान लाउन समेत खर्च भई नबच्ने भए तापनि सो बचेको विश्वास गर्ने आधार समेतका मानवीय आधारमा सो बैंक मौज्जातलाई स्रोत खुलेको सम्पत्ति मानिएको छ ।

देवेन्द्र वाग्लेले व्यवसाय म्याग्निफिसेन्ट ट्राभल्स एण्ड टुर्सबाट टिकेटिङ कामबाट प्राप्त कमिसन रु.१८,९६,७१।४५ भएको कुरा सो टुरसको आयोगलाई प्राप्त पत्रसमेतका अनुसन्धानबाट देखियो । साथै यसै प्रकार हिमालय रेइजन प्रा.लि.बाट टिकेटिङको कामबाट रु.१४,००,९१९।१३ कमिसन प्राप्त गरेको उपरोक्त आधारबाट देखियो । यस रकमबाट १० प्रतिशत कार्यालय सञ्चालन खर्च कटाई खुद कमिसन रु.२९,६७,८६७।५३ प्राप्त भएको प्रमाणित भयो । यसै प्रकार निज देवेन्द्र वाग्लेले अल्पाइन ट्राभल्स सर्भिस प्रा.लि. सँग गरेको क्रेडिट कार्ड कारोवार स्वरूप रु.४५,५५,३३९।९६ प्राप्त गरी तीनवटै कम्पनीबाट कूल रु.७५,२३,२०७।४९ प्राप्त गरेको मध्ये देवेन्द्र वाग्ले नेपाल भिजन ट्रेक्स एण्ड एक्सपिडीसन प्रा.लि.मा रहेको ८० प्रतिशत शेयर हिस्साको हिसाबबाट रु.६०,१८,५६६।- निज देवेन्द्र वाग्लेले आर्जन गरेको माथि उल्लिखित आधार प्रमाणका अतिरिक्त विशेषज्ञको राय समेतबाट प्रमाणित भई सोलाई स्रोत खुलेको आर्जन मानिएको हो ।

निज चिरञ्जीवी वाग्लेकी बुहारी अञ्जू शर्मा वाग्लेले रु.१५,०००।- दाइजो भनी आयोगमा बयान गरेकीमा यति रकम विवाहिता निज अञ्जू शर्माको दाइजो हुनु स्वाभाविक हुनुका अतिरिक्त चिरञ्जीवी वाग्लेले प्रस्तुत गरेको सम्पत्ति विवरणमा पनि यसलाई बुहारीको दाइजो भनी खुलाएबाट यो रकमको शेयरसम्मलाई स्रोत खुलेको आर्जन मानिएको छ ।

विशेषज्ञको प्रतिवेदनको व्यहोरा

अनुसन्धान तहकीकातको क्रममा तत्कालीन मन्त्री चिरञ्जीवी वाग्लेले सार्वजनिक पदधारण गरेको अवधिमा आफूले पदीय दुरुपयोग गरी कमाएको अकूत सम्पत्तिलाई वैधानिक देखाउन छोराको व्यापार व्यवसायबाट आर्जित सम्पत्ति भनी जिकीर लिएको र तत् सम्बन्धमा छोराको व्यापार व्यवसाय सँग सम्बन्धित कागजात एवं अनुसन्धान तहकीकातका क्रममा चिरञ्जीवी वाग्लेका छोरा देवेन्द्र वाग्लेले आयोगसमक्ष पेश गरेको कागजातको आधारमा निजको व्यावसायिक कारोवारसँग सम्बद्ध रहेका सँगठित संस्थाहरूमा स्थलगत निरीक्षण समेत गरी प्राप्त कागजातहरू उपर आयोगका तर्फबाट विशेषज्ञको सहयोग लिई चार्टर्ड एकाण्टेण्ट सुनिरकुमार ढुङ्गेलले पेश गरेको प्रतिवेदनअनुरूप देहायबमोजिम भए गरेको देखिन आयो :-

कुल कारोवार

१. म्याग्नीफिसेन्ट ट्राभल्स एण्ड टुरस प्रा.लि. ठमेल (मिति २७।१।१९९९ देखि ३०।१।२००२ सम्म) सँगको कारोवार :

कूल कारोवार अमेरिकी डलरमा- १,०५,४३३।९७
नेपाली मुद्रामा - १८,८६,७९८।-
जम्मा आर्जन गरेको कमिसन आम्दानी रु.-

१८,९६,७१।४५

२. हिमालय रेइजन प्रा.लि. ठमेल (मिति १२।१।२००० देखि मे २००२ सम्म) सँगको कारोवार:-

अमेरिकी डलरमा - १,२०,२२६।८५
नेपाली मुद्रामा - १२,७८,८४१।०५
जम्मा आर्जन गरेको कमिसन आम्दानी रु.-

१४,००,९१९।१३

कुल आर्जन गरेको कमिसन आम्दानी (१+२)

रु.३२,९७,६३०।५८

नेपाल काठमाडौं पत्रिका, २०६७, चैत

३. निज देवेन्द्र वाग्ले संलग्न रहेको नेपाल भिजन ट्रेक्स एण्ड एक्सपिडीसन प्रा.लि. ले क्रेडिट कार्डमार्फत अल्पाईन ट्राभल्स सर्भिस प्रा.लि. दरवारमार्गसँग गरेको कूल कारोवारको विवरण मिति १५/०३/१९९६ देखि ३१/०१/२००२ सम्म निम्न अवस्था देखिन्छ :

विवरण	रकम (अमेरिकी डलर)	रकम (नेपाली मुद्रा)
अल्पाईन ट्राभल्स सर्भिस प्रा.लि.ले गरेको कूल भुक्तानी	४,२९,३०७.९३	७६,९३,५१५.०१
नेपाल भिजन ट्रेक्स एण्ड एक्सपिडीसनको अनुरोधमा अन्य ट्राभल्स एजेन्सी, होटल आदिबाट गरिएको भुक्तानी	३,१५,३९७.१५	६,९५,५९८.७८
नेपाल भिजन ट्रेक्स एण्ड एक्सपिडीसन प्रा.लि.ले प्राप्त गरेको कूल रकम	१,१३,९१०.७८	६९,१७,९६१.२३
अमेरिकी डलरको अल्पाईन ट्राभल्स सर्भिस प्रा.लि.को भुक्तानीबाट देखिन आएको औसत विनिमय दर रु.७२.५७ का दरले जम्मा नेपाली रु.		८२,६६,५०५.२०
नेपाली मुद्राको कारोवार रु.		६९,१७,९६१.२३
कूल जम्मा कारोवार रु.		१,५१,८४,४६६.५३
देवेन्द्र वाग्लेका अनुसार उपरोक्त कारोवारमा हुन सक्ने अधिकतम नाफा ३० प्रतिशतका दरले हुन आउने खुद रकम रु.		४५,५५,३३९.९६
दफा (क) बमोजिम नेपाल भिजन ट्रेक्स एण्ड एक्सपिडीसन प्रा.लि.को कूल आय रु.३२,९७,६३०.५८ मध्ये व्यावसायिक प्रतिष्ठा नमा सामान्यतया १० देखि १५ प्रतिशतसम्म कार्यालय सञ्चालन खर्च रहने हुदा यस शीर्षकमा न्यूनतम १० प्रतिशतका दरले हुन आउने रु.३,२९,७६३.०५ कटाउदा खुद आम्दानी रु.		२९,६७,८६७.५३
नेपाल भिजन ट्रेक्स एण्ड एक्सपिडीसन प्रा.लि.को खुद आम्दानी रु.		७५,२३,२०७.४९
देवेन्द्र वाग्लेको नेपाल भिजन ट्रेक्स एण्ड एक्सपिडीसन प्रा.लि.मा रहेका ८० प्रतिशत शेयर हिस्साले हुने खुद आम्दानी रु.		६०,१८,५६६.००

नेपाल भिजन ट्रेक्स एण्ड एक्सपिडीसन प्रा.लि.को कूल कारोवार, कूल आम्दानी, खुद आम्दानी निम्नानुसार रहेको देखिन्छ :

विवरण	कूल आम्दानी	कार्यालय सञ्चालन / अन्य खर्च	खुद आम्दानी
स्यानीफिसेन्ट ट्राभल्स एण्ड टुरस प्रा.लि.सँग टिकेटिङ गर्दाको कर्मिसन बापतको कूल आम्दानी	१८,९६,७११.४५	(१० प्रतिशतले)* १,८९,६७१.१५	१७,०७,०४०.३०
हिमालय स्ट्रिज प्रा.लि.सँग टिकेटिङ गर्दाको कर्मिसन बापतको कूल आम्दानी	१४,००,९१९.१३	(१० प्रतिशतले)* १,४०,०९१.९१	१२,६०,८२७.२२
अल्पाईन ट्राभल्स सर्भिस प्रा.लि.सँग ट्रेकिङ तर्फ क्रेडिट कार्ड मार्फतको कूल कारोवार: - अमेरिकी डलरमा १,१३,९१०.७८ को सरदर विनिमय दर ७२.५७ - नेपाली मुद्रामा ६९,१७,९६१.२३	१,५१,८४,४६६.५३	(७० प्रतिशतले)* १,०६,२९,१२६.५७	४५,५५,३३९.९६
कूल जम्मा :-	१,८४,८२,०९१.११	१,०९,५६,८८९.६३	७५,२३,२०७.४९

* कार्यालय सञ्चालन खर्च भन्नाले कोठा भाडा, टेलिफोन, बत्ती, तलब भत्ता आदि कार्य भन्ने बुझिन्छ।

* देवेन्द्र वाग्लेले बयानको क्रममा ट्रेकिङ व्यवसायमा ७० प्रतिशत पर्यटकहरूका लागि खर्च हुने र ३० प्रतिशत खुद आम्दानी हुने भनी भने बमोजिम खुद आम्दानी कायम गरिएको।

देवेन्द्र वाग्लेको खुद आम्दानी

नेपाल भिजन ट्रेक्स एण्ड एक्सपिडीसन प्रा.लि.को शेयर संरचना अध्ययन गर्दा देवेन्द्र वाग्लेको २०५१ सालदेखि २०५५ असार मसान्तसम्म ४० प्रतिशत र २०५५ देखि हालसम्म ८० प्रतिशत शेयर हिस्सा रहेको देखिन्छ। उक्त कम्पनीको २०५५ साल पूर्व उल्लेखनीय कारोवार नरहेको र खुद आम्दानीको ठूलो हिस्सा २०५५ सालपछिको कारोवारले ओगटेको हुदा व्यवसाय प्रारम्भ गरेदेखि १४ अक्टुबर ३०, २००२ सम्मको कारोवारको उपलब्ध विवरणको आधारमा देवेन्द्र वाग्लेको शेयर हिस्सा ८० प्रतिशतले गणना

गर्दा पनि देहायबमोजिमको खुद आम्दानी रहेको देखिन्छ, भनी आयोगले पेस गरेको विवरण मिसिल सामेल रहेको ।

नेपाल भिजन ट्रेक्स एण्ड एक्सपिडिसन प्रा.लि.ले म्याग्नीफिसेन्ट ट्राभल्स एण्ड टुर्स प्रा.लि., हिमालय रेडिजन् प्रा.लि. र अत्याइन ट्राभल्स सर्भिस्संगको कसोवारको खुद आम्दानी रु.७५,२३,२०३४९	देवेन्द्र वाग्लेको शेयर हिस्सा ८० प्रतिशतले हुने खुद आम्दानी रु.-६०,१८,५६३-
---	---

आयोगबाट गरिएको तथ्य विश्लेषण

तत्कालीन मन्त्री चिरञ्जीवी वाग्ले २०४८।२।१५ देखि २०५१।६।१८ सम्म विभिन्न मितिमा विभिन्न मन्त्रालयहरूमा श्री ५ बाट नियुक्त मन्त्रीका हैसियतले राष्ट्रसेवकका रूपमा सार्वजनिक पदमा बहाल रही आएको कुरामा विवाद छैन । निज र निजका एकाघर सगोलका श्रीमती, छोरा र बुहारीका नाममा रु.३,९६,५५,५४९।८४ मूल्यको चल अचल सम्पत्ति रहेको विषयमा समेत कुनै विवाद छैन । यस अभियोग पत्रमा निजको पैतृक सम्पत्ति विषयमा कुनै दाबी लिइएको छैन । तर दाबी लिइएको रु.३,२९,५५,०७२।३२ मूल्यको सम्पत्ति निजसँग मन्त्री पद प्राप्त गरेपछि प्राप्त भएको कुरा पनि लिखत प्रमाणबाट निर्विवाद स्थापित छ । यो सम्पत्तिलाई प्र. चिरञ्जीवी वाग्लेले छोरा देवेन्द्र वाग्लेको व्यावसायबाट आर्जन गरेको भन्ने एक मात्र प्रतिवाद आफ्नो स्वहस्ताक्षरबाट यस आयोगमा लेखाइदिएको पाइयो ।

प्रतिवादी शान्तादेवी वाग्ले र अञ्जु शर्मा वाग्लेले आफ्ना सम्पत्ति क्रमशः छोरा र पतिले राखिदिएको भनी यस आयोगसमक्ष बयान गरेको भई प्रतिवादी देवेन्द्र वाग्लेका कथन भूठा देखिनु नै सो सम्पत्ति मन्त्रीको सार्वजनिक पदधारण गरेका राष्ट्रसेवक प्रतिवादी चिरञ्जीवी वाग्लेले मनासिव कारण बिना अमिल्दो र अस्वाभाविक उच्च जीवनस्तर यापन गरेबाट गैरकानूनी रूपमा आर्जन गरेको हो भन्ने स्पष्ट देखिन्छ । केवल अपराध छल्ल सोलाई छोरा देवेन्द्र वाग्लेको आर्जन हो, सो विषयमा आफूलाई जानकारी नभएको भन्ने भूटा कथन आयोगमा व्यक्त गरेको प्रमाणित हुन आयो । प्र. चिरञ्जीवी वाग्लेले भ्रष्टाचार गरी आर्जन

गरेको चल अचल सम्पत्ति वैध बनाउने बदनियतले छोराको व्यवसायबाट आर्जन भएको भन्ने प्रतिवाद गरी अपराध छल्ल खोजेको पाइयो ।

विगतमा निज प्र. चिरञ्जीवी वाग्लेको हैसियत र निजले २०४८ र २०५३ सालमा मन्त्री पदमा बहाल रही सार्वजनिक पदधारण गरेको समयमा मन्त्रपरिषद् सचिवालयमा पेश गरेको सम्पत्ति विवरणको तुलनामा हाल निजको सगोल परिवारको नाममा रहेको सम्पत्तिमा अत्यधिक र अप्रत्याशित वृद्धि देखिएको छ ।

प्रतिवादी चिरञ्जीवी वाग्लेको भनाइअनुसार प्रतिवादी देवेन्द्र वाग्लेको व्यापार व्यवसायतर्फ छानवीन गर्दा निजले आयोगसमक्ष पेश गरेका कागजातबाट निजसमेत ५ जनाको लगानीमा रु.५ लाख बराबरको अधिकृत पूंजीमा नेपाल भिजन ट्रेक्स एण्ड एक्सपिडिसन प्रा.लि. २०५० सालमा दर्ता गराएको र उक्त प्रा.लि.को आ.व.२०५०।५१ देखि आ.व.२०५७।५८ सम्मको लेखापरीक्षण प्रतिवेदनअनुसार आ.व.२०५१।५२ देखि आ.व.२०५२।५३ सम्म घाटा देखिएको, आ.व.२०५३।५४ देखि आ.व.२०५७।५८ सम्ममा कूल रु.३,६०,८०३।५२ नाफा देखिएको छ । सरकारी कार्यालयमा रहेका श्रेस्ताप्रमाणलाई त्यसमा पनि प्र. ले नै सोही समयमा प्रस्तुत गरेका भई तिनलाई आयोगले जानकारीमा लिएको छ ।

निज प्रतिवादी देवेन्द्र वाग्लेले यस आयोगसमक्ष पेश गरेको आ.व.२०५६।५७, ०५।७।५८ र २०५८।५९ को ईन्टरनल व्यालेन्स सिट भनिएको कागजात प्रमाणित गर्ने कुनै लिखत श्रेस्ताहरू पेश गर्न नसकेको तथा सो कागजातमा कोही कसैले प्रमाणित समेत नगरेको र VDIS कर तिरिसकेपछि त्यसलाई समर्थन गर्ने कागजात जलाएको भने तापनि सो पश्चात आ.व.२०५८।५९ को आंकडा समेत त्यसमा समावेश भएको तर त्यसलाई पुष्टि गर्ने अन्य श्रेस्ता हुनुपर्नेमा सो समेत देखाउन नसकेको, पर्यटकबाट प्राप्त भएको भनी देखाइएको रकम नेपाली रुपैयाँमा र निजले सो व्यालेन्स सिट भनिएको कागजात आफ्नो जानकारीको लागि मात्र तयार गरेको भनी बयानको क्रममा भनेको हुदां उक्त कागजात निजले आयोगलाई भ्रममा पार्नको लागि काल्पनिक रूपमा खडा गरेको देखिन आयो । मूलतः बिना कुनै बिल भौचर प्रमाण कुनै पनि कागजातले मान्यता पाउने स्थिति हुँदैन ।

स्वयं कर घोषणामा रु.३५,९२,४६०।- कर दाखिल गरेबाट आफ्नो सम्पत्तिको स्रोत खोज्न नपाइने प्रतिवादी देवेन्द्र वाग्लेको जिकीर कानूनसंगत देखिदैन । भ्रष्टाचार गरी गैरकानूनी रूपमा आर्जन गरेको सम्पत्तिलाई कुनै छूट प्राप्त छैन । आर्थिक ऐन २०५८ को अनुसूची ६ को दफा ४२ ले केवल आयकर प्रयोजनका लागि दिएको सुविधालाई भ्रष्टाचार निवारण ऐनको प्रयोजनका लागि पनि हो भन्ने अर्थ गर्ने कुनै ठाउँ छैन ।

यसैगरी आफूले दोहोरो स्रेस्ता राखेको कर तिर्ने प्रयोजनका लागि मात्र आफ्नो अवास्तविक वासलात सरकारी कार्यालयमा पेश गरेको भनाइ पनि प्रमाणबाट पुष्टि हुन नसकी कर कार्यालय तथा कम्पनी रजिष्ट्रार कार्यालयमा पेश भएको विवरण नै वास्तविक रहेको देखियो । मुलुकको पर्यटन व्यवसायको खस्किदो अवस्था न्यायिक जानकारीमा लिनुपर्ने विषय हो । २०५० सालमा स्थापित व्यवसाय जो २०५२।०५३ सम्म घाटामा गएको छ, २०५३।०५४ देखि ५ वर्षसम्म केवल रु.३,६०,८०३।५२ मुनाफा गर्दछ, त्यसपछि एकाएक करोडौं मुनाफा गर्ने स्थितिमा पुगेको जिकीरमा कुनै सत्यता छैन । पर्यटन व्यवसाय विदेशी मुद्रामा हुने र सो अभिलेख नेपाल राष्ट्र बैंकमा रहने समेतका आधारमा प्रमाणित हुन सक्ने विषय हो । आफ्नो ३ करोड २० लाखभन्दा बढी मुनाफा भएका भनिएको कुरा पुष्टि गर्ने बिल, भौचर, लेजर र वासलात लगायतका सम्पूर्ण अभिलेख नष्ट गरेको जिकीर कुनै पनि रूपमा प्रमाणित हुन सकेन ।

चल अचल सम्पत्ति खरीद तर्फ हेर्दा निजकी आमा प्रतिवादी शान्तादेवी वाग्लेका नाउमा २०५० सालमा जग्गा खरीद तथा ०५२।५३ मा घर निर्माणका लागि रु.१७,०००००।- र ०५३ सालमा बाबु चिरञ्जीवी वाग्लेलाई गाडी खरीदका लागि रु.१६,०००००।- दिएको देखिन आएकोले नेपाल भिजन ट्रेक्स एण्ड एक्सपिडीसन प्रा.लि. घाटामा गएको समयमा प्रत्यक्ष रूपमा रु.३३,०००००।- बराबरको गाडी तथा घर निर्माणमा लगानी भएको देखिंदा देवेन्द्र वाग्लेको व्यापार व्यवसायबाट आर्जित सम्पत्तिबाट खरीद गरेको भन्ने निज प्रतिवादी चिरञ्जीवी वाग्लेको भनाइमा सहमत हुनसक्ने आधार भएन ।

प्रतिवादी चिरञ्जीवी वाग्ले २०५३ सालमा मन्त्रीका हैसियतले सार्वजनिक पदधारण गर्दाको अवस्थामा छोरा तथा श्रीमतीका नाममा चितवन र काठमाडौंमा घर घडेरी र प्राडो गाडीसमेत खरीद गरेको, त्यसैगरी २०५६।२।१७ देखि २०५६।१२।८ सम्म मन्त्री पदमा रहंदा चितवनमा प्रतिवादी देवेन्द्र वाग्लेका नाउँमा जग्गा खरीद गरेको र २०५८।७।२ देखि २०५९।६।१८ सम्म मन्त्री पदमा रहंदा काठमाडौंको चाबहिलमा श्रीमती शान्तादेवी वाग्लेका नाउमा जग्गा खरीद गरेको र सन् २००२ को जनवरी एकै महिनामा स्ट्यान्डर्ड चार्टर्ड बैंकमा रु.३८,००,०००।-, नेबिल बैंकमा रु.१२,५०,०००।- बैंक अफ काठमाडौंमा ३०,००,०००।- समेत गरी जम्मा रु.८०,५०,०००।- प्रतिवादी देवेन्द्र वाग्लेका नाममा जम्मा भएको बैंक स्टेटमेण्टबाट देखिन्छ । उक्त अवधिमा निजका पिता प्रतिवादी चिरञ्जीवी वाग्ले मन्त्री रहेको देखिन्छ । उपरोक्त अनुसारको चल अचल सम्पत्ति बाबुले भ्रष्टाचार गरी आर्जन गरेको मान्नु बाहेक अर्को विकल्प देखिदैन ।

निज प्रतिवादी देवेन्द्र वाग्लेको व्यापार व्यवसायको वास्तविक कारोवारको अनुपातमा अत्यधिक बढी सम्पत्ति देखिएको र उक्त व्यवसायबाट आर्जित सम्पत्तिका रूपमा लिन सकिने कुनै आधार नदेखिएको सम्बन्धमा निजले आयोगसमक्ष दिएको लिखित बयानमा निजको कारोवार अन्य ट्राभल एजेन्सीसँग पनि भएको भनी उल्लेख गरे अनुरूप अन्य ट्राभल एजेन्सीसँग भएको कारोवार सम्बन्धमा विशेषज्ञसमेतको सहयोगमा छानवीन हुँदा निज प्रतिवादी देवेन्द्र वाग्लेले पेश गरेको कागजात एवं सम्बद्ध संस्थाको आधिकारिक पत्रानुसार म्याग्नीफिसेन्ट ट्राभल्स एण्ड टुर्स प्रा.लि. ठमेलसँग सन् २७।१।१९९९ देखि ३०।१।२००२ सम्मको कारोवारबाट रु.१८,९६,७१।४५, हिमालय रेइजन प्रा.लि. ठमेलसँग सन् १२।१।२००० देखि १९ मे २००२ सम्मको कारोवारबाट रु.१४,००,९१९।१३ गरी कूल रु.३२,९७,६३०।५८ रहेकोमा सामान्यतया कार्यालय सञ्चालन प्रयोजनका लागि हुने खर्च १० प्रतिशतसम्म रहने भएकोले १० प्रतिशत कट्टी गर्दा जम्मा रु.२९,६७,८६७।५३ र त्यसैगरी नेपाल भिजन ट्रेक्स एण्ड एक्सपिडीसनले अल्पाइन ट्राभल्स सर्भिससँग

सन् १५।०३।१९९६ देखि ३१।१०।२००२ सम्मको कारोवारमा कूल रु.१,५१,८४,४६६।५३ रहेको र निज देवेन्द्र वाग्ले बयानका क्रममा यसरी हुने कारोवारमा २५ देखि ४० प्रतिशतसम्म नाफा हुनसक्ने भनी उल्लेख गरेअनुरूप औसत ३० प्रतिशतका दरले नाफा कायम गर्दा अल्पाइन ट्राभल्ससँगको कारोवारमा खुद आम्दानी रु.४५,५५,३३९।९६ देखिएकोले नेपाल भिजन ट्रेक्स एण्ड एक्सपिडीसन प्रा.लि.को वास्तविक कूल कारोवारबाट रु.७५,२३,२०७।४९ बराबरको आम्दानी देखिएकोले निजको व्यवसायमा हाल ८० प्रतिशत शेयर हिस्सा रहेको हुँदा कूल आम्दानीको ८० प्रतिशतले हुन आउने रु.६०,१८,५६६।- आम्दानी भएको देखिन आएकोले प्रारम्भमा खरीद गरेका प्राडो गाडी तथा घर निर्माणमा लगानी गरेको सम्पत्तिसमेत माथि उल्लिखित पछिल्ला वर्षका आम्दानीबाट भएको भन्ने आधार समेत नदेखिएको र निज प्रतिवादी चिरञ्जीवी वाग्लेका सगोल परिवारका सदस्यहरूको नाउमा रहेको हालको चल अचल सम्पत्ति समेत हेर्दा निजको व्यापार व्यवसायबाट आर्जित सम्पत्ति हो भनी भन्न सक्ने आधार तथा प्रमाणहरू केही देखिंदैन।

प्रतिवादी देवेन्द्र वाग्लेले सञ्चालन गरेको नेपाल भिजन ट्रेक्स एण्ड एक्सपिडीसन प्रा.लि.ले अन्य ट्राभल एजेन्सीहरूसँग गरेको कारोवारतर्फ हेर्दा समेत निजको आम्दानी रु.६०,१८,५६६।- मा देखिन आएको यस भन्दा अन्य व्यापार व्यवसायबाट आर्जन गरेको हो भन्ने प्रमाणित कागजात समेत देखाउन नसकेको र यसमा निजले आयोगसमक्ष अनुसन्धान तहकीकातको क्रममा बयानमा उल्लेख गरेअनुरूप सम्पूर्ण रकम मैले व्यापार व्यवसायबाट आर्जन गरेको र श्री ५ को सरकारको निर्णयअनुसार २०५८ सालमा रु.३,५९,२४,६००।- आयको स्वयं घोषणा गरी रु.३५,९२,४६०।- कर तिरे पश्चात् आधिकारिक कागजात नष्ट गरेको भनी लिखित बयान दिएकोमा निजको भनाइ विश्वसनीय नरहेको, आफूसँग रहेका कागजात नष्ट गरेको भए सो कर तिरेपछि यस आयोगमा निजले पेश गरेका वासलात भनिएका कागजातमा उल्लिखित विवरण पुष्टि गर्ने कागजात पेश गर्न अवसर दिँदा पनि नसकेको समेतका कारणबाट सहमत हुन सक्ने आधार प्रमाण नदेखिएको, निजले अन्य ट्राभल एजेन्सीहरूसँग गरेको कारोवार

र तत् संस्थाहरूबाट प्राप्त कारोवारसम्बन्धी विवरण समेतलाई दृष्टिगत गर्दा निजले नष्ट गरिएको भनिएका कागजातहरूबाट कुनै थप सम्पत्तिको स्रोत देखिन सक्ने आधिकारिक कागजात हुन सक्ने र रहने अवस्थासमेत नदेखिएकोले निजको कारोवार सम्बन्धमा नेपाल भिजन ट्रेक्स एण्ड एक्सपिडीसन प्रा.लि.मा आयोगबाट स्थलगत निरीक्षण गर्दा समेत हालका दिनहरूमा पनि VDIS कर तिरी सकेपश्चात पनि उक्त प्रा.लि.को कारोवारसम्बन्धी श्रेस्ता, डे बुक, कर्मचारीसम्बन्धी अभिलेख र कारोवारसम्बन्धी आधिकारिक कागजातहरू व्यवस्थित रूपमा रहे भएको नपाइएकोले तत् सम्बन्धमा प्रतिवादी देवेन्द्र वाग्लेले बयानका क्रममा समेत अब आइन्दा नियमानुसार कागजात राख्नेछु भनी आयोगसमक्ष लिखित बयान समेत दिएबाट आयको स्वयं घोषणा गरी कर तिरे पश्चात् सम्पत्तिको स्रोतसम्बन्धी कागजात नष्ट गरेको हुन सक्ने अवस्था समेत नरहेको प्रष्ट हुन्छ।

निज प्रतिवादी चिरञ्जीवी वाग्ले तथा श्रीमती शान्तादेवी वाग्ले र बुहारी अञ्जु शर्मा वाग्ले समेतले सबै चल अचल सम्पत्ति प्रतिवादी देवेन्द्र वाग्लेकै व्यापार व्यवसायबाट आर्जन गरेको भनी आयोगसमक्ष लिखित बयान समेत दिएबाट निजको व्यापार व्यवसायबाट आर्जित सम्पत्ति रु.६०,१८,५६६।- बावु चिरञ्जीवी वाग्लेको बैंक ब्यालेन्स रु.६,६६,९११।५२ र बुहारी अञ्जु शर्मा वाग्लेको नाउमा रहेको शेयरमध्ये सिद्धार्थ मल्टीपल ईन्स्टिच्यूटको दाईंजोबाट प्राप्त रु.१५,०००।- गरी कूल रु.६७,००,४७७।५२ को मात्र स्रोत खुलेको देखिन आएकोले उक्त रकम हाल देखिन आएको चल अचल सम्पत्ति रु.३,९६,५५,५४९।८४ (तीन करोड छयान्नव्वे लाख पचपन्न हजार पाँचसय उनान्चास रुपैयाँ चौरासी पैसा) मा कटौत गर्दा बाँकी रु.३,२९,५५,०७२।३२ (तीन करोड उनन्तीस लाख पचपन्न हजार बहत्तर रुपैयाँ बत्तीस पैसा) को स्रोत नखुलेको र अन्य कही कतैबाट आर्जन हुन सक्ने अवस्था समेत नदेखिएकोले यसरी स्रोत नखुलेको सम्पत्तिको हकमा आर्थिक ऐन, २०५८ को अनुसूचि ६ को दफा ४२ अनुसार केवल आयकर प्रयोजनको लागि मात्र आयको स्वयं घोषणा गरी कर तिर्नुपर्ने व्यवस्था भएबाट आयको स्वयं घोषणा गरी कर तिर्दैमा कानूनतः अन्य अपराधबाट

उन्मुक्ति पाउन सक्ने अवस्था नदेखिएको हुँदा यसरी स्रोत नखुलेको रु.३,२९,५५,०७२।३२ (तीन करोड उनन्तीस लाख पचपन्न हजार बहत्तर रुपैयाँ बत्तीस पैसा) बराबरको सम्पत्ति निज प्रतिवादी चिरञ्जीवी वाग्लेले मन्त्री पदमा बहाल रहदा अधिकारको दुरुपयोग गरी गैरकानूनी रूपमा सम्पत्ति आर्जन गरी आफ्ना परिवारका सदस्यहरूका नाममा जम्मा गरी व्यापार व्यवसायबाट आर्जन गरेको भनी कानूनबाट बच्नका लागि प्रपञ्च मिलाएको देखिन्छ ।

अभियोग माग दावी

माथि उल्लिखित विवरण एवं कागजातहरूबाट निज प्रतिवादी तत्कालीन मन्त्री चिरञ्जीवी वाग्लेले २०४८।२।१५ देखि २०५९।६।१८ सम्म विभिन्न मितिमा विभिन्न मन्त्रालयहरूमा श्री ५ बाट नियुक्त मन्त्रीका हैसियतले राष्ट्रसेवकका रूपमा सार्वजनिक पदमा बहाल रही आएको, निज र निजका एकाघर सगोलका श्रीमती, छोरा र बुहारीका नाममा रु.३,९६,५५,५४९।८४ (तीन करोड छयान्नव्वे लाख पचपन्न हजार पाँच सय उनान्चास रुपैयाँ चौरासी पैसा) मूल्यको चल अचल सम्पत्तिमध्ये ३,२९,५५,०७२।३२ (तीन करोड उनन्तीस लाख पचपन्न हजार बहत्तर रुपैयाँ बत्तीस पैसा) बराबरको साविक भ्रष्टाचार निवारण ऐन २०१७ को दफा ७ को उपदफा (१), दफा १५, दफा १६ (ग) तथा हाल प्रचलित भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ को दफा २० को उपदफा (१) अन्तर्गत कसूर गरेको हुँदा निजलाई साविक भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०१७ को दफा १५, दफा १६(ग) र हाल प्रचलित भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ को दफा २०(१) र दफा २०(२) बमोजिम गैरकानूनी रूपमा सम्पत्ति आर्जन गरी भ्रष्टाचार गरेकोले रु.३,२९,५५,०७२।३२ (तीन करोड उनन्तीस लाख पचपन्न हजार बहत्तर रुपैयाँ बत्तीस पैसा) बराबरको विगोबमोजिम जरीवाना, २ वर्ष हदैसम्म कैद तथा निज चिरञ्जीवी वाग्ले श्री ५ बाट नियुक्त मन्त्री भई सार्वजनिक पदमा रहेका राष्ट्रसेवक भएबाट उल्लिखित कैद वर्ष २ का अतिरिक्त साविक भ्रष्टाचार निवारण ऐन २०१७ को दफा १४(क) तथा हाल प्रचलित भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ को दफा २४ अनुरूप हदैसम्म कैद वर्ष ३ समेत कूल ५ वर्ष कैद थप समेतको सजाय गरिपाउँ । साथै निज तत्कालीन मन्त्री

चिरञ्जीवी वाग्लेका एकाघरका एकमात्र छोरा देवेन्द्र वाग्लेले बाबुले पदीय हैसियतको दुरुपयोग गरी भ्रष्टाचारद्वारा आर्जित गैरकानूनी सम्पत्तिलाई आफ्नो नाममा राखी सो सम्पत्ति आफ्नो व्यापार व्यवसायबाट आर्जन गरेको सम्पत्ति हो भनी भूठा कुरा व्यक्त गरी सुविधा, लाभ, बाबुलाई दिने र आफूले लिने दुराशययुक्त कार्य गरेको हुँदा निजले साविक भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०१७ को दफा १६ (क) तथा हाल प्रचलित भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ को दफा २२ को प्रतिबन्धात्मक वाक्यांशअनुरूप मतियारको कसूर गर्ने प्रतिवादी चिरञ्जीवी वाग्ले सरह प्रथम दर्जाको कसूरदार मतियार देखिन आएको हुँदा निजलाई सोही दफा अनुरूप मूल कारणी सरह हदैसम्मको २ वर्ष कैद र विगो रु.३,२९,५५,०७२।३२ (तीन करोड उनन्तीस लाख पचपन्न हजार बहत्तर रुपैयाँ बत्तीस पैसा) जरीवाना समेतका हदैसम्म सजाय हुन तथा निजका नाउमा रहेको सम्पत्ति मध्ये आरोप पत्रमा उल्लिखित स्रोत खुलेको रु.६०,१८,५६६।- बाहेक अन्य चल अचल सम्पत्ति साविक भ्रष्टाचार निवारण ऐन २०१७ को दफा १६(ग), हाल प्रचलित भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ को दफा ४७ तथा अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग ऐन, २०४८ को दफा २९(ख) बमोजिम सो सम्पत्ति जफत गरी पाउन सोही ऐनको दफा ३० अनुसारको कारवाही गरिपाउँ र निज प्रतिवादी चिरञ्जीवी वाग्लेले गैरकानूनी रूपमा आर्जित सम्पत्ति एकाघरका श्रीमती शान्तादेवी वाग्ले तथा बुहारी अञ्जु शर्मा वाग्लेका नाउँमा राखिएका स्रोत नखुलेका गैरकानूनी चल अचल सम्पत्ति साविक भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०१७ को दफा १६(ग) तथा हाल प्रचलित भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ को दफा ४७ तथा अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग ऐन, २०४८ को दफा ३० बमोजिम कारवाही गरी दफा २९(ख) बमोजिम सम्पत्ति जफत गरिपाउँ ।

विशेष अदालतसमक्ष प्रतिवादीहरूले गरेको बयानको संक्षिप्त व्यहोरा

प्रतिवादी चिरञ्जीवी वाग्ले

मैले गैरकानूनी रूपमा कनै पनि चल अचल सम्पत्ति आर्जन गरेको छैन, परिवारका सदस्य छोरा

वुहारी र श्रीमती समेतका नाममा रहेको सम्पत्ति र छोरा देवेन्द्र वाग्लेको नाममा रहेको नेपाल भिजन ट्रेक्स एण्ड एक्सपिडीसन प्रा.लि. समेतको व्यापार व्यवसायबाट आर्जन भएको सम्पत्ति हो, मेरो नाममा अंशबाट पाएको अचल सम्पत्ति बाहेक अरु अचल सम्पत्ति छैन। मैले कानूनबमोजिम पारिश्रमिक, भत्ता, वैदेशिक भ्रमणबाट पाएको रकम मेरो नामको ने.वै.लि. र नेपाल इन्भेष्टमेन्ट बैंक दरवारमार्गमा रहेको करीव ६ लाख खातामा राखेको छु। छोरा देवेन्द्रले आर्जन गरेको सम्पत्तिको स्वयं कर घोषणाअन्तर्गत करिव ३ करोड ६० लाख जतिको सम्पत्तिको दश प्रतिशतले हुने कर रकम बुझाएकोले सबै सम्पत्ति देवेन्द्रको आर्जनको सम्पत्ति तथा उसको आमाको नाममा राखेको अचल सम्पत्ति र मेरो नाममा रहेको गाडी समेत देवेन्द्रको व्यापारको अन्य आर्जनबाट जोडिएको सम्पत्ति हो, अभियोग दावीअनुसार देवेन्द्रको आय ६०,१५,५६६- मात्र होइन। सम्पूर्ण सम्पत्तिको स्रोत खुलेको छ र सोको स्रोत खुलाई सरकारलाई कर समेत तिरिसकेको छ, म मन्त्री पदमा रहँदा मन्त्रिपरिषद्को निर्णयअनुसार मेरो श्रीमतीको नाममा रहेको जग्गामा भवन विभागले बनाएको गार्ड क्वाटरलाई समेत मूल्याङ्कन गरी वढी सम्पत्ति देखाउन खोजिएको छ, रु.६७,००,४७७५२ लाई स्रोत खुलेको र सो बाहेक अरु सम्पत्तिको स्रोत नखुलेको भनी दावी लिएको भए पनि मेरो सम्पूर्ण सम्पत्तिमा स्रोत खुलाई सरकारलाई कर तिरी सकेको हुँदा मेरो सम्पूर्ण सम्पत्ति वैध हुँदा आरोपपत्रबमोजिम सजाय पाउनु पर्ने होइन।

प्रतिवादी देवेन्द्र वाग्ले

मेरो व्यावसायिक कारोवारमा पिताको संलग्नता कुनै लिखित प्रमाण वा अन्य कहीं कतैबाट नदेखिने अवस्थामा मेरो व्यवसायिक कारोवारको विषयमा नाफा नोक्सानमा शर्त प्रतिशत जिम्मेवारी मेरो मात्र छ। मेरो कम्पनी नेपाल भिजनले सन् १९९८ र १९९९ मा ९०० देखि १००० जना पर्यटकलाई ट्रेकिङ्ग गराएको, ट्रेकिङ्ग अवधि १५ दिन हुने प्रतिदिन ३०१- डलरले मैले ९,५५,०००१- डलर आय गरेको देखिन्छ। मेरो कम्पनीले २०५११०१ देखि २०५९ असार मसान्तसम्ममा २७२७ जना पर्यटकको भ्रमण गर्ने व्यवस्था मिलाएको प्रतिवेदन पर्यटन

मन्त्रालयअन्तर्गत उद्योग महाशाखासमक्ष आवेदन बुझाएको थियो। नेपाल भिजनले प्रवन्ध मिलाएको पर्यटकहरू मध्ये ३८०४ जनाले सेवासम्बन्धी सुझाव पुस्तिकामा उल्लेख गरेका छन्। ती मध्ये ३५८२ जना नाम, देश, प्रष्ट लेखेको संख्याले मात्र ट्रेकिङ्ग गरेको मान्दा पनि १ दिनमा सरदर ३० डलरले चार्ज गर्दा ३०x१५x३५८२ ले हुने १६११९०० डलरको ३० प्रतिशत नाफा हुँदा ४,८३,५७० डलर नेपाल भिजनले छुट्टै आम्दानी गरेको छ। अल्पाइन ट्राभल्सले उद्योगलाई जानकारी गराई नेपाल भिजनले क्रेडिट कार्डको चार्ज फर्म भरी भूक्तानी माग गरेअनुसार सो प्रा.लि. र अन्य होटल, ट्राभल्सका नाउँमा १५।०३।१९९६ देखि ३१।१०।२००२ सम्म अमेरिकी डलर ४,२९,३०७.९३ नेपाली रुपैयाँ ७६,१३,५१५।०१ वरावरको कारोवार गरेको प्रष्ट छ। भूक्तानी अनुरोधकर्ता नेपाल भिजनले नै पाएको हो, नेपाल भिजन भ्याटमा दर्ता नभएको र आफ्नो सम्पूर्ण यथार्थ कारोवार देखाएमा भ्याटको परिधिभित्र पर्ने हुँदा प्रत्यक्ष कारोवारको अप्रत्यक्ष भूक्तानी लिने कार्य सम्भव भएको हो। आर्थिक ऐन, २०५८ को अनुसूची ६ को दफा ४२ बमोजिम मैले २०५८ माघ मसान्तभित्रै २८,९४,९६०।- मिति २०५८।१।२६ र मिति २०५८।१०।३० मा रु.६९,७५,००१।- गरी जम्मा रु.३५,९२,४६०।- श्री ५ को सरकारलाई कर तिरेको छु। मेरा नाममा रहेको चल अचल सम्पत्ति तथा घर परिवारको नाउँमा रहेको घर जग्गा सवारीसाधन, नगद, शेयर खरीद विक्री जति रुपैयाँ पैसा लगानी गरिएको छ, त्यसको स्रोत व्यापार व्यवसाय हो। सम्पूर्ण सम्पत्ति मैले व्यापार व्यवसायबाट आर्जन गरेको हुँ। सम्पूर्ण सम्पत्तिको २०५८ माघ मसान्तभित्र कर तिरेकोले स्रोत नखुलेको सम्पत्ति भन्न मिल्दैन। अभियोग दावीबमोजिम सजाय भै सम्पत्ति जफत हुनुपर्ने होइन।

प्रतिवादी अञ्जु शर्मा वाग्ले

मेरो पति देवेन्द्र वाग्ले २०५० सालदेखि व्यापार व्यवसाय गर्नुहुन्छ। उहाँले कानूनबमोजिम कर तिरी व्यापार व्यवसाय गरी कमाएको सम्पत्तिबाट मेरो नाममा शेयर खरीद गर्नु भएको हो, चिरञ्जिवी वाग्लेले शेयर लगानी गरेको कुरा गलत हो। अभियोग दावी गलत भएकोले माग दावीबमोजिम मेरो नाममा भएको सम्पत्ति जफत हुनुपर्ने होइन।

प्रतिवादी शान्तादेवी वाग्ले

मेरो नाउँमा रहेको कि.नं. ३१७ को सात आना जग्गा २०५० सालमा हरिबहादुर थापाबाट वकस पाएकी हुँ। अन्य सम्पूर्ण जग्गा खरीद गर्ने र घर बनाउँदा खर्च भएको रकम छोरा देवेन्द्र वाग्लेले आफ्नो व्यापार व्यवसायबाट कमाएको सम्पत्तिबाट नै दिएको हो र निजले बुझाउनु पर्ने कर समेत श्री ५ को सरकारलाई बुझाइसकेकाले घर जग्गा लिखतमा उल्लेख गरेकै मूल्यमा खरीद भएको वैधानिक स्रोतबाट आर्जित कर तिरेको सम्पत्ति जफत हुनुपर्ने होइन। जग्गा खरीद गर्दा र घर बनाउँदा के कति रकम खर्च भयो। सो मलाई थाहा छैन।

यसका अतिरिक्त प्रतिवादी तर्फबाट राजकुमार थापा, कुमार रुपाखेती, चन्द्रलाल जोशी, बुद्धिमान श्रेष्ठ, ध्रुव खनाल, विष्णु ज्ञवाली, ईश्वरी भट्टराई तथा वादी पक्षबाट विशेषज्ञ चार्टर्ड एकाउन्टेन्ट सुनिरकुमार ढुंगेल, इन्जिनियर जागेश्वर महासेठ, फर्निचर तथा फर्निचरका जयन्तकुमार राजवंशी, इन्जिनियर शम्भु के.सी. जाहेरवाला नन्दुराज आचार्यले गरेको वकपत्र मिसिल सामेल रहेको।

प्रतिवादी चिरञ्जिवी वाग्लेले राष्ट्रसेवकको रूपमा सार्वजनिक जवाफदेहीको पदमा रहेका वखत आर्जन गरेको देखिएको चल अचल सम्पत्ति रु.७०,६४,९०४।७१ को मात्र स्रोत खुलेको पुष्टि हुन आएको हुँदा सो बाहेक स्रोत खुल्न नसकेको रु.२,७२,५८,९२७।८१ को चल अचल सम्पत्ति आरोपपत्र मागदावीबमोजिम गैरकानूनी रूपमा आर्जन गरी आफ्ना परिवार देवेन्द्र वाग्ले र अञ्जु शर्मा वाग्ले समेतका नाउँमा राखी भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ को दफा २०(१) अन्तर्गतको कसूर गरेको ठहर्छ। गैरकानूनी रूपमा आर्जन गरेको सम्पत्ति प्रतिवादी देवेन्द्र वाग्लेका नाउँमा देखिए तापनि सो सम्पत्ति आर्जन गर्दा प्रतिवादी देवेन्द्र वाग्ले समेतको मत सहमत र संलग्नता रहेको भन्ने मिसिल संलग्न प्रमाणबाट पुष्टि हुन नसकेकोले मतियारमा सजाय गरिपाउँ भन्ने निज प्रतिवादी देवेन्द्र वाग्ले उपरको दावी नपुग्ने ठहर्छ। सो ठहर्नाले प्रतिवादी चिरञ्जिवी वाग्लेका नाउँमा रहेको बैंक मौज्दात रु.६,६६,९११।५२, प्रतिवादी देवेन्द्र वाग्लेका नाउँमा रहेको बैंक मौज्दात रु.१,९१,८३,१४८।३१ मध्येको रु.५,०२,३२०।५०, का.जि.का.म.न.पा. ७ (घ) स्थित कि.नं.

३१७, ४०८, ४४१, ४४३, ४४२ र ४४४ को शान्ति देवीको नाउँको रु.३,४८,२६९।-का जग्गा र कि.नं ३१७ समेतमा बनेको जग्गा रु.३४,३२,४०३।६९ मूल्याङ्कित घरहरू, टहरा, ग्यारेज, पालेघर र घरमा रहेको फर्निचर तथा फर्निचर, इलेक्ट्रिकल तथा ईलेक्ट्रोनिक सामानहरू, प्रतिवादी अञ्जु शर्मा वाग्लेको नाउँको सिद्धार्थ मल्टीपल इन्स्ट्रुमेन्टको रु.१५,०००।- को शेयर, प्रतिवादी चिरञ्जिवी वाग्लेको नाउँको वा.२च ९२९६ को रु.१६,००,०००।- को प्राडो गाडी र वा.३ च ६३२० नं को देवेन्द्र वाग्ले समेतको संयुक्त नाउँको रु.५,००,०००।- को सेन्ट्रो गाडी समेतको स्रोत खुलेको रु.७०,६४,९०४।७१ को चल अचल सम्पत्ति बाहेक आरोपपत्रमा दावी लिएको प्रतिवादी अञ्जु शर्मा वाग्ले तथा देवेन्द्र वाग्लेको शेयर लगानी, प्रतिवादी देवेन्द्र वाग्लेको नाउँको वा.३ च. ५५९१ को मार्टिज गाडी, निजको नाउँको बैंक मौज्दात, निजको नाउँको जग्गाहरू समेत चल अचल सम्पत्ति र सोबाट बढे बढाएको सम्पत्ति समेत भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ को दफा २०(२) तथा ४७ बमोजिम जफत भै प्रतिवादी चिरञ्जिवी वाग्लेलाई भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ को दफा २०(२) बमोजिम विगोअनुसार रु.२,७२,५८,९२७।८१ जरीवाना र १ वर्ष ६ महिना कैद तथा ऐ.ऐनको दफा २४ बमोजिम १ वर्ष थप कैद समेत जग्गा २ वर्ष ६ महिना कैद हुन्छ, भन्ने विशेष अदालत काठमाडौंको मिति २०६१।४।७ को फैसला।

यस अदालतमा पर्न आएको पुनरावेदनपत्र वादी नेपाल सरकारको पुनरावेदनपत्र

प्रतिवादी चिरञ्जिवी वाग्लेले कसूर गरेको ठहर भएउपर र सम्पत्ति जफत गर्ने प्रयोजनको लागि प्रतिवादी बनाइएका शान्तादेवी वाग्ले र अञ्जु शर्मा वाग्लेका नामका सम्पत्ति जफत गर्ने गरी फैसला भए सम्बन्धमा कुनै जिकीर लिएको छैन। प्रतिवादी देवेन्द्र वाग्लेलाई सफाइ दिएको र विगो कायम सम्बन्धमा विशेष अदालतको फैसलामा चित्त बुझेन। कसूर गर्ने अभियुक्तलाई कसूर गर्न सहयोग गर्ने वा साथ दिने वा परिवन्द मिलाई दिने व्यक्तिलाई नै कसूरको मतियार मान्नुपर्ने हुन्छ। प्रचलित भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ को दफा २२ को उद्देश्य पनि सोही कसूर गर्न सहयोग गर्ने वा परिवन्द मिलाउनेलाई सजाय गर्ने नै हो। कसूर गरी आर्जन गरेको सम्पत्ति निजको नाममा

रहेका कारणले मात्र मतियार बनाइएको होइन । मतियारको भूमिका सबै कसूरमा एकै प्रकृतिको हुँदैन, कसूरको प्रकृति अनुसार फरक हुनसक्छ । आरोपको सम्बन्धमा नै खास कार्यसँग नभएपछि सोहीअनुरूप मतियारको भूमिका पनि निर्दिष्ट र किटान गर्न सकिने प्रकृतिको हुन नसक्नु स्वाभाविक हो । प्रतिवादी देवेन्द्र वाग्ले बाबु चिरञ्जीवी वाग्लेसँग एकासगोलमा रहेको, बाबुलाई गाडी र आमाका नामको घरजग्गा आफ्नै आर्जनको भनी दावी गरेकोबाट अवैध सम्पत्ति आर्जन गर्न निजले सक्रिय सहयोग पुऱ्याएको तथा परिवन्द मिलाएको पुष्टि हुन्छ । निजको अवस्था अन्य प्रतिवादी शान्तादेवी तथा अञ्जु शर्मा वाग्लेको भन्दा भिन्न छ ।

त्यसैगरी प्रस्तुत मुद्दा सार्वजनिक पदाधिकारीले पदमा रहँदा आर्जन गरेको वैध आय स्रोतसँग नमिल्दो सम्पत्तिसँग सम्बन्धित भएको तथा कुन मितिमा आर्जन गरेको कुन सम्पत्तिमा स्रोत पुष्टि भयो कुनमा भएन भन्ने किटान नभै सार्वजनिक पदमा रहँदाको सम्पूर्ण अवधिभर आर्जन गरेको सँग सम्बन्ध भएको हुँदा जग्गा खरीद गर्दाको लिखतमा अंकित मूल्यसँग सोको सम्बन्ध छैन । अनुसन्धान गर्दा कायम भएको मूल्यकै आधारमा निजको वर्तमान आर्थिक हैसियत तुलना गरी अस्वाभाविक आर्जन हो वा होइन भनी यकीन गर्नुपर्ने विषय भएकाले चलन चल्तीको विगोलाई नै भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ को दफा २० को उपदफा (२) को प्रयोजनको लागि विगो मान्नु कानूनसंगत र तर्कसंगत हुन्छ । उक्त ऐनको दफा ४७ मा भ्रष्टाचार गरेको मानिने कुनै कार्य गरी आर्जन गरेको सम्पत्ति र सोबाट बढे बढाएको सम्पत्ति जफत हुने प्रावधान छ । बढे बढाएको सम्पत्ति भन्नाले सम्पत्तिबाट प्राप्त हुने व्याज, लाभांश, शेयर आदिको बढेको मूल्य, घर बहाल तथा समयका प्रभावले बढेको दर भाउ समेतलाई मान्नुपर्ने हुन्छ । साविकमा आर्जन गर्दा कायम भएको मूल्यलाई मात्र विगो मान्ने हो भने सोबाट बढे बढाएको, बढेको मूल्यको लाभ वा फाइदा गैरकानूनी कार्य गर्ने व्यक्तिले पाउने अवस्था पर्दछ । तसर्थ विशेष अदालतको फैसला सो हदसम्म बढर गरी आरोपपत्रमा उल्लेख गरेबमोजिम विगो कायम गरी प्रतिवादी चिरञ्जीवी वाग्लेलाई विगोबमोजिम नै जरीवाना तथा प्रतिवादी देवेन्द्र वाग्लेलाई अभियोग माग दावीबमोजिम सजाय गरिपाउँ ।

प्रतिवादी चिरञ्जीवी वाग्लेको पुनरावेदनपत्र

विशेष अदालत काठमाडौंको फैसलामा चित्त बुझेन । भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ ले साविक भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०१७ लाई खारेज गरेको छ । खारेज भई सकेको ऐन र खारेज गर्ने ऐन दुवैको अस्तित्व एकै साथ कायम रहन सक्तैन । सो दुवै ऐन एकैसाथ लगाएको आरोपपत्र प्रथमदृष्टिमा त्रुटिपूर्ण हुँदा त्यस्तो त्रुटिपूर्ण आरोपका आधारमा मलाई कसूरदार ठहर गरेको फैसला न्यायसंगत छैन । सो फैसला नैकाप २०२९, पृष्ठ ३८५, नि.नं. ७११ मा प्रतिपादित सिद्धान्त एवं संविधानको धारा १४(१) प्रतिकूल भएकाले मेरा विरुद्धमा मुद्दा चलै नसक्ने भनी मेरा कानून व्यावसायीले गर्नु भएको बहस जिकीर अनुत्तरित नै छाडिएको छ । भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०१७ को दफा १५ को पूर्वशर्तमा भ्रष्टाचारमा मुद्दा लाग्ने पर्ने अनि मात्र दफा १५ अन्तर्गत अनुमानित कसूर आकर्षित हुने हो । हालको ऐनका दफा २०(१) भने स्वतन्त्र रूपमा रहेको छ । खारेज भैसकेको ऐनको दफा १५ र हालको ऐनको दफा २०(१) एकै खालको भनी सादृश्यता देखाउनु त्रुटिपूर्ण छ । विशेष अदालतले भारतीय सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित सिद्धान्तअनुसार पश्चात्दर्शी असर नहुने निष्कर्ष निकालेको छ । तर मेरा तर्फका कानून व्यावसायीले प्रस्तुत गर्नु भएको नेपाली कानून प्रणालीमा आधारित कानूनी सिद्धान्तलाई विवेचना गरिएको छैन । विदेशी मुलुकका फैसला आधिकारिक नजीरको रूपमा नभै अनुनयात्मक नजीरको हैसियतसम्म राख्ने हो । यसरी विदेशी नजीरलाई मान्यता दिई सर्वोच्च अदालतको नजीरलाई अप्रासंगिक ठहऱ्याएको विशेष अदालतको फैसला संविधानको धारा ९६ तथा नैकाप २०५१, पृष्ठ १४३, नि.नं. ४८७५ मा प्रतिपादित सिद्धान्तको प्रतिकूल छ । विशेष अदालतले फैसलामा उल्लेख गरेको Maxwell on the Interpretation of statutes, 12th Edition p. 217 मा उल्लिखित कुरालाई निर्णयाधार बनाएको प्रासंगिक छैन । कार्यविधि कानूनको सम्म पश्चात्दर्शी प्रयोग हुन सक्छ, सारवान कानूनको हुन सक्तैन । विद्याधिकाले नै स्पष्ट शब्दमा ऐनको भूतलक्षी प्रयोग हुने व्यवस्था गरेको स्थितिमा बाहेक अन्य अवस्थामा भूतलक्षी प्रयोग गर्न मिल्दैन । न्यायालय कानून निर्माता नभै व्याख्याता मात्र हुने हो । न्यायालयले विद्याधिकी

कानून प्रष्ट भएको अवस्थामा सोहीअनुरूप व्याख्या गर्नुपर्छ। जहाँ विधि स्पष्ट छ, त्यहाँ विधिमा न्यूनता रहेको भन्ने आत्मगत निष्कर्षको आधारमा विधिको न्यूनतालाई पूर्ति गर्ने काम गर्दा विधायिकी विवेकमा अनाधिकार हस्ताक्षेप हुनजान्छ। यस सम्बन्धमा अनगिन्ती शाश्वत सिद्धान्तहरूलाई वेवास्ता गरी पश्चात्दर्शी असरका सम्बन्धमा ग्रहण गरिएको निर्णयाधार मान्य सिद्धान्तको प्रतिकूल छ। दावी लिएका सबै सम्पत्ति ऐन लागू हुनु अगावै छोराको व्यापार व्यावसायबाट आर्जित सम्पत्ति हो भन्ने मिसिलबाट देखिएकै छ। विशेष अदालतले छोरा देवेन्द्रले VDIS अन्तर्गत आयकर तिरे बुझाएको विषयलाई नतिर्नु पर्ने कर तिरे बुझाएको भन्न सकेको छैन र सो आयकर तिरेको रकमलाई अन्यथा ठहर गरेको छैन। कुनैपनि सम्पत्ति वैध हो भन्ने कुराको भरपर्दो र विश्वसनीय प्रमाण नै आयकर तिरेको प्रमाण हो। आय गरे बापत तिरेको कर सदर र मान्य हुने, तर जे जुन आय बापत कर तिरे बुझाएको हो सो आय भने अन्यथा ठहर गरेको विशेष अदालतको फैसला आर्थिक ऐन, २०५८ को दफा १० को अनुसूची ६ को दफा ४२ को प्रतिकूल छ।

म सार्वजनिक पदधारण गर्ने व्यक्तिको निज देवेन्द्र बाग्ले छोरा भएकै कारण संविधानतः प्राप्त पेशा रोजगार र व्यावसाय गर्न पाउने स्वतन्त्रताबाट निजले वञ्चित हुनुपर्ने होइन। मैले विभिन्न निकायमा बुझाएको सम्पत्ति विवरणमा छोरा बुहारी व्यापार व्यावसाय गर्छन्, निजहरूको सम्पत्ति समावेश गरेको छैन भनी उल्लेख गरेको छु। निजहरूले कर नतिरी छलेको भए राजश्व चुहावट (अनुसन्धान र नियन्त्रण) ऐन, २०५२ समेतका कानून क्रियाशील हुनेमा भ्रष्टाचारमा दावा गरेको त्रुटिपूर्ण छ। म १० वर्ष ४ महिना ३ दिनसम्म सांसद तथा मन्त्री पदमा बहाल रहेकोमा उक्त अवधिमा आधिकारिक अभिलेखबाटै प्रमाणित तलब भत्ता रु.५६,९१,२५१।८५ मैले प्राप्त गरेको तथ्य मैले विशेष अदालतसमक्ष निवेदन साथ पेश गरेकोमा सम्बन्धित निकाय बुझी आय यकीन गर्नुपर्नेमा मेरो बैकमा रहेको रु.६,६६,९११।५२ लाई मात्र तलब भत्ता पाएको ठहर गरेको कानूनसम्मत छैन। विशेष अदालतको फैसलामा पर्यटक विवरणमा उल्लेख भएको पर्यटकको संख्या, कमेण्ट लेखिदिने भनेका पर्यटकको संख्या र

नेपाल राष्ट्र बैकले प्रकाशन गरेको Income and Employment Generation in Nepal, 1989 को पुस्तकको आधारमा मात्र नेपाल भिजन ट्रेक्स एण्ड एक्सपीडिसन प्रा.लि. को वास्तविक नाफा कायम हुन नसक्ने निर्णयाधार लिएको छ। देवेन्द्रको बयान, बहसनोट समेतमा उल्लेख भए अनुसार समेत प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा १३, १४ समेत बमोजिम सो कम्पनीले ट्राभल्स तथा ट्रेकिङ नियमावली, २०३७ को नियम ११(२) अनुसार प्रेषित विवरण प्रमाण ग्राह्य छ। सो सम्बन्धमा सम्बन्धित निकाय बुझी फैसला गर्नुपर्नेमा त्यसतर्फ सोधखोजै नगरी हतारमा फैसला भएको छ। दावीको मूल आधार मैले लेखे देखाएको सम्पत्ति विवरणसंगको तुलना हो भन्ने कुरा आरोपपत्रबाटै सिद्ध भइरहेको छ। तर विशेष अदालतले वादी दावी भन्दा फरक ढंगले सो कुरालाई मात्र दृष्टान्तको रूपमा लिएको भनी तथ्य विपरीत आत्मगत व्याख्या गरेको छ। शान्तादेवीले बकस पाएको जग्गालाई पनि बोली चालीको भाषामा खरीद गरेको भनेको भन्ने आधारमा कुनै महत्व नदिई जे जसरी हुन्छ कसूरदार ठहर्‍याई छाड्ने नकारात्मक मनस्थितिबाट फैसला भएको छ। घरको मूल्याङ्कन गर्दा आर्थिक वर्ष २०५१/५२ का लागि निर्धारित दररेट अनुसार हुनुपर्ने र सरकारी नियमानुसार पनि ओभरहेड र प्रोफिट एवं निर्माणसम्बन्धी (कन्स्ट्रुड) कष्ट समेत गर्दा बीस प्रतिशत घट्ने व्यवस्थालाई वेवास्ता गरिएको छ। अन्य विद्युतीय उपकरण तथा फर्निचर समेतको गुण, जात, अवस्था, मूल्य आदिका बारेमा हामीसँग सोध खोज नगरी निर्देशानुसार मूल्याङ्कन गरी गरिएको प्रतिवेदनका आधारमा भएको फैसला त्रुटिपूर्ण छ।

ऐनको दफा २०(१) ले प्रथमतः वादी पक्षले सम्पत्ति विवरण अमिल्दो तथा अस्वाभाविक देखिन आएको, अमिल्दो र अस्वाभाविक उच्च जीवनस्तर यापन गरेको वा हैसियतभन्दा बढी कसैलाई दान, दातव्य, उपहार, चन्दा, सापटी वा बकस दिएको प्रमाणित गर्नुपर्ने र त्यसरी वादी पक्षले प्रमाणित गरेको अवस्थामा स्रोत देखाउने भार प्रतिवादी पक्षले वहन गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेको छ। लागू औषध (नियन्त्रण) ऐन, २०३३ को दफा १२ तथा जीउ मास्ने बेच्ने कार्य (नियन्त्रण) ऐन, २०४३ को दफा ७ मा भै निरपेक्ष प्रमाणको भार प्रतिवादीमा रहने उक्त कानूनी व्यवस्थाको मर्म र

मनसाय होइन । अदालतले देवेन्द्र वाग्लेलाई मतियार होइन भनिसकेपछि निजको नाममा रहेको सम्पत्ति मेरो आर्जनको कसरी हुन्छ ? फैसलाले पुष्ट्याई गर्न सकेको छैन । आयोगले आन्तरिक कार्य विशेषका लागि नियुक्त र मनोनयन गरी दिएको निश्चित निर्देशन पालन गर्ने सुनिरकुमार हुंगेल समेतलाई कुनै अर्थ र अवस्थामा पनि स्वतन्त्र हैसियत राख्ने विशेषज्ञ मान्न, सम्भन मिल्दैन । अभियोजन पक्षले के कुन सम्पत्ति स्रोत खुलेको र नखुलेको भनी दावी गर्न नसकेको कुरा विशेष अदालतको फैसलामा स्वीकार गरिएको छ । वादी पक्षले नै खुलाउन नसकेको नखुलाएको विषयमा आत्मगत रूपमा अदालतले ठहर गर्नु न्याय नभै दया हो, मैले दया हैन न्याय मागेको हुँ । अतः विशेष अदालत काठमाडौंको फैसला कानून, कानूनी सिद्धान्त र न्यायसंगत समेत नभएकाले उल्टी गरी सफाई पाऊँ ।

प्रतिवादी देवेन्द्र वाग्लेको पुनरावेदनपत्र

मलाई मतियारको कसूरबाट सफाई दिएको हदसम्म विशेष अदालतको फैसलामा चित्त बुझे तापनि मेरो सम्पत्ति पिताजीको आर्जनको ठहर गरेकोमा चित्त बुझेन । खारेज भैसकेको ऐन समेतको सजायको मागदावी लिई आरोपपत्र प्रस्तुत भएकाले नेपाल कानून व्याख्यासम्बन्धी ऐन, २०१० को दफा ४(ड) एवं नेकाप २०२९, नि.नं. ७११, पृष्ठ ३८५ मा प्रतिपादित सिद्धान्त समेतको रोहमा प्रस्तुत मुद्दा चलन सक्तैन । साविक ऐनको दफा १५ स्वतन्त्र नरहेको र हालको ऐनको दफा २० स्वतन्त्र रहेकाले यी दफाहरू बीच मौलिक भिन्नता छ । साविक ऐनको दफा १५ अनुसार त्यस्तो अनुमान गर्न पूर्वशर्तको रूपमा उक्त ऐन अन्तर्गत सजाय हुने कुनै कसूरमा अभियोग लागेको हुनुपर्ने र राष्ट्रसेवकको परिवारका सदस्यहरूको थाहा भएसम्मको आम्दानीको स्रोतलाई समेत त्यस्तो अनुमानको दायराभित्र पारेको छ । प्रचलित ऐनको दफा २०(१) ले यी दुवै कुरालाई आत्मसात नगरेको एवं परिवारका सदस्यहरू बाहेक केवल राष्ट्रसेवकलाई मात्र शंकाको दायरामा राखेको छ ।

विशेष अदालतले फैसलाको प्रमुख आधार बनाएको भारतीय सर्वोच्च अदालतद्वारा निर्णय भएको Sajjan Singh Vs. State of Punjab भएको

मुद्दाको तथ्यगत स्थिति प्रस्तुत मुद्दाको भन्दा भिन्न छ । वर्तमान ऐनको दफा २० सँग सरोकार नै नरहेको अन्य देशको नजीर (जुन बन्धनकारी समेत हुँदैन) को प्रयोग गरी भारतीय सर्वोच्च अदालतको फैसलाको गलत अर्थ लगाई गरेको फैसला मिलेको छैन । मिति २०५९।३।५ देखि लागू भएको भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ को दफा २० को बनोटले यो दफा पश्चात्दर्शी प्रभाव दिने गरी लागू हुने भन्ने कुरा ईंगित गरेको छैन । यसरी स्पष्टतः कानूनले पश्चात्दर्शी असर हुने भनी व्यवस्था नगरेको अवस्थामा ऐनको प्रयोग भविष्यलक्ष्यी (prospective) हुन्छ भन्ने सिद्धान्त कानूनमा प्रचलित रहेको छ । उक्त दफा २० मा विधिकर्ताले पश्चात्दर्शी असर दिन खोजेको भए विध्वंशात्मक अपराध नियन्त्रण ऐन, २०४२ को दफा ११(२) मा जस्तो ऐन पश्चात्दर्शी प्रयोग हुने कुराको स्पष्ट व्यवस्था गर्न सकिन्थ्यो । मूल प्रतिवादी चिरञ्जीवी वाग्लेको नामको सम्पत्तिमा कुनै खोट नलगाई संविधान एवं कानूनबमोजिम निजी आर्जन गरिरहेको म देवेन्द्र वाग्ले, जो कहिल्यै पनि सार्वजनिक पदधारण नगरेको पृथक व्यक्तिले आर्जन गरेको सम्पत्तिलाई अन्यथा अर्थ गर्न मिल्दैन । “नयाँ कानून आगामी दिनको लागि गरिने व्यवस्था हो नकी वितेका दिनका लागि” भने विश्वप्रसिद्ध कानूनविद् कोकको भनाई रहेको छ । वर्तमान भ्रष्टाचार निवारण ऐन लागू हुनुपूर्वको सम्पत्तिलाई छानवीन गर्न मिल्दैन । भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ को प्रस्तावनाबाटै उक्त ऐन भूतलक्षी नभई भविष्यलक्षी रहेको प्रष्ट छ । प्रतिवादी चिरञ्जीवी वाग्लेलाई प्रस्तुत मुद्दामा अनुसन्धानको लागि बोलाउनु भन्दा करिब ७ महिना अघि निजले सम्पत्ति न्यायिक जाँचबुझ आयोगसमक्ष दिएको सम्पत्ति विवरणमा स्वतन्त्र व्यापार व्यावसाय गर्ने छोरा बुहारीको नामको सम्पत्तिलाई आफ्नो भन्दा अलग्गै राख्न माग गरेको, प्रतिवादी चिरञ्जीवी वाग्लेको नाउँमा एउटा गाडी बाहेक अन्य सम्पत्ति नरहेको, निजले यो यस्तो आपराधिक क्रियागरी भ्रष्टाचार गरेको भनी किटानी अभियोग नलगाएको, अदालतमा उपस्थित भै वकपत्र गर्ने उजूरकर्ताले पत्रपत्रिकामा लेखिएका कुराका आधारमा उजुरी दिएको भनी ठोस प्रमाण दिन नसकेको, अर्का उजूरकर्ता अदालतको आदेशानुसार उपस्थित हुन नआएकोबाट फगत व्यापार व्यावसाय गर्ने म देवेन्द्र

वाग्ले, जो सार्वजनिक पदधारण गरेको व्यक्ति होइन, लाई भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ को दफा २२ अनुसार मूल कारणी सरह माग दावी लिएको आरोपपत्र अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग ऐन, २०४८ को दफा २(घ), (झ) एवं दफा ४ को आधारमा त्रुटिपूर्ण छ। त्यसै गरी भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ को दफा २(घ) को खण्ड (१)(२)(३)(४) बमोजिम म राष्ट्रसेवक समेत नहुँदा मेरा हकमा उपरोक्त दुवै ऐनहरू आकर्षित हुन नसक्ने स्पष्ट भई मैले सफाइ समेत पाएको अवस्थामा मेरो सम्पत्ति मेरै ठहर्नु पर्नेमा मेरो व्यावसायिक आर्जनलाई पिताजीको गैरकानूनी आय ठहर्‍याई भएको फैसला विरोधाभाषपूर्ण छ। आर्थिक ऐन, २०५८ को दफा ४२ बमोजिम आयको स्वयं घोषणा गरी दश प्रतिशत कर बुझाएपछि सो विषयमा पुनः छानवीन नगर्ने राज्यले कबूल गरेको योजना अन्तर्गत मैले बुझाएको राजश्वलाई अस्वीकार गरी भएको फैसला मिलेको छैन। आर्थिक ऐन, २०५८ को दफा ४२(१) ले जस्तोसुकै स्रोतबाट प्राप्त गरेको आय भए पनि स्वयं कर घोषणाद्वारा आयकर तिरेमा त्यस्तो सम्पत्तिको स्रोतको बारे कुनै पनि प्रयोजनको लागि छानवीन गरिने छैन भनी राज्यले आफ्नो नागरिकसमक्ष प्रतिज्ञा गरी सो बमोजिमको कार्यले पूर्णता प्राप्त गरिसकेको अवस्थामा त्यसरी घोषित सम्पत्तिको स्रोतको बारेमा राज्यको नै कुनै अंगले छानवीन गर्न प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ३४ र Doctrine of Promissory Estoppel ले समेत मिल्दैन। मैले करिब ३ करोड ६० लाख बराबरको हुने कर रु.३५,९२,४६०।- मौकैमा दाखिल गरी सो VDIS योजनाको अवधि समाप्त भएको करिब ७ महिनापछि आएको भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ लाई आधार बनाई अगावै भए गरेको काम कुरालाई असर पार्न नसक्ने कानूनी सिद्धान्तको प्रतिकूल अन्यथा भनी भएको फैसला बदरभागी छ।

प्रकाशमणि शर्मा विरुद्ध मन्त्रपरिषद् सचिवालय समेत भएको रिट निवेदनमा भएको फैसला मेरा हकमा आकर्षित नै हुने होइन। प्रचलित भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ र अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग ऐन, २०४८ म सार्वजनिक पदधारण नगरेको व्यक्तिका हकमा आकर्षित हुने हुँदैन। म समेतको लगानीमा मिति २०५०।३।१ गते प्राइभेट कम्पनीको रूपमा दर्ता रहेको नेपाल भिजन ट्रेक्स एण्ड एक्सपिडिजन्स

प्रा.लि. को आर्थिक वर्ष २०५१/५२ देखि २०५२/५३ सम्म घाटा देखिएको र २०५३/५४ देखि २०५७/५८ सम्म रु.३,६०,८०३।५२ नाफा देखिएको भनी दावी गर्ने वादीले आफ्नै दावीको खण्डन गर्दै उक्त कम्पनीको अल्पाइन ट्राभल्स, म्याग्निफिसेन्ट र हिमाल रेइजनसँग मात्र करिब रु.५,९५,७४,६६५।४६ को कारोवार भएको स्वीकार्दै सो बापत रु.६०,१८,५६६।- आय आर्जन गरेको कुरा मानेकाले पनि म एक पर्यटन व्यावसायी रही मेरो कारोवार देखाइएको लेखापरीक्षण प्रतिवेदन भन्दा बढी र बेग्लै रहेको तथ्य मेरो बयान समेतको रोहमा सु-स्पष्ट रहेको छ। अल्पाइन ट्राभल्ससँग कारोवार शुरु हुनु अघि नै २०५१।१०।१ देखि २०५३ असार मसान्तसम्ममा नेपाल भिजनले ३९२ जना पर्यटकलाई सेवा पुऱ्याएको पर्यटन उद्योग महाशाखाको रेकर्डअनुसारको कारोवारलाई हाल त्यसमा लिएको शुल्क खुलाउने आधार प्रमाण नभएकाले नेपाल राष्ट्र बैंकबाट “Income and Employment Generation in Nepal” सम्बन्धमा १९८९ मा गरिएको सर्भे प्रतिवेदनको पृष्ठ १०७ अनुसारको दरका आधारमा Reference लिँदा पनि लगभग रु.९१,७२,८००।- को ट्रेकिङ्ग कारोवार भएको देखिनुका साथै नेपाल राष्ट्र बैंकको २०५१।७।१५ को पत्रानुसार आर्थिक वर्ष २०५३/५४ को नेपाल भिजनको कूल कारोवार रु.७९,४७,८५७।३२ र अध्यागमन विभागको मिति २०५१।६।१७ को पत्रमा उल्लिखित ९४५ जना पर्यटकलाई ट्रेकिङ्गमा पठाएको कारोवार नेपाल राष्ट्र बैंकको उक्त दरका आधारमा जोड्दा हुने रु.२,८४,९१,७५०।- समेत अल्पाइन ट्राभल्ससँग कारोवार शुरु हुनु अघिको कारोवार मात्र ४,५६,१२,४०७।३२ हुनआउँछ। नेपाल भिजनले सेवा पुऱ्याएका पर्यटकहरू मध्ये कम्पनीको सुभावाव पुस्तिकामा सुभावाव दिनेको संख्या (जो सेवा पुऱ्याएको सबै संख्या होइन) ३५८२ को उक्त प्रतिवेदनको सरदर शुल्कका आधारमा हेर्दा मेरो कम्पनीले रु.९,९९,३७,८००।- को कारोवार गरेको प्रष्ट छ।

मैले बयानको क्रममा पेश गरेको आन्तरिक व्यालेन्सिसिट मा ३ वर्षको कारोवार रु.१३,०५,०४,६३७।९० देखाएकोमा आकर्षित नहुने कम्पनी ऐन, २०५३ को दफा ८२(१) र (२) को हवाला दिँदै लेखा नराखेको विषय कोट्याई भएको फैसला

त्रुटिपूर्ण छ। मेरो प्रा.लि.को पर्यटन व्यावसाय नेपाल, भारत, भुटान, तिब्बतसम्म फैलिएको कुरा कम्पनीको ब्रोसरहरू र वेबसाइटको आधारमा प्रष्ट हुन्छ। मैले बयानको क्रममा पेश गरेको आन्तरिक ब्यालेन्ससीटलाई Verify नै गरिएन। VDIS तिरेपछि कागजात नष्ट गरेको भनी प्रष्ट गरेको अवस्थामा परिस्थितिजन्य प्रमाणको रूपमा रहेको ब्यालेन्ससीटलाई केलाउनु पर्दथ्यो। नेपाल भिजनले अल्पाइन ट्राभल्सबाट फिर्ता पाएको पुरै रकमलाई नेपाल भिजनको आम्दानी मान्नुपर्नेमा ३० प्रतिशत रकमलाई मात्र हिसाबमा गणनागरी आय मानिएको छ। मूल्याङ्कन गर्ने सबै मानिसहरू आयोगको प्रभावका मानिस भएकाले तिनीहरूले दिएको प्रतिवेदनले विशेषज्ञको प्रतिवेदनको हैसियत राख्दैन। सुनिरकुमार दुङ्गेललाई आयोगले नियुक्ति नदिएको कुरा निजको बकपत्रबाट समर्थित भएको छ। निज सुनिरकुमारलाई DANIDA ले निजसँग करार गरी अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगको कार्यमा सघाउन खटाएको र करारको शर्त नं. ३.१२ मा निजले आफ्नो काम क्रियाको दौरानमा सार्वजनिक पदधारण गरेको व्यक्तिले पदको दुरुपयोग गरे नगरेको सम्बन्धमा खुलाउनु पर्ने भनी उल्लेख भएकोले म सार्वजनिक पदधारण नगरेको व्यक्तिको सम्पत्ति सम्बन्धमा छानबीन गरी दिएको कथित प्रतिवेदनलाई आकर्षित नै नहुने प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा २३(१) बमोजिम विशेषज्ञको राय सरह प्रमाण लिएको सो दफा बर्खिलाप छ।

घर र घरमा भएका सामाग्रीको मूल्याङ्कन गर्ने विशेषज्ञ भनिएका व्यक्तिहरूलाई ऐनबमोजिम नियुक्त गरिएको छैन। घरको मूल्याङ्कन गर्दा ओभर हेड कस्ट नकटाई मूल्याङ्कन गरिएको छ। घरको मूल्याङ्कन गर्दा २०४८/०४९ को दररेट लाग्नेमा बिगो बढाउने दूषित मनसायले २०५२/०५३ को दररेट लगाइएको छ। पिता चिरञ्जीवी वाग्ले र मैले गरेको बयानका आधारमा घरको मूल्याङ्कन गर्नुपर्नेमा मूल्याङ्कन प्रतिवेदन बाहेक विवादित घरको निर्माण लागत निश्चित गर्न नसकिने भनी मूल्याङ्कनबमोजिम नै मूल्य तोकी भएको फैसला बदरभागी छ।

अतः माथि उल्लिखित बुँदाहरूका आधारमा म कहिल्यै कुनै सार्वजनिक पदधारण नगरेको मेरो निजी आर्जनको सम्पत्तिलाई गैरकानूनी रूपले बिना

कुनै आधार प्रमाण मेरो व्यापार व्यावसायसँग बिल्कूल असम्बन्धित सार्वजनिक पदधारण गरेको मूल कारणी रहेका पिता प्रतिवादी चिरञ्जीवी वाग्लेको गैरकानूनी आय आर्जन ठहर्‍याई जम्मा मूल्य रु.२,७२,५८,९२७.८९ कायम भएको मेरो व्यापारिक आर्जनको सम्पत्ति जफत हुने गरी भएको फैसला उल्टाई मेरो सम्पत्ति मेरो नै कायम गरिपाऊँ।

साथै इराकमा मारिएका १२ जना नेपालीको हत्याको विरोधमा काठमाडौँका विभिन्न स्थानबाट २०६१।५।१६ गते निस्किएको जुलुसले हाम्रो घरमा प्रवेश गरी बा.२.च ९२९६ को प्राडो गाडी बा. ३ च ५५९१ को माटिज कार लगायत घरका सम्पूर्ण फर्निचर, कार्पेट, फ्रीज, टेलिभिजन, कम्प्युटर, टेलिफोन, बत्ति, लगाउने तथा ओछ्याउने सम्पूर्ण लत्ता कपडा समेत डढाएर खरानी पारी नष्ट गरिदिएको र सकेजति लुटी लगेको व्यहोरा समेत जानकारी गराउँछु।

मेरो सम्पत्तिलाई ससूराको ठहर्‍याई भएको विशेष अदालतको फैसलामा चित्त बुझेन। २०५९।३।५ देखि लागू भएको भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ ले साविक भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०१७ लाई खारेज गरेकाले जीवित छैन। उक्त खारेज भएको ऐनबमोजिम तत्कालीन अवस्थामा कुनै काम कारवाही नभए नगरेबाट नयाँ ऐनले निरन्तरता एवं मान्यता दिनुपर्ने अवस्था छैन। त्यसमा पनि प्रस्तुत मुद्दा दायर भएपछि सो ऐन खारेज भएको नभै उक्त ऐन खारेज भएपछि सो ऐनको दावी लिई आरोपपत्र दायर भएकोले नेपाल कानून व्याख्यासम्बन्धी ऐन, २०१० को दफा ४(ड) एवं नेकाप २०२९, नि.नं. ७११, पृ. ३८५ मा प्रतिपादित सिद्धान्त समेत अनुसार प्रस्तुत मुद्दा चल नसक्नेमा पश्चात्दर्शी असर दिई भएको फैसला पश्चात्दर्शी असरसम्बन्धी सिद्धान्तको रोहमा त्रुटिपूर्ण छ। अनुसन्धानको क्रममा बोलाउनु भन्दा करिब ७ महिना अघि नै सम्पत्ति न्यायिक जाँचबुझ आयोगमा ससूरा प्र. चिरञ्जीवी वाग्लेले सम्पत्ति विवरण दिँदा व्यापार व्यावसाय गर्ने छोरा बृहारीको नामको सम्पत्ति आफ्नो भन्दा अलग्गै राख्न माग गरेको अवस्थामा सो सम्पत्ति समेत निजकै ठहर्‍याई भएको फैसला त्रुटिपूर्ण छ। आर्थिक ऐन, २०५८ अनुसार VDIS अन्तर्गत १० प्रतिशत बुझाएपछि सो विषयमा पुनः छानबीन नगरिने भनी राज्यले गरेको प्रतिज्ञा पूरा गर्ने राज्यको दायित्व हो।

यसरी मेरो पतिले बुझाएको राजश्वलाई अश्विकार गरी र आकर्षित नहुने नजीर लगाई भएको फैसला Doctrine of Promissory estoppel समेतका आधारमा बदरभागी छ। मेरो पतिको लेखापरीक्षण प्रतिवेदनमा देखाइएको भन्दा बढी र बेग्लै कारोवार रहेको कुरा निजको बयान समेतबाट प्रष्ट रहेको छ। अतः कहिल्यै सार्वजनिक पदधारण नगरेका मेरा पति प्र. देवेन्द्र वाग्लेको निजी आर्जनको सम्पत्तिबाट गरेको शेयर लगानीलाई गैरकानूनी रूपले बिना आधार प्रमाण मेरा पतिको व्यापार व्यावसायसँग असम्बन्धित सार्वजनिक पदधारण गरेका मूल कारणी रहेका ससूरा प्र. चिरञ्जिवी वाग्लेको गैरकानूनी आय आर्जन ठहर्‍याई जम्मा मूल्य रु.८,४३,५००/- को मेरा नामको शेयरहरू जफत हुने गरी भएको फैसला बदर गरी मेरो शेयर यथावत कायम गरिपाऊँ भन्ने प्रतिवादी अञ्जु शर्मा वाग्लेको पुनरावेदनपत्र।

मैले बकसपत्र पाएको जग्गालाई खरीद गरेको ठहर गरी भएको विशेष अदालतको फैसलामा चित्त बुझेन। खारेज भइसकेको ऐनको समेत दावी लिई अभियोगपत्र प्रस्तुत भएकाले नेपाल कानून व्याख्यासम्बन्धी ऐन, २०१० को दफा ४(ड) एवं नेकाप २०२९, नि.नं. ७११, पृष्ठ ३८५ मा प्रतिपादित सिद्धान्त समेतको रोहमा प्रस्तुत मुद्दा चल्न नसक्ने स्पष्टताका बाबजुद पश्चात्दर्शी असर दिई भएको फैसला त्रुटिपूर्ण छ। स्वतन्त्र व्यापार व्यावसाय गर्ने छोरा बुहारीको सम्पत्ति आफ्नो भन्दा अलग्गै राखी हेर्ने भनी पति चिरञ्जिवी वाग्लेले माग गरेको अवस्थामा उक्त सम्पूर्ण सम्पत्ति छोराकै ठहर्‍याई भएको उक्त फैसलाले मेरो हकमा पनि असर पारेकाले त्रुटिपूर्ण छ। प्रस्तुत विषयमा आकर्षित नै नहुने प्रकाशमणि शर्मा विरुद्ध मन्त्रिपरिषद् भएको VDIS सम्बन्धी नजीर लगाई भएको फैसला Doctrine of promissory estoppel समेतका आधारमा बदरभागी छ। छोरा देवेन्द्रको कारोवार देखाएको भन्दा बढी र बेग्लै थियो। मैले पारित गराई लिएको बकसपत्रको लिखतबाटै मैले हरिवहादुर थापाबाट बकस पाएको स्पष्ट हुँदा हुँदै लिखतको थैलीलाई स्वीकार गर्ने तर लिखतकै कैफियतमा जनिएको मैले बकसपत्र पाउनु पर्ने कारणका रूपमा रहेको व्यहोरालाई अस्वीकार गरी भएको फैसला वस्तुनिष्ठ नभई विद्यमान सबूद प्रमाण र प्रतिपादित नजीर सिद्धान्त समेतको रोहमा

बदरभागी रहेको छ। अतः माथि उल्लिखित बुँदाहरूका आधारमा बकसपत्र पाएको सम्पत्तिलाई खरीद गरेको भनी ठहर्‍याई भएको फैसला उल्ट्याई बदर गरी मेरो बकसपत्रको सम्पत्तिलाई बकसपत्र नै कायम गरिपाऊँ भन्ने प्रतिवादी शान्तादेवी वाग्लेको पुनरावेदनपत्र।

यसमा आर्थिक ऐन, २०५८ को दफा १० को अनुसूची ६ को खण्ड ४२(३) बमोजिम VDIS अन्तर्गतको आयकर प्रतिवादीले तिरी सकेकोमा VDIS तिरिसकेको सम्पत्ति समेत जफत गरेकोले उक्त दफा १० अनुसूची ६, खण्ड ४२(३) को व्याख्यासम्बन्धी कानूनी प्रश्न उपस्थित भइरहेको छ भने भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०१७ खारेज भई भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ लागू भएपछिको अवस्थामा खारेज भएको ऐनको समेत दावी लिइएकोमा सो खारेज भएको ऐनलाई मान्यता दिई विशेष अदालतबाट फैसला भएको समेत देखिन्छ। त्यसैगरी प्रतिवादी देवेन्द्र वाग्ले समेतलाई मतियारतर्फ दावी भएकोमा निजहरूलाई मतियारको दावीबाट सफाई दिएपनि निज देवेन्द्र वाग्लेले VDIS अन्तर्गतको आयकर तिरी सकेको सम्पत्तिलाई जफत गर्ने गरेको विशेष अदालतको फैसलामा प्रतिवादीहरूको सम्पत्तिको मूल्याङ्कन गर्दा फैसलामा लिइएका आधार र प्रतिवादी देवेन्द्र वाग्ले समेतका प्रतिवादीहरूको नाममा रहेको सम्पत्ति जफत गर्ने तर कसूरबाट सफाई दिने गरेको तथा प्रतिवादी चिरञ्जिवी वाग्लेको हकमा दावीबमोजिमको विगो कायम नगरी कम विगो कायम गरी विशेष अदालत काठमाडौँबाट भएको फैसला प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ५४ समेतको परिप्रेक्ष्यमा फरक पर्न सक्ने देखिँदा अ.व. २०२ नं. को प्रयोजनार्थ छलफलको सूचना दुवै पक्षलाई दिई नियमानुसार पेश गर्नु भन्ने व्यहोराको यस अदालतको मिति २०६५।२।१४ को आदेश।

यसमा यसै अदालतमा दायर भएको पुनरावेदक ईश्वरप्रसाद पोखरेल विरुद्ध नेपाल सरकार भएको भ्रष्टाचार मुद्दाको मिसिल भिकाई आएपछि लगाउका फौ.पु.नं.३१८५, ३१८७, ३१८८ र ३१८९ का मुद्दा समेत साथै राखी नियमानुसार पेश गर्नु भन्ने व्यहोराको यस अदालतको मिति २०६७।२।३१ को आदेश।

यसमा प्रतिवादी देवेन्द्र वाग्लेको नाउँमा नेपाल इन्भेस्टमेण्ट बैंक (ब.हि.नं. १६३२५४०), स्ट्याण्डर्ड

चार्टर्ड बैंक (ब.हि.नं. १०२०५०५८५४२०१), हिमालयन बैंक (ब.हि.नं. १२९३८०७), बैंकअफ काठमाण्डु (ब.हि.नं. ०७०१०००७०३२२) र नबिल बैंक (ब.हि.नं. ०११००१३९५९३०१) मा रहेका बैंक खाताहरूमा खाता खोलेदेखि मिति २०५९।९।३ सम्मको कारोवारको बैंक स्टेटमेण्ट (रकम जम्मा गरेको र रकम भिकेको व्यहोरा खुल्नेगरी) पत्र प्राप्त भएको मितिले ३ दिनभित्र पठाउनु भनी सम्बन्धित बैंकका केन्द्रीय कार्यालयहरूलाई पत्राचार गरी मगाई प्रस्तुत मुद्दा र लगाउको मुद्दाहरू समेत मिति २०६७।९।११ मा हेर्दाहेर्दैमा राखी नियमानुसार गरी पेश गर्नु भन्ने व्यहोराको यस अदालतको मिति २०६७।९।११ को आदेश ।

नियमबमोजिम पेसी सूचीमा चढी इजलाससमक्ष पेश हुनआएको प्रस्तुत मुद्दामा प्रतिवादी चिरञ्जिवी वाग्लेले सार्वजनिक पदधारण गरेको समयमा अख्तियारको दुरुपयोग गरी गैरकानूनी तवरबाट आर्जन गरेको (अंशबण्डाबाट प्राप्त चल अचल सम्पत्ति, निजको बैंक मौज्दात, निजको छोरा देवेन्द्र वाग्लेको व्यापार व्यवसायबाट आर्जित स्रोत खुलेको सम्पत्ति र बुहारी अञ्जु शर्मा वाग्लेको शेयरमध्ये सिद्धार्थ मल्टिपल इन्ष्टिच्यूटको शेयर बाहेक) रु.३,२९,५५,०७२।३२ वरावरको सम्पत्ति श्रीमती शान्तादेवी वाग्ले, एकाघरका छोरा देवेन्द्र वाग्ले तथा बुहारी अञ्जु शर्मा वाग्ले समेतका नाउँमा घर घडेरी, बैंक ब्यालेन्स, गाडी खरीद तथा शेयर लगानी गरेको हुँदा निज प्रतिवादी चिरञ्जिवी वाग्लेले सार्वजनिक पदधारण गरेको समयमा गैरकानूनी तवरबाट अभिल्दो तथा अस्वाभाविक सम्पत्ति आय आर्जन गरेको देखिन आएकोले प्रतिवादी चिरञ्जिवी वाग्लेले साविक भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०१७ को दफा ७ को उपदफा (१), दफा १५, दफा १६(ग) तथा हाल प्रचलित भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ को दफा २० को उपदफा (१) अन्तर्गत कसूर गरेको हुँदा निजलाई साविक भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०१७ को दफा १५, दफा १६(ग) र हाल प्रचलित भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ को दफा २०(१) र दफा २०(२) बमोजिम गैरकानूनी रुपमा आर्जन गरेको उपरोक्त सम्पत्ति जफत गरी रु.३,२९,५५,०७२।३२ वरावरको विगोबमोजिम जरीवाना, हदैसम्म कैद तथा साविक भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०१७ को दफा १४(क)

तथा हाल प्रचलित भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ को दफा २४ अनुरूप हदैसम्म थप कैद समेतको सजाय गरिपाउँ ।

साथै प्रतिवादी देवेन्द्र वाग्लेले वावुले पदीय हैसियतको दुरुपयोग गरी भ्रष्टाचारद्वारा आर्जित गैरकानूनी सम्पत्तिलाई आफ्नो नाममा राखी सो सम्पत्ति आफ्नो व्यापार व्यवसायबाट आर्जनगरेको सम्पत्ति हो भनी भुठ्ठा कुरा व्यक्त गरी सुविधा, लाभ वावुलाई दिने र आफूले लिने दुराशययुक्त कार्य गरेको हुँदा निजले साविक भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०१७ को दफा १६(क) तथा हाल प्रचलित भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ को दफा २२ को प्रतिवन्धात्मक वाक्यांश अनुरूप मतियारको कसूर गर्ने प्रतिवादी चिरञ्जिवी वाग्ले सरह प्रथम दर्जाको कसूरदार मतियार देखिन आएकोले निजलाई सोही दफाअनुरूप मूल कारणी सरह हदैसम्मको कैद र विगो रु.३,२९,५५,०७२।३२ जरीवाना समेतको सजाय हुन तथा निजका नाउँमा रहेको सम्पत्तिमध्ये आरोपपत्रमा उल्लिखित स्रोत खुलेको रु.६०,१८,५६६।- बाहेक अन्य चल अचल सम्पत्ति तथा निज प्रतिवादी चिरञ्जिवी वाग्लेले गैरकानूनी रुपमा आर्जित सम्पत्ति एकाघरका श्रीमती शान्तादेवी वाग्ले तथा बुहारी अञ्जु शर्मा वाग्लेका नाउँमा राखिएका स्रोत नखुलेका गैरकानूनी चल अचल सम्पत्ति समेत साविक भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०१७ को दफा १६ (ग) तथा हाल प्रचलित भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ को दफा ४७ तथा अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग ऐन, २०४८ को दफा ३० बमोजिम कारवाही गरी दफा २९(ख) बमोजिम जफत गरिपाउँ भन्ने समेत व्यहोराको मुख्य आरोप मागदावी रहेको देखिन्छ ।

शुरु विशेष अदालतबाट प्रतिवादी चिरञ्जिवी वाग्लेले राष्ट्रसेवकको रुपमा सार्वजनिक जवाफदेहीको पदमा रहेका वखत आर्जन गरेको देखिएको चल अचल सम्पत्ति रु.७०,६४,९०४।७१ को मात्र स्रोत खुलेको पुष्टि हुन आएको र सो बाहेक स्रोत खुल्न नसकेको रु.२,७२,५८,९२७।८१ को चल अचल सम्पत्ति आरोपपत्र मागदावीबमोजिम गैरकानूनी रुपमा आर्जन गरी आफ्ना परिवार देवेन्द्र वाग्ले र अञ्जु शर्मा वाग्ले समेतका नाउँमा राखी भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ को दफा २०(१) अन्तर्गतको कसूर गरेको ठहर्‍याई गैरकानूनी

रुपमा आर्जन गरेको सम्पत्ति प्रतिवादी देवेन्द्र वाग्लेका नाउँमा देखिए तापनि सो सम्पत्ति आर्जन गर्दा प्रतिवादी देवेन्द्र वाग्ले समेतको मत, सहमत र संलग्नता रहेको भन्ने मिसिल संलग्न प्रमाणबाट पुष्टि हुन नसकेकोले मतियारमा सजाय गरिपाउँ भन्ने निज प्रतिवादी देवेन्द्र वाग्ले उपरको दावी नपुग्ने ठहर्‍याई भएको फैसलाउपर वादी प्रतिवादी दुवै तर्फबाट यस अदालतमा पुनरावेदन पर्न आएको छ ।

इजलाससमक्ष भएको सुनुवाइका सिलसिलामा वादी नेपाल सरकारका तर्फबाट रहनु भएका विद्वान उपन्यायाधिवक्ताद्वय श्री धर्मराज पौडेल र श्री हरिप्रसाद रेग्मीले वहस गर्नु भएको थियो । त्यसैगरी प्रतिवादीहरू तर्फबाट उपस्थित विद्वान वरिष्ठ अधिवक्ताद्वय श्री महादेवप्रसाद यादव र श्री हरिहर दाहालका साथै अधिवक्ताहरू श्री अनिलकुमार सिन्हा, श्रीकुमार रेग्मी र श्री परशुराम कोइरालाले वहस गर्नु भएको थियो । दुवै तर्फका विद्वान कानून व्यवसायीहरूले गर्नु भएको वहस तथा वहाँहरूले पेश गर्नु भएको लिखित वहसनोट समेतको अध्ययन गर्दा वहाँहरूले मुख्य रूपमा देहायका बुँदाहरू उल्लेख गर्नु भएको देखिन्छ :

वादी नेपाल सरकारका तर्फबाट उपस्थित विद्वानहरूले पेश गर्नु भएको वहस बुँदा

- भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ को दफा ६५ अनुसार पनि भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०१७ भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ कै निरन्तरता हो भन्ने देखिन्छ ।
- मतियारको संलग्नता अपराध हुँदाको चरणमा मात्र होइन, अपराध हुनुभन्दा अघि वा अपराध भएपछिको चरणमा पनि हुनसक्छ ।
- भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ को दफा २२ को प्रतिबन्धात्मक वाक्यांशअनुसार मतियारलाई पनि मुख्यलाई सरह सजाय हुनुपर्दछ । तसर्थ विशेष अदालतले मतियारको व्याख्या गरी प्रतिवादी देवेन्द्र वाग्लेलाई अभियोग दावीबाट सफाई दिने गरी भएको फैसला त्रुटिपूर्ण रहेको छ ।
- बाबु चिरञ्जिवी वाग्लेले भ्रष्टाचार गरी कमाएको रकम आफ्नो नाउँमा आउँदछ भन्ने कुराको जानकारी देवेन्द्र वाग्लेलाई आफ्नो नाउँमा रहेको

बैंक खातामा रकम जम्मा गर्दा हुने नै हुन्छ, त्यसैले निज देवेन्द्र वाग्लेलाई मतियारका रूपमा सजाय हुनुपर्दछ ।

- गैरकानूनी रूपमा सम्पत्ति आर्जन गरी भ्रष्टाचार गरेको मुद्दामा प्रमाणको भार प्रतिवादीमा रहने हुँदा प्रतिवादीले नै आफ्नो सम्पत्ति वैध आय अन्तर्गतको हो भनी प्रमाणित गर्नुपर्दछ । तर सो दायित्व प्रतिवादी पक्षले पूरा गर्न सकेको अवस्था छैन ।
- अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगले अनुसन्धानलाई प्रभावकारी बनाउन विशेषज्ञको सेवा लिन सक्ने कुरालाई अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग ऐनले नै प्रष्ट गरेको छ । ऐनले प्रदान गरेको अधिकार अन्तर्गत नै सुनिरकुमार हुंगेललाई देवेन्द्र वाग्लेको व्यवसायिक कारोवार र सोबाट भएको आय यकीन गर्न जिम्मेवारी प्रदान गरिए हुँदा त्यसमा प्रश्न गर्न मिल्ने अवस्था छैन ।
- चिरञ्जिवी वाग्लेले सांसद तथा मन्त्री पदमा वहाल रहँदा तलब भत्ता समेतबाट ५६ लाख रुपैयाँ प्राप्त गरेको भन्ने जिकीर लिएपनि निज स्वयंले अदालतमा बयान गर्दा ६ लाख रुपैयाँ बैंकमा रहेको र सो भन्दा अरु रकम नरहेको भनी उल्लेख गरेको अवस्थामा विवन्धनको सिद्धान्तले पनि अन्यथा अनुमान गर्न मिल्दैन ।
- चिरञ्जिवी वाग्लेले २०४८, २०५३ र २०५८ सालमा पेश गरेको सम्पत्ति विवरणका आधारमा पनि अप्रत्याशित रूपमा सम्पत्ति बढ्दै गएको देखिएको छ । त्यस्तो सम्पत्ति विवरण अस्वाभाविक देखिएमा त्यसका आधारमा कारवाही गर्न सकिने व्यवस्था भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०१७ को दफा १५ र भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ को दफा २० ले गरेको छ ।
- शान्तादेवी वाग्लेले विशेष अदालतमा बयान गर्दा कित्ता नं. ३१७ को जग्गा हरिवहादुर थापाबाट बकसपत्रबाट प्राप्त गरेको भनेतापनि निज स्वयंले अधिकारप्राप्त अधिकारीसमक्ष गरेको बयान तथा चिरञ्जिवी वाग्ले र देवेन्द्र वाग्ले समेतले गरेको बयानबाट सो जग्गा खरीद गरी लिएको भन्ने देखिएको र हरिवहादुर थापा वकस दिनु पर्ने

नाताका व्यक्ति समेत नभएको हुँदा उक्त जग्गालाई वकसपत्रबाट प्राप्त गरेको मानी बाहेक गर्न मिल्ने अवस्था छैन ।

- सन् २००२ को जनवरी महिनामा मात्र देवेन्द्र वाग्लेको व्यक्तिगत खातामा ८० लाख भन्दा बढी बैंक दाखिला भएको देखिएबाट पनि भ्रष्टाचार भएको तथ्य पुष्टि हुन्छ ।
- देवेन्द्र वाग्लेले सञ्चालन गरेको नेपाल भिजनबाट जम्मा १८ लाख आम्दानी गरेको भन्ने कुरा सो कम्पनीबाट कम्पनी रजिष्ट्रारको कार्यालमा बुझाएको लेखापरीक्षण प्रतिवेदनबाट देखिएको छ ।
- देवेन्द्र वाग्लेको बयानबाटै २०५० साल देखि २०५४ सालसम्म देवेन्द्र वाग्लेले सञ्चालन गरेको व्यवसाय घाटामा थियो भन्ने देखिएको छ । तर त्यस अबधिमा समेत देवेन्द्र वाग्लेको नाममा विभिन्न बैंकमा ठूलो परिमाणमा बैंक बचत रहेको देखिन्छ भने सोही अबधिमा गाडी किन्न, जग्गा किन्न र घर बनाउन रकम दिइएको भन्ने बयान व्यहोरा रहेको छ । त्यसबाट पनि बाबु चिरञ्जीवी वाग्लेले भ्रष्टाचार गरेको रकम देवेन्द्र वाग्लेका नाममा राखिएको भन्ने पुष्टि हुन्छ । तसर्थ आरोपपत्र दावीवमोजिम प्रतिवादीहरूलाई सजाय र स्रोत नखुलेको सम्पत्ति जफत हुनुपर्दछ ।

प्रतिवादीहरूका तर्फबाट उपस्थित विद्वानहरूले पेश गर्नु भएको वहस बुँदा

- भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०१७ को दफा १५ भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ को दफा २० दुवैलाई आधार बनाएर अभियोग लगाइएको हुँदा Restrospective effect हुनेगरी अभियोग लगाइएको स्पष्ट हुन्छ ।
- अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगले सार्वजनिक पदधारण गरेको व्यक्ति बाहेक अरुलाई मुद्दा दायर गर्न सक्दैन ।
- छोरा देवेन्द्र वाग्लेले व्यवसाय गरी कमाएको सम्पत्तिलाई आधार बनाएर बाबु चिरञ्जीवी वाग्लेलाई दोषी ठहर गर्न मिल्दैन ।
- २०४८ सालदेखि २०५९ सालसम्म निरन्तर रुपमा प्रतिनिधिसभाको सदस्य रहेका र पटक

पटक मन्त्री समेत भएका चिरञ्जीवी वाग्लेले के कति पारिश्रमिक लगायतको रकम प्राप्त गरे भन्ने कुराको आधिकारिक निकायबाट जानकारी लिन सकिनेमा विशेष अदालतले त्यसतर्फ प्रयाससम्म पनि गरेको छैन । निज चिरञ्जीवी वाग्लेले पारिश्रमिक, दैनिक तथा भ्रमणभत्ता समेतबाट ५६ लाख ९१ हजारभन्दा बढी रकम प्राप्त गरेको भनी विवरण पेश हुँदा हुँदै त्यसलाई वैध आयका रुपमा मान्यता नदिई बैंकमा रहेको मौज्जातलाई मात्र निजको आय मानी भएको फैसला त्रुटिपूर्ण छ ।

- स्रोत खुलेको र नखुलेको सम्पत्ति केलाई मान्ने भन्ने सम्बन्धमा पनि विवेकसम्मत आधार बनाइएको छैन ।
- चिरञ्जीवी वाग्लेले सम्पत्ति आयोगसमक्ष पेश गरेको विवरणमा छोरा बुहारीको सम्पत्तिका सम्बन्धमा कैफियतमा खुलाएको अवस्था हुँदा सो कैफियत व्यहोरालाई पनि आधार बनाइनु पर्दछ ।
- चिरञ्जीवी वाग्लेले यो यो भ्रष्टाचारजन्य क्रिया गरेको भन्ने कहिँ कतै उजुरी परेको पनि छैन । केवल छोराको नाममा रहेको सम्पत्तिलाई चिरञ्जीवी वाग्लेको सम्पत्ति मानी भ्रष्टाचार गरेको भन्ने आरोपमा मुद्दा चलाइएको हुँदा आरोपपत्र स्वयंमा पूर्वाग्रहप्रेरित रहेको छ ।
- शान्तादेवी वाग्लेले वकसपत्रबाट प्राप्त गरेको जग्गालाई समेत समावेश गरी विगो कायम गरिएको छ । यस अदालतबाट प्रतिपादित सिद्धान्तको रोहमा पनि सो फैसला त्रुटिपूर्ण छ ।
- विशेष अदालतबाट बुझ्नु पर्ने प्रमाणहरू समेत नबुझी फैसला गरिएको हुँदा सो फैसला उल्टी हुनुपर्ने अवस्था छ ।
- एउटा प्रकृतिको व्यापार व्यवसाय र सोसँग सम्बन्धित अन्य व्यापार व्यवसायबाट भएको आयलाई पनि प्रमाणमा ग्रहण गर्नुपर्ने हुन्छ । सो सम्बन्धी स्पष्ट प्रमाण पेश हुन नसके पनि त्यसलाई अदालतले न्यायोचित अनुमान गर्न सक्ने हुन्छ ।
- आर्थिक ऐन, २०५८ ले स्वयं घोषणाद्वारा आयकर तिरेमा यस्तो सम्पत्तिको स्रोतको बारेमा

कुनैपनि प्रयोजनका लागि छानवीन नगरिने भनी प्रतिबद्धता व्यक्त गरेको आधारमा सोही विश्वासमा परी प्रतिवादी मध्येका देवेन्द्र वाग्लेले कर दाखिला गरेको हुँदा निजको कारोवार र निजले गरेको आय वैध हो भन्ने पुष्टि भएको छ ।

- यस्तो कर सम्बन्धी scheme भनेको dishonesty लाई क्रमिक रूपमा honesty मा बदल्ने उपाय भएकाले यो राज्यको नीति अन्तर्गत पर्दछ । यस्तो scheme ल्याउँदा राज्यले व्यक्त गरेको प्रतिबद्धता पूरा गर्नु राज्यको दायित्व हो ।
- फौजदारी अभियोगअन्तर्गत व्यक्तिबाट भएको कसूरलाई स्पष्ट रूपमा linkage नदेखिँदासम्म परिवारका अन्य सदस्यसँग जोडेर हेर्न मिल्ने हुँदैन ।
- पेशा व्यवसाय गर्न पाउने हक संविधानले प्रत्याभूत गरेको छ । देवेन्द्र वाग्लेले गरेको कारोवारलाई पनि त्यही संवैधानिक प्रत्याभूति अन्तर्गत हेरिनु पर्दछ ।
- ईश्वरप्रसाद पोखरेलको मुद्दा (नेकाप २०६६, अङ्क ८) मा VDIS Pay गर्नेले आयकर ऐन अन्तर्गतको known स्रोत देखाउन सकेको अवस्था छैन । तर देवेन्द्र वाग्लेले known source of income स्रोत देखाएर कर दाखिल गरेको छ । त्यसरी दाखिल गरेको कर र निजको कारोवारका बीचमा सार्थक सम्बन्ध देखिएपछि त्यसमा प्रश्न उठाउनु हुँदैन । त्यसको स्रोत खोज्न सकिन्छ, छानवीनको दायरामा पार्न सकिन्छ, तर वैध कारोवारबाट भएको आयलाई अनुमानका भरमा अन्यथा प्रमाणित गर्न खोजिनु दुराग्रहपूर्ण हुन्छ ।
- यदि देवेन्द्र वाग्लेले राजश्व छलेको भए सो सम्बन्धमा छुट्टै अनुसन्धान गरी कारवाही गर्न सकिन्छ । तर त्यसलाई भ्रष्टाचारको विषयवस्तु मानी जायज र वैध आयलाई इन्कार गर्न सकिँदैन ।
- देवेन्द्र वाग्लेको कारोवार यकीन गर्ने सम्बन्धमा सुनिरकुमार ढुंगेलबाट पेश गरिएको प्रतिवेदन आफैँमा पूर्ण छैन । सो प्रतिवेदनमा टिकेटिङ र होटलबाट आउने कमिशनलाई पूर्णतः समावेश

गरिएको छैन । टिकेटिङ व्यवसाय अन्तर्गत गरिएका कारोवारहरूका विभिन्न आयामहरूलाई प्रतिवेदनले सम्बोधन गरेको छैन ।

- अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगबाट विशेषज्ञका रूपमा नियुक्त चार्टर्ड एकाउण्टेण्ट सुनिरकुमार ढुंगेललाई भ्रष्टाचार प्रकृतिको विवादमा अनुसन्धान गर्ने योग्यता, तालिम र अनुभवका विषयमा अभियोजन पक्षले स्पष्ट गर्न नसकेको हुँदा निजको प्रतिवेदनलाई प्रमाणमा ग्रहण गर्न मिल्दैन ।
- कारोवारका विभिन्न प्रकृति र त्यसमा हुने भुक्तानीमध्ये अल्पाइन ट्राभल सर्भिस मार्फत भएको भिसा क्रेडिट कार्ड तर्फको भुक्तानीलाई मात्र कारोवार मानी आयको स्रोत मानिँदा पनि प्रतिवेदन अपूर्ण रहेको देखिएको छ ।
- विशेष अदालतमा देवेन्द्र वाग्लेको बयानको स.ज. ५ महत्वपूर्ण छ, त्यसमा निजको संस्थामार्फत भएका काम कारवाहीको सम्पूर्ण विवरण प्रस्तुत गरिएको छ, त्यसलाई सम्बोधन नगरेको सुनिरकुमार ढुंगेलको प्रतिवेदन अपूर्ण र पूर्वाग्रह प्रेरित समेत छ । किनभने एउटै संस्थाले काम गरेका विभिन्न एजेन्सीहरूमध्ये कुनैबाट कमिशन पाउने र कुनैबाट कमिशन नपाउने भन्ने हुँदैन ।
- सो प्रतिवेदन अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगको निर्देशनमा तयार पारिएको हो, जुन कुरा निज ढुंगेलले गरेको बकपत्रबाट पनि पुष्टि हुन्छ । त्यस्तो त्रुटिपूर्ण प्रतिवेदनका आधारमा आय कायम गरी भएको विशेष अदालतको फैसला स्वतः त्रुटिपूर्ण हुँदा उल्टी गरी प्रतिवादीहरूले अभियोग दावीबाट सफाई पाउनु पर्दछ ।

प्रस्तुत मुद्दामा आज निर्णय सुनाउने तारेख तोकिएकोमा सम्पूर्ण मिसिल अध्ययन गरी दुवैतर्फका विद्वान कानून व्यवसायीहरूले उठाउनु भएको बहस बुँदा समेतका आधारमा हेर्दा मुख्य रूपमा देहायका प्रश्नहरूको निरोपण गरी विशेष अदालत काठमाडौँको मिति २०६९।४।७ को फैसला मिले नमिलेको के रहेछ भन्ने सम्बन्धमा निर्णय दिनुपर्ने भएको छ :

- १) भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ को दफा २०(१) साविक भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०१७ को दफा १५ को निरन्तरता हो होइन ?
- २) निज देवेन्द्र वाग्लेले स्वयं आय घोषणा गर्ने (छक्क) व्यवस्थाअन्तर्गत आय घोषणा गरी कर बुझाएको अवस्थामा त्यसरी कर बुझाएको सम्पत्तिको स्रोतको वैधता अदालतबाट परीक्षण गर्न मिल्ने हुन्छ वा हुँदैन ?
- ३) प्रतिवादीमध्येका चिरञ्जिवी वाग्लेले अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग र विशेष अदालत काठमाडौंसमक्ष बयानका क्रममा आफ्नो आय भनी उल्लेख गरेको रकम र निजले वैधानिक स्रोतबाट प्राप्त गरेको भनी पेश गरेका कागजातहरूबाट देखिएको पारिश्रमिक लगायतको आयका बीचमा अन्तर रहेको अवस्थामा निजको वास्तविक आय निर्धारण गर्दा कुन कुरालाई आधार बनाउनु पर्ने हुन्छ ?
- ४) प्रतिवादीहरू मध्ये चिरञ्जिवी वाग्ले, शान्तादेवी वाग्ले र देवेन्द्र वाग्लेको नाममा रहेको जग्गाको विगो कायम गर्ने सन्दर्भमा लिखतमा उल्लेख भएको मूल्य वा प्रमुख जिल्ला अधिकारीको संयोजकत्वमा रहेको मूल्याङ्कन समितिले निर्धारण गरेको मूल्य मध्ये कुन मूल्यलाई आधार बनाई विगो कायम गर्नुपर्ने हो ?
- ५) प्रतिवादीमध्येकी शान्ता वाग्लेले अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगसमक्ष बयानका क्रममा कित्ता नं. ३१७ को जग्गा खरीद गरेको भनी उल्लेख गरेको तर सो जग्गा बक्सपत्रबाट प्राप्त गरेको भन्ने लिखतबाट देखिएको अवस्थामा त्यस्तो जग्गालाई बक्सपत्रबाट प्राप्त गरेको भनी निजी आर्जन अन्तर्गतको मानी बाहेक गर्न मिल्ने हुन्छ वा हुँदैन ?
- ६) प्रतिवादी मध्येका देवेन्द्र वाग्ले संलग्न रहेको व्यवसायबाट भएको कारोवार र निजको खुद आय निश्चित गर्ने सम्बन्धमा आधार बनाइएको सुनिरकुमार ढुंगेलद्वारा अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगसमक्ष प्रस्तुत गरिएको प्रतिवेदनले समग्र व्यवसायिक कारोवारसम्बन्धी तथ्यहरूलाई समेटेर विश्लेषण गरी निष्कर्षमा पुगेको अवस्था देखिन्छ वा देखिँदैन ? र निजको खुद आय के कति कायम हुने हुन्छ ?

- ७) प्रतिवादी मध्येका चिरञ्जिवी वाग्लेबाट भएको भनिएको गैरकानूनी रुपमा सम्पत्ति आर्जन गरी भ्रष्टाचार गरेको भन्ने कसूरमा प्रतिवादी देवेन्द्र वाग्लेको संलग्नता देखिन्छ वा देखिँदैन र निजलाई मतिथारको रुपमा लिन मिल्ने अवस्थाको विद्यमानता छ वा छैन ?

२. यिनै प्रश्नहरूको सन्दर्भमा प्रतिवादीको स्रोत खुलेको सम्पत्ति र स्रोत नखुलेको सम्पत्ति यकीन गर्ने आधारबाट निष्कर्ष निकाल्दै निर्णयमा पुग्नु पर्ने देखिन आउँछ। सर्वप्रथम, भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ को दफा २० को उपदफा (१) साविक भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०१७ को दफा १५ को निरन्तरता हो होइन ? भन्ने प्रश्नको निरूपण गरिनु पर्ने देखिन्छ। भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०१७ लाई भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ ले खारेज गरेको छ। मिति २०५९।३।५ देखि लागू भएको उक्त ऐनको दफा २० को उपदफा (१) मा रहेको कानूनी व्यवस्था र साविकको भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०१७ को दफा १५ मा रहेको कानूनी व्यवस्था देहायबमोजिम रहेको छ :

भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०१७ को दफा १५. अनुमानित कसूर :

यो ऐनअन्तर्गत सजाय हुने कुनै कसूरमा अभियोग लागेको राष्ट्रसेवकको साथमा रहेको निजको र निजको परिवारका सदस्यहरूको थाहा भएसम्मको आम्दानीको स्रोतको अनुपातमा नमिल्दो आर्थिक साधन वा सम्पत्ति भएको वा निजले त्यसरी नमिल्दो उच्च जीवनस्तर बनाएको वा अरु कसैलाई ठूलो दान दातव्य बक्स दिएको फेला परेमा निजले अदालतलाई त्यसको सन्तोषजनक हुने सवुद दिन सकेमा बाहेक गैरकानूनी रुपले रिसवत लिएको अनुमान गरिनेछ र केवल अनुमानको आधारमा कसूरदार ठहर्‍याई अदालतबाट फैसला भएको छ भन्दैमा सो फैसला बदर हुन सक्दैन।

भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ को दफा २०. गैरकानूनी रुपमा सम्पत्ति आर्जन गरेको मानिने:

- (१) प्रचलित कानूनबमोजिम सार्वजनिक पदधारण गरेको मानिने राष्ट्रसेवकले प्रचलित कानूनबमोजिम पेश गरेको सम्पत्ति विवरण अमिल्दो तथा अस्वाभाविक देखिन आएमा वा

निजले मनासिव कारण बिना अमिल्दो र अस्वाभाविक उच्च जीवनस्तर यापन गरेमा वा आफ्नो हैसियतभन्दा बढी कसैलाई दान, दातव्य, उपहार, सापटी, चन्दा वा बकस दिएको प्रमाणित भएमा त्यस्तो सम्पत्ति के कस्तो स्रोतबाट आर्जन गरेको हो भन्ने कुराको निजले प्रमाणित गर्नुपर्नेछ र नगरेमा त्यस्तो सम्पत्ति गैरकानूनी रूपमा आर्जन गरेको मानिनेछ ।

३. साविक ऐनलाई विस्थापित गर्ने हालको भ्रष्टाचार निवारण ऐनको दफा २० को उपदफा (१) ले गरेको व्यवस्था साविक ऐनको दफा १५ को व्यवस्था भन्दा सारभूत रूपमा नै फरक रहेको भन्ने प्रतिवादी पक्षको भनाई रहेको छ । कुनै पनि कानूनको व्याख्या गर्दा त्यसको उद्देश्यलाई पनि विचार पुऱ्याइनु पर्दछ भन्ने कुरालाई विर्सन मिल्दैन । वास्तवमा कानूनको व्याख्या भनेकै विधायिकी मनसाय अर्थात् सम्बन्धित विधायन निर्माणको आवश्यकता, त्यसको कारण र त्यसले ग्रहण गरेको उद्देश्य पत्ता लगाउनु हो । प्रस्तुत मुद्दाका सन्दर्भमा भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०१७ को खारेजी र भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ को प्रारम्भको उद्देश्य भनेको देशमा व्याप्त हुँदै गएको भ्रष्टाचारको जालोलाई तोड्ने र सुशासनयुक्त समाजको निर्माण गर्ने नै हो । यस कुरालाई भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ को प्रस्तावनाले पनि पुष्टि गर्दछ । उक्त ऐनको प्रस्तावनामा स्पष्ट रूपमा “सर्वसाधारणको सुख, शान्ति र आर्थिक हितको निमित्त समाजमा आर्थिक अनुशासन, नैतिकता र सदाचार कायम राख्न भ्रष्टाचार निवारणका सम्बन्धमा समायानुकूल कानूनी व्यवस्था गर्न वाञ्छनीय भएको” कुरा उल्लेख गरिएको छ । समाजमा आर्थिक अनुशासन, नैतिकता र सदाचार कायम राख्न समायानुकूल कानूनी व्यवस्थाको आवश्यकताबोध गरिएबाट नै तत्कालीन कानूनी व्यवस्थाले सो समस्यालाई सम्बोधन गर्न नसकेको भन्ने स्पष्ट हुन्छ । कुनै पनि नयाँ बन्ने कानूनले विगतका कमी कमजोरीलाई हटाउने उद्देश्य राखेको हुन्छ, विगतमा भएका अपराधजन्य क्रियालाई उन्मूलित दिने गरी सामान्यतया कानूनहरू बन्दैनन् । कानूनको व्याख्या गर्दा पनि यो पक्षलाई ध्यान दिनै पर्दछ ।

४. साविक ऐनको दफा १५ मा गरिएको अनुमानित कसूरसम्बन्धी व्यवस्था र वर्तमान ऐनको

दफा २० को उपदफा (१) ले गैरकानूनी रूपमा सम्पत्ति आर्जन गरेको मानिने व्यवस्थाको मूल मर्म भनेको ती दुबै कानूनी व्यवस्था राष्ट्रसेवकको आम्दानीको स्रोतको अनुपातमा निजसँग नमिल्दो आर्थिक साधन वा सम्पत्ति भएको वा नमिल्दो उच्च जीवनस्तर बनाएको वा अरु कसैलाई आफ्नो हैसियतभन्दा बढी दान, दातव्य, उपहार, सापटी, चन्दा वा बकस दिएको विषयसँग सम्बन्धित रहेको र त्यस्तो कार्यलाई कसूरका रूपमा परिभाषित गर्दै सजाय समेत तोकिएको र दुबैमा प्रमाण पुऱ्याउनु पर्ने भार प्रतिवादीमा नै राखिएको स्थितिमा साविक र हालका दुबै कानूनी व्यवस्थालाई तात्विक रूपमा फरक रहेको भनी अर्थ गर्न र मान्न मिल्ने अवस्था देखिँदैन ।

५. यस सम्बन्धमा यस अदालतको बृहत् पूर्ण इजलासबाट नेपाल सरकार वि. ईश्वरप्रसाद पोखरेल समेत भएको गैरकानूनी सम्पत्ति आर्जन गरी भ्रष्टाचार गरेको मुद्दा (नेकाप २०६६, अड्डा ८, नि.नं.८२००, पृष्ठ १२३५) मा पनि विस्तृत रूपमा विवेचना भैसकेको छ । जसमा “भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०१७ को दफा १५ मा अनुमानित कसूरसम्बन्धी व्यवस्था रहेको देखिन्छ भने भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ को दफा २० ले गैरकानूनी रूपमा सम्पत्ति आर्जन गरेको मानिने व्यवस्था गरेको पाइन्छ । यी दुबै कानूनी व्यवस्था राष्ट्रसेवकको आम्दानीको स्रोतको अनुपातमा निजसँग नमिल्दो आर्थिक साधन वा सम्पत्ति भएको वा नमिल्दो उच्च जीवनस्तर बनाएको वा अरु कसैलाई आफ्नो हैसियतभन्दा बढी दान, दातव्य, उपहार, सापटी, चन्दा वा बकस दिएको विषयसँग सम्बन्धित रहेको र विवादित दुबै कानूनी व्यवस्थाले आम्दानीको स्रोतको अनुपातमा नमिल्दो आर्थिक साधन वा सम्पत्ति राखेको वा आम्दानीको तुलनामा नमिल्दो उच्च जीवनस्तर बनाएको वा अरु कसैलाई ठूलो दान, दातव्य, उपहार, सापटी, चन्दा वा बकस दिएको कार्यलाई कसूरका रूपमा परिभाषित गरेको, दुबैका लागि सजाय समेत तोकिएको र प्रमाण पुऱ्याउनु पर्ने भार प्रतिवादीमा राखिएको स्थितिमा यी दुबैलाई एकै समान (Equal Footing) का होइनन् र पछिल्लो ऐनको दफा २०(१) को व्यवस्था पहिलो ऐनको दफा १५ को निरन्तरता होइन भनी भन्नु कानून व्याख्यासम्बन्धी सिद्धान्त तथा भ्रष्टाचार जस्ता कठोर दायित्वयुक्त कसूरका सम्बन्धमा अवलम्बन गरिँदै आएको

न्यायिक अभ्यास समेतले अनुमति प्रदान नगर्ने भन्ने समेतका आधारमा हालको भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ को दफा २०(१) को व्यवस्था साविक भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०१७ को दफा १५ को निरन्तरता हो” भनी व्याख्या भैसकेको सन्दर्भमा सो भन्दा फरक रूपमा यस इजलासबाट थप विवेचना र व्याख्या गर्ने आवश्यकता र अवस्था देखिएन। तसर्थ यस सम्बन्धमा प्रतिवादीहरूबाट लिइएको जिकीरसँग सहमत हुन सकििएन।

६. अब, दोस्रो प्रश्न अर्थात् निज देवेन्द्र वाग्लेले स्वयं आय घोषणा गर्ने (VDIS) व्यवस्था अन्तर्गत आय घोषणा गरी कर बुझाएको अवस्थामा त्यसरी कर बुझाएको सम्पत्तिको स्रोतको वैधता अदालतबाट परीक्षण गर्न मिल्ने हुन्छ वा हुँदैन ? भन्ने सम्बन्धमा हेर्दा प्रस्तुत मुद्दामा प्रतिवादीमध्येका देवेन्द्र वाग्लेले मिति २०५८।१।२६ र मिति २०५८।१०।३० मा समेत गरी जम्मा रु.३५,९२,४६०।- आयकर दाखिल गरेको भन्ने कुरामा विवाद छैन। त्यसरी कर बुझाएको अवस्थामा सोही कानूनी व्यवस्थाका आधारमा कुनै छानवीन नगरिने विश्वासमा परी आफूले आफ्नो आमदानी विवरण खुल्ने सबै कागजातहरू नष्ट गरिसकेको हुँदा सो सम्बन्धमा हाल आएर प्रश्न उठाउन नमिल्ने भन्ने समेतको जिकीर गरेको पाइन्छ। यस सम्बन्धमा विचार गर्दा प्रतिवादी देवेन्द्र वाग्लेले आयको स्वयं घोषणा गरी कर तिर्ने सम्बन्धमा आधार बनाएको कानूनी व्यवस्थालाई हेर्नुपर्ने हुन्छ। निजले आर्थिक ऐन, २०५८ लाई आधार बनाएर आयकर दाखिल गरेको भन्ने देखिन्छ। उक्त आर्थिक ऐन, २०५८ को दफा १० अन्तर्गतको अनुसूची ६ को दफा ४२(१) मा आयको स्वयंकर घोषणासम्बन्धी व्यवस्था गरिएको पाइन्छ। जस अनुसार - जस्तोसुकै स्रोतबाट प्राप्त गरेको आय भए पनि आयकर ऐन, २०३१ तथा साविकमा प्रचलित नेपाल कानूनबमोजिम आयकर लाग्ने २०५७ असार मसान्तसम्म आर्जन गरेको तर यस्तो आयमा लाग्ने कर नतिरेको व्यक्तिले २०५८ पुसभित्र यस्तो सम्पत्तिको २०५८ साउन १ मा रहेको मूल्यको १० प्रतिशतले स्वयं घोषणाद्वारा आयकर तिरेमा यस्तो सम्पत्तिको स्रोतको वारेमा कुनैपनि प्रयोजनका लागि छानवीन गरिने छैन। यसरी आर्थिक ऐनले आयकर प्रयोजनका लागि त्यस्तो व्यवस्था गरेको र त्यसरी

आयकर तिरेको अवस्थामा स्वयं घोषणा गरिएको सम्पत्तिको स्रोतको वारेमा कुनैपनि प्रयोजनका लागि छानवीन नगरिने भनिएको कुरालाई आधार बनाई आयकर बाहेक अन्य कुनै पनि प्रयोजनका लागि समेत सम्पत्तिको स्रोत खोज्न नसकिने गरी विस्तार गर्न सकिने हुँदैन। किनभने आर्थिक ऐन, २०५८ को उक्त कानूनी व्यवस्था कर व्यवस्थापनसँग मात्र सम्बन्धित छ। अन्य प्रयोजनसँग त्यसको सम्बन्ध छैन र हुन पनि सक्दैन। जहाँसम्म अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगले अनुसन्धान गर्ने सन्दर्भ आउँछ, उक्त आयोग संविधानअनुरूप गठित भएको र आयोगलाई संविधानद्वारा नै काम, कर्तव्य र अधिकार प्रदान गरिएको हुँदा अन्य सामान्य कानूनले संवैधानिक अंगको अधिकारक्षेत्रलाई संकुचित तुल्याउन सक्ने अवस्था पनि हुँदैन।

७. यस्तै विषय समावेश भएको पूर्व उद्धृत नेपाल सरकार वि. ईश्वरप्रसाद पोखरेल समेत भएको भ्रष्टाचार मुद्दामा यस अदालतको वृहत् पूर्ण इजलासबाट “भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०१७ र भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ दुबैले राष्ट्रसेवक बाहेकका अन्य व्यक्ति समेतलाई अनुसन्धानको दायराभित्र समाहित गरेको परिप्रेक्ष्यमा राष्ट्रसेवक बाहेकका अन्य व्यक्तिले VDIS कार्यक्रममार्फत आयको स्वयं घोषणा गरी कर समेत तिरी सकेपछि निजलाई अन्य प्रचलित कानूनबमोजिम सम्पत्तिको स्रोत खुलाउनु पर्ने वाध्यता नहुने भनी उन्मुक्ति दिनु पर्ने कुनै आधार र कारण देखिँदैन। तसर्थ प्रस्तुत मुद्दाका मुख्य प्रतिवादी ईश्वरप्रसाद पोखरेलकी एकाघरकी श्रीमती उषा पोखरेलले VDIS कार्यक्रम मार्फत आयको स्वयं घोषणा गरी कर तिरेकै आधारमा निजलाई प्रस्तुत मुद्दामा प्रतिवादी बनाउन वा निजको नाममा रहेको सम्पत्तिको स्रोत खोज्न वा निजलाई समेत छानवीनको दायरामा ल्याउन नमिल्ने भनी सम्झन र मान्न मिल्ने अवस्था नदेखिने” भनी सिद्धान्त कायम भैसकेको छ भने त्यस अघि नै आर्थिक ऐन, २०५८ को दफा १० अन्तर्गतको अनुसूची ६ को दफा ४२ को उपदफा (१) र (३) को व्यवस्थालाई संविधानसँग बाझिएको भनी निवेदक जनहित संरक्षण मञ्चका तर्फबाट अधिकारप्राप्त अधिवक्ता प्रकाशमणि शर्मा समेत विरुद्ध मन्त्रपरिषद् सचिवालय समेत भएको संवत् २०५९ सालको रिट नं. ८४ को रिट निवेदनमा

यस अदालतको विशेष इजलासबाट मिति २०६०।२।१ मा “VDIS सम्बन्धी यस्तो खालको नीतिगत व्यवस्थाबाट संविधानको धारा ९८(१) अनुसारको अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगको अधिकारलाई संकुचित र नियन्त्रित गरेको भन्नु नसकिने” भनी व्याख्या भैसकेको देखिन्छ।

८. उल्लिखित व्याख्याभन्दा पनि अझ फरक रूपमा अधिवक्ता कमलेश द्विवेदीको मुद्दा (०६५-WS-००१९) मा यस अदालतको विशेष इजलासबाट मिति २०६७।४।२७ मा २०६५।६।३ को नेपाल राजपत्रमा प्रकाशित सूचनाको दफा ३४ को व्यवस्थाले आपराधिक वा गैरकानूनी रूपबाट आर्जन गरी उक्त आदेशबमोजिम स्वयं घोषणा गरी राज्यलाई कर तिरीएको सम्पत्तिको स्रोतका बारेमा बुझ्न र सजाय गर्नबाटै रोक लगाएको देखिएको भन्ने समेतका आधारमा दफा ३४ मा उल्लिखित जुनसुकै स्रोतबाट आर्जन गरेको सम्पत्तिको स्रोत बारेमा छानबीन गर्न नपाउने, त्यस सम्बन्धी कागजातहरू गोप्य रहने, कुनै पनि निकायले हेर्न वा प्रमाणमा लिन नपाउने एवं ती कागजातको आधारमा घोषकउपर कुनै पनि ऐनबमोजिम मुद्दा चलाउन र सजाय गर्न सकिने छैन भन्ने व्यवस्थालाई बदर हुने ठहर्‍याएको छ।

९. यस अदालतबाट प्रतिपादित उल्लिखित सिद्धान्तहरूको परिप्रेक्ष्यमा पनि आयकर बुझाएको भन्ने मात्र आधारमा प्रतिवादीमध्येका देवेन्द्र वाग्लेको सम्पत्तिको स्रोतको वैधानिकताका सम्बन्धमा छानबीन वा परीक्षण गर्न नमिल्ने भन्ने अवस्था देखिएन। तसर्थ सो तर्फको प्रतिवादीहरूको जिकीरसँग पनि सहमत हुन सकिएन।

१०. प्रतिवादी चिरञ्जिवी वाग्लेले विशेष अदालतबाट आफ्नो वैध आयलाई समेत गणना नगरिएको भनी जिकीर लिएको सन्दर्भमा प्रतिवादीमध्येका चिरञ्जिवी वाग्लेले अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग र विशेष अदालत काठमाडौं समक्ष बयानका क्रममा आफ्नो आय भनी उल्लेख गरेको रकम र निजले वैधानिक स्रोतबाट प्राप्त गरेको भनी पेश गरेका कागजातहरूबाट देखिएको पारिश्रमिक लगायतको आयका बीचमा अन्तर रहेको अवस्थामा निजको वास्तविक आय निर्धारण गर्दा कुन कुरालाई आधार बनाउनु पर्ने हुन्छ? भन्ने प्रश्न उठ्नु स्वाभाविक

छ। स्रोतर्फ विचार गर्दा विशेष अदालत काठमाडौंले स्वयं प्रतिवादी चिरञ्जिवी वाग्लेकै बयानबाट निजको पारिश्रमिक तथा भत्ता समेतको बचत रु.६,६६,९११।५२ मात्र हो भन्ने देखिन आएको र अभियोगपत्रमा स्रोत नखुलेको भनी दावी लिएका सम्पत्तिमा आफ्नो पारिश्रमिक भत्ता लगायतका स्रोतबाट आर्जित रकम परेको छ, भनी प्रतिवादीले जिकीर लिन नसकेको हुँदा त्यस विषयमा प्रवेश गरी अदालतले निरूपण गर्न नमिल्ने निष्कर्ष निकालेको देखिन्छ। प्रतिवादी चिरञ्जिवी वाग्लेले यस अदालतसमक्ष पुनरावेदन गर्दा आफूले १० वर्षभन्दा बढी समय सांसद तथा मन्त्री पदमा रहँदा तलव भत्ता रु.५६,९१,२५१।८५ प्राप्त गरेको भनी पेश गरेको विवरणका सम्बन्धमा विशेष अदालतले सम्बन्धित निकायसँग बुझी आय यकीन गर्नुपर्नेमा बैंकमा रहेको रु.६,६६,९११।५२ लाई मात्र आय मानी गरेको फैसला त्रुटिपूर्ण छ, भनी जिकीर लिएको पाइन्छ। तर, प्रतिवादी चिरञ्जिवी वाग्ले स्वयंले अदालतसमक्ष गरेको बयान (स.ज. ४ र ६) मा स्पष्ट रूपमा आफ्नो पारिश्रमिक, भत्ता, वैदेशिक भ्रमणबाट पाएको रकम नेपाल बैंक लि. र नेपाल इन्भेष्टमेन्ट बैंकमा ६ लाख राखेको छ, अरु सबै सम्पत्ति छोरा देवेन्द्रको आर्जनको सम्पत्ति हो, आफ्ना नाममा रहेको गाडी समेत देवेन्द्रको व्यापारको आर्जनबाट जोडिएको हो भनी लेखाएको र यस अदालतसमक्ष गरेको पुनरावेदनमा पनि आफ्नो पारिश्रमिक लगायतको स्रोतबाट प्राप्त आय निज तथा परिवारका सदस्यका नामको सम्पत्तिमध्ये के कुन सम्पत्तिमा परेको छ, भनी खुलाउन सकेको पाइँदैन।

११. बहसका क्रममा समेत इजलासबाट पटक पटक सो सम्बन्धमा स्पष्ट गर्न आग्रह गर्दा प्रतिवादीतर्फका विद्वान कानून व्यवसायीले प्रतिवादी चिरञ्जिवी वाग्लेका नामको बैंक खातामा रहेको रु.६,६६,९११।५२ बाहेकको अन्य चल अचल सम्पत्तिको स्रोतका रूपमा निजको पारिश्रमिक लगायतको यति रकम परेको छ, भनी खुलाउन सक्नु भएन। आफ्नो नाममा रहेको बैंक मौज्जात बाहेक आफ्नो तथा परिवारका अन्य सदस्यको नाममा रहेको सम्पूर्ण सम्पत्तिको स्रोत भनेको छोरा देवेन्द्र वाग्लेको व्यवसायबाट आर्जित रकम नै हो भनी पटक पटक उल्लेख गरेको अवस्थामा आफ्नो अन्य आय पनि रहेको भनी जिकीर लिँदैमा त्यसलाई कुन सम्पत्तिको

स्रोत मान्ने भन्ने प्रश्न उठ्नु स्वाभाविक हुन्छ। तर यो प्रश्नको सन्तोषजनक र वस्तुपरक जवाफ प्रतिवादी स्वयंले दिन नसकेको र देवेन्द्र वाग्लेले पनि आफ्नो तथा परिवारका अन्य सदस्यको नाममा रहेको चल अचल सम्पत्तिलाई आफ्नो आयस्रोतसँग अन्योन्याश्रित गराई बयान गरेको (स.ज. ६ मा) हुँदा अदालतले अन्यथा व्याख्या गरी निज चिरञ्जीवी वाग्लेको थप आय कायम गर्न र त्यसलाई अमुक सम्पत्तिको स्रोतका रूपमा मान्यता दिन मिल्ने देखिएन।

१२. यदि निजको वैध आय अर्थात् पारिश्रमिक, भत्ता लगायतबाट भएको आम्दानी रु.५६,९९,२५१।८५ रहेको अवस्था थियो भने निजले आफ्नै पत्नी शान्तादेवी वाग्लेका नाममा रहेको घर जग्गा र आफूले सुविधामा खरीद गरेको गाडी समेत छोरा देवेन्द्र वाग्लेको व्यवसायबाट भएको आयबाट खरीद गरेको भनी जिकीर लिने थिएनन् भनी स्वाभाविक अनुमान गर्न सकिन्छ। परन्तु निज चिरञ्जीवी वाग्लेले बयानका क्रममा आफ्नो नाममा बैंकमा रहेको रकमलाई मात्र आफ्नो पारिश्रमिक, भत्ता लगायतको रकम मानेतापनि निज २०४८ सालदेखि निरन्तर रूपमा सांसद पदमा बहाल रही विच विचमा मन्त्रीको जिम्मेवारी समेत वहन गरेको र पटक पटक विदेश भ्रमणमा समेत गएको भन्ने कुरामा विवाद छैन। त्यसरी नियमित रूपमा पारिश्रमिक लगायतको सुविधा पाउने पदमा रहेका व्यक्तिले घरायसी आवश्यकताका आधारमा घरायसी सामानहरू जोड्दै जाने स्वाभाविक संभावनालाई नकार्न सकिँदैन। बैंकमा जम्मा भएको बाहेकको रकम त्यस्तै घरायसी सामग्रीहरू, परिवारको दैनिक जीविकोपार्जन र अन्य भैपरी आउने खर्चमा समेत प्रयोग भएको हुनसक्ने सम्भावनालाई पनि इन्कार गर्न मिल्दैन। तसर्थ निज चिरञ्जीवी वाग्लेले आफ्नो पारिश्रमिक लगायतको स्रोतबाट आर्जित रकमका सम्बन्धमा निजको नाममा बैंकमा रहेको रकम बाहेक घरको आन्तरिक साजसज्जा र फर्निचर बाहेकको अन्य सम्पत्तिसँग जोडेर त्यसलाई छुट्टै अस्तित्व प्रदान गर्न मिल्ने आधार देखिन आएन।

१३. प्रतिवादीहरू मध्ये चिरञ्जीवी वाग्ले, शान्ता वाग्ले र देवेन्द्र वाग्लेको नाममा रहेको जग्गाको विगो कायम गर्ने सन्दर्भमा लिखतमा उल्लेख भएको मूल्य वा प्रमुख जिल्ला अधिकारीको संयोजकत्वमा

रहेको मूल्याङ्कन समितिले निर्धारण गरेको मूल्यमध्ये कुन मूल्यलाई आधार बनाई विगो कायम गर्नुपर्ने हो ? भन्ने सम्बन्धमा विचार गर्दा वादी पक्षको पुनरावेदनमा मुख्यतः अनुसन्धान गर्दा कायम भएको मूल्यकै आधारमा निजको वर्तमान आर्थिक हैसियत तुलना गरी अस्वाभाविक आर्जन हो वा होइन भनी यकीन गर्नुपर्ने, लिखतको मूल्यलाई सम्पत्तिको मूल्य मान्न नमिल्ने भनी जिकीर लिइएको देखिन्छ। अभियोगपत्रसाथ प्रस्तुत गरिएको विवरणअनुसार शान्तादेवी वाग्ले र देवेन्द्र वाग्लेका नाममा काठमाडौं र चितवन जिल्लामा रहेका जग्गाहरूको कूल मूल्य रु.१,१९,५०,०००।- कायम गरिएको देखिन्छ। त्यसरी मूल्य कायम गर्दा काठमाडौंको हकमा काठमाडौंका प्रमुख जिल्ला अधिकारी र चितवनको हकमा त्यहाँका प्रमुख जिल्ला अधिकारीको अध्यक्षतामा गठित मूल्याङ्कन समितिको मूल्याङ्कन मुचुल्कालाई आधार बनाइएको छ। विशेष अदालतले पारित लिखतका आधारमा जग्गाको जम्मा मूल्य रु.६७,८२,८६९।- मात्र विगो कायम गरेको छ। यसै सन्दर्भमा प्रतिवादी देवेन्द्र वाग्लेले यस अदालतसमक्ष मिति २०६७।५।१९ मा प्रमाण बुझी पाऊँ भन्ने व्यहोराको निवेदन साथ पेश गरेको अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगले अमिल्दो तथा अस्वाभाविक जीवन यापन सम्बन्धमा अवलम्बन गरेका सामान्य मान्यताहरू (General Norms) लाई समेत इजलासबाट अध्ययन गरिएको थियो। सो Norms मा जग्गा जमिनको खरीद/विक्रीको मूल्य सम्बन्धमा अन्य प्रमाण कागजले अन्यथा प्रमाणित भएमा बाहेक रजिष्ट्रेशन पारित लिखत मूल्यलाई नै जग्गा जमिनको खरीद/विक्रीको मूल्य मानिने कुरा उल्लेख भएको सन्दर्भमा विशेष अदालतबाट सो Norms भन्दा फरक रूपमा मूल्याङ्कन गरेको भन्ने पनि देखिँदैन। उक्त Norms आयोगको मिति २०६०।१०।१९ को निर्णयबाट विकसित गरिएको देखिँदा त्यस अघि नै दायर भएको प्रस्तुत मुद्दामा आकर्षित हुने अवस्था पनि छैन। जग्गा जमिनको मूल्य समयक्रममा परिवर्तन हुनु स्वाभाविकै देखिन्छ। जहाँसम्म विवादित कित्ता जग्गाहरूको मूल्य र त्यसको स्रोतको पहिचान गर्ने सन्दर्भ आउँछ, त्यो स्वभावतः खरीद वा प्राप्त गरिएको समयको मूल्यमा आधारित हुनुपर्दछ। किनभने प्रमुख जिल्ला अधिकारीको अध्यक्षतामा गठित मूल्याङ्कन समितिले हालको बजार

मूल्य समेतलाई आधार मानी मूल्य कायम गर्ने हुँदा खरीद/विक्रीको समयको मूल्यलाई त्यसले समेट्न सक्दैन ।

१४. विवादित जग्गाहरू २०५० सालदेखि २०५८ सालसम्म विभिन्न मितिमा खरीद गरिएको भन्ने कुरा अभियोगपत्रमा उल्लेख भएको विवरणबाटै देखिन आउँछ । २०५० सालमा खरीद गरिएको जग्गाको बजार मूल्य २०५९ सालमा स्वभावतः बढी नै हुन्छ, तर २०५० सालमा खरीद गरिलिने व्यक्तिले त्यही समयमा प्रचलित मूल्य हाली जग्गा खरीद गरिलिएको थियो भनी स्वाभाविक अनुमान गर्न सकिन्छ । वादी पक्षबाट मूल्याङ्कन समितिको मूल्याङ्कन मुचुल्कालाई आधार मानी जग्गाको मूल्याङ्कन प्रस्तुत गरेतापनि लिखत मूल्यलाई अन्यथा हो भनी पुष्टि गर्ने प्रयत्न कहिले गर्नु गरेको पाईदैन । आधिकारिक निकायमा रीतपूर्वक रजिष्ट्रेशन दस्तूर समेत बुझाई पारित गरी लिएको लिखतलाई अप्रमाणित दावीकै भरमा अन्यथा संज्ञा दिन पनि मिल्दैन । तसर्थ लिखत मूल्यलाई आधार मानी शान्तादेवी वाग्ले नामका काठमाडौं महानगरपालिका वडा नं. ७ स्थित कित्ता नं. ४४४, ४४२, ४०८, ४४१, ४४३, ३१७ र देवेन्द्र वाग्ले नामका काठमाडौं महानगरपालिका वडा नं. २९ स्थित कित्ता नं. १६४८, २१७२, २१७३ (कित्ता नं. २१७२ र २१७३ को हकमा देवेन्द्र वाग्लेको हिस्साको मात्र) तथा चितवन जुटपानी ५क स्थित कित्ता नं. ३०७, ३०६, ४४५, २५०, चितवन खैरहनी ८क स्थित कित्ता नं. ७१८ ऐ.७ग स्थित कित्ता नं. ४७३, ४७०, चितवन पञ्चकन्या ८क स्थित कित्ता नं. ८४१, ८४३, ८४५, ८४७, ८४९, ८५१ र ६६५ का जग्गाहरूको लिखत मूल्यका आधारमा जम्मा मूल्य रु.६७,८२,८६९।- विगो कायम गरेको विशेष अदालतको फैसला सो हदसम्म मिलेकै देखिन आयो ।

१५. प्रतिवादी मध्येकी शान्ता वाग्लेले अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगसमक्ष बयानका क्रममा कित्ता नं. ३१७ को जग्गा खरीद गरेको भनी उल्लेख गरेको तर सो जग्गा वकसपत्रबाट प्राप्त गरेको भन्ने लिखतबाट देखिएको अवस्थामा त्यस्तो जग्गालाई वकसपत्रबाट प्राप्त गरेको भनी निजी आर्जन अन्तर्गतको मानी बाहेक गर्न मिल्ने हुन्छ वा हुँदैन ? भन्ने प्रश्नमा विचार गर्दा प्रतिवादीहरूले कि.नं. ३१७ को जग्गा

प्रतिवादी शान्ता देवी वाग्लेले वकसपत्रबाट पाएको अवस्थामा त्यसलाई मान्यता नदिने गरी भएको विशेष अदालतको फैसला त्रुटिपूर्ण रहेको छ भनी जिकीर लिएको पाइन्छ । उक्त कित्ता नं. ३१७ को जग्गा वकसपत्रको लिखतबाट प्राप्त भएको भन्ने कुरामा विवाद छैन । दाता हरिवहादुर थापा रहेको मिति २०५०।८।२३ को पारित वकसपत्र लिखतको कैफियत व्यहोरामा तपाईं शान्तादेवीले मलाई परी आएको काम काजमा मद्दत गर्नु भएको हुनाले रिभाएवापत उक्त जग्गा हा.व. गरिदिउँ भनी लेखिएको पाइन्छ । विशेष अदालतले मुख्य रूपमा प्रतिवादी चिरञ्जिवी वाग्ले र देवेन्द्र वाग्लेको बयानमा शान्तादेवी र देवेन्द्र वाग्लेको नाममा रहेका सबै सम्पत्तिलाई देवेन्द्र वाग्लेको आयसँग जोडिएको हुँदा सो जग्गा समेत रकम लिनु दिनु गरी खरीद गरिएको भन्ने निष्कर्ष निकालेको पाइन्छ । प्रतिवादी शान्तादेवी स्वयंले अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगसमक्ष बयान गर्दा स.ज. ४ मा करिब १ रोपनी ७ पैसा जग्गा मध्ये ७ आना जति २०५०/०५१ तिर खरीद गरेको हुनसक्छ । त्यसपछि बाँकी जग्गाहरू क्रमशः पछिपछि खरीद गरेको हुन सक्छ । उक्त जग्गा खरीद गर्दा सबै रकम छोराले नै दिएको हो । के कति रकमबाट खरीद गरेको हो, थाहा भएन भनी उल्लेख गरेको अवस्था छ । निजले विशेष अदालतसमक्ष बयान गर्दा स.ज. ५ मा उक्त कित्ता नं. ३१७ को जग्गा वकसपत्रबाट प्राप्त गरेको भनी जिकीर लिएको भएतापनि प्रतिवादी चिरञ्जिवी वाग्लेको बयानको स.ज. ४ मा र देवेन्द्र वाग्लेको बयानको स.ज. ६ मा सो समेतको जग्गा देवेन्द्र वाग्लेको व्यवसायबाट कमाएको रकमबाट खरीद गरेको भनी उल्लेख गरेको देखिन्छ । त्यसरी आफू र आफ्ना एकाघरका परिवारका अन्य सदस्य समेतले खरीद गरेको भनी स्वीकार गरेको र दाता हरिवहादुर थापासँगको नाता सम्बन्ध एवं रिभाएको विषय आफैमा अस्पष्ट र दुविधाजनक रहेको स्थितिमा लिखतमा वकसपत्र उल्लेख भएकै भरमा त्यसलाई रकम खर्च नगरी प्राप्त भएको सम्पत्ति मानी प्रस्तुत मुद्दाको परिधिबाट बाहेक गर्न मिल्ने देखिएन । तसर्थ शान्तादेवी वाग्लेको नाममा रहेको कित्ता नं. ३१७ को उक्त जग्गालाई समेत समावेश गरी विगो कायम गरेको विशेष अदालतको फैसला सो हदसम्म मनासिव नै देखियो ।

१६. प्रस्तुत मुद्दामा प्रतिवादीमध्येका देवेन्द्र वाग्ले संलग्न रहेको व्यवसायबाट भएको कारोवार र निजको खुद आय निश्चित गर्ने सम्बन्धमा आधार बनाइएको सुनिरकुमार हुंगेलद्वारा अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगसमक्ष प्रस्तुत गरिएको प्रतिवेदनले समग्र व्यवसायिक कारोवारसम्बन्धी तथ्यहरूलाई समेटेर विश्लेषण गरी निष्कर्षमा पुगेको अवस्था देखिन्छ वा देखिँदैन ? र निजको खुद आय के कति कायम हुने हुन्छ ? भन्ने प्रश्न उपस्थित हुन आएको छ । सो सम्बन्धमा हेर्दा प्रस्तुत मुद्दाका प्रतिवादी चिरञ्जीवी वाग्लेले आफू उपरको भ्रष्टाचारको अभियोगबाट बच्नका लागि आफू र आफ्नो परिवारका सदस्यका नाममा रहेको चल अचल सम्पत्तिको स्रोतका रूपमा आफ्नो छोरा देवेन्द्र वाग्लेद्वारा सञ्चालित व्यवसायको आम्दानीलाई देखाएको भन्ने आधारमा अभियोजन पक्षद्वारा प्रतिवादी मध्येका देवेन्द्र वाग्ले संलग्न रहेको व्यवसाय र त्यसबाट भएको खुद आयको निर्धारणका लागि अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग ऐन, २०४८ को दफा २१ अनुसार विशेषज्ञ समेतको सहयोग लिइएको भन्ने कुरा अभियोगपत्रबाट देखिन आउँछ । अभियोगपत्रमा उल्लेख गरिए अनुसार त्यस्तो विशेषज्ञ सेवा प्रदान गर्ने चार्टर्ड एकाउन्टेन्ट सुनिरकुमार हुंगेलले पेश गरेको प्रतिवेदनमा देवेन्द्र वाग्लेको व्यवसायिक फर्मका रूपमा रहेको नेपाल भिजन ट्रेक्स एण्ड एक्सपिडिसन प्रा.लि.ले म्याग्निफिसेन्ट ट्राभल्स एण्ड टुर्स प्रा.लि., हिमाल रेइजन प्रा.लि. र अल्पाइन ट्राभल्स सर्भिस प्रा.लि.सँग गरेको कारोवारलाई प्रमुख रूपमा आधार बनाइएको देखिन्छ । निज देवेन्द्र वाग्लेको व्यवसाय र त्यसको कारोवार यकीन गर्ने सम्बन्धमा देहायका कागजातहरूको अध्ययन गरिएको भनी प्रतिवेदनमा सूची समेत प्रस्तुत गरिएको छ :

१. देवेन्द्र वाग्लेले पेश गर्नु भएको म्याग्निफिसेन्ट ट्राभल एण्ड टुर्स प्रा.लि. ठमेल एवम् हिमाल रेइजन प्रा.लि. (ट्राभल एण्ड टुर्स) सँग नेपाल भिजन ट्रेक्स एण्ड एक्सपिडिसन प्रा.लि. ले गरेको कारोवारहरूको बिल भौचर तथा अन्य कागजातहरू ।
२. १ नं. बुँदाको बिल भौचरहरूसँग सम्बन्धित खातावही तथा खाताको विवरण (Account Statement) ।

३. नेपाल भिजन ट्रेक्स एण्ड एक्सपिडिसनले अल्पाइन ट्राभल सर्भिस प्रा.लि. दरबारमार्गसँग विदेशी पर्यटकहरूले क्रेडिट कार्डमार्फत भुक्तानी गरेको कारोवारहरूको विवरण (Account Statement) ।
४. ३ नं. बुँदासँग सम्बन्धित बिल भौचरहरू एवं खातावही ।
५. नेपाल भिजन ट्रेक्स एण्ड एक्सपिडिसन प्रा.लि.ले आफ्नो कारोवार अवधिमा आर्जन गरेको विदेशी मुद्दाको विवरणसम्बन्धी नेपाल राष्ट्र बैंक एवम् पर्यटन उद्योग महाशाखाको अभिलेख ।
६. नेपाल भिजन ट्रेक्स एण्ड एक्सपिडिसन प्रा.लि.को बैंक खाताहरूको विवरण (Bank Statement) ।
७. नेपाल भिजन ट्रेक्स एण्ड एक्सपिडिसन प्रा.लि.ले गरेको कारोवार एवम् आर्जन गरेको कमिशन आम्दानीको सम्बन्धित म्याग्निफिसेन्ट ट्राभल्स एण्ड टुर्स प्रा.लि. र हिमाल रेइजन प्रा.लि. (ट्राभल एण्ड टुर्स) ले उपलब्ध गराएको आधिकारिक पत्र ।
८. नेपाल भिजन ट्रेक्स एण्ड एक्सपिडिसन प्रा.लि.ले अल्पाइन ट्राभल सर्भिस प्रा.लि. दरबारमार्गसँग क्रेडिट कार्डमार्फत गरेको जम्मा कारोवार प्रमाणित गर्ने आधिकारिक पत्र ।
९. नेपाल भिजन ट्रेक्स एण्ड एक्सपिडिसन प्रा.लि.ले मिति २८/१२/१९९८ देखि २७/१०/२००० सम्म जम्मा ७९० विदेशी पर्यटकहरूलाई पदयात्रामा पठाएको विवरणको अध्यागमन विभागले प्रमाणित गरेको प्रतिलिपिमा विदेशी पर्यटकहरूले पदयात्रा गरेबापत श्री ५ को सरकारलाई तिरेको अनुमति शुल्क र सोको बिल नं. उल्लेख भएको कागजात ।
१०. कम्पनी रजिष्ट्रारको कार्यालयमा कम्पनी दर्ता गर्दा नेपाल भिजन ट्रेक्स एण्ड एक्सपिडिसन प्रा.लि.को शेयर संरचना र शेयर होल्डरहरूको शेयर हिस्सा कायम रहेको कागजात ।

१७. यसरी विभिन्न कागजातहरूको अध्ययन, छानबीन र अनुसन्धानको क्रममा निज देवेन्द्र वाग्ले संलग्न रहेको नेपाल भिजनको व्यावसायिक कारोवार यकीन गर्ने सिलसिलामा म्याग्निफिसेन्ट ट्राभल एण्ड टुर्स प्रा.लि., हिमाल रेइजन प्रा.लि. र अल्पाइन ट्राभल सर्भिस प्रा.लि.सँगको कारोवारलाई नै आधार बनाइएको

देखिन्छ। सो प्रतिवेदनको प्रकरण (क) मा देवेन्द्र वाग्ले संलग्न रहेको नेपाल भिजन ट्रेक्स एण्ड एक्सपिडिसन प्रा.लि.ले टिकेटिङ कारोवारमा गरेको ट्राभल एजेन्सीसँगको कूल कारोवार र कूल आमदानी (Gross Income) का बारेमा र प्रकरण (ख) मा देवेन्द्र वाग्ले संलग्न रहेको नेपाल भिजन ट्रेक्स एण्ड एक्सपिडिसन प्रा.लि.ले क्रेडिट कार्ड मार्फत अल्पाइन ट्राभल सर्भिस प्रा.लि.दरबारमार्गसँग गरेको कूल कारोवारका बारेमा उल्लेख गरिएको पाइन्छ। सो मध्ये प्रकरण (क) मा नेपाल भिजनले गरेको टिकेटिङ कारोवार र सो बाट भएको कूल आमदानीको विवरण प्रस्तुत गर्दै म्याग्निफिसेन्ट ट्राभल एण्ड टुर्स प्रा.लि. र हिमाल रेइजन प्रा.लि. सँगको कारोवारलाई उल्लेख गरिएको छ। प्रतिवेदनमा म्याग्निफिसेन्ट ट्राभल एण्ड टुर्स प्रा.लि. ठमेलसँगको १९९९ नोभेम्बर २७ देखि २००२ अक्टोबर ३० सम्मको कारोवार भनी रु.९५,३८,१४१।२० (अमेरिकी डलर १,०५,४३३।९७ र नेपाली मुद्रा रु.१८,८६,७९८ समेत) को कारोवार प्रस्तुत गर्दै सो बापत जम्मा रु.१८,९६,७११।४५ कमिशन आमदानी भएको व्यहोरा उल्लेख गरिएको छ। त्यसैगरी हिमाल रेइजन प्रा.लि. (ट्राभल एण्ड टुर्स) ठमेलसँगको २००० अक्टोबर १२ देखि २००२ मे १९ सम्मको कारोवार भनी रु.१,००,०३,७०३।५५ (अमेरिकी डलर १,२०,२२६।८५ र नेपाली मुद्रा रु.१२,७८,८४१।०५ समेत) को कारोवार प्रस्तुत गर्दै सो बापत जम्मा रु.१४,००,९१९।१३ कमिशन आमदानी भएको व्यहोरा उल्लेख गरिएको छ। यसरी दुवै ट्राभल एजेन्सीसँगको कूल कारोवार रु.१,९५,४१,८४४।७५ भै सो बापत जम्मा रु.३२,९७,६३०।५८ कमिशन आमदानी भएको भन्ने तथ्य प्रतिवेदनबाट देखिन आएको छ। यो तथ्यलाई प्रतिवेदनको बुँदा नं. २ ले पनि पुष्टि गरेको छ। प्रतिवेदनको बुँदा नं. २ मा “निज देवेन्द्र वाग्लेले पेश गरेको नेपाल भिजन ट्रेक्स एण्ड एक्सपिडिसन प्रा.लि.ले म्याग्निफिसियन्ट ट्राभल एण्ड टुर्स प्रा.लि.एवं हिमाल रेइजन प्रा.लि.(ट्राभल एण्ड टुर्स) सँग गरेको टिकेटिङ व्यवसायसँग सम्बन्धित अभिलेखहरू सोही अभिलेखसँग सम्बन्धित ट्राभल एजेन्सीमा गई जाँच गर्दा सही भएको पाइयो” भनिएबाट नेपाल भिजनले ती ट्राभल एजेन्सीसँग गरेको टिकेटिङ व्यवसाय र सो बापत प्राप्त भएको आयका सम्बन्धमा कुनै दुविधाको स्थिति देखिँदैन।

त्यसलाई प्रतिवेदनले समेत मान्यता प्रदान गरेको र प्रतिवादी पक्षबाट सप्रमाण अन्यथा दावी लिन नसकेको अवस्था हुँदा त्यसमा थप विवेचना गर्नुपर्ने आवश्यकता देखिएन।

१८. साथै प्रतिवेदनको प्रकरण (ख) मा नेपाल भिजनको ट्रेकिङ व्यवसाय तर्फको कारोवारलाई निज देवेन्द्र वाग्ले संलग्न रहेको नेपाल भिजन ट्रेक्स एण्ड एक्सपिडिसन प्रा.लि.ले क्रेडिट कार्डमार्फत अल्पाइन ट्राभल सर्भिस प्रा.लि.दरबारमार्गसँग गरेको कूल कारोवार शीर्षक अन्तर्गत प्रस्तुत गरिएको छ। सोअनुसार अल्पाइन ट्राभल सर्भिसले गरेको कूल भुक्तानी भनी अमेरिकी डलर ४,२९,३०७।९३ र नेपाली मुद्रा रु.७६,१३,५१५।०९ उल्लेख गरिएको छ। सोही रकमको विस्तृत विवरण प्रस्तुत गर्दै तालिकामा नेपाल भिजनको अनुरोधमा अन्य ट्राभल एजेन्सी, होटल आदिलाई गएको भुक्तानी भनी अमेरिकी डलर ३,१५,३९७।१५ र नेपाली मुद्रा रु.६,९५,५९८।७८ उल्लेख गरिएको छ। त्यसैगरी नेपाल भिजन आफैले भुक्तानी प्राप्त गरेको रकम भनी अमेरिकी डलर १,१३,९१०।७८ र नेपाली मुद्रा रु.६९,१७,९६१।२३ उल्लेख गरिएको छ। यसरी नेपाल भिजनको अनुरोधमा भुक्तानी भएको भनिएको र नेपाल भिजनले प्राप्त गरेको भनिएको रकमको योग नै अल्पाइन ट्राभल सर्भिसले गरेको कूल भुक्तानीमा नेपाल भिजनको संलग्नता रहेको कारोवार हो भन्ने तथ्यलाई स्वीकार्नु पर्ने हुन्छ।

१९. उल्लिखित तथ्यबाट अल्पाइन ट्राभल सर्भिसले गरेको कूल भुक्तानी भन्नु नै नेपाल भिजन स्वयंले प्राप्त गरेको र नेपाल भिजनको अनुरोधमा भुक्तानी भएको रकम हो भन्ने देखिन्छ। जसबाट अल्पाइन ट्राभल सर्भिसले गरेको कूल भुक्तानी निज देवेन्द्र वाग्ले संलग्न रहेको नेपाल भिजनले अल्पाइन ट्राभल सर्भिससँग गरेको कूल कारोवारसँग सम्बन्धित रहेको भन्ने तथ्य स्थापित हुन आउँछ। यो तथ्यलाई प्रतिवेदनको बुँदा नं. ३ ले पनि पुष्टि गर्दछ। जसमा “निज देवेन्द्र वाग्लेले पेश गरेको नेपाल भिजन ट्रेक्स एण्ड एक्सपिडिसन प्रा.लि.ले अल्पाइन ट्राभल सर्भिस प्रा.लि.दरबारमार्गसँग क्रेडिट कार्डमार्फत गरेको कूल कारोवारको विवरण सम्बन्धित अभिलेखहरू सम्बन्धित अल्पाइन ट्राभल सर्भिस प्रा.लि.मा नै गई जाँच गर्दा सही भएको पाइयो। यसैगरी उक्त ट्राभल सर्भिसमा रहेको नेपाल भिजन ट्रेक्स एण्ड एक्सपिडिसन प्रा.लि.सँग

सम्बन्धित भौचरहरूको अध्ययन गर्दा सो ट्राभल सर्भिसमा रहेको कूल कारोवारमध्ये अधिकांश रकमको भुक्तानी अन्य ट्राभल एजेन्सी, होटल आदिलाई भएको पाइयो” भनिएको छ। यसका साथै बुँदा नं. ३ मा अल्पाइन ट्राभल सर्भिससँग नेपाल भिजनले कूल कारोवारहरू एवं भुक्तानीको विवरण भनी प्रस्तुत गरिएको तालिकामा पनि जम्मा कारोवार रकम रु.३,८७,६८,४३६।४८ नै उल्लेख गरिएको छ।

२०. यस बाहेक प्रतिवेदन प्रस्तुतकर्ता सुनिरकुमार ढुंगेलले विशेष अदालतसमक्ष गरेको बकपत्रको स.ज.१७ मा “पदयात्रा गराउँदा प्राप्त हुने रकम क्रेडिट कार्डमार्फत प्राप्त हुने गरेको प्रमाण कागजातहरूबाट देखिन आएको, विदेशी पर्यटकहरूलाई पदयात्रा गराएको समयबाधि तथा अल्पाइन ट्राभल सर्भिससँगको कारोवारको समयबाधि मिल्न आएको र सो एक्सपिडिसनले पदयात्रा गराई आर्जन गरेको आय निर्धारण गर्दा अल्पाइन ट्राभल सर्भिससँगको कारोवारलाई आधार मानिएको” भनी उल्लेख गरेबाट पनि अल्पाइन ट्राभल सर्भिसबाट नेपाल भिजनकै नाममा भएको भुक्तानी र नेपाल भिजनको अनुरोधमा अन्य ट्राभल एजेन्सी, होटलहरूलाई भएको भुक्तानी दुवै नेपाल भिजनसँग सम्बन्धित कारोवार हो भन्ने तथ्यको पुनर्पुष्टि भएको छ।

२१. नेपाल भिजनले पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालय अन्तर्गतको पर्यटन उद्योग महाशाखामा आबधिक रुपमा (६/६ महिनामा) पेश गरेको विवरणअनुसार सो प्रा.लि.ले जम्मा २७३८ जना पर्यटकलाई सेवा पुऱ्याएको भन्ने देखिन्छ। नियमित रुपमा पेश गरिएको सो विवरणमा पनि ट्रेकिङ, ज्याफिटड, जंगल सफारी, टिकेटिङ, दृश्यावलोकन लगायतका व्यवसायिक क्रियाकलापमा संलग्न रहेको भन्ने देखिएको छ। सुनिरकुमार ढुंगेलको प्रतिवेदनसाथ संलग्न गरिएका नेपाल भिजनको अल्पाइन ट्राभल सर्भिससँगको कारोवार विवरणमा पनि विभिन्न ट्राभल एजेन्सीहरू, एयरलाइन्स, लज, होटल, रिसोर्ट, रिभर एडभेन्चर, वाइल्ड लाइफ क्याम्प समेतलाई भएको भुक्तानीको विवरण समेत समावेश भएको देखिएको हुँदा नेपाल भिजनले साधिकार निकायसमक्ष पेश गरेको आबधिक विवरण र विशेषज्ञको प्रतिवेदनमा संलग्न कागजातहरूका बीचमा तादाम्यता कायम हुन पुगेको छ। यसबाट पनि उक्त प्रतिवेदनमा

अल्पाइन ट्राभल सर्भिसमार्फत भएको नेपाल भिजनको कारोवारको विषय स्पष्ट हुन्छ। यस सम्बन्धमा स्वाभाविक रुपमा गर्न सकिने तर्क के पनि हुनसक्छ भने यदि नेपाल भिजनको अनुरोधमा अन्य ट्राभल एजेन्सी र होटलहरूलाई भएको भुक्तानी नेपाल भिजनको कारोवार नभएको भए त्यसरी भएको भुक्तानीलाई अल्पाइन ट्राभल सर्भिसले नेपाल भिजनबाट पाउनु पर्ने भनी कैफियत जनाएको हुनुपर्थ्यो। तर अल्पाइन ट्राभल सर्भिसले अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगलाई कार्तिक २१, २०५९ मा उपलब्ध गराएको पत्रमा त्यसरी कैफियत जनाइएको वा नेपाल भिजनबाट पाउनु पर्ने भनी उल्लेख गरिएको देखिँदैन। यदि नेपाल भिजनसँग अल्पाइन ट्राभलको कारोवार नहुँदो हो त केवल अनुरोधकै भरमा त्यति ठूलो रकम अन्य संस्थाहरूलाई भुक्तानी गर्ने अवस्था पनि आउँदैन। नेपाल भिजनले अनुरोध गर्ने र अल्पाइन ट्राभल सर्भिसले भुक्तानी दिने क्रियाले नै ती दुई संस्थाबीचको कारोवारलाई देखाउँछ।

२२. माथि गरिएको विश्लेषणबाट नेपाल भिजनको अनुरोधमा अल्पाइन ट्राभल सर्भिस मार्फत अन्य ट्राभल एजेन्सी र होटलहरूलाई भुक्तानी गएको रकमलाई नेपाल भिजनले आय प्राप्त गर्ने कारोवार मान्न नसकिने भन्ने हदसम्मको प्रतिवेदनको निष्कर्षसँग सहमत हुन सकिने अवस्था देखिन आएन। प्रतिवेदनमा पटक पटक अल्पाइन ट्राभल सर्भिससँगको कारोवारलाई नेपाल भिजनको कूल कारोवार भनी अभिव्यक्त गरिएको स्वकथन र खुद आय निर्धारण गर्ने सिलसिलामा अन्य ट्राभल एजेन्सी र होटलहरूलाई भुक्तानी भएको रकमलाई बाहेक गर्ने क्रिया आफैँमा विरोधाभाषपूर्ण देखिन आयो। तसर्थ सुनिरकुमार ढुंगेलद्वारा प्रस्तुत प्रतिवेदन र निजको बकपत्र समेतका आधारमा हेर्दा प्रतिवेदनमा उल्लेख गरिएको नेपाल भिजनको अनुरोधमा अल्पाइन ट्राभल सर्भिस मार्फत अन्य होटलहरूलाई गएको भुक्तानी तथा नेपाल भिजनले अल्पाइन ट्राभल सर्भिस मार्फत प्राप्त गरेको भुक्तानी समेतको कूल रकम रु.३,८७,६८,४३६।४८ (अमेरिकी डलर-४,२९,३०७।९३ र नेपाली मुद्रा रु.७६,९३,५१५।०९ समेत) नेपाल भिजनको कारोवार अन्तर्गत नै पर्ने देखियो।

२३. उल्लिखित टिकेटिड र ट्रेकिड कारोवारबाट निज देवेन्द्र वाग्लेको खुद आय कायम गर्ने सन्दर्भमा विचार गर्दा सुनिरकुमार ढुंगेलको प्रतिवेदनमा टिकेटिड कारोवारबाट नेपाल भिजनलाई प्राप्त भएको कमिशन र र ट्रेकिड कारोवारबाट हुने आम्दानीका सम्बन्धमा फरक फरक मापदण्ड निर्धारण गरिएको देखिन्छ। जस अनुसार टिकेटिड व्यवसायबाट प्राप्त भएको कमिशन रु. ३२,९७,६३०।५८ मध्ये व्यावसायिक प्रतिष्ठानमा कार्यालय सञ्चालन खर्च बापत सामान्यतया १० प्रतिशत खर्च हुने मान्यतालाई ग्रहण गरी १० प्रतिशत खर्च कटाई खुद आय कायम गरिएको छ। त्यसैगरी ट्रेकिड व्यवसायतर्फको आय कायम गर्ने सम्बन्धमा निज देवेन्द्र वाग्लेको बयान व्यहोरा उद्धृत गर्दै यस प्रकारको व्यवसायमा साधारणतया २५ देखि ३० प्रतिशतसम्म नाफा हुने भन्ने आधारमा ३० प्रतिशतको मापदण्ड निर्धारण गरेको देखिन्छ। तर निज देवेन्द्र वाग्लेले अनुसन्धान अधिकारीसमक्ष बयान गर्दा अल्पाइन ट्राभल सर्भिससँग क्रेडिट कार्ड मार्फत कारोवार गर्दा २५ देखि ४० प्रतिशतसम्म नाफा हुने व्यहोरा (स.ज.३७) उल्लेख गरेका छन् भने विशेष अदालतसमक्ष गरेको बयानमा ट्रेकिड व्यवसायमा ३३ प्रतिशत नाफा हुने (स.ज. ५) बताएका छन्। त्यसरी प्रतिवादी देवेन्द्र वाग्लेले बयानका क्रममा उल्लेख गरेको २५ देखि ४० प्रतिशतको औसत ३२.५ प्रतिशत हुन आउने र निजले ३३ प्रतिशत नाफा हुने सन्दर्भ समेत उठाएको भन्ने समेतका आधारमा विशेष अदालतबाट ३३ प्रतिशतलाई मापदण्ड कायम गरेको देखिँदा सो मापदण्ड न्यायोचित नै देखिन आउँछ। यसरी नेपाल भिजनको कूल कारोवार र त्यसमा हुने नाफा यकीन भएको अवस्थामा सो संस्थामा निज देवेन्द्र वाग्लेको ८० प्रतिशत शेयर हिस्सा रहेको हुँदा सोही आधारमा निज देवेन्द्र वाग्लेले आफ्नो व्यवसायबाट आर्जन गरेको खुद आय निर्धारण गर्नुपर्ने भएकाले सो समेतको हिसाव गर्दा देहायको तथ्याङ्क देखिन आउँछ :

- क. म्याग्निफिसेन्ट ट्राभल एण्ड टुर्स प्रा.लि. र हिमाल रेइजन प्रा.लि. सँग नेपाल भिजन ट्रेक्स एण्ड एक्सपिडिसन प्रा.लि.ले गरेको कारोवारबाट प्राप्त कमिशन रकम रु. ३२,९७,६३०।५८
सो रकममा कार्यालय सञ्चालन खर्च बापतको १० प्रतिशतका दरले हुन आउने रु.३,२९,७६३।०५ कटाउँदा हुने खुद आम्दानी रकम रु.२९,६७,८६७।५३
- ख. अल्पाइन ट्राभल सर्भिस प्रा.लि. सँग नेपाल भिजन ट्रेक्स एण्ड एक्सपिडिसन प्रा.लि.ले गरेको कूल कारोवार रकम रु.३,८७,६८,४३६।४८
सो को ३३ प्रतिशतले हुन आउने नाफा रकम रु.१,२७,९३,५८४।०४
- ग. खण्ड क र ख का आधारमा नेपाल भिजन ट्रेक्स एण्ड एक्सपिडिसन प्रा.लि.को खुद आम्दानी (रु.२९,६७,८६७।५३+रु.१,२७,९३,५८४।०४)
रु. १,५७,६९,४५१।५७
- घ. नेपाल भिजन ट्रेक्स एण्ड एक्सपिडिसन प्रा.लि.मा देवेन्द्र वाग्लेको शेयर हिस्सा ८० प्रतिशत रहेको हुँदा खण्ड ग अनुसारको रकमको ८० प्रतिशतले हुन आउने रकम रु. १,२६,०९,९६९।२६
उल्लिखित तालिकाका आधारमा निज देवेन्द्र वाग्ले संलग्न रहेको व्यवसायबाट निजले आर्जन गरेको खुद आय रकम रु.१,२६,०९,९६९।२६ देखिन आयो।
२४. यसै सन्दर्भमा निज देवेन्द्र वाग्लेले यस अदालतमा पुनरावेदन गर्दा र प्रस्तुत मुद्दाको सुनुवाईका सिलसिलामा निज तर्फका कानून व्यवसायीहरूले वहस गर्दा समेत न्यायोचित अनुमानका आधारमा आफ्नो आय निर्धारण गरिनु पर्ने भन्ने जिकीर प्रस्तुत गरेको पाइन्छ। तर न्यायोचित अनुमान पनि शून्यताको उपज नभई त्यसलाई कुनै न कुनै तथ्यले समर्थन गरेकै हुनुपर्दछ। नेपाल भिजनबाट सेवा प्रदान गरिएका पर्यटकहरूको संख्यात्मक विवरणका सम्बन्धमा प्रतिवादी पक्षबाट फरक फरक दावी प्रस्तुत गरिएको र त्यसबाट के कति आम्दानी भयो भन्ने सम्बन्धमा पनि तथ्यपरक ढंगले विवरण उपलब्ध गराउन नसकेको अवस्थामा पुनरावेदन जिकीर र वहस जिकीरकै भरमा अनुमान गरी आय निश्चित गर्न सकिने हुँदैन। सुनिरकुमार

हुंगेलको प्रतिवेदनमा पनि निज देवेन्द्र वाग्लेले सञ्चालन गरेको ट्रेकिङ व्यवसाय र सो सम्बद्ध टिकेटिङ व्यवसाय समेतलाई समेटेको देखिन्छ। जहाँसम्म टिकेटिङ व्यवसाय अन्तर्गत अन्य ट्राभल एजेन्सीहरूसँग पनि कारोवार भएको भन्ने जिकीरको सन्दर्भ छ, निज स्वयंले पेश गरेको कागजात तथा विल भरपाई समेतका आधारमा सम्बन्धित ट्राभल एजेन्सीमा गई जाँच समेत गरी म्याग्निफिसेन्ट ट्राभल र हिमाल रेड्जनसँगको कारोवार यकीन गरिएको भन्ने व्यहोरा प्रतिवेदनमा समेत उल्लेख गरिएको छ। त्यसबाहेकका कुन कुन ट्राभल एजेन्सीसँग के कति कारोवार भएको हो भन्ने सम्बन्धमा देवेन्द्र वाग्लेले वस्तुगत आधारहरू प्रस्तुत गरेको पनि पाईदैन। प्रतिवादी पक्षबाट आफ्नो व्यवसाय अन्तर्गतको टिकेटिङ कारोवारमा म्याग्निफिसेन्ट ट्राभल र हिमाल रेड्जनसँगको सीमित अवधिको कारोवारलाई मात्र समावेश गरिएको हुँदा सो प्रतिवेदन अपूर्ण रहेको भन्ने पनि जिकीर लिइएको देखिन्छ। तर, टिकेटिङ कारोवार र ट्रेकिङ व्यवसाय एक आपसमा सम्बन्धित भए पनि प्रत्येक ट्रेकिङ एजेन्सीले ट्रेकिङ व्यवसाय सञ्चालन गरेदेखि नै टिकेटिङ व्यवसाय सँगसँगै सञ्चालन गरेको छ र तदनु रूप आय आर्जन पनि गरेको छ भनी जिकीर लिन मिल्ने हुँदैन। किनभने टिकेटिङ भनेको पर्यटन व्यवसायको एउटा छुट्टै विधा हो, त्यसलाई ट्राभल एजेन्सीहरूले छुट्टै रूपमा सञ्चालन गरेका हुन्छन्। ट्रेकिङ एजेन्सी र ट्राभल एजेन्सीका बीचमा कारोवार हुन सक्ने भए पनि यो यो ट्राभल एजेन्सीसँग यो यो मितिमा यति परिमाणको कारोवार भएको भनी स्पष्ट रूपमा दावी प्रस्तुत हुन नसक्दासम्म अनुमानका भरमा त्यसको निक्यौल हुनुपर्ने खालको अपेक्षा गर्न मिल्दैन।

२५. अनुसन्धानका क्रममा आएका कुराहरू र प्रतिवादीले प्रमाण पुऱ्याउने गरी आएका कुरा बाहेक अन्य प्रमाणहरूको खोजी गर्ने कार्य पुनरावेदन तहबाट हुन पनि सक्दैन। संकलित तथ्य एवं प्रमाणहरूबाट प्रमाणित हुनुपर्ने र यकीन गरिनुपर्ने विषयमा कोरा अनुमानबाट निक्यौलमा पुग्न सकिँदैन। न्यायोचित अनुमानको जिकीर लिनेले त्यसका स्पष्ट आधारहरू खुलाउन सक्नु पर्दछ। नेपाल राष्ट्र बैंकबाट प्रकाशित Income and Employment

Generation in Nepal मा उल्लेख भएका विषय समग्र राष्ट्रिय क्रियाकलाप र तथ्याङ्कमा आधारित भएकाले त्यो तथ्याङ्क सबै संस्थाका लागि निरपेक्ष रूपमा आधार बनाउन मिल्ने विषय बन्दैन। त्यसलाई आधार बनाउनु पर्ने भन्ने दावी गर्दा आफ्ना क्रियाकलाप र त्यसलाई Support गर्ने लिखत, अभिलेख वा वैज्ञानिक र वस्तुगत विवरणहरूसँगको तादात्म्यता देखिनै पर्दछ। तर प्रस्तुत मुद्दामा प्रतिवादी पक्षबाट जे जति प्रमाणहरू पेश गरिएको छ, त्यसका आधारमा सम्बन्धित संस्थासँग समेत बुझी प्रतिवेदनमा कारोवार यकीन गरिएको हुँदा त्यसलाई अन्यथा भन्न पनि मिल्दैन।

२६. निज देवेन्द्र वाग्ले संलग्न रहेको नेपाल भिजनले पर्यटन उद्योग महाशाखामा आबधिक रूपमा पेश गरेको विवरणमा उल्लेख भए अनुसार जम्मा २७३८ पर्यटकलाई सेवा पुऱ्याएको भन्ने देखिन्छ। सो विवरण अनुसार ट्रेकिङ, प्याफिटिङ, जंगल सफारी, टिकेटिङ, दृश्यावलोकन लगायतका व्यवसायिक क्रियाकलापमा संलग्न भएको देखिएकोमा नेपाल भिजन र अल्पाइन ट्राभल सर्भिसबीचको कारोवारमा समेत ती विषयहरू समावेश भएको र त्यसलाई नेपाल भिजनको कारोवार अन्तर्गत समावेश गरी त्यसैका आधारमा देवेन्द्र वाग्लेको खुद आय कायम गरिसकिएको हुँदा सोही संख्यालाई पुनः अनुमानको विषय बनाउन मिल्ने हुँदैन। यस अघि निज देवेन्द्र वाग्लेको व्यवसायिक कारोवारको विश्लेषण समेत गरी त्यसका आधारमा स्वाभाविक र वस्तुपरक रूपमा आय निर्धारण भैसकेको परिप्रेक्ष्यमा निज देवेन्द्र वाग्लेका नाममा रहेको बैंक एकाउण्टको स्टेटमेण्टहरूबाट देखिने बैंक दाखिलाको विवरण र सम्बन्धित व्यवसायबाट आर्जित हुनसक्ने सम्भावित रकमका बीचमा अमिल्दो अवस्था देखिएमा पनि न्यायोचित अनुमानसम्बन्धी जिकीरहरूको विश्वसनीयतामा प्रश्न उठ्न जान्छ। निज देवेन्द्र वाग्लेको बैंक मौज्दातलाई अध्ययन गर्दा सन् २००२ जनवरी महिनामा मात्र ८० लाख ५२ हजार बैंक दाखिला गरेको भन्ने तथ्य स्टान्डर्ड चार्टर्ड बैंक (७/८ जनवरी, २००२ मा ३८ लाख २ हजार जम्मा भएको), नविल बैंक (३० जनवरी, २००२ मा १२ लाख ५० हजार जम्मा भएको) र बैंक अफ काठमाण्डु

(जनवरी ८, २००२ मा ३० लाख जम्मा भएको) बाट प्राप्त बैंक स्टेटमेन्टहरूबाट देखिएको छ। तर निज देवेन्द्र वाग्ले स्वयंले आबधिक रूपमा पेश गरेको विवरणमा उल्लेख भएको पर्यटक संख्या, ती पर्यटकहरूलाई प्रदान गरेको विभिन्न किसिमका सेवा र त्यसबाट हुने स्वाभाविक आयसँग तुलना गरेर हेर्दा त्यति ठूलो परिमाणमा रकम प्राप्त भै बैंक दाखिला हुने आधार देखिन आउँदैन। निजले ट्रेकिङ व्यवसायबाट प्राप्त गरेको आय सम्बन्धमा माथि नै बोलिसकिएको छ र देखाइसकिएको हुँदा बैंक दाखिला भएको रकमका आधारमा त्यसलाई यो प्रसँगसँग जोडेर हेर्ने र न्यायोचित अनुमान भनी बैंक दाखिला भएको रकमलाई निरपेक्ष ढंगले वैधता प्रदान गर्न मिल्ने देखिँदैन। तसर्थ निज देवेन्द्र वाग्लेले आफ्नो व्यवसायबाट आय आर्जन गरेको भनी लिएको दावी र सोही दावीका आधारमा आर्थिक ऐन, २०५८ ले गरेको आयको स्वयंकर घोषणा सम्बन्धी व्यवस्थाअन्तर्गत २०५८ साल पुस २६ गते र माघ ३० गते समेत गरी जम्मा रु. ३५,९२,४६०।- आयकर भुक्तानी गरेको भन्ने मात्र आधारमा निजले देखाएको सम्पूर्ण आय विवरणलाई वैध आयका रूपमा गणना गर्न मिल्ने अवस्था देखिएन।

२७. प्रतिवादी देवेन्द्र वाग्लेको व्यवसायिक कारोवार र त्यसबाट भएको वैध आय कायम गर्ने सन्दर्भमा विशेषज्ञ सेवा प्रदान गर्ने सुनिरकुमार हुंगेलको विशेषज्ञता, योग्यता र निजले पेश गरेको प्रतिवेदनको वैधता माथि पनि प्रतिवादी पक्षबाट प्रश्न उठाइएको छ। त्यस सम्बन्धमा हेर्दा निज सुनिरकुमार हुंगेल नेपाल चार्टर्ड एकाउन्टेन्ट संस्थाको सदस्यका साथै कानूनबमोजिम परामर्श सेवा प्रदान गर्ने अनुमति प्राप्त व्यक्ति हुन् भन्ने कुरामा विवाद छैन। यो तथ्यलाई प्रतिवादी पक्षबाट पेश गरिएको वृहसन्तोडमा पनि स्वीकार नै गरिएको देखिन्छ। निजको सोही योग्यता र विशेषज्ञतालाई आधार बनाएर अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगबाट अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग ऐन, २०४८ को दफा २१ बमोजिम निजलाई आयोगले अनुसन्धानकर्ताका रूपमा नियुक्त गरेको भन्ने तथ्य वादी पक्षबाट पेश गरिएको वृहसन्तोड साथ संलग्न आयोगको मिति २०६०।३।१७ को निर्णय समेतबाट देखिएको छ। अख्तियार दुरुपयोग

अनुसन्धान आयोग ऐन, २०४८ को दफा २१ ले स्पष्ट रूपमा आयोगले अनुसन्धान र तहकीकात तथा तत्सम्बन्धी अन्य कारवाही गर्दा आवश्यकतानुसार सम्बन्धित विषयको विशेषज्ञ वा विशिष्टीकृत निकायको सेवा प्राप्त गर्न सक्ने अधिकार आयोगलाई प्रदान गरेको र प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा २० समेतले त्यस्ता विशेषज्ञद्वारा प्रस्तुत गरिएको प्रतिवेदनलाई प्रमाणमा लिन मिल्ने नै देखिँदा यस सम्बन्धमा प्रतिवादी पक्षले उठाएको प्रश्न कानूनी आधारमा पनि ग्राह्य देखिन आएन।

२८. प्रतिवादी मध्येका चिरञ्जिवी वाग्लेबाट भएको भनिएको गैरकानूनी रूपमा सम्पत्ति आर्जन गरी भ्रष्टाचार गरेको भन्ने कसूरमा अर्का प्रतिवादी देवेन्द्र वाग्लेको संलग्नता देखिन्छ वा देखिँदैन र निजलाई मतियारको रूपमा लिन मिल्ने अवस्थाको विद्यमानता छ वा छैन ? भन्ने सम्बन्धमा हेर्दा वादी पक्षको पुनरावेदनपत्रमा कसूर गर्ने अभियुक्तलाई कसूर गर्न सहयोग गर्ने वा साथ दिने वा परिवन्द मिलाई दिने व्यक्तिलाई नै कसूरको मतियार मान्नुपर्ने र भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ को दफा २२ को उद्देश्य पनि त्यही रहेकोले आफ्ना बाबु चिरञ्जिवी वाग्लेबाट भएको भ्रष्टाचारलाई लुकाउने नियतले देवेन्द्र वाग्लेले कार्य गरेको अवस्थामा निजलाई मतियार मानी सजाय हुनुपर्ने भनी जिकीर लिइएको छ। यस सन्दर्भमा भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ को दफा २२ लाई आधार बनाइएको देखिन्छ। उक्त दफा २२ लाई अध्ययन गर्दा त्यसले मतियारलाई सजाय भन्ने शीर्षकमा भ्रष्टाचार निवारण ऐनअन्तर्गत सजाय हुने कुनै कसूरको मतियारलाई हुने सजायसम्बन्धी व्यवस्था गरेको छ। सो दफामा के कस्तो कार्य गरेमा मतियार मानिने भन्ने सम्बन्धमा उल्लेख गरिएको पाईँदैन। भ्रष्टाचार निवारण ऐनमा मतियारको परिभाषा उल्लेख गरिएको छैन। यसरी सम्बन्धित कानूनमा परिभाषित नभएको शब्दलाई परिभाषित गर्ने सन्दर्भमा विशेष अदालतबाट विभिन्न भाषिक एवं कानूनी शब्दकोषहरूलाई समेत आधार बनाइएको छ।

२९. शब्दकोषहरूमा उल्लेख भएअनुसार कुनै व्यक्तिलाई भ्रष्टाचारको कसूरमा मतियार मान्नका लागि उसले सो कसूरको मुख्य अभियुक्तद्वारा

भएको कसूरजन्य कार्यमा प्रत्यक्ष रूपमा सहयोग पुऱ्याएको हुनुपर्ने भन्ने देखिन्छ। मतियार कायम हुनका लागि कसूरजन्य क्रिया भएको कुराको स्पष्ट जानकारी निजलाई भएको हुनुपर्छ र त्यस्तो क्रिया सम्पन्न गर्नका लागि मुख्य अभियुक्तलाई प्रोत्साहित गरेको, सल्लाह दिएको वा अन्य कुनै पनि किसिमले सघाएको देखिनु पर्छ। प्रस्तुत मुद्दामा प्रतिवादी देवेन्द्र वाग्लेले बाबु चिरञ्जिवी वाग्लेबाट आर्जित सम्पत्ति आफ्नो नाममा राखेको र सम्पत्तिलाई आफ्नो व्यापार व्यवसायबाट आर्जित सम्पत्ति भनी भुठो व्यहोरा उल्लेख गरेको भनी आरोपित गरिएको देखिन्छ। तर आफ्ना बाबु चिरञ्जिवी वाग्लेबाट भएको भ्रष्टाचारजन्य क्रियाको बारेमा निजलाई समयमै जानकारी थियो, त्यस्तो कार्यमा निज समेत संलग्न थिए र निजले यो यसरी सहयोग र प्रोत्साहित समेत गरे भनी स्पष्ट रूपमा दावी लिन सकेको देखिँदैन। केवल बाबुबाट आर्जित सम्पत्ति देवेन्द्र वाग्लेको नाममा रहेको भन्ने मात्र आधारका साथ अभियोगपत्रमा आरोप लगाइएको देखिन्छ। एकासगोलमा रहेका बाबु छोराबीच एकबाट आर्जित सम्पत्ति अर्कोको नाममा राख्ने वा रहने प्रक्रिया अत्यन्त स्वाभाविक मानिन्छ, त्यत्तिकै भरमा एको अपराधिक क्रियामा अर्को पनि संलग्न थियो भनी स्वतः अनुमान गर्न मिल्दैन। देवेन्द्र वाग्लेले आफ्नो छुट्टै व्यवसाय सञ्चालन गर्दै आएको कुरामा विवाद छैन भने चिरञ्जिवी वाग्लेकै पनि पारिश्रमिक, भत्ता लगायतको नियमित रूपमा आय आर्जन भएको अवस्था देखिएको छ। त्यसरी वैध रूपमा नै आय आर्जन गर्नसक्ने हैसियतमा रहेका आफ्ना बाबुले आर्जन गरेको सम्पत्ति छोराको नाममा राख्दा छोरालाई सो आयको वैधता अवैधताको जानकारी हुन्छ नै भनी मान्न पनि सकिँदैन। यसरी देवेन्द्र वाग्लेको नाममा बाबुबाट आर्जित सम्पत्तिसम्म रहेको अवस्था देखिएको भएतापनि चिरञ्जिवी वाग्लेको अवैध सम्पत्ति आर्जन गर्ने कार्यसँग निज देवेन्द्र वाग्लेको संलग्नता वा सहयोग रहेको भन्ने वस्तुनिष्ठ प्रमाण वादी पक्षबाट पेश हुन सकेको छैन। निज देवेन्द्र वाग्लेले बाबुलाई कसूर गर्न सहयोग गरेको वा साथ दिएको वा परिवन्द मिलाएको भन्ने वादी दावी बाहेक त्यसको पुष्ट्याईको कुनै आधार नभएको स्थितिमा निजलाई मतियार कायम गर्न मिल्ने देखिएन।

तसर्थ भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ को दफा २० (१) अन्तर्गतको कसूर गरी आर्जन गरेको सम्पत्तिलाई आफ्नो व्यापार व्यवसायबाट आर्जित हो भनी आफ्ना समेत नाउँमा राख्नुलाई उक्त ऐनको दफा २२ अन्तर्गतको कसूर हो भनी अर्थ गर्न नमिल्ने भन्ने विशेष अदालतको फैसला मिलेकै देखियो।

३०. माथि विभिन्न प्रश्नहरूको निरूपण भैसकेको परिप्रेक्ष्यमा अब विशेष अदालत काठमाडौंको फैसला समग्रमा मिले नमिलेको के रहेछ भन्ने सम्बन्धमा निर्णय दिनु पर्ने भएको छ। साविकको भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०१७ को दफा १५ र हालको भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ को दफा २० को उपदफा (१) को निरन्तरताको विषय, VDIS अन्तर्गत कर बुझाएको सम्पत्तिको स्रोतको वैधताको विषय, प्रतिवादी चिरञ्जिवी वाग्लेले वास्तविक रूपमा आर्जन गरेको सम्पत्ति, प्रतिवादीहरूका नाममा रहेको जग्गाको मूल्य कायम गर्ने विषयका साथै शान्तादेवी वाग्लेका नाममा रहेको कित्ता नं. ३१७ को जग्गाको हैसियत समेतका विषयमा माथि विभिन्न सन्दर्भमा विवेचना भै ती विषयमा विशेष अदालत काठमाडौंको फैसला मनासिव नै हुँदा त्यसमा पुनः थप व्याख्या र विश्लेषण गर्नुपर्ने भएन।

३१. यस अघि प्रश्न नं. ३ अन्तर्गत प्रतिवादीमध्येका देवेन्द्र वाग्लेको आय कायम गर्ने सम्बन्धमा विशेषज्ञबाट पेश भएको प्रतिवेदनका विषयमा गरिएको विश्लेषणबाट प्रतिवादी देवेन्द्र वाग्ले संलग्न रहेको व्यवसायबाट भएको खुद आय रु.१,२६,०९,१६१।२६ कायम हुन आएको छ। तर विशेष अदालत काठमाडौंबाट निज देवेन्द्र वाग्लेको व्यापार व्यवसायको आय रु.६३,८२,९९३।१९ कायम गरिएको सन्दर्भमा सो हदसम्म विशेष अदालतको फैसला मिलेको देखिँदैन। प्रतिवादी मध्येका देवेन्द्र वाग्लेको व्यवसायबाट आर्जित आय, प्रतिवादी चिरञ्जिवी वाग्लेले सांसद तथा मन्त्री पदमा रहँदा पारिश्रमिक लगायतको स्रोतबाट प्राप्त गरेको आय समेतलाई आधार बनाएर स्रोत खुलेको सम्पत्ति र स्रोत नखुलेको सम्पत्ति यकीन गरिएको अवस्था हुँदा वैधानिक स्रोतबाट प्राप्त गरेको आयमा परिवर्तन भएको अवस्थामा त्यसमा पुनः विवेचना गर्नुपर्ने अवस्था उत्पन्न भएको छ।

३२. त्यसतर्फ हेर्दा प्रतिवादीहरूको नाममा रहेको चल अचल सम्पत्तिमध्ये पैतृक बाहेकका जग्गाहरूको विगो कायम गर्ने सम्बन्धमा यस अधि नै विवेचना भैसकेको छ। त्यस बाहेक काठमाडौं महानगरपालिका वडा नं. ७ स्थित कित्ता नं. ३१७ को जग्गामा बनेको घर तथा सो घरभित्रका फर्निचर लगायत आन्तरिक साजसज्जा (Interior Decoration) तर्फ रु.३५,९६,९९०।०९ विगो कायम गरिएको भए पनि घर निर्माण भएको वर्ष २०५२/०५३ को दररेटका आधारमा घर, ग्यारेज, पालेघरको माथिल्लो तला र टहराको लागत मूल्य रु.२७,०५,२९१।६९ र विद्युतीय उपकरण र आन्तरिक साजसज्जासहितका फर्निचरका सामानहरूको मूल्य रु.७,२७,११२।- समेत गरी जम्मा रु.३४,३२,४०३।६९ मात्र विगो कायम गरिएको देखिन्छ। घर निर्माण भएको मितिका सम्बन्धमा वादी पक्षबाट फरक जिकीर लिन नसकेको अवस्थामा विशेष अदालतबाट निर्माण भएको वर्षको दररेट समेतलाई आधार मानी घर, ग्यारेज, पालेघर र टहराको विगो कायम गर्दा वस्तुपरक ढंगबाट नै कायम गरिएको हुँदा त्यसलाई अन्यथा भन्न मिल्ने अवस्था देखिँदैन।

३३. जहाँसम्म घरको आन्तरिक साजसज्जा तथा फर्निचरहरूको छुट्टै मूल्याङ्कन गरी विगो कायम गरिएको सन्दर्भ छ, अभियोगपत्रसाथ पेश गरिएको प्रतिवेदन र प्रतिवेदन प्रस्तुतकर्ता जागेश्वर महासेठ र जयन्त राजवंशीसँग अदालतबाट भएको बकपत्र समेतलाई आधार बनाइएको देखिएतापनि सो प्रतिवेदनलाई गहिरिएर अध्ययन गर्दा त्यसमा उल्लेख गरिएका फर्निचर र विद्युतीय उपकरणहरू अस्वाभाविक र विलासीयुक्त भन्ने देखिँदैनन्। सामान्य खालका फर्निचर र विद्युतीय उपकरण लगायतका आन्तरिक साजसज्जाका सामानहरूको प्रकृति हेर्दा एकैचोटी खरीद गरिएको नभै क्रमिक रूपमा जोडिएको जस्तो देखिन आउँछ। चिरञ्जिवी वाग्ले सांसद र मन्त्री जस्तो नियमित रूपमा पारिश्रमिक र भत्ता बुझ्ने पदमा रही पटक पटक विदेश भ्रमणमा समेत गएको भन्ने देखिएको स्थितिमा देशभित्र र विदेश भ्रमणका क्रममा समेत समय समयमा घरायसी आवश्यकताका सामानहरू जोड्दै जाने क्रियालाई अत्यन्त स्वाभाविक क्रियाका रूपमा लिन सकिन्छ।

निज चिरञ्जिवी वाग्लेले बैंकमा रहेको रकमलाई आफ्नो पारिश्रमिक लगायतको आयका रूपमा प्रस्तुत गरेको पाइएको र विशेष अदालतसमक्ष आफूले पारिश्रमिक, भत्ता र वैदेशिक भ्रमण समेतबाट प्राप्त गरेको भनी विवरण समेत प्रस्तुत गरेको सन्दर्भमा सो रकमको उपयोग त्यस्तै घरायसी सर सामानमा भएको मान्न सकिने देखिन्छ। विद्युतीय उपकरण, फर्निचर र अन्य Interior Decoration का सामान भनी अभियोजनपक्षबाट ई. जागेश्वर महासेठ र जयन्तकुमार राजवंशीको प्रतिवेदनलाई आधार बनाई टेलिभिजन, टेप रेकर्डर, डेक, रेफ्रिजेरेटर, रुम हिटर, सोलार हिटर, सोफा, कफि टेबल, प्लाष्टिक चेर, कार्पेट, पलड, फाइल क्याबिनेट, साधारण पर्दा, डाइनिङ टेबल, ड्रेसिङ टेबल, कम्प्युटर टेबल लगायतका सामानहरूको विवरण प्रस्तुत गरिएको पाइन्छ। त्यस्ता सामानहरू सांसद र मन्त्री पदमा लामो समयसम्म वहाल रहँदा पारिश्रमिक र सुविधा रकमबाट आवश्यकतानुसार खरीद गर्दै जोडजाम गरेको हुनसक्ने कुरा स्वाभाविक रूपमा अनुमान गर्न सकिने विषय हुँदा रु.७,२७,११२।- मूल्य कायम गरिएका ती सामानहरूलाई चिरञ्जिवी वाग्लेको नियमित आय आर्जनभित्र नपारी छुट्टै अस्तित्व प्रदान गरी विगो कायम गरिएको हदसम्मको विशेष अदालतको फैसला मिलेको देखिएन।

३४. प्रस्तुत मुद्दामा प्रतिवादीहरूका नाममा रहेको बैंक मौज्जात र शेयरका सम्बन्धमा पनि विचार गर्नुपर्ने अवस्था रहेको छ। तर विभिन्न बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूमा रहेका मौज्जात रकम र विभिन्न संघ संस्थाको शेयर मूल्याङ्कन गरिरहनु पर्ने प्रकृतिको भएकाले र तिनीहरू जहाँ जुन अवस्थामा छन्, यथावत् रूपमा नै रहेको हुँदा त्यसको थप मूल्याङ्कन र विवेचना गरिरहनु पर्ने भएन। बैंक मौज्जाततर्फ मिसिल संलग्न विभिन्न बैंकका स्टेटमेन्टहरूबाट प्रतिवादी चिरञ्जिवी वाग्लेका नाममा विभिन्न बैंकमा जम्मा रु.६,६६,९११।५२ रहेको देखिन्छ भने देवेन्द्र वाग्लेका नाममा विभिन्न बैंकमा जम्मा रु.१,९३,८३,९४८।३१ रहेको देखिन्छ। त्यसैगरी विभिन्न संघ संस्थामा भएको शेयर लगानीतर्फ देवेन्द्र वाग्लेका नाउँमा युनिक एकेडेमिक बोर्डिङ स्कूल, रत्ननगर चितवनमा रु.४,००,०००।- र ओरल एडभरटाइज एजेन्सीमा रु.१,००,०००।- समेत गरी

जम्मा रु.५,००,०००।- र अञ्जु शर्मा वाग्लेका नाउँमा नेपाल मर्चेन्ट बैंक एण्ड फाइनान्समा रु.१,५००।- म्याग्निफिसेन्ट ट्राभल एण्ड टुर्स प्रा.लि.मा रु.३,७५,०००।-, एम.एन. इन्टरनेशनलमा रु.२,००,०००।-, तारा गाउँ रिजेन्सी होटलमा रु.४२,०००।-, पाल्पा इन्जिनियरिङ कजेजमा रु.७५,०००।-, सिद्धार्थ मल्टिपल इन्स्टिच्यूटमा रु.१५,०००।- र कुमारी कलेज जोरपाटीमा रु.१,५०,०००।- समेत गरी जम्मा रु.८,५८,५००।- शेयर लगानी रहेको देखिन्छ। बैंक मौज्दात र शेयर लगानीसम्बन्धी उल्लिखित विवरणलाई प्रतिवादी पक्षले पनि अस्वीकार गर्न सकेको अवस्था देखिँदैन। त्यसमध्ये अञ्जु शर्मा वाग्लेका नाममा सिद्धार्थ मल्टिपल इन्स्टिच्यूटमा रहेको शेयर लगानी रु.१५,०००।- लाई निज स्वयंले विवाहमा पाएको रकमबाट लगानी गरेको भनी जिकीर लिएको आधारमा अभियोगपत्रमा नै दाइजो भनी बाहेक गरिएको देखिन्छ। निज अञ्जु शर्मा वाग्लेले यस अदालतमा पुनरावेदन गर्दा निजका नामबाट भएको शेयर लगानीलाई आफ्ना पति देवेन्द्र वाग्लेको आय आर्जनसँग जोडेर त्यसलाई वैध आयका रूपमा उल्लेख गरेबाहेक अन्यथा जिकीर लिन सकेको पाईँदैन। तसर्थ बैंक मौज्दात र शेयर लगानीतर्फ अभियोगपत्रबमोजिम विगो कायम गरेको विशेष अदालतको फैसला सो हदसम्म मनासिव नै देखिन आउँछ।

३५. प्रतिवादीहरूका नाममा रहेको सम्पत्तिको मूल्याङ्कन गर्दा त्यसमा सवारी साधनलाई पनि समावेश गर्नुपर्ने हुन्छ। सवारी साधनको हकमा चिरञ्जिवी वाग्लेका नाममा मन्त्री सुविधामा खरीद गरिएको टोयोटा प्राडो गाडी- १ र देवेन्द्र वाग्लेका नाममा मार्टिज गाडी-१ तथा देवेन्द्र वाग्ले रकुमार रुपाखेतीको संयुक्त नाममा स्यान्ट्रो गाडी- १ समेत गरी जम्मा ३ वटा सवारी साधन रहेको देखिन्छ। खरीद मूल्यालाई आधार बनाउँदा ती सवारी साधनमा (स्यान्ट्रो गाडीको हकमा देवेन्द्र वाग्लेको हिस्सा मात्र) जम्मा रु.२९,००,०००।- लगानी भएको देखिन्छ। सवारी साधनको विगतर्फ प्रतिवादीहरूले अन्यथा जिकीर लिएको अवस्था पनि नरहेको हुँदा सो सम्बन्धमा पनि विशेष अदालतको फैसला मिलेकै देखिन आउँछ।

यसरी माथि गरिएको समग्र विश्लेषणबाट प्रतिवादीहरूको नाममा रहेको देहायका चल अचल सम्पत्तिको कूल मूल्य रु.३,४३,२३,८३२।५२ कायम हुन आउने देखियो।

सम्पत्तिको किसिम	कयम भएको मूल्य (विगो) रु.
जग्गा जमिन	६७,८२,८६९।००
घर, ग्यारेज, पालेघर समेत	२७,०५,२९१।६९
फर्निचर, विद्युतीय उपकरण र आन्तरिक सजावटका सामग्री समेत	७,२७,११२।००
सवारी साधन	२९,००,०००।००
बैंक मौज्दात	१,९८,५०,०५९।८३
शेयर लगानी	१३,५८,५००।००
जम्मा	३,४३,२३,८३२।५२

३६. उल्लिखित सम्पत्तिमध्ये चिरञ्जिवी वाग्लेको नाममा रहेको बैंक मौज्दात रु.६,६६,९११।५२, रु.७,२७,११२।- मूल्यका घरभित्रका फर्निचर, विद्युतीय उपकरण र आन्तरिक साजसज्जाका सामानहरू, देवेन्द्र वाग्लेको व्यवसायबाट आर्जित रकम रु.१,२६,०९,१६१।२६ र अञ्जु शर्मा वाग्लेका नाममा सिद्धार्थ मल्टिपल इन्स्टिच्यूटमा रहेको शेयर लगानी रु.१५,०००।- समेत गरी जम्मा रु.१,४०,१८,१८४।७८ मात्र स्रोत खुलेको वैध आयका रूपमा रहेको पाइयो। चिरञ्जिवी वाग्लेका नाममा रहेको बैंक मौज्दात, घरभित्रका फर्निचर, विद्युतीय उपकरण समेतका सामान र सिद्धार्थ मल्टिपल इन्स्टिच्यूटमा रहेको अञ्जु शर्मा वाग्लेको शेयर लगानी बाहेक सम्पूर्ण चल अचल सम्पत्ति देवेन्द्र वाग्लेको व्यवसायबाट आर्जित रकमबाट जोडिएको भन्ने देखिन आएको परिप्रेक्ष्यमा निज देवेन्द्र वाग्लेको स्रोत खुलेको वैध आयका रूपमा मान्यता प्राप्त रु.१,२६,०९,१६१।२६ मध्येबाट के कुन सम्पत्ति जोडिएको हो भनी छूट्याई बाँकी सम्पत्तिलाई प्रतिवादी चिरञ्जिवी वाग्लेले गैरकानूनी रूपमा आर्जन गरी आफ्ना परिवारका सदस्यहरूको नाममा राखेको सम्पत्तिका रूपमा लिनु पर्ने देखियो। प्रतिवादीहरूका नाममा रहेको सम्पत्तिमध्ये यो यो

सम्पत्ति स्रोत खुलेको सम्पत्ति र यो यो सम्पत्ति स्रोत नखुलेको अवैध सम्पत्ति हो भनी अभियोजन पक्षले खुलाउन सकेको पाईदैन । तसर्थ प्रतिवादीहरूका नाममा रहेको सम्पूर्ण चल अचल सम्पत्तिलाई विशेष अदालतको फैसला समेतलाई आधार मानी स्रोत खुलेको र नखुलेको सम्पत्तिअन्तर्गत वर्गीकरण गर्दा देहायबमोजिम गर्नु न्यायोचित हुन आउँछ :

स्रोत खुलेको सम्पत्ति

सम्पत्तिको किसिम	रकम रु.
प्रतिवादी चिरञ्जिवी वाग्लेको नाममा रहेको बैंक मौज्जात	६,६६,९९१।५२
प्रतिवादी शान्तादेवी वाग्लेको नाममा रहेको काठमाडौं महानगरपालिका वडा नं. ७ स्थित घरभित्रको फर्निचर, विद्युतीय उपकरण र आन्तरिक सजावटको सामग्रीहरू समेत	७,२७,९९२।००
प्रतिवादी अञ्जु शर्मा वाग्लेको नाममा सिद्धार्थ मल्टिपल इन्स्टिच्यूटमा रहेको शेयर लगानी	१५,०००।००
प्रतिवादी शान्तादेवी वाग्ले र देवेन्द्र वाग्लेको नाममा रहेको जग्गा जमिन	६७,८२,८६९।००
प्रतिवादी शान्तादेवी वाग्लेको नाममा रहेको काठमाडौं महानगरपालिका वडा नं. ७ स्थित घर	२७,०५,२९१।६९
प्रतिवादी देवेन्द्र वाग्लेको नाममा रहेको जम्मा बैंक मौज्जात रु.९,९९,८३,९४८।३९ मध्ये	९,७७,५००।५७
प्रतिवादी अञ्जु शर्मा वाग्लेको नाममा रहेको शेयर लगानी	८,४३,५००।००
प्रतिवादी चिरञ्जिवी वाग्लेको नाममा रहेको बा.२ च ९२९६ नं. को प्राडो गाडी	९६,००,०००।००
प्रतिवादी देवेन्द्र वाग्ले समेतको संयुक्त नाममा रहेको बा.३च६३२० नं. को स्यान्टो गाडी (देवेन्द्र वाग्लेको हिस्सा मात्र)	५,००,०००।००
	९,४०,९८,९८४।७८

स्रोत नखुलेको बाँकी सम्पत्ति

सम्पत्तिको किसिम

प्रतिवादी देवेन्द्र वाग्लेको नाममा रहेको बैंक मौज्जात रु.९,९९,८३,९४८।३९ मध्ये स्रोत खुलेको रु.९,७७,५००।५७ कटा गरी बाँकी हुन आउने बैंक मौज्जात

रु.९,९०,०५,६४७।७४

प्रतिवादी देवेन्द्र वाग्लेका नाममा रहेको शेयर लगानी (युनिक एकेडेमिक बोर्डिङ स्कूल, रत्ननगर चितवनमा रु.४,००,०००। र ओरल एडभरटाइज एजेन्सीमा रु.९,००,०००। समेत)

रु.५,००,०००।

प्रतिवादी देवेन्द्र वाग्लेका नाउँमा रहेको बा.अ.च.५५९९ नं. को मार्टिज गाडी

रु.८,००,०००।

स्रोत नखुलेको जम्मा सम्पत्ति

२,०३,०५,६४७।७४

३७. माथि गरिएको विश्लेषण तथा उल्लिखित तथ्यगत विवरण समेतका आधारमा प्रतिवादीहरूका नाममा रहेको कूल रु.३,४३,२३,८३२।५२ को सम्पत्तिबाट स्रोत खुलेको वैध आयका रूपमा मान्यता पाउने देखिन आएको रु.९,४०,९८,९८४।७८ कटाउँदा बाँकी हुन आउने रु.२,०३,०५,६४७।७४ बराबरको सम्पत्तिसम्म प्रतिवादी चिरञ्जिवी वाग्लेले आरोपपत्रबमोजिम गैरकानूनी रूपमा आर्जन गरी आफ्ना छोरा देवेन्द्र वाग्लेका नाममा राखी भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ को दफा २० को उपदफा (१) अन्तर्गतको कसूर गरेको देखियो । सो देखिनाले स्रोत खुलेको सम्पत्ति बाहेक आरोपपत्रमा दावी लिएको प्रतिवादी देवेन्द्र वाग्लेको नाउँको सम्पूर्ण बैंक मौज्जातमध्ये रु.९,९०,०५,६४७।७४, निज देवेन्द्र वाग्लेका नाउँको युनिक एकेडेमिक बोर्डिङ स्कूल, रत्ननगर चितवन तथा ओरल एडभरटाइज एजेन्सीमा रहेको सम्पूर्ण शेयर लगानी र देवेन्द्र वाग्लेकै नाउँमा रहेको सवारी साधन (बा.३ च ५५९९ नं. को मार्टिज गाडी) समेतको चल अचल सम्पत्ति र सोबाट बढे बढाएको सम्पत्ति समेत भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ को दफा २० को उपदफा (२) तथा दफा ४७ बमोजिम जफत हुने अवस्था देखिन आयो ।

३८. यस प्रकार प्रतिवादी चिरञ्जिवी वाग्लेलाई विशेष अदालत काठमाडौंबाट ठहर भएको विगोको अङ्क फरक पर्ने देखिएको स्थितिमा भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ को दफा २० को उपदफा (२) को कानूनी व्यवस्था समेत दृष्टिगत गर्नुपर्ने हुन आउँछ। उक्त दफा २०(२) मा गैरकानूनी रूपमा आर्जन गरेको प्रमाणित भएमा त्यसरी आर्जन गरेको सम्पत्तिको विगो अनुसार दुई वर्षसम्म कैद र जरीवाना गरी आर्जन गरेको गैरकानूनी सम्पत्ति जफत गरिनेछ, भन्ने समेत उल्लेख भएको देखिन्छ। सो कानूनी व्यवस्थाबाट गैरकानूनी रूपमा आर्जन गरेको सम्पत्तिको विगोको मात्राअनुसार नै सजायको हदपनि घटी बढी कायम गर्नु न्यायोचित र स्वाभाविक हुन आएको छ। विशेष अदालतले पुनरावेदक प्रतिवादी चिरञ्जिवी वाग्लेले स्रोत खुलाउन नसकी गैरकानूनी रूपमा आर्जन गरेको ठहर्‍याएको विगो रु.२,७२,५८,९२७।८१ यस अदालतबाट माथि गरिएको विश्लेषणबमोजिम केही घट्टन जाने भै रु.२,०३,०५,६४७।७४ मात्र विगो कायम हुने देखिएकोले सो विगो जफत भै विगोबमोजिम जरीवाना र सोही विगो तथा जरीवानाको अङ्कको आधारमा विचार गर्दा कैदको हकमा पनि न्यायोचित रूपले हेरिँदा फरक गरिनु उपयुक्त देखिएकोले भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ को दफा २० को उपदफा (२) बमोजिम १ वर्ष कैद तथा दफा २४ बमोजिम थप ६ महिनासम्म कैद गर्नु मनासिव हुन आउने भै जम्मा १ वर्ष ६ महिना कैद हुने देखियो।

३९. तसर्थ माथि प्रकरण प्रकरणमा गरिएको तथ्य, प्रमाण, कानूनी व्यवस्था र प्रतिपादित सिद्धान्त समेतको विश्लेषणबाट विशेष अदालत काठमाडौंले प्रतिवादी चिरञ्जिवी वाग्लेले गैरकानूनी रूपमा सम्पत्ति आर्जन गरी आफ्ना छोरा देवेन्द्र वाग्लेका नाममा राखी भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ को दफा २० को उपदफा (१) अन्तर्गतको कसूर गरेको ठहर्‍याई भएको हदसम्मको फैसला मनासिव देखिए तापनि ऐ.ऐनको दफा २० को उपदफा (२) बमोजिम रु.२,७२,५८,९२७।८१ विगो कायम गरी विगोबमोजिम जरीवाना र १ वर्ष ६ महिना कैद तथा ऐ.ऐनको दफा २४ बमोजिम १ वर्ष थप कैद

समेत जम्मा २ वर्ष ६ महिना कैद हुने ठहर्‍याएको फैसला विगोको हकमा केही फरक पर्न आई स्रोत नखुलेको सम्पत्तिका रूपमा देखिन आएको रु.२,०३,०५,६४७।७४ विगो कायम हुनआएको परिप्रेक्ष्यमा विशेष अदालत काठमाडौंको मिति २०६१।४।७ को फैसला केही उल्टी भै गैरकानूनी रूपमा आर्जन गरेको उक्त सम्पत्ति जफत हुने तथा निज प्रतिवादी चिरञ्जिवी वाग्लेलाई भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ को दफा २० को उपदफा (२) बमोजिम विगोअनुसार रु.२,०३,०५,६४७।७४ जरीवाना र १(एक) वर्ष कैद तथा ऐ.ऐनको दफा २४ बमोजिम थप ६ (छ) महिना कैद समेत गरी जम्मा १ वर्ष ६ महिना कैद हुने ठहर्‍छ। प्रतिवादी मध्येका देवेन्द्र वाग्लेलाई मतियारमा सजाय गरी अभियोग दावीबमोजिम विगो समेत कायम गरिपाऊँ भन्ने वादी नेपाल सरकारको र सम्पूर्ण अभियोग दावीबाट सफाई पाउनु पर्ने भन्ने प्रतिवादी चिरञ्जिवी वाग्ले तथा देवेन्द्र वाग्लेले व्यावसायिक कारोवारबाट गरेको सम्पूर्ण आयलाई मान्यता दिनु पर्ने भन्ने प्रतिवादी देवेन्द्र वाग्ले समेतको पुनरावेदन जिकीर पुग्न सक्दैन। अरु तपसीलबमोजिम गर्नु।

तपसील

माथि इन्साफ खण्डमा लेखिएबमोजिम विशेष अदालत, काठमाडौंको फैसला केही उल्टी भै प्रतिवादी चिरञ्जिवी वाग्लेलाई जम्मा १ वर्ष ६ महिना कैद हुने ठहरेकोले विशेष अदालतको फैसलाको तपसील खण्ड १ बमोजिमको लगत कायम नरहने हुँदा सो कट्टा गरी निज प्रतिवादी चिरञ्जिवी वाग्लेको हकमा निज मिति २०५९।८।४ देखि २०५९।९।१० सम्म अनुसन्धानका क्रममा हिरासतमा रहेको देखिँदा उक्त अवधि ०/१/५ (एक महिना पाँच दिन) कटाई बाँकी कैद १ वर्ष ४ महिना २५ दिनको लगत कसी कानूनबमोजिम असूल गर्नु भनी काठमाडौं जिल्ला अदालतमा लगतदिनु १

माथि इन्साफ खण्डमा लेखिएबमोजिम विशेष अदालत, काठमाडौंको फैसला केही उल्टी भै प्रतिवादी चिरञ्जिवी वाग्लेलाई रु.२,०३,०५,६४७।७४ जरीवाना हुने ठहरेकोले विशेष

अदालतको फैसलाको तपसील खण्ड २ बमोजिमको लगत कायम नरहने हुँदा सो कट्टा गरी निज प्रतिवादी चिरञ्जिवी वाग्लेले उक्त जरीवाना बुझाए जेथा जमानत फुकुवा गरिदिनु र नबुझाए यस अदालतमा पुनरावेदन गर्दा राखेको जेथा जमानत समेतबाट कानूनबमोजिम असूलउपर गर्न जेथा जमानतको विवरणसहित काठमाडौं जिल्ला अदालतमा लगत दिनु २

माथि इन्साफ खण्डमा लेखिएबमोजिम विशेष अदालत, काठमाडौंको फैसला केही उल्टी भै देहायका प्रतिवादीहरूका नाममा रहेको देहायको सम्पत्ति भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ को दफा २० को उपदफा (२) र दफा ४७ अनुसार जफत हुने ठहरेकोले विशेष अदालतको फैसलाको तपसील खण्ड ३ बमोजिमको लगत कायम नरहने हुँदा सो कट्टा गरी देहायमा लेखिएबमोजिमका सम्पत्ति कानूनबमोजिम लिलाम तथा बिक्री गरी सर्वसञ्चित कोषमा दाखिला गर्न सम्पत्ति रहेको जिल्लाको जिल्ला अदालतमा लगत दिनु ३

१. प्रतिवादी देवेन्द्र वाग्लेका नाउँमा रहेको रु.८,००,०००/- मूल्यको वा.३ च ५५९९ नं. को मार्टिज गाडी - १
२. प्रतिवादी देवेन्द्र वाग्लेका नाउँमा रहेको ओरल एडभरटाइज एजेन्सीको शेयर लगानी रु.१,००,०००/-
३. प्रतिवादी देवेन्द्र वाग्लेका नाउँमा रहेको युनिक एकेडेमिक बोर्डिङ स्कूल, रत्ननगर चितवनको शेयर लगानी रु.४,००,०००/-

माथि इन्साफ खण्डमा लेखिएबमोजिम प्रतिवादी देवेन्द्र वाग्लेका नाउँमा देहायका बैंकहरूमा रहेको जम्मा बैंक मौज्जात रु.१,९१,८३,१४८।३९ मध्ये स्रोत खुलेको रु.१,७७,५००।५७ कट्टा गरी बाँकी हुन आउने रु.१,९०,०५,६४७।७४ बैंक मौज्जात प्रतिवादी चिरञ्जिवी वाग्लेले गैरकानूनी रूपमा आर्जन गरी देवेन्द्र वाग्लेका नाउँमा राखेको ठहरी जफत हुने भएकाले विशेष अदालतको फैसलाको तपसील खण्ड ४ बमोजिमको लगत कायम नरहने हुँदा सो कट्टा

गरी देहायका बैंकहरूमा रहेको बैंक मौज्जातमध्ये स्रोत खुलेको रकम कट्टा गरी बाँकी रकम आवश्यक प्रक्रिया पूरा गरी सर्वसञ्चित कोषमा दाखिला गर्न काठमाडौं जिल्ला अदालतमा लगत दिनु ... ४

१. नेपाल ईन्भेष्टमेन्ट बैंकमा रहेको बैंक व्यालेन्स रु.२०,३३,७६४।३९ मध्ये स्रोत खुलेको रु.१,७७,५००।५७ बाहेकको बाँकी बैंक व्यालेन्स रु.१८,५६,२६३।७४
२. स्टाण्डर्ड चार्टर्ड बैंक, कान्तिपथमा रहेको बैंक व्यालेन्स रु.५७,९२,३८५।००
३. हिमालयन बैंक, त्रिदेवी मार्गमा रहेको बैंक व्यालेन्स रु.३३,०२,८७२।००
४. बैंक अफ काठमाडौंमा रहेको बैंक व्यालेन्स रु.४९,३४,००६।००
५. नविल बैंकमा रहेको बैंक व्यालेन्स रु.४०,००,९२९।००

माथि इन्साफ खण्डमा लेखिएबमोजिम प्रतिवादी देवेन्द्र वाग्लेले अभियोग दावीबाट सफाई पाउने ठहरेको हुँदा निजले विशेष अदालतको आदेशबमोजिम राखेको धरौट बापतको जेथा जमानतको सम्पत्तिको रोक्का फुकुवा गरिदिनु भनी सम्बन्धित कार्यालयमा लेखी पठाउनु ५

प्रतिवादी चिरञ्जिवी वाग्लेलाई फैसलाले लागेको कैद तथा जरीवाना असूल भएपछि ठहर खण्डमा लेखिएबमोजिमको स्रोत खुलेको सम्पत्तिको रोक्का फुकुवाको लागि सम्बन्धित कार्यालयमा लेखी पठाउनु ६

प्रस्तुत मुद्दाको दायरीको लगत कट्टा गरी मिसिल नियमानुसार गरी बुझाइदिनु ७

उक्त रायमा म सहमत छु।

न्या.खिलराज रेग्मी

इति संवत् २०६७ साल चैत्र २ गते रोज ४ शुभम्
इजलास अधिकृत : उमेश कोइराला

निर्णय नं. ८५२०

सर्वोच्च अदालत, संयुक्त इजलास
सम्माननीय प्रधान न्यायाधीश श्री रामप्रसाद श्रेष्ठ
माननीय न्यायाधीश श्री सुशीला कार्की
रिट नं. ०६४ -WO- ०५७३
आदेश मिति: २०६७।७।१।५
विषय :- उत्प्रेषण समेत ।
निवेदक: कञ्चनपुर जिल्ला श्रीपुर गा.वि.स.वडा नं
६ बस्ने जंगबहादुर न्यौपाने समेत
विरुद्ध
विपक्षी: पुनरावेदन अदालत महेन्द्रनगर समेत

- फैसला कार्यान्वयनको प्रक्रियामा सामान्यतः माथिल्लो अदालतबाट हस्तक्षेप गरिँदैन र त्यसमा रिट क्षेत्रबाट हस्तक्षेप गर्दा पनि अत्यन्त सावधानी अपनाइन्छ । अदालतको साधारण अधिकारक्षेत्र अन्तर्गत तहतह निर्णय हुँदै अन्तिम भएर रहेको फैसलालाई कार्यान्वयन हुनै नपाउने अवस्थामा पुन्याइएको छ भने त्यसमा असाधारण अधिकारक्षेत्र अन्तर्गतबाट हस्तक्षेप गरिनु पर्ने परिस्थितिको निर्माण हुनसक्ने ।
- फैसलाले जहिले पनि कार्यान्वयनको अपेक्षा गरेको हुन्छ, कार्यान्वयन नहुने फैसलाको कुनै औचित्य रहँदैन । यदि फैसलाको कार्यान्वयन भएन भने सम्बन्धित पक्षले साँचो अर्थमा न्यायको अनुभूति गर्न नै पाउँदैनन् । त्यसैले न्यायापेक्षीलाई न्यायको अनुभूति गराउने प्रक्रियाका रूपमा रहेको फैसला कार्यान्वयनलाई प्रभावित तुल्याउने वा त्यसमा अबरोध सिर्जना गर्ने खालका कुनै पनि कार्यलाई निरुत्साहित गरिनुपर्ने ।
(प्रकरण नं. ४)
- फैसला कार्यान्वयनका सिलसिलामा तहसीलदारले गर्ने निर्णय, सोउपर दण्ड सजायको ६१ नं. अन्तर्गत जिल्ला न्यायाधीशसमक्ष निवेदन गर्न सकिने र जिल्ला न्यायाधीशको निर्णयउपर समेत अ.व.१७ नं. अन्तर्गत पुनरावेदन अदालतसमक्ष समेत

निवेदन दिन सकिने सम्मका अन्य प्रक्रियाहरू पनि छन् । त्यसैले फैसला कार्यान्वयनका सिलसिलामा दायर हुन आएका निवेदनमा सम्बन्धित अधिकारीले सो निवेदनमा प्रयुक्त शब्दका आधारमा भन्दा पनि अन्तिम भएर रहेको फैसलाले निरुपण गरेको विषयका आधारमा निर्णय दिनुपर्ने ।

(प्रकरण नं. ५)

निवेदक तर्फबाट: विद्वान अधिवक्ता श्री चन्द्रप्रसाद काफ्ले

विपक्षी तर्फबाट: विद्वान अधिवक्ता श्री पूर्णचन्द्र पौडेल
अवलम्बित नजीर:

सम्बद्ध कानून:

- दण्ड सजायको ४४, ४६ र ६१
- अ.व. २७
- जिल्ला अदालत नियमावली, २०५२ को नियम १५
आदेश

न्या.सुशीला कार्की: नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १०७ को उपधारा (२) बमोजिम यस अदालतमा दायर भै पेश हुन आएको प्रस्तुत रिट निवेदनको संक्षिप्त तथ्य एवं ठहर यस प्रकार रहेको छ:-

जिल्ला कञ्चनपुर श्रीपुर गा.वि.स.वडा नं. ६ का साविक नापीका कित्ता नं. ८७, २३७, २३८, २३९ समेतका जग्गाहरू म रिट निवेदकको जेठी श्रीमती मनकुमारी न्यौपानेका नाउँमा दर्ता भएको सगोलको जग्गा भएकोमा निज मनकुमारीले विपक्षीहरूमध्येका वासुदेव दाहाल, वेदमाया लोहनी, देवकीमाया पौडेललाई दानपत्र र.पा.दा.खा. गरी दिएको हुँदा उक्त दानपत्र रजिष्ट्रेशन दा.खा.बदर र अंश मुद्दा दायर भई कञ्चनपुर जिल्ला अदालतबाट मिति २०५०।१०।१३ मा र पुनरावेदन अदालत दिपायल मुकाम महेन्द्रनगरबाट मिति २०५२।१।७ मा सम्पूर्ण लिखतमध्ये ८ खण्डको ४ खण्ड बदर हुने गरी फैसला भई अन्तिम भएर रहेको थियो । अंश मुद्दामा पनि हामी ४ जनाले ४ भाग अंश पाउने गरी फैसला भएकोले दण्ड सजायको ४४ नं. अनुसार दा.खा. को लागि पूर्जा गरिपाउँ भनी कञ्चनपुर जिल्ला अदालतमा निवेदन दिएकोमा सो अदालतका निमित्त सेस्तेदारबाट मिति २०६४।३।१ मा फैसलामा

र.पा.दा.खा. बदर गरी दिनु भनी बदर तर्फमात्र बोलेकोले सोउपर दण्ड सजायको ६१ नं. अनुसार कञ्चनपुर जिल्ला अदालतका न्यायाधीशसमक्ष निवेदन गरेकोमा न्यायाधीशबाट फैसलाले निवेदकहरूको अंशको हदसम्म र.पा.दा.खा. बदर गरी दिएको र सो फैसलामा बदर गर्न सम्बन्धित अड्डामा लेखी दिनु भनी मिति २०६४।३।१५ मा आदेश भएको र सोहीबमोजिम हामीले हाम्रो नाममा मालपोत कार्यालय कञ्चनपुरबाट श्रीपुर गा.वि.स.वडा नं.६ को कित्ता नं. ९८३, ८१५, १५७९, १५८१ कायम भै जग्गाधनी प्रमाणपूजा समेत प्राप्त गरेकोमा विपक्षीहरूले कञ्चनपुर जिल्ला अदालतको आदेशउपर पुनरावेदन अदालत महेन्द्रनगरमा अ.वं.१७ नं. को निवेदन दिनु भएको र सो निवेदनका आधारमा कारवाही हुँदा मिति २०६४।५।१३ मा कञ्चनपुर जिल्ला अदालतको मिति २०६४।३।१५ को आदेशमा फैसला कार्यान्वयन गर्ने म्याद समेतको दण्ड सजायको ४४ र ४६ नं. को व्याख्याको प्रश्नमा मिलेको नदेखिँदा बदर गरिदिएको छ भनी आदेश भएको छ। पुनरावेदन अदालतको उक्त आदेशमा फैसला कार्यान्वयनको म्याद सम्बन्धमा गलत व्याख्या गरिएको छ। फैसलाको तपसील खण्डमा अड्डाको भुलबस उल्लेख गर्नुपर्ने कुरा उल्लेख नभएकै कारणले हाम्रो अंश हकको सम्पत्तिबाट हामी बञ्चित हुनुपर्ने होइन। तसर्थ पुनरावेदन अदालत महेन्द्रनगरले मिति २०६४।५।१३ मा गरेको त्रुटिपूर्ण आदेशबाट हामी निवेदकहरूको संवैधानिक एवं कानूनी हकमा आघात पुगेको हुँदा उक्त त्रुटिपूर्ण आदेश र सोसँग सम्बन्धित सम्पूर्ण काम कारवाहीहरू बदर गरी कञ्चनपुर जिल्ला अदालतको मिति २०६४।३।१५ को आदेश कार्यान्वयन गर्नु गराउनु भनी विपक्षीहरूको नाउँमा परमादेश समेत जारी गरिपाउँ भन्ने समेत व्यहोराको निवेदन पत्र।

यसमा, के कसो भएको हो ? निवेदकको मागबमोजिमको आदेश किन जारी हुनु नपर्ने हो ? यो आदेश प्राप्त भएका मितिले बाटाका म्याद बाहेक १५ दिनभित्र सम्बन्धित मिसिल साथ राखी पुनरावेदन अदालत पाटन समेतको हकमा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमार्फत र अन्य विपक्षीहरूको हकमा आफै वा आफ्नो प्रतिनिधिमार्फत लिखित जवाफ पठाउनु

भनी यो आदेश र रिट निवेदनको एकप्रति नक्कल साथै राखी पठाई लिखित जवाफ आएपछि वा अवधि नाघेपछि नियमबमोजिम गरी पेश गर्नु भन्ने समेत व्यहोराको यस अदालतबाट मिति २०६४।९।११ मा भएको आदेश।

शुरु कञ्चनपुर जिल्ला अदालतको मिति २०६४।३।१५ को आदेश वेरीतको हुँदा बदर गरिपाउँ भनी विपक्षी मध्येकी वेदमाया लोहनी समेतले अ.वं. १७ नं. अन्तर्गत यस अदालतमा निवेदन दिएको र उक्त निवेदनमा भएको आदेशअनुसार कञ्चनपुर जिल्ला अदालतबाट कैफियत प्रतिवेदनप्राप्त भै उक्त कैफियत प्रतिवेदन इजलाससमक्ष पेश हुँदा मिति २०५०।१०।१३ र २०५२।१।७ को फैसलाले जिती पाएको भनेको जग्गा हाल कित्ता परिवर्तन भैसकेको भन्ने कुरा स्वयं निवेदन दावीमा उल्लेख भैसकेपछि, र अंश मुद्दाको तायदातीबमोजिमको जग्गा पाउने भन्ने उल्लेख भएको कुन कुन जग्गा अंशको तायदातीमा थिए भन्ने कुरा मिसिलबाट हाल दरपीठको आदेशमा दरपीठ बदर हुने वा नहुने भन्ने सम्मको विषयमा मात्र बोल्नुपर्नेमा प्रतिवादीहरूलाई समेत निष्कर्षमा पुग्नुपर्नेमा फैसलामा उल्लिखित बदर भएको जग्गा कानूनबमोजिम यी निवेदकहरूका नाउँमा दर्ता नामसारी गरिदिनु भनी सम्बन्धित मालपोत कार्यालय कञ्चनपुरमा लेखी पठाइदिनु भनी गरेको मिति २०६४।३।१५ को आदेशमा फैसला कार्यान्वयन गर्ने म्याद समेतको दण्ड सजायको ४४ र ४६ नं. को व्याख्याको प्रसंगमा समेत मिलेको नदेखिँदा बदर गरी दिएको छ। मिति २०६४।३।१९ को निमित्त स्नेस्तेदारको दरपीठ आदेशबमोजिम गर्नु साथै मिति २०६४।३।२१ को च.नं.२६६५ को जग्गा दर्ता नामसारी गरिदिने व्यहोराको यस अदालतको पत्र र सोको आधारमा भएका सबै काम कारवाही बदर गर्नु गराउनु भन्ने आदेश भएको कुरा यस अदालतको रेकर्डबाट देखिन आउँछ। यस अदालतबाट भएको उक्त आदेशले विपक्षी रिट निवेदकहरूको संवैधानिक तथा कानूनी हक हनन हुने कुनै काम कारवाही भए गरेको नहुँदा यस अदालतलाई समेत विपक्षी बनाई दायर भएको निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्ने समेत व्यहोराको पुनरावेदन अदालत महेन्द्रनगरका तर्फबाट ऐ.का रजिष्ट्रारले पेश गर्नु भएको लिखित जवाफ।

निवेदक आफैले जिती पाएको फैसलाको जानकारी विपक्षीलाई १३ वर्ष अगाडि नै भएको, निजले विना कारण १३ वर्षसम्म उक्त फैसलाको सम्बन्धमा कुनै कारवाही नगरी नाजायज ढिलाई गरेको र हाल जग्गाको कित्ता फेरबदल भई अवस्था परिवर्तन समेत भएकोले विलम्बको लागि आवश्यक तिनैवटा तत्वको विद्यमानता प्रस्तुत निवेदनमा रहेको हुँदा विलम्बको सिद्धान्तको आधारमा निवेदन खारेज गरिपाउँ । फैसलाले बोलेको भन्दा बढी विषयमा कुनै कुरा लेख्न र आदेश गर्न समेत नमिल्ने कुरामा विवाद हुन सक्दैन । त्यसैले निमित्त सेस्तेदारले गरेको मिति २०६४।३।१९ को दरपीठ आदेश कानूनसंगत र फैसलासंगत हुँदाहुँदै पनि विना आधार र विना कारण जिल्ला न्यायाधीशले बदर गर्नु भएको मिति २०६४।३।१५ को आदेश न्यायोचित र फैसला अनुकूलको नभएको हुँदा जिल्ला न्यायाधीशले गर्नु भएको आदेशलाई बदर गर्ने गरी पुनरावेदन अदालतले मिति २०६४।३।१३ को आदेशमा कुनै परिवर्तन गरिरहनु पर्ने अवस्था नभएकाले निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्ने समेत व्यहोराको वेदमाया लोहनी, देवकीमाया पौडेल र मनकुमारी न्यौपानेले पेश गर्नु भएको संयुक्त लिखित जवाफ ।

नियमबमोजिम पेसी सूचीमा चढी इजलाससमक्ष पेश हुन आएको प्रस्तुत निवेदनमा निवेदक तर्फबाट उपस्थित विद्वान अधिवक्ता श्री चन्द्रप्रसाद काफ्लेले र विपक्षी तर्फबाट उपस्थित विद्वान अधिवक्ता श्री पूर्णचन्द्र पौडेलले गर्नु भएको वहस समेत सुनियो ।

प्रस्तुत निवेदनमा मुख्य रूपमा पुनरावेदन अदालत महेन्द्रनगरबाट भएको मिति २०६४।३।१३ को आदेश बदरको माग गरिएको देखिन्छ । फैसला कार्यान्वयनसँग सम्बन्धित उक्त आदेश र सो आदेशसँग सम्बन्धित मुद्दाको अन्य तथ्य समेतलाई हेर्दा यी निवेदकहरू वादी र विपक्षी मनकुमारी न्यौपाने समेत प्रतिवादी भै चलेको अंश तथा र.पा.दा.खा.मुद्दामा पुनरावेदन अदालत महेन्द्रनगरबाट भएको फैसला अन्तिम भएर रहेको देखिन्छ । ती फैसलाहरूमध्ये र.पा.दा.खा. मुद्दाको फैसलालाई आधार बनाई वादीका तर्फबाट फैसला कार्यान्वयनका लागि परेको निवेदनमा जिल्ला अदालतका सेस्तेदारले फैसलामा उल्लेख भएको व्यहोरा भन्दा अगाडि गएर कारवाही गर्न नमिल्ने भन्ने

समेतका आधारमा दरपीठ आदेश गरिदिए उपर दण्ड सजायको ६९ नं. बमोजिम जिल्ला न्यायाधीशसमक्ष निवेदन दायर भएको र सो निवेदनमा जिल्ला न्यायाधीशबाट सेस्तेदारको आदेश बदर हुने र निवेदन दर्ता गरी निवेदन मागबमोजिम फैसलामा उल्लिखित जग्गा कानूनबमोजिम निवेदकहरूका नाममा दर्ता नामसारी गरिदिनु भनी आदेश भएको देखिन आउँछ । सो आदेशउपर अ.वं. १७ नं. बमोजिम परेको पुनरावेदन अदालत महेन्द्रनगरमा परेको निवेदनमा पुनरावेदन अदालतबाट सो दरपीठ आदेश बदर हुने वा नहुने भन्नेसम्मको विषयमा मात्र बोल्नु पर्नेमा दर्ता नामसारी गर्नु भनी बोलिएकोले जिल्ला न्यायाधीशबाट भएको आदेश बदर गरी सेस्तेदारको दरपीठ आदेशबमोजिम गर्नु भनी भएको आदेश कानून, न्याय एवं सद्बिवेक समेतको दृष्टिबाट नमिल्ने भै त्यसले आफूहरूको संवैधानिक एवं कानूनी हक हनन भएको भनी सो आदेशलाई चुनौती दिई प्रस्तुत रिट निवेदन दायर हुन आएको हुँदा प्रस्तुत निवेदनमा मूलतः पुनरावेदन अदालतबाट भएको आदेश कानूनअनुरूप छ, छैन ? भन्ने सम्बन्धमा विवेचना गरी निवेदन मागबमोजिमको आदेश जारी हुनुपर्ने हो वा होइन ? भन्ने सम्बन्धमा न्याय निरूपण हुनुपर्ने देखिन्छ ।

२. निर्णयतर्फ विचार गर्दा सेस्तेदारले गरिदिएको दरपीठ आदेश, सो उपर दण्ड सजायको ६९ नं. बमोजिम परेको निवेदनका आधारमा जिल्ला न्यायाधीशबाट भएको आदेश र सोउपर अ.वं. १७ नं. बमोजिम परेको निवेदनमा पुनरावेदन अदालत महेन्द्रनगरबाट मिति २०५४।३।१३ मा भएको आदेशको कानूनी आधार र त्यसले फैसला कार्यान्वयनको प्रक्रियामा पार्ने प्रभाव समेतलाई विश्लेषण गरिनुपर्ने देखिन्छ । प्रथमतः फैसला कार्यान्वयनको महत्व र त्यसको प्रक्रियाको बारेमा उल्लेख गर्दा फैसला कार्यान्वयन भनेको न्याय निरूपण भैसकेपछि त्यसलाई कार्यान्वित गर्ने प्रक्रिया हो भन्ने कुरामा विवाद हुन सक्दैन । फैसला कार्यान्वयनको चरणमा फैसला भन्दा बाहिर गएर बोलिने, विश्लेषण गरिने वा प्रमाणको मूल्याङ्कन गरिने गरिदैन । फैसलाको माध्यमबाट उद्घोष गरिएको न्यायलाई व्यवहारीकरण गर्ने प्रक्रियामा मुद्दामा भै पक्ष विपक्षबाट प्रमाण पेश गर्न लगाउने र त्यसको विश्लेषण गर्ने सन्दर्भ पनि आउँदैन । फैसला भएपछि

त्यसको कार्यान्वयन हुनुपर्दछ र कार्यान्वयन गर्दा फैसलामा उल्लेख भएअनुसार नै गर्नुपर्दछ भन्ने कुरामा पनि विवाद हुन सक्दैन ।

३. उल्लिखित सन्दर्भमा अब, पुनरावेदन अदालत महेन्द्रनगरबाट मिति २०६४।१५।१३ मा भएको आदेश मिलेको छ वा छैन ? भन्ने मुख्य प्रश्नमा विचार गर्दा सो आदेशमा मूलतः जिल्ला अदालतका सेस्तेदारले गरेको दरपीठ आदेशउपर परेको निवेदनमा सो दरपीठ आदेश बदर हुने वा नहुने भन्नेसम्मको विषयमा मात्र बोल्नु पर्नेमा दर्ता नामसारी गर्नु भनी बोलिएको हुँदा जिल्ला न्यायाधीशको उक्त आदेश नमिलेको भन्ने विषयलाई उठाइएको देखिन्छ । सेस्तेदारले गरिदिएको दरपीठ आदेशमा यिनै निवेदक र विपक्षीहरूका बीचमा चलेको र.पा.दा.खा.बदर मुद्दाको तपसील खण्डमा र.पा.दा.खा.बदर गरी दिनु भनी रजिष्ट्रेशन गर्ने कानूनी दायित्व भएको अड्डामा लेखी पठाउनु भन्ने व्यहोरा उल्लेख भएकोमा फैसलाबमोजिम जग्गा नामसारी दा.खा. गराई पाऊँ भनी परेको निवेदनमा नामसारी दा.खा.गरी लिन पाउने सम्पत्ति नामसारी दा.खा.का लागि पत्रादेश गरिपाऊँ भनी माग गरेको देखिएकोले फैसलामा उल्लेख भएको व्यहोरा भन्दा अगाडि गएर कारवाही गर्न नमिल्ने भनी अ.वं. २७ नं. तथा जिल्ला अदालत नियमावली, २०५२ को नियम १५ बमोजिम दरपीठ गरिदिएको भन्ने देखिन्छ । त्यसरी फैसला कार्यान्वयनलाई अबरुद्ध तुल्याउने गरी भएको दरपीठ आदेशउपर मिति २०६४।३।१० मा परेको निवेदनका सम्बन्धमा जिल्ला न्यायाधीशबाट र.पा.दा.खा. बदर मुद्दाको फैसलाबाट र.पा.दा.खा. बदर भएको जग्गामा निवेदकहरूको हक लाग्ने हुँदा त्यस्तो जग्गा निवेदकहरूका नाममा नामसारी हुनुपर्ने, त्यसको अभावमा सो फैसलाको कुनै औचित्य नरहने हुँदा सेस्तेदारको आदेश बदर हुने र निवेदन दर्ता गरी निवेदन मागबमोजिम फैसलामा उल्लिखित जग्गा कानूनबमोजिम निवेदकहरूका नाममा दर्ता नामसारी गरिदिनु भनी सम्बन्धित मालपोत कार्यालयमा लेखी पठाइदिनु भनी मिति २०६४।३।१५ मा आदेश भएको देखिन्छ । पुनरावेदन अदालतको मिति २०६४।१५।१३ को आदेशले जिल्ला न्यायाधीशबाट भएको सो आदेशलाई बदर मात्र गरेको छैन, सेस्तेदारको दरपीठ

आदेशबमोजिम गर्नु भनी दरपीठलाई कायम राखेको अवस्था छ । त्यसरी दरपीठ आदेश कायम भएवाट सो आदेशले कञ्चनपुर जिल्ला अदालतमा प्रारम्भ भएको फैसला कार्यान्वयनको प्रक्रियामा पूर्ण विराम लागेको अवस्था देखिन्छ । त्यसरी अंश मुद्दा र र.पा.दा.खा.बदर मुद्दाबाट न्याय निरुपण भैसकेको अवस्थामा दरपीठ आदेशबाट त्यसलाई अबरुद्ध तुल्याइएको हुँदा त्यसलाई गम्भीरतापूर्वक विचार गरिनुपर्ने भएको छ ।

४. फैसला कार्यान्वयनको प्रक्रियामा सामान्यतः माथिल्लो अदालतबाट हस्तक्षेप गरिँदैन र त्यसमा रिट क्षेत्रबाट हस्तक्षेप गर्दा पनि अत्यन्त सावधानी अपनाइन्छ । अदालतको साधारण अधिकारक्षेत्र अन्तर्गत तहतह निर्णय हुँदै अन्तिम भएर रहेको फैसलालाई कार्यान्वयन हुनै नपाउने अवस्थामा पुऱ्याइएको छ भने त्यसमा असाधारण अधिकारक्षेत्र अन्तर्गतबाट हस्तक्षेप गरिनु पर्ने परिस्थितिको निर्माण हुनसक्छ । फैसलाले जहिले पनि कार्यान्वयनको अपेक्षा गरेको हुन्छ, कार्यान्वयन नहुने फैसलाको कुनै औचित्य रहँदैन । यदि फैसलाको कार्यान्वयन भएन भने सम्बन्धित पक्षले साँचो अर्थमा न्यायको अनुभूति गर्न नै पाउँदैनन् । त्यसैले न्यायापेक्षीलाई न्यायको अनुभूति गराउने प्रक्रियाका रूपमा रहेको फैसला कार्यान्वयनलाई प्रभावित तुल्याउने वा त्यसमा अबरोध सिर्जना गर्ने खालका कुनै पनि कार्यलाई निरुत्साहित गरिनुपर्ने हुन्छ ।

५. फैसला कार्यान्वयनको निश्चित प्रक्रिया कानूनले तोकेको छ, मुलुकी ऐन, दण्ड सजायको महलमा त्यससम्बन्धी प्रक्रिया निश्चित गरिएको पाइन्छ । फैसला कार्यान्वयनका सिलसिलामा तहसीलदारले गर्ने निर्णय, सो उपर दण्ड सजायको ६१ नं. अन्तर्गत जिल्ला न्यायाधीशसमक्ष निवेदन गर्न सकिने र जिल्ला न्यायाधीशको निर्णयउपर समेत अ.वं. १७ नं. अन्तर्गत पुनरावेदन अदालतसमक्ष समेत निवेदन दिन सकिने सम्मका अन्य प्रक्रियाहरू पनि छन् । त्यसैले फैसला कार्यान्वयनका सिलसिलामा दायर हुन आएका निवेदनमा सम्बन्धित अधिकारीले सो निवेदनमा प्रयुक्त शब्दका आधारमा भन्दा पनि अन्तिम भएर रहेको फैसलाले निरुपण गरेको विषयका आधारमा निर्णय दिनुपर्ने हुन्छ । प्रस्तुत विवादमा

कञ्चनपुर जिल्ला अदालतका सेस्तेदारले तहसीलदारको हैसियतबाट फौसला कार्यान्वयनसम्बन्धी निवेदनमा फौसला कार्यान्वयनलाई अधि बढाउने गरी आदेश गर्नुको बदला त्यसलाई पूर्ण रूपमा अवरुद्ध तुल्याउने गरी दरपीठ आदेश भएको छ भने सो दरपीठ आदेशलाई नै यथावत् कायम राख्ने गरी पुनरावेदन अदालत महेन्द्रनगरबाट भएको मिति २०६४।१।१३ को आदेशले फौसला कार्यान्वयनको प्रक्रियालाई सुचारु गर्ने भूमिका निर्वाह गरेको देखिँदैन।

६. जिल्ला न्यायाधीशबाट भएको आदेशमा सेस्तेदारले गरेको दरपीठ आदेश बदर गर्नुका साथै निवेदन दर्ता गरी निवेदन मागबमोजिम फौसलामा उल्लिखित जग्गा कानूनबमोजिम निवेदकहरूका नाममा दर्ता नामसारी गरिदिनु भनी सम्बन्धित मालपोत कार्यालयमा लेखी पठाइदिनु भन्ने व्यहोरा समेत परेको हुँदा सो आदेशका आधारमा सेस्तेदारले निवेदन ग्रहण गरी कानूनबमोजिम निर्णय गर्न सक्ने अवस्था विद्यमान नै रहेको हुँदा जिल्ला न्यायाधीशको सो आदेश कानूनानुरूप नै देखिएको छ। त्यसलाई अन्यथा भन्नुपर्ने आधार पुनरावेदन अदालतको आदेशमा पनि खुलेको छैन। पुनरावेदन अदालतले मुख्य रूपमा दण्ड सजायको ४४ नं. र ४६ नं. को व्याख्याको प्रश्नमा नमिलेको भन्ने तर्क गरेको देखिन्छ। तर दण्ड सजायको ४६ नं. वण्डा छुट्याउने प्रक्रियासँग सम्बन्धित रहेकोले प्रस्तुत विवादसँग सान्दर्भिक प्रावधानका रूपमा मान्न सकिने अवस्था देखिँदैन। त्यसैगरी दण्ड सजायको ४४ नं. ले दाखिल खारेज नामसारी सम्बन्धमा हदम्याद निश्चित गरी सो हदम्याद पछि दरखास्त परेको हकमा जरीवाना गरी दाखिल खारेज नामसारी गरिदिनु पर्ने व्यवस्था गरेको तर्फ पुनरावेदन अदालतले विचार पुऱ्याएको देखिएन। तसर्थ कानूनमा स्पष्ट रूपमा व्यवस्था गरिए भन्दा फरक रूपमा अर्थ गरी फौसला कार्यान्वयनमा अवरुद्ध सिर्जना हुने किसिमबाट भएको पुनरावेदन अदालत महेन्द्रनगरको मिति २०५४।१।१३ को आदेश फौसला कार्यान्वयन सम्बन्धी विद्यमान कानूनी व्यवस्थाका साथै तत्सम्बन्धी मान्य सिद्धान्तको समेत प्रतिकूल देखिएको हुँदा सो आदेश बदर हुने ठहर्छ। अब, यी निवेदक वादीले कञ्चनपुर जिल्ला अदालतमा मिति

२०६४।३।१ मा दायर गरेको निवेदन र सो सम्बन्धमा जिल्ला न्यायाधीशबाट मिति २०६४।३।१५ मा भएको आदेश समेतका आधारमा फौसला कार्यान्वयनको प्रक्रियालाई तत्कालै अधि बढाउनु भनी कञ्चनपुर जिल्ला अदालतका नाममा परमादेश समेत जारी हुन्छ। यसको जानकारी विपक्षीहरूलाई दिई प्रस्तुत निवेदनको दायरीको लगत कट्टा गरी मिसिल नियमानुसार गरी बुझाइदिनु।

उक्त रायमा म सहमत छु।

प्र.न्या.रामप्रसाद श्रेष्ठ

इति संवत् २०६७ साल कात्तिक ११ गते रोज ५ शुभम्
इजलास अधिकृत : उमेश कोइराला

निर्णय नं. ८५२१

सर्वोच्च अदालत, संयुक्त इजलास
माननीय न्यायाधीश श्री बलराम के.सी.
माननीय न्यायाधीश श्री भरतराज उप्रेती
संवत् २०६६ सालको रिट. नं.-०६६-WO-०५२१
आदेश मिति: २०६७।४।२१।६

विषय:- उत्प्रेषणयुक्त परमादेश।
निवेदक: जिल्ला वारा सपही गा.वि.स वार्ड नं.९ घर
भै हाल जिल्ला काठमाडौं का.म.न.पा. वडा
नं ३२ अनामनगर वस्ने अधिवक्ता
नारायणप्रसाद देवकोटा
विरुद्ध
विपक्षी: सम्माननीय प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को
कार्यालय समेत

- योजनाकार एवं सरकारले योजना बनाउँदा आर्थिक विकास र औद्योगिक विकास तथा वातावरणको संरक्षणलाई **Balance** गर्न सक्नुपर्छ। आजको २१ औं शताब्दीको विश्व स्वच्छ वातावरणको आवश्यकता र महत्वको बारेमा **Conscious** हुनुपर्छ। वातावरण विनासको **Cost** को आर्थिक विकास स्वीकार्य हुन नसक्ने।

(प्रकरण नं.१३)

- **Public Trust Doctrine** अन्तर्गत नेपालको प्राकृतिक स्रोतमा नेपाल सरकार **Trustee** सम्म मात्र हुने र नेपालको प्राकृतिक स्रोतको कुनै कानूनी आधारवेगर छाडा रूपले केवल नाम मात्रको राजश्व बुझाएको भरमा मात्र वातावरणमा प्रतिकूल प्रभाव पार्ने गरी कार्य गर्न दिन नहुने।

(प्रकरण नं. ४)

- वातावरण प्रदूषण वास्तवमा राज्यको खराब **Socio-Economic Policy** को कारण नै हुने हो। यदि यस पुनीत कार्यमा कार्यपालिकाले आफ्नो संबैधानिक कर्तव्य पालना गर्न ढिलाई गर्छ वा पछि पर्छ भने नागरिकहरूको मौलिक हकको **Guardian** अदालत चूप लागेर बस्न हुँदैन। वातावरण जो गाउने यस अदालतले पाएको **Constitutional Mandate** पूरा र पालना गर्नुपर्ने।

(प्रकरण नं. ८)

- कसैले आफ्नो हक उपयोग र प्रयोग गर्दा स्वभावतः निस्कने आवाजबाहेक आवाजमुक्त वातावरण र वासस्थानमा बस्दा वा बाल बच्चाको अध्ययन गर्दा आवाज मुक्त वातावरणमा बस्न रहन पाउने हक पनि धारा १६ बाट उत्पन्न हुन्छ। यदि कसैले आफ्नो पेशा व्यवसाय सञ्चालनको नाममा वा कसैले आफ्नो अधिकार प्रयोगको नाममा कुनै **Locality** मा प्रदूषण गर्दछ र अर्कालाई असर गर्दछ भने त्यस्तो कार्य **Nuisance** भई त्यस अवस्थामा धारा १६ को हक हनन हुन जान्छ। ढुंगा, रोडा, गिट्टी उच्चोग सञ्चालन गर्दा **Nuisance** हुने गरी सञ्चालन हुन नसक्ने।

(प्रकरण नं. १५)

- प्राकृतिक स्रोतको उत्खनन र प्रयोग गर्दा आर्थिक लाभको दृष्टिले मात्र हेर्ने नभई त्यस्ता प्राकृतिक स्रोतलाई प्रयोग गर्दा वातावरणमा कति पनि प्रतिकूल असर नपार्ने गरी, मात्र उत्खनन र प्रयोग गर्नुपर्ने।

(प्रकरण नं. १७)

- प्राकृतिक स्रोतलाई व्यापारिक प्रयोग गर्न दिँदा पहिलो र महत्वपूर्ण कुरा वरपरका बस्ती वनजंगल वातावरण नजीकका स्कूल अस्पताल लगायत अन्य संवेदनशील संस्था तथा जनतालाई असर नगरी मात्र गर्ने अनुमति दिनुपर्ने।

(प्रकरण नं. २१)

निवेदक तर्फबाट: विद्वान अधिवक्ताहरू स्वयं श्री नारायणप्रसाद देवकोटा, श्री गोविन्दप्रसाद शर्मा पौडेल, श्री हरि फुयाल, श्री रामकृष्ण काफ्ले, श्री ध्रुवप्रसाद चौलागाई, श्री केदार दाहाल, श्री ज्योती बानिया, श्री धनन्जय खनाल, श्री जगन्नाथ महतो, श्री रामकुमार आचार्य

विपक्षी तर्फबाट: सहन्यायाधिवक्ता श्री किरण पौडेल अवलम्बित नजीर:

सम्बद्ध कानून:

- नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ को धारा १२(१), १६(१), २६, ३२, ३५(५)
- जलस्रोत ऐन, २०४९ को दफा ३, १७, १९ र २०
- वन ऐन, २०४९ को दफा १७, १८,
- खानी तथा खनिज पदार्थ ऐन, २०४२ को दफा ३
- नेपाल पेट्रोलियम ऐन, २०४१ को दफा ३
- भू तथा जलाधार संरक्षण ऐन, २०३९ को दफा ४ र १०
- वातावरण संरक्षण ऐन, २०५३

आदेश

न्या.बलराम के.सी.: नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३२ र १०७(२) अन्तर्गत यस अदालतमा दायर हुन आएको प्रस्तुत रिटको संक्षिप्त तथ्य एवं ठहर यस प्रकार छ:

म निवेदक विगत १८ वर्षदेखि कानून व्यवसाय गरिआएको नेपाली नागरिक हुँ। मैले गैर सरकारी संस्थामार्फत कानून र न्यायको क्षेत्रमा अनुसन्धानकर्ताको रूपमा कार्य गर्दै जनतालाई संविधानको वारेमा सुसूचित गर्ने कार्यक्रम सञ्चालन

गर्दै आएको छु । यसै सन्दर्भमा नेपालको सार्वभौमिकता, अखण्डताको, सुरक्षाको साथै नेपालको वनजंगल, प्राकृतिक तथा खनिज स्रोत साधनको राष्ट्र हितमा समुचित प्रयोग वितरण गर्नुका साथै आवश्यक सुरक्षा गर्दै दिगो विकासका लागि स्वच्छ वातावरण कायम गर्नु पर्दछ भन्ने कुरामा दुई मत हुन सक्दैन । स्वच्छ वातावरणमा बाँच्न पाउनु हरेक नेपाली जनताको नैसर्गिक एवं प्राकृतिक हक हो । त्यसको लागि वनजंगल, जंगली जनावर, प्राकृतिक स्रोत (ढुंगा, गिट्टी, बालुवा) को सुरक्षा गर्नु आजको आवश्यकता हो । यी मानव सेवामा निरन्तर उपयोग हुने वस्तु हुन । तसर्थ यस्ता वस्तु राष्ट्र निर्माणमा सदुपयोग गरिनु पर्दछ । यसै सिलसिलामा नेपालको चुरे जंगल, चारकोशे भाडीबाट दिनरात ढुंगा, गिट्टी, बालुवा गैरकानूनी तवरबाट उत्खनन गरी, गैरकानूनी तवरबाट खोलिएका क्रसर उद्योगहरूले उक्त चिज वस्तुहरू केही वर्षदेखि भारत निकासी गर्दै आएकोमा उक्त गैरकानूनी कार्य तत्काल रोक्ने दायित्व विपक्षीहरूको भएतापनि विपक्षीहरू मुकदर्शक र उदासीन भई सामान्य कानूनी दायित्व पनि पालना नगरेको र अब पनि यस्ता कार्यलाई समयमै नरोक्ने हो भने तराई मधेश तथा राष्ट्रलाई भविष्यमा ठूलो क्षति हुने प्रबल आशंका रहेकोले यो सार्वजनिक सरोकारको विषय लिई सम्मानित अदालतमा उपस्थित भएको छु ।

सम्मानित अदालतबाट नेकाप २०५३, अङ्क १, पृष्ठ ३६, योगी नरहरीनाथ विरुद्ध सम्माननीय प्रधानमन्त्री समेत, नेकाप स्वर्ण शुभजन्मोत्सव विशेषाङ्क २०५२, पृष्ठ १६९, अधिवक्ता सूर्यप्रसाद ढुंगेल विरुद्ध गोदावरी मार्वल समेत, नेकाप २०५४, अङ्क ६, पृष्ठ ३३५, अधिवक्ता बालकृष्ण नेउपाने विरुद्ध मन्त्रिपरिषद् सचिवालय समेत, नेकाप २०५१, अङ्क ४, पृष्ठ २५५, गोपाल शिवाकोटी विरुद्ध अर्थ मन्त्रालय समेत, नेकाप २०४५, अङ्क १२, पृष्ठ ८१०, अधिवक्ता राधेश्याम विरुद्ध श्री ५ को सरकार समेत भएका मुद्दामा नजिर सिद्धान्त प्रतिपादन भै सकेको हुँदा प्रस्तुत मुद्दामा अग्राधिकार समेत प्राप्त गरी न्याय पाउने कुरामा पूर्ण आशावादी छु ।

वन वातावरण, स्वच्छ हावा, जैविक विविधता, प्राकृतिक र खनिज स्रोत मानव जीवनका महत्वपूर्ण आधार भएकोले यी स्रोतलाई मावन जीवनबाट अलग

राखेर हेर्न सकिदैन । तराइका रूपन्देही, कपिलवस्तु, नवलपरासी, बारा, पर्सा, रौतहट, सर्लाही, सिराहा, महोत्तरी, धनुषा, सप्तरी, मकवानपुर, कैलाली, कञ्चनपुर, दाङ्गलगायत र तराई नजीकका करिव २५ जिल्लाहरूमा वनक्षेत्र भित्र, राष्ट्रिय निकुञ्ज क्षेत्रभित्र र वनक्षेत्र नजीकमा रहेका वस्ती र खोलाहरूमा, चारकोशे भाडीको शीरमा र जंगल भित्रका खोलाहरूमा केही मुठीभर व्यापारीहरूले क्रसर उद्योगहरू स्थापना गरी डोजर, लोडर र टिपरहरू लगी ढुंगा, गिट्टी उत्खनन संकलन गरी त्यसबाट ढुंगा क्रसर गरी वा नगरी ढुंगा, गिट्टी, बालुवा आदि विगत दशौं वर्षदेखि भारतमा लगी विक्री वितरण गरी आइरहेका छन् । समाचारमा आएअनुसार भारत सरकारले दिल्लीबाट गुहाटीसम्म जाने ठूलो १०,६५० कि.मी. सडक नेपालको सीमा नजीकै बाटै बनाउँदै गरेकोले तत्काल बजार भारत भएकोले यही मौका छोपी क्रसर उद्योगहरू स्थापना गरेका छन् । नेपालको वन, निकुञ्ज क्षेत्रभित्र र गाउँ वस्ती नजीकका खोलाहरूमा सञ्चालित यस्ता उद्योगहरू करिव २५० भन्दा बढी नै छन् । उल्लिखित ठाउँहरूमा क्रसर उद्योगहरू खोल्न चलाउन नपाउने कुरा वातावरण ऐन तथा नियमावली र खानी तथा खनिज पदार्थ ऐन, २०४२, जलस्रोत ऐन, २०४९, राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन, २०२९, वन ऐन, २०४९ ले स्पष्ट व्यवस्था गरेता पनि सरकारी उदासिनता, अकर्मण्यता, लाचारीपन र अनुगमनको अभाव सर्वथा देखिएको नै छ ।

उल्लिखित गतिविधी र क्रियाकलापबाट वनजंगल विनास हुनुको साथै जंगली जनावर पनि लोप हुँदै गैरहेका छन् । यसले गर्दा वाढी पहिरो, सिंचाई, जंगल र स्वच्छ वातावरणको सुरक्षामा आजै देखि लाग्नुपर्ने मात्र होइनकि ढिला भै सकेको छ । संरक्षण हुन नसक्दा र नेपालको अधिकांश जमिन भिरालो भएकोले यस्ता क्रसर उद्योग र ढुंगा उत्खननका कारण धेरै स्थान तथा वातावरण र जंगली जनावरहरू जोखिममा परेका समाचारहरू पटक पटक आइरहेका छन् । खेतीयोग्य भूमी वगरमा परिणत भएका छन् र बोट विरुवा उम्रन छाडेको कुरा पनि समाचारमा आएका छन् । यदि यही रूपमा वनजंगलको विनास र ढुंगा गिट्टी, बालुवाको स्रोत उत्खनन हुने र ती स्रोतहरू दिन प्रतिदिन भारत निकासी हुँदै जाने हो भने भोली

अन्न भण्डारको रूपमा रहेको तराइको उर्वर भूमी बगरमा परिणत हुने र पिउने पानी र सिंचाईको हाहाकार हुने तथा तराई डुवानमा पर्ने र नदी कटान हुने निश्चित छ । यसमा पूर्व सावधानी अपनाउनु पर्ने सरकारबाट आजसम्म केही भए गरेको देखिएको छैन । जनस्तरबाट आवाज उठाउँदै आएपनि राष्ट्र गम्भीर नहुनु दुःखको कुरा हो ।

त्यसै गरी भारतमा निकासी हुने ढुंगा, गिट्टीको ट्रकको लोडभार हेर्ने हो भनेपनि हाम्रो सडकको क्षमता भन्दा ३, ४ गुणा बढी लोड गरी लगेकोले सडक धसेको, फुटेको, कतिपय ठाउँमा भाषिएको नाङ्गो आँखाले हेर्ने सकिन्छ । यसले गर्दा नेपालको राजमार्ग दिन प्रतिदिन जीर्ण बन्दै गइरहेको छ भने राजमार्गका पक्की पुल भत्केर जाने क्रम बढी रहेको छ । ढुंगा, गिट्टी, बालुवा बोकेका ठूला गाडीका जामले गर्दा सामान्य यातायात पनि अवरुद्ध हुँदै आएका छन् भने धुलोले गर्दा स्वच्छ हावा लिन, पानी पीउन र श्वास फेर्न नसकिने अवस्था पनि अनुभव गरिएको कुरा हो ।

उल्लिखित ढुंगा, गिट्टी, बालुवाको निकासी हुँदा राजश्वको नियमन गर्ने निकाय भनेको भन्सार कार्यालय हुन् । स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५ ले स्थानीय निकाय विशेष गरी जि.वि.स.ले र जिल्ला वन कार्यालयहरूले यसको नियमन गर्ने गरेका छन् । त्यसबाट के कति राजश्व उठेको छ र दैनिक के कति क्युबिक फिट, ढुंगा, गिट्टी, बालुवा विदेश निकासी हुन्छ भन्ने सम्बन्धमा विपक्षीहरूको लिखित जवाफबाट प्रष्ट हुने भएतापनि उक्त राजश्व मानव जीवनमा वातावरण पर्यावरण र दिगो विकासको दृष्टिले त्यसको मूल्याङ्कन र तुलना गरिनु हुँदैन ।

तसर्थ वनक्षेत्रभित्र, राष्ट्रिय आरक्ष क्षेत्रभित्र, गाउँबस्ती नजीकमा, वातावरणीय दृष्टिकोणले अनुपयुक्त भएका ठाउँमा स्थापना भएका क्रसर उद्योगहरूको लगत लिई यकीन र पहिचान गरी ती उद्योगहरूलाई उल्लिखित ठाउँबाट तत्काल हटाउने व्यवस्था गर्न, हाल क्रसर उद्योगहरूले चुरे जंगलभित्र र चारकोशे जंगल भित्र, आरक्ष जंगल क्षेत्रभित्र त्यहाँका नदीनाला खोल्साहरूमा लोडर, डोजर, ट्र्याक्टर, लहरी ट्रक आदि लागि ढुंगा, गिट्टी, बालुवा उत्खनन गर्दै आइरहेकोले सो कार्य तत्काल रोकिएउने र वनजंगल, जंगली जनावरको, वातावरण र पर्यावरणको समेत

प्रभावकारी सुरक्षा गर्न, ढुंगा, गिट्टी, बालुवाबाट केही मात्रामा स्थानीय निकायलाई आर्थिक प्रतिफल मिल्ने गरेको र सोबाट स्थानीय स्तरमा सामान्य विकासका कार्यहरू र सामाजिक टेवा पुगी रहेकोले उक्त राजश्व बराबरको रकम स्थानीय निकायका लागि नेपाल सरकारले आवश्यक व्यवस्था गर्न, क्रसर उद्योगहरूले नेपालबाट भारतमा निकासी गर्दै आइरहेका ढुंगा, गिट्टी, बालुवा निकासी नगर्नु, निकासी गर्न नदिनु भनी विपक्षीहरूका नाममा उत्प्रेषण, परमादेश लगायत जो चाहिने आज्ञाआदेश वा पूर्जा जारी गरिपाउँ । साथै प्रस्तुत मुद्दाको गम्भीरता हेरी अग्राधिकार दिई यस्तो कार्य तत्काल नरोके देशले अझै गम्भीर क्षति व्यहोर्नु पर्ने हुँदा निकासी गर्दै आइरहेका ढुंगा, गिट्टी, बालुवा निकासी नगर्नु, निकासी गर्न नदिनु, निकासीमा रोक लगाउनु भनी विपक्षीहरूका नाममा अन्तरिम आदेश जारी गरिपाउँ भन्ने समेत व्यहोराको रिट निवेदन ।

यसमा के कसो भएको हो ? निवेदकको मागबमोजिमको आदेश किन जारी हुन नपर्ने हो ? यो आदेशप्राप्त भएका मितिले बाटाका म्याद बाहेक १५ दिनभित्र सम्बन्धित कागजात साथ महान्यायाधीवक्ताको कार्यालयमार्फत लिखित जवाफ पठाउनु भनी विपक्षीहरूलाई सूचना पठाई जवाफ आए वा अवधि नाघेपछि पेश गर्नु साथै अन्तरिम आदेश जारी गर्ने नगर्ने सम्बन्धमा विपक्षीहरूलाई सूचना दिई मिति २०६६।१।२९ गते अन्तरिम आदेशसम्बन्धी छलफलको लागि पेश गर्नु भन्ने समेत यस अदालतको आदेश ।

वातावरण संरक्षण ऐन, २०५३ वातावरण संरक्षण नियमावली २०५४ खानी तथा खनिज पर्दाथ ऐन, २०४२, जलस्रोत ऐन, २०४९, राष्ट्रिय निकुन्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन, २०२९ तथा वन ऐन २०४९ बमोजिम वनक्षेत्रभित्र तथा निकुन्ज क्षेत्रभित्र कानूनविपरीत क्रसर उद्योग सञ्चालन गर्न नमिल्ने भन्ने निवेदकको माग भएकोमा त्यस्ता क्षेत्रहरूमा त्यस्ता उद्योगहरू सञ्चालन भएका भए पहिचान गरी सञ्चालन नगर्नु नगराउनु र त्यस्ता उद्योगहरूबाट गिट्टी, ढुंगा, बालुवा निकासी समेत नगर्नु नगराउनु भनी विपक्षीहरूको नाममा अन्तरिम आदेश जारी गरिदिएको छ भन्ने समेत यस अदालतको मिति २०६६।१।२९ को आदेश ।

प्रथमतः विपक्षीको निवेदन दावी क्रसर उद्योगहरूले निकासी गर्दै आएको हुंगा, गिट्टी, बालुवा निकासी नगर्नु र गर्न नदिनु भन्ने छ। उक्त विषय प्रत्यक्ष रूपमा यस विभागको काम कर्तव्य र अधिकार अन्तर्गतको होइन। जहाँसम्म खानी तथा खनिज पर्दाथ ऐन, २०४२ र तत्सम्बन्धी नियमावली, २०५६ अन्तर्गत यस विभागको कार्यक्षेत्रसम्बन्धी प्रश्न छ, सो सम्बन्धमा ऐ.ऐन तथा नियमावलीबमोजिम खनिज कार्य गर्न चाहने व्यक्तिले यस विभागको अनुमति लिनुपर्ने र त्यसरी अनुमतिप्राप्त गरेको व्यक्तिले खनिज कार्य गर्दा वातावरणमा प्रतिकूल असर पार्न नहुने लगायतका विभिन्न प्रक्रिया तथा शर्तहरूको पालना गर्नुपर्ने हुन्छ। त्यस्ता शर्त पालना नगर्ने अनुमति प्राप्त व्यक्तिको अनुमतिपत्र रद्द गरी अन्य कारवाही गर्न सकिने व्यवस्था ऐन नियममा छ। उल्लिखित ऐन तथा नियमावलीमा भएको व्यवस्थाको प्रभावकारी कार्यान्वयनमा यस विभाग सक्रिय रहेको छ। निवेदकले यस विभागको भूमिका र सक्रियतामा प्रश्न उठाउन नसकी गोश्वारा भाषा प्रयोग गरेको हुँदा स्पष्ट र बोधगम्य निवेदन दावीको अभावमा रिट निवेदन दावी कानून सम्मत छैन भन्ने समेत खानी तथा भूगर्भ विभागको लिखित जवाफ।

स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५ को दफा २१५ बमोजिम जि.वि.स.ले लगाउन पाउने करहरू मध्ये हुंगा र बालुवा पनि परेको छ। ऐ.ऐनको दफा २१७ को देहाय खण्ड (ग) बमोजिम सिफारिश लिन सक्ने अवस्था छ। ऐ.नियम २०७ बमोजिम जि.वि.स.ले लगाउन सक्ने करको दरको व्यवस्था गरेको छ। नियमावलीको अनुसूची २३ र २५ अनुसार गिट्टी र बालुवा विदेश निकासीका लागि प्रतिट्रिप रु १०००।-सम्बन्धित जि.वि.स.ले लिने गरेको छ। नियमावलीको अनुसूची २३ को सि.नं २ बमोजिम नेपालभित्र निकासी हुने हुंगा, गिट्टी, बालुवामा पनि कर लाग्ने गरेको छ। यो जि.वि.स.को मुख्य आयस्रोतमध्येको एक महत्वपूर्ण आयस्रोत हो। मन्त्रालयले माग गरेको विवरण अध्ययन गर्दा कपिलवस्तु, मोरङ, बारा लगायतले आ.ब २०६६।०६७ मंसिर मसान्तसम्म करोडौं राजश्व उठाएको देखिन्छ।

विदेश निकासीका लागि सिफारिश दिने काम सम्बन्धित जिल्ला विकास समितिले बोलपत्र आव्हान

गरी सम्भौताका माध्यमबाट गर्ने गराउने भएकोले चालु आ.ब.को लागि निकासी बन्द गर्दा ठेकेदारले क्षतिपूर्ति माग गर्ने र यसले राज्यलाई ठूलो व्ययभार पर्न जाने अवस्था सिर्जना हुन सक्ने भएकोले तथा स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५ को दफा १७७ बमोजिम जि.वि.स.स्वशासित संगठित संस्था भएको सन्दर्भमा सम्बन्धित जिल्ला विकास समिति समेतलाई विपक्षी नबनाई दायर भएको रिट निवेदन खारेज भागी हुँदा अन्तरिम आदेशसहित रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्ने समेत स्थानीय विकास मन्त्रालयको लिखित जवाफ।

औद्योगिक व्यवसाय ऐन, २०४९ को दफा १०(४) अनुसार घरेलु तथा साना उद्योगको दर्ता साना उद्योग विभाग र सो अन्तर्गतको जिल्ला स्तरीय कार्यालय वा विभागले तोकेको कार्यालयमा गराउन पर्ने कानूनी व्यवस्था भएबमोजिम क्रसर उद्योगहरू समेत जिल्ला स्थित घरेलु तथा साना उद्योग कार्यालय वा घरेलु तथा साना उद्योग विकास समितिको कार्यालयमा दर्ता हुने गरेका छन्। त्यसैगरी मभौला र ठूला उद्योगको दर्ता उद्योग विभाग वा सो विभागले तोकेको कुनै कार्यालयमा गराउनु पर्ने व्यवस्थाअनुरूप क्रसर उद्योगहरू समेत उद्योग विभागमा दर्ता हुने गरेका छन्। यस्ता उद्योगहरूले कच्चा पदार्थको व्यवस्था आफ्नै तवरले गर्ने र उत्पादन तथा निकासी सम्बन्धित निकायबाट इजाजत अनुमति समेत लिई गर्नुपर्ने हुन्छ। क्रसर उद्योगहरूले विदेश निर्यातका लागि यस मन्त्रालय अन्तर्गतका विभाग, कार्यालयबाट अनुमति, स्वीकृति दिइएको अवस्था छैन। हुंगा, गिट्टी, बालुवा विना निर्माण कार्य प्राय असम्भव नै हुने हुँदा औद्योगिक व्यवसाय ऐन, २०४९, वातावरण संरक्षण ऐन, २०५३, ऐ.नियमावली २०५४ को परिधिभित्र रही आन्तरिक आवश्यकताको पूर्तिको लागि क्रसर उद्योग सञ्चालन हुन दिनु आवश्यक र व्यवहारिक हुन्छ। विदेश निर्यातको हकमा प्राकृतिक स्रोतको विद्यमानता र राष्ट्रिय आवश्यकता समेतलाई ध्यानमा राखी गर्नुपर्ने हुन्छ। कानूनविपरीत उद्योग सञ्चालन हुन नदिनु अनुगमनलाई अभै प्रभावकारी बनाई नियमन गर्न यस मन्त्रालय अन्तर्गतका विभाग र कार्यालयहरू कार्यरत रहेको हुँदा रिट जारी हुनपर्ने होइन। रिट

खारेज गरिपाउँ भन्ने समेत उद्योग मन्त्रालयको लिखित जवाफ ।

वन ऐन, २०४९ को दफा २(ग) (३) मा माटो, ढुंगा, गिट्टी, बालुवालाई वन पैदावरको रूपमा परिभाषित गरेको छ । वन नियमावली, २०५१ को नियम १४ मा काठ, दाउरा, खयर, जडीबुटी बाहेक अन्य वन पैदावर प्रयोग गर्न चाहनेले अधिकारप्राप्त अधिकारीसमक्ष निवेदन दिनुपर्ने र ऐ.नियमावलीको अनुसूची ६ बमोजिम दस्तूर लिई बोलकबोल प्रथाद्वारा विक्रि वितरण गर्न दिन सक्ने व्यवस्था गरेको छ । यसरी जिल्ला वन अधिकृतले प्रचलित वातावरण संरक्षण ऐन, २०५३ तथा ऐ. नियमावली २०५४ अनुसार प्रारम्भिक वातावरणीय प्रभाव अध्ययन (IEE) गराई क्षति न्यूनीकरणका उपायहरू पहिचान गरी तिनीहरूको कार्यान्वयन गर्ने शर्तमा मात्र वन क्षेत्रका खोला नालाहरूमा पाइने ढुंगा, गिट्टी, बालुवा संकलनका लागि इजाजत दिने गरिएको हो । मध्यवर्ती क्षेत्र व्यवस्थापन नियमावली, २०५२ को नियम २०(१)(२) मा घरेलु उद्योग बाहेकका अन्य उद्योगहरू र वन पैदावरमा आधारित घरेलु उद्योगहरू दर्ता गर्न वा इजाजत प्रदान गर्नु भन्दापूर्व विभागको सहमति प्राप्त गरेर मात्र त्यस्तो उद्योग दर्ता गर्न वा सञ्चालन गर्न इजाजत प्रदान गर्नुपर्ने व्यवस्था भएकोमा इजाजत दिई सकेपछि मात्र राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण विभागको सहमतिका लागि लेखि पठाउने परिपाटी रहेको र स्थानीय निकायहरू जस्तै जिल्ला विकास समितिहरूले निकाल्न सकिने परिमाण र क्षेत्र निश्चित नगरी आफ्नो जिल्ला भित्रको क्षेत्रमा ढुंगा, गिट्टी, बालुवा संकलनसम्बन्धी ठेक्का लगाउने परिपाटी गरिएको कारणबाट अनियन्त्रित रूपमा ढुंगा, गिट्टी, बालुवा आदि भिक्ने गरिएको देखिन्छ । क्रसर उद्योग दर्ता र स्थापनाको कुरा यस मन्त्रालयअन्तर्गत निकायबाट नहुने व्यहोरा अनुरोध छ । वनजंगलको विविध महत्वप्रति सचेत रहेकै कारणबाट यस मन्त्रालयले नेपालको कूल भू-भागको ४० प्रतिशत वनक्षेत्र कायम गर्न विभिन्न नीतिगत र कानूनी व्यवस्था गरी तिनीहरूको कार्यान्वयन गर्न लागि परेको छ । आ.ब २०६६।०६७ देखि मेची महाकाली चुरिया संरक्षण कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने तयारीमा वन तथा भूसंरक्षण मन्त्रालय रहेको व्यहोरा समेत

अनुरोध छ भन्ने समेत वन तथा भूसंरक्षण मन्त्रालय समेतको लिखित जवाफ ।

वन तथा भूसंरक्षण मन्त्रालयको लिखित जवाफसँग करिव एकै मिलान व्यहोराको राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण विभाग र वन विभागको लिखित जवाफ ।

कुनै उद्योग वा कारखाना खोल्नु अघि वातावरण संरक्षण ऐन, २०५३ तथा नियमावली २०५४ बमोजिम प्रारम्भिक वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन गर्ने सम्बन्धमा माग भई आएका बखत प्रचलित कानूनबमोजिम उल्लिखित कार्य भैरहेकै अवस्था विद्यमान छ । प्रारम्भिक वातावरणीय परीक्षण सम्बन्धित निकायबाटै हुने भएकोले सो कुरा यस मन्त्रालयको दायरामा नपरी विस्तृत वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कनका लागि मात्र यस मन्त्रालयमा प्रेषित हुने विषयलाई मन्त्रालयबाट नियमन गरिरहेकै अवस्थामा भूठा दावी खारेज गरिपाउँ भन्ने समेत वातावरण मन्त्रालयको लिखित जवाफ ।

क्रसर उद्योगहरूबाट उत्पादित गिट्टी, बालुवा, निकासी निषेध गर्ने भनी व्यवस्थापिका संसद प्राकृतिक स्रोत र साधन समितिले दिएको निर्देशन बमोजिम निकासीमा रोक लगाइएको छ । सो कार्यान्वयनका लागि सम्बन्धित जिल्ला प्रशासन कार्यालयहरूलाई निर्देशन दिई सकिएको र त्यस्तो निकासी लगायतका कार्य रोकिएकोले विना आधार र कारण यस मन्त्रालयलाई विपक्षी बनाई दिएको रिट खारेज गरिपाउँ भन्ने समेत गृह मन्त्रालयको लिखित जवाफ ।

तराइको चुरे पहाड लगायत चारकोसे भाडी क्षेत्रबाट क्रसर उद्योगहरूले ढुंगा, गिट्टी, बालुवा उत्खनन गरी बेचबिखन गरेको सम्बन्धमा यस मन्त्रालयको के कुन काम कारवाहीबाट त्यस्तो भएको हो सो कुराको जिकीर रिट निवेदनमा कहि कतै उल्लेख नगरी यस मन्त्रालयलाई विपक्षी बनाई दिएको रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्ने समेत अर्थ मन्त्रालयको लिखित जवाफ ।

ढुंगा, गिट्टी र बालुवाको अत्यधिक उत्खनन र निर्यातका कारण पर्यावरणमा गम्भीर असर पर्न सक्ने संभावनाप्रति मन्त्रपरिषद्को ध्यानाकर्षण भई ढुंगा, गिट्टी, बालुवाको निकासी आगामी माघ २० गतेसम्मलाई रोक्ने र सो अवधिमा नेपाल सरकारका विभिन्न निकायहरूले गरेका सम्झौताहरूको शर्त, कानूनी र

पर्यावरणीय पक्षको समग्र अध्ययन तथा विश्लेषण गरी यस विषयमा लिनुपर्ने प्रतिबन्धात्मक र निरोधात्मक उपायहरूको स्पष्ट सिफारिश २०६६ माघ १५ गतेभित्र मन्त्रिपरिषद्समक्ष पेश गर्न विभिन्न माननीय मन्त्रीहरूको समिति गठन गर्ने निर्णय भएको छ ।

मुलुकमा उपलब्ध प्राकृतिक साधन र स्रोतको उपयोग र परिचालन गर्दा राष्ट्रको बृहत्तर हितलाई ध्यान दिई गर्नुपर्ने हुन्छ । त्यसै उद्देश्यले वन ऐन, २०४९, वातावरण संरक्षण ऐन, २०५३ र ऐ.नियमावली २०५४ लागू भएका छन् । सोवमोजिम कुनै उद्योग स्थापना एवं सञ्चालन गर्दा प्रारम्भिक वातावरणीय परीक्षण एवं वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन गर्नुपर्ने प्रावधानविपरीत उद्योग सञ्चालन हुनसक्ने अवस्था छैन । क्रसर उद्योगहरूको स्थापना अनुमतिको कार्य उद्योग मन्त्रालय मार्फत र सो उद्योगहरूको कर प्रशासनको कार्य सम्बन्धित जिल्ला विकास समितिको कार्यालयबाट सम्पादन एवं व्यवस्थित भइरहेको छ । नेपालको कानूनको पालना नगरी स्थापना र सञ्चालन भएका क्रसर उद्योगहरूलाई प्रचलित नेपाल कानूनवमोजिम सजाय हुने नै हुँदा निवेदकको मागवमोजिम आदेश जारी गर्नुपर्ने अवस्था नभएकोले रिट निवेदन तथा मिति २०६६।१।२९ को अन्तरिम आदेश समेत खारेज गरिपाउँ भन्ने समेत मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय तथा सम्माननीय प्रधानमन्त्रीको संयुक्त लिखित जवाफ ।

नियमवमोजिम दैनिक पेसी सूचीमा चढी आज यस इजलाससमक्ष पेश हुन आएको प्रस्तुत मुद्दामा प्राप्त मिसिल संलग्न कागज प्रमाणहरूको अध्ययन गरियो । निवेदक अधिवक्ता नारायणप्रसाद देवकोटाको तर्फबाट उपस्थित विद्वान अधिवक्ताहरू स्वयं श्री नारायणप्रसाद देवकोटा, श्री गोविन्दप्रसाद शर्मा पौडेल, श्री हरि फुयाल, श्री रामकृष्ण काफ्ले, श्री ध्रुवप्रसाद चौलागाई, श्री केदार दाहाल, श्री ज्योती बानिया, श्री धनन्जय खनाल, श्री जगन्नाथ महतो, श्री रामकुमार आचार्य समेतले प्रस्तुत विवाद सार्वजनिक सरोकारको विवाद हो । नेपालको तल्लो तटीय क्षेत्र वा अन्न भण्डार तराई र चुरे जंगलले नेपालको ३३ जिल्ला छोएको छ । यस क्षेत्रमा नेपालको १७ प्रतिशत जनता बस्दछन् । नेपालको कूल जंगलको ६६ प्रतिशत जंगल चुरे पहाडले ढाकेको छ भने चारकोसे भाडी

जंगलले १९ प्रतिशत भाग ओगटेको छ । यस सन्दर्भमा तराइको भू भाग, चुरेक्षेत्र र वनजंगलको महत्वको बारेमा कसैको दुईमत नहुने हुँदा त्यसमा बढी विवेचना गर्नु परेन । यस्तो तराई, चुरे र वनजंगल क्षेत्र तथा खोला र नदीनालाहरूबाट ढुंगा, गिट्टी, बालुवा उत्खनन गरी ती क्षेत्रहरूमा अनियन्त्रित क्रसर उद्योगहरू स्थापना गरी लोडर, डोजर र स्क्र्याभेटर प्रयोग गरी उत्खनन गरी ठूलो परिमाणमा विदेश खासगरी भारत निकासी गरिरहेको तथ्य सार्वजनिक समाचार र पत्रपत्रिकाहरूमा प्रकाशित भएको तथ्यबाट निर्विवाद छ । यसबाट तराइको उर्वरभूमि मरुभूमिकरण भैरहेको, वनजंगल विनास भै रहेको, पानीका मुहानहरू सुकेको, बाढी र भूक्षय जस्ता प्राकृतिक विपत्ति परेको तथा धुलोका कारण वातारणीय सन्तुलन ह्रास भैरहेको र त्यसबाट आमनागरिक खास गरी त्यसै क्षेत्रका बासिन्दाको स्वच्छ वातावरणमा बाँच्न पाउने हक हनन भएको छ ।

यसैकारण यस सम्बन्धमा नागरिक स्तरबाट र संविधानसभाको बैठकमा सभासदहरूले समेत ढुंगा, रोडा, छर्पा (गिट्टी) र बालुवा जस्ता प्राकृतिक स्रोत साधनको उत्खनन, जथाभावी प्रयोग तथा विदेशी निकासी रोकिनु पर्ने भनि चर्को दवाव दिदै आएका छन् । यस्ता स्रोत साधन विदेश निकासीमा प्रतिबन्ध लगाउनु पर्छ भनी प्र.म.को कार्यालयका सहसचिव लिलामणि पौडेलले प्रधानमन्त्रीलाई बुझाएको प्रतिवेदन तथा प्राकृतिक स्रोत साधन उपसमितिले संविधानसभामा पेश गरेको प्रतिवेदनबाट पनि यो कार्यले तराईलाई क्षति पुऱ्याएको स्पष्ट छ ।

यस्ता क्रसर उद्योगहरूले उत्पादन गर्ने सामग्री बोक्ने सम्बन्धमा भौतिक योजना तथा निर्माण मन्त्रालयका अनुसार हाम्रो राजमार्ग १०.२ टनप्रति Axle मात्र बोक्न सक्ने क्षमता रहेको छ । तर यस्ता क्रसर उद्योगहरूले ४० टनभन्दा पनि बढी लोडगरी गाडीमा ढाला समेत थपी Over Load बोकेको कारणहरूले गर्दा उल्लिखित सडकहरू पूर्ण रुपमा क्षति भइरहेकोले मर्मत गर्नको लागि मात्र ११ अर्ब ४० करोड लाग्ने र खाल्डा खुल्डी सामान्य मर्मत गर्न मात्र रु ४ अर्ब प्रतिवर्ष लाग्ने कुरा प्राकृतिक स्रोत साधन समितिले संविधानसभामा पेश गरेको प्रतिवेदनबाट देखिन्छ । उक्त खर्चको अनुपातमा यस्ता क्रसर उद्योग र यस्ता स्रोत साधनको निकासीबाट आम्दानी हुने

राजश्व जम्मा ९७,५२,०३, ५११ भई निकै न्यून छ। अतः यसरी अनियन्त्रित रूपमा सञ्चालित क्रसर उद्योगको सञ्चालन, ढुंगा, गिट्टी, बालुवाको निकासी रोक्री वातावरण, सडक, पुलपुलेसा, खोलानाला, वनजंगल, पानीको मुहान, सिंचाइको संरक्षण गर्न तथा बाढी पहिरो नियन्त्रण, प्रदूषण नियन्त्रण र नदीकटान तथा मरुभूमिकरणको नियन्त्रण गर्न विपक्षीहरूको नाममा उपयुक्त आज्ञा आदेश जारी गरिनु पर्छ, भन्ने समेत बहस गर्नुभयो।

विपक्षी नेपाल सरकार समेतको तर्फबाट उपस्थित सहन्यायाधिवक्ता श्री किरण पौडेलले विपक्षी रिट निवेदकले रिट निवेदनमा जिकीर लिएको कुरामा सरकार सचेत छ। त्यसैको परिणामस्वरूप वातावरण तथा प्राकृतिक स्रोत साधनको संरक्षण र दिगो विकासको लागि वन ऐन, वन नियमावली, वातावरण संरक्षण ऐन तथा नियमावली तर्जुमा गरी त्यसको कार्यान्वयन भइरहेको छ। त्यसैगरी यस्ता विषयको प्रभाव र असरको बारेमा अध्ययन गर्न सरकारले विभिन्न समितिहरू गठन गरी अध्ययन गरिरहेको कुरा निवेदकले रिट निवेदनमा समेत स्वीकार गरेको छ। उद्योगहरूको सञ्चालन गर्नुपूर्व वातावरणीय प्रभावको मूल्याङ्कन गर्नुपर्ने व्यवस्था कानूनी रूपमै व्यवस्थित गरिएको छ। प्रचलित कानूनको उल्लंघन गर्नेलाई सजाय हुने व्यवस्था पनि विद्यमान ऐनमा छ। त्यस्ता उद्योगको अनुगमन गर्ने सम्बन्धित विभाग र कार्यालयहरू कार्यरत र क्रियाशील छन्।

जिल्लाभित्रको ढुंगा, रोडा, बालुवा स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५ तथा नियमावलीबमोजिम स्थानीय निकाय जि.वि.स. को प्रमुख आयस्रोत हो। यसबाट कर संकलन गरी राजश्व उठाइएको छ भन्ने जि.वि.स.हरूले यसैको आम्दानीबाट विकास निर्माणका क्रियाकलाप र योजनाहरू सञ्चालन गरी स्थानीय जनताको जीवनस्तरमा टेवा पुऱ्याएको तथ्यमा विवाद छैन। त्यसमा पनि सरकार यस्ता प्राकृतिक स्रोत साधनको दिर्घकालीन उपयोगको लागि नीति निर्माण गर्न लागि रहेको छ। प्रस्तुत रिटको विषय सरकारको नीतिगत निर्णयको विषय हो। त्यसमा पनि निवेदकले यो यस्तो निकायको कार्यबाट यो यस्तो क्षति भएको भनी स्पष्ट जिकीर लिन सकेको छैन।

तसर्थ, प्रस्तुत विषयमा सरकारले आफैँ महसुस गरी नीति निर्माण गरिरहेको तथा सर्तकता अपनाई रहेको हुँदा सरकारको नीतिगत विषयमा तत्काल रिट निवेदन मागबमोजिम आदेश जारी हुन पर्ने होइन। अतः रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्ने समेत बहस गर्नुभयो।

आज निर्णय सुनाउन तोकिएको प्रस्तुत मुद्दामा उल्लिखित आदेशअनुसार दुवै पक्षबाट पेश भएका बहसनोटहरू समेत हेरी अध्ययन गर्दा यसमा निवेदकको रिट निवेदन मागअनुसार आदेश जारी गर्नुपर्ने हो होइन ? र आदेश जारी गर्नुपर्ने भएमा के कस्तो आदेश जारी गर्नुपर्ने हो ? भन्ने प्रश्नमा नै निर्णय दिनुपर्ने देखियो।

अब निर्णयतर्फ विचार गर्दा यसमा ढुङ्गा, गिट्टी, बालुवाहरू प्राकृतिक स्रोत हुन्। प्राकृतिक स्रोत ढुंगा, बालुवामा मात्र सीमित नरही प्राकृतिक स्रोत भन्नाले जमीन, जमीन मुनी पाइने खनीज पदार्थ, खोला ताल, वनजंगल, हावा, सौर्यशक्ति आदिलाई जनाउँछ। प्राकृतिक स्रोत प्रकृतिले दिएको वस्तु हो। प्राकृतिक स्रोतको स्वामित्व राज्यमा रहन्छ। स्वामित्व राज्यमा रहने भए पनि प्राकृतिक स्रोतको राज्य Trustee सम्म मात्र हो। प्राकृतिक स्रोतको उपयोग गर्दा वातावरणलाई प्रतिकूल प्रभाव नपर्ने हदसम्म मात्र गर्न सकिन्छ। प्राकृतिक स्रोत Public Trust Doctrine बाट Guided हुन्छ।

प्राकृतिक स्रोत मानव जाति र मानव जीवनको विकास र Survival को लागि अपरिहार्य वस्तु हो। तसर्थ यस्तो वस्तुमा निजी स्वामित्व हुन सक्दैन भन्ने आधारमा Public Trust Doctrine को विकास भएको हो। Public Trust Doctrine को विकासक्रम हेर्दा यो Doctrine Roman साम्राज्यबाट पहिलो पटक विकास भएको देखिन्छ। यो Doctrine को विकास हुनमा केही प्रकृतिले दिएका वस्तुहरू जस्तै: नदी, नाला, समुन्द्र, वनजंगल आदि आम नागरिकको प्रयोगको लागि हो र सरकारले यसको संरक्षण गरी Trustee को रूपमा रहन पर्छ, भन्ने मान्यता विकास भएको हो। Roman साम्राज्यमा त्यतिबेलाको त्यहाँको कानूनअनुसार प्राकृतिक स्रोतमा कसैको पनि हक हुँदैन। सबैको हक हुनपर्छ, भन्ने मान्यता थियो।

Roman साम्राज्यले त्यतिबेला विकास गरेको Public trust Doctrine अनुसार मानव जाति र मानव सभ्यताको लागि नभई नहुने वनजंगल आदिमा व्यक्तिको स्वामित्व हुनै सक्दैन । उल्लिखित प्राकृतिक स्रोतको अभावमा मानव जीवन र मानव सभ्यताको विकास र उन्नति सम्भव नभएकोले त्यस्तो प्राकृतिक स्रोतहरू जतनपूर्वक प्रयोग गरी मानव समाजलाई निःशुल्क उपलब्ध गराउन ती स्रोतहरूको Trustee को हैसियतले राज्यमा स्वामित्व रहन पर्ने कानूनी सिद्धान्त विकास भएको देखिन्छ । यदि ती स्रोतहरू व्यक्ति विशेषको स्वामित्वमा रहने हो भने ती स्रोतहरू सार्वजनिक हितको लागि उपलब्ध नभई सार्वजनिक विकास र सार्वजनिक हितपछि पर्छ तर सरकार Trustee ले यस्ता स्रोतहरूको जिम्मा लिई संरक्षण गरी दिने हो भने सार्वजनिक प्रयोगमा आउँछ । Trustee भनेको अरुको सम्पत्ति नासोको रूपमा जतनपूर्वक राखी मागेको बेलामा फिर्ता दिने शर्तमा जिम्मा लिने व्यक्ति हो । त्यसैले सरकार वा राज्य प्राकृतिक स्रोतको Trustee भएको कारणले गर्दा प्राकृतिक स्रोतको संरक्षण गर्न कानूनी रूपले कटिबद्ध छ । यही Public Trust Doctrine अनुसार नै राज्यले कसैलाई प्राकृतिक स्रोतको प्रयोग गर्ने अनुमति सार्वजनिक हितको लागि मात्र दिनसक्छ । निजी हितको लागि दिन सक्दैन भन्ने हिसाबले प्राकृतिक स्रोतमा Public Trust Doctrine विकास भएको देखिन्छ । यी प्राकृतिक स्रोतहरू प्रकृतिले निःशुल्क प्रदान गरेको वरदान हुँदा मानव जाति सवैले ती प्राकृतिक स्रोत निःशुल्क उपभोग गर्न पाउन पर्छ । Public Trust Doctrine अनुसार प्राकृतिक स्रोतहरू सवै मानव जातिले उपभोग र प्रयोग गर्न पाउनको लागि सरकारले विनास हुनबाट जोगाउन प्राकृतिक स्रोतको संरक्षण र सम्बर्द्धन गर्नुपर्ने राज्यको बाध्यात्मक दायित्व हो । राज्यको यो दायित्व र प्राकृतिक स्रोतको स्वामित्वसँग अभिन्न रूपमा जोडिएर आएको छ ।

Professor Sax का अनुसार प्राकृतिक स्रोतमा Public Trust Doctrine ले सरकारको अधिकारलाई देहायको तिन कुरामा सीमित गर्दछ:

- First, the property Subject to the trust must not only be used for a public purpose but it must be held

available for use by the general public.

- Secondly, the property may not be sold, even for a fair cash equivalent, and
- Thirdly, property must be maintained for particular types of uses.

Public trust doctrine लाई नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ ले पनि Incorporate गरेको देखिन्छ । धारा ३३(ण) र धारा ३५(४) को व्यवस्था र प्राकृतिक स्रोतका सम्बन्धमा भएका अन्य कानूनहरू Public Trust Doctrine बाट Guided व्यवस्था हो ।

धारा ३३(ण) मा मुलुकमा विद्यमान जलस्रोत लगायत प्राकृतिक स्रोत साधन राष्ट्रहितमा प्रयोग गर्ने भन्ने व्यवस्था भएको छ भने धारा ३५(४) मा राष्ट्रिय हित अनुकूल उपयोगी एवं लाभदायक रूपमा देशको प्राकृतिक स्रोत तथा सम्पदाको परिचालन गर्दा स्थानीय समुदायलाई प्राथमिकता दिइने नीति राज्यले अवलम्बन गर्ने व्यवस्था भएको देखिन्छ ।

संविधानको उपरोक्त दुई धाराहरू र प्राकृतिक स्रोतसम्बन्धी अन्य नेपाल कानूनहरू जलस्रोत ऐन, २०४९ को दफा ३, वन ऐन, २०४९ को दफा १७, १८, खानी तथा खनिज पदार्थ ऐन, २०४२ को दफा ३ र नेपाल पेट्रोलियम ऐन, २०४१ को दफा ३ को व्यवस्थाहरू जसले तत्तत् ऐन अन्तर्गतका प्राकृतिक स्रोतहरूमा व्यक्तिको स्वामित्वमा प्रदान नगरी राज्यको स्वामित्वमा प्रदान गर्छ । ती व्यवस्था नेपालका प्राकृतिक स्रोतहरूका सम्बन्धमा Public Trust Doctrine बाट Guided हुने व्यवस्थाहरू हुन् । ति तत्तत् ऐनहरूले तत्तत् प्राकृतिक स्रोतहरू नेपाल सरकारको स्वामित्वमा रहने छन् भनी ती दफाहरूले राज्यको स्वामित्व Assert गरेको देखिन्छ । उपरोक्त ऐनहरूको उल्लिखित दफा र प्रस्तावनाको व्यवस्थाबाट नेपालको जलस्रोत अर्थात् नदीनाला, वनसम्पदा, जमिन मुनिका खनिज पदार्थहरूको स्वामित्व नेपाल सरकारको हुने भनेकोले ति खनिज पदार्थहरूको प्रयोग नेपाली जनताको सार्वजनिक हितमा मात्र प्रयोग हुन सक्ने भन्ने उल्लेख भएको हुँदा नेपाल राज्यभर रहेका प्राकृतिक स्रोतहरूमा कुनै व्यक्ति विशेषको स्वामित्व हुन नसक्ने र तिनीहरूको

प्रयोग एवं उपयोग पनि व्यक्ति विशेषको हितमा प्रयोग हुने नभई आम नागरिकको सार्वजनिक हितको लागि मात्र प्रयोग हुन सक्ने व्यवस्थालाई स्थापित गर्दछ।

त्यसैले राज्य सबै प्रकारको प्राकृतिक स्रोतको Trustee भएको कारण प्राकृतिक स्रोतको संरक्षण गर्नु राज्यको सर्वैधानिक कर्तव्य हो।

हाम्रो संवैधानिक व्यवस्था हेर्दा नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ को धारा २६ मा प्रत्येक व्यक्तिलाई वातावरण तथा स्वास्थ्यसम्बन्धी हक मौलिक हकको रूपमा धारा १०७ (२) अन्तर्गत Enforceable हकको रूपमा प्राप्त छ। सो धाराले केही विशेष व्यवस्था गरेको छ। सो धाराद्वारा प्रदत्त हक केवल नेपाली नागरिकलाई मात्र होइन। नेपाल राज्यमा बस्ने नागरिक अनागरिक जो सुकैलाई पनि सो मौलिक हकप्राप्त छ। सो धाराले Right to pollution Free environment को हक प्रदान गरेको छ। यो धारा अर्थात धारा २६, धारा १२(१) को right to Life अर्थात बाँच्न पाउने स्वतन्त्रतासँग सम्बन्धित छ। मानिसलाई अन्य स्वतन्त्रतालाई Minus गरेर बाँच्न पाउने मात्र स्वतन्त्रता दिने हो भने त्यो वचाई जनावरी बाँचाई र वसाई अर्थात Animal Living हुनजान्छ। त्यसैले धारा १२(१) मा सम्मानपूर्वक (With Dignity) बाँच्न पाउने भनिएको छ। सबै प्रकारको मावन अधिकार एवं मौलिक हक अनियन्त्रित तवरबाट उपभोग गर्दै स्वस्थ, स्वच्छ र सफा वातावरणमा आफ्नो जीउ आवास सम्पत्ति लिखत पत्राचार चरित्र गोपनीय राखी स्वच्छताको वातावरणमा बाँच्ने हक नै सम्मानपूर्वक बाँच्ने हक हो।

वातावरणीय स्वच्छता देशको नीति हुने कुराको संवैधानिक व्यवस्था भएको छ। धारा ३५(५) मा राज्यले वातावरण स्वच्छ राख्न आवश्यक व्यवस्था गर्नुपर्ने र भौतिक विकास सम्बन्धी क्रियाकलापद्वारा वातावरणमा प्रतिकूल असर पर्न नदिन एवं वातावरण तथा दुर्लभ वन्यजन्तु को विशेष संरक्षण गर्न राज्यले प्राथमिकता दिने तथा वन र वनस्पती तथा जैविक विविधताको संरक्षण, दिगो उपयोग र त्यसबाट प्राप्त लाभमा समन्यायिक बाँडफाँडको व्यवस्था राज्यको नीति हुने संवैधानिक व्यवस्था छ।

धारा ३५(५) को राज्यले वातावरण स्वच्छ राख्न आवश्यक व्यवस्था गर्ने दायित्व, धारा ३२ अन्तर्गत

सोभै Enforce हुँदैन। स्वतन्त्रताको हक र धारा १६(१) को वातावरण तथा स्वास्थ्यसम्बन्धी हकलाई हेर्दा देशमा आर्थिक विकास कार्यक्रम सञ्चालन गर्दा पनि वातावरणलाई प्रतिकूल असर पर्ने गरी गर्न नपाइने र राज्यले वातावरण संरक्षणको विशेष व्यवस्था गर्न पर्दछ।

१०. धारा ३३(ण) को व्यवस्था नेपाल राज्यको प्राकृतिक स्रोत को Trustee नेपाल सरकार र त्यसको Beneficiary नेपाली जनता हुन् र धारा ३५(५) को व्यवस्था राज्यको Commitment हो। उपधारा ५ अनुसार राज्यले देहायबमोजिमको कार्य गर्नुपर्ने हुन्छ:

- क) वातावरण स्वच्छ राख्ने व्यवस्था गर्ने,
- ख) वातावरण स्वच्छताको लागि चेतना जगाउने र बढाउने,
- ग) आर्थिक विकास गर्दा वातावरणमा प्रतिकूल असर पर्न नदिने ,
- घ) वातावरण र वन्यजन्तुको संरक्षण गर्ने ,
- ङ) वन, वनस्पती तथा जैविक विविधताको संरक्षण गर्ने, दिगो उपयोग गर्ने ,
- च) खण्ड (ङ) अनुसार वन वनस्पती र जैविक विविधताको उपयोग र त्यसबाट प्राप्त लाभको समन्यायिक बाँडफाँड गर्ने।

अब प्रस्तुत निवेदनका सम्बन्धमा धारा ३३(ण) र धारा ३५(५) हेर्दा धारा ३३(ण) अनुसार नेपाल राज्यभित्रका ढुङ्गा, बालुवा, गिट्टी, रोडा, आदिमा कसैको निजी हक हुन नसक्ने सबैको साझा सम्पत्ति हुने र धारा ३५(५)(६) अनुसार भौतिक विकास गर्दा वातावरणप्रतिकूल असर पर्न दिन नहुने र जैविक विविधताको संरक्षण गर्नुपर्ने उक्त कानूनी व्यवस्थाको सन्दर्भमा प्रस्तुत रिट निवेदन हेर्दा निवेदकले उल्लेख गरेको क्षेत्रमा सञ्चालन भएको ढुङ्गा, रोडा, बालुवा, उत्खनन गर्ने कार्य र ऋसर उद्योगले वातावरणमा प्रतिकूल असर पार्नुका साथै प्रकृतिले दिएको उपहार अथवा वरदानको रूपको ढुङ्गा, बालुवाको प्रतिस्पर्धात्मक मूल्यमा मूल्याङ्कन नगरी नियममा तोकिएको मूल्यमा केवल राजश्वको दृष्टिले मात्र ठेक्का दिएको देखिन आयो। जुन कुरा संविधानविपरीत हुन्छ। निवेदकले अन्य विभिन्न कुराको अलावा दुई महत्वपूर्ण कुरा उठाएको देखिन्छ:

१. ढुंगा, रोडा तथा बालुवा जस्ता प्राकृतिक स्रोतहरू तथा अव्यवस्थित दोहन उत्खनन तथा प्रयोगबाट वातावरण प्रदूषण बढिरहेको कुरा र
२. नेपालको प्राकृतिक स्रोतको फल नेपाली जनताले उपभोग गर्न नपाई ठेकेदारले मात्र उपभोग गरेको सन्दर्भ

अब पहिलो अर्थात् ढुङ्गा रोडा बालुवा उत्खनन र क्रसर उद्योगले वातावरण विगारेका साथै प्रदूषण सम्बन्धमा सरकारको लिखित जवाफ हेर्दा वातावरण प्रदूषण जस्तो महत्वपूर्ण विषयमा सरकार कति पनि सचेत भएको देखिँदैन। सरकारको लिखित जवाफ उद्योग स्थापना गर्ने कानूनी व्यवस्थाको बर्णनमा सीमित रहेको देखिन्छ। निवेदकले आरोप लगाए सरह उद्योगले उक्त क्षेत्रमा प्रदूषण गरेको छ या छैन दुइटामध्ये केही जवाफ नदिई मोन रहेको देखिन्छ। व्यवस्थापिका संसद प्राकृतिक स्रोत र साधन समिति चुरे भावर लगायतका क्षेत्रको ढुङ्गा, गिट्टी, बालुवा उत्खनन र निकासी अध्ययन उपसमितिको प्रतिवेदन २०६६ बाट उक्त क्षेत्रमा ढुङ्गा, रोडा र क्रसर उद्योगहरूले प्रदूषण गरेको भन्ने देखिन्छ। संयोजक श्री चन्द्रदेव जोशीको संयोजकत्वमा गठित ८ सदस्यीय समितिले दिएको प्रतिवेदन अनुसार उक्त समितिले,

पूर्वी क्षेत्रमा:

- बलान खोला, खुट्टी खोला, घुर्मी खोला, सिराहा,
- चारनाथ खोला, कमला खोला, धनुषा,
- बरुवा खोला, काला खोला, लामा खोला, कमला खोला, उदयपुर,
- BSC(JV) Pvt.Ltd, बलान खोला, सप्तरी
- गुदगाउँ क्रसर उद्योग, सिराहा
- महावीर एग्रिगेट इण्डष्ट्रिज प्रा.लि.तपेश्वरी, उदयपुर
- राजमार्ग, दक्षिण भन्सारतर्फ जाने राजमार्ग क्षेत्र
- जिल्लास्थित कार्यालयहरू तथा भन्सार कार्यालयहरू

मध्य क्षेत्रमा

- बालुवा खानी, बैरेनी -७ धादिङ्ग,
- लोथर खोलाको पूल, चितवन- मकवानपुर
- सामरी खोला, राप्ती खोला कर्रा खोला, मकवानपुर

- मनकामना क्रसर इण्डष्ट्रिज, भैंसे -७ मकवानपुर
- एभरेष्ट मिनरल प्रोडक्ट्स, भैंसे -७ मकवानपुर
- शम्भु रोडा, ढुङ्गा उद्योग, मध्यवर्ती क्षेत्र, वर्सामाडी -२/३,
- मनहरी पुल, मनहरी -३/४ मकवानपुर
- वागमती क्रसर उद्योग, अमलेखगञ्ज -७ बारा
- जयदुर्गा क्रसर उद्योग, अमलेखगञ्ज-७ बारा
- एशियन रोडा उद्योग, अमलेखगञ्ज-७ बारा
- हेटौँडा एग्रिगेट प्रा.लि.अमलेखगञ्ज -७ बारा
- राजमार्गको अवस्था

पश्चिम क्षेत्रमा

- तिनाउ खोला, दानव खोला (रुपन्देही)
- बाणगंगा नदी (कपिलवस्तु)
- मुक्तिनाथ रोडा उद्योग, रुपन्देही
- सुपर रोडा उद्योग, रुपन्देही
- मनकामना रोडा उद्योग, रुपन्देही
- पाठक रोडा उद्योग, रुपन्देही
- कश्यप रोडा उद्योग, रुपन्देही
- भन्सार क्षेत्र जाने राजमार्ग क्षेत्रमा अध्ययन गरी प्रतिवेदन दिएको देखिन्छ।

उक्त प्रतिवेदनअनुसार उक्त समितिलाई विभिन्न मन्त्रालयले निम्नअनुसारको जानकारी उपलब्ध गराएको देखिन्छ:

स्थानीय विकास मन्त्रालय

स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन र नियमावलीमा व्यवस्था भएअनुसार जिल्ला विकास समितिहरूले ढुङ्गा, गिट्टी, बालुवाको ठेक्का लगाउँदा वातावरण संरक्षण ऐन, २०५३ र नियमावली, २०५४ को प्रावधानअनुसार प्रारम्भिक वातावरणीय परीक्षण (IEE) र वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन (EIA) गर्ने गरेको पाइएन। सो मन्त्रालयले दिएको केही सुझावहरू यस प्रकार देखिन्छ :-

वातावरणीय पक्षलाई दृष्टिगत गरी तत्कालको लागि ठेक्का सम्झौता बमोजिमका निर्धारित क्षेत्रबाट अनुमानित परिमाणमा मात्रै वातावरणमा प्रतिकूल असर नपर्ने गरी निकासी गर्ने र यसको प्रभावकारी अनुगमन सम्बन्धित प्र.जि.अ.वा स्थानीय विकास अधिकारीले गर्ने व्यवस्था मिलाउने।

आगामी आ.ब. को लागि संवेदनशील क्षेत्रहरू पहिचान गरी त्यस्ता क्षेत्रबाट ढुङ्गा, गिट्टी, बालुवा निकाल्न नदिने व्यवस्था गर्ने। संवेदनशील नदेखिएको क्षेत्रहरूबाट नियमानुसार प्रारम्भिक वातावरणीय परीक्षण (IEE) र वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन (EIA) गरेर मात्र आन्तरिक उपयोग र निकासी गर्ने व्यवस्था गर्ने।

वन तथा भू-संरक्षण मन्त्रालय

वनजंगल क्षेत्रबाट ढुङ्गा, रोडा, गिट्टी, ग्राभेल, बालुवा आदिको संकलन गर्ने नगरिएको केवल वन क्षेत्र भएर बग्ने खोलानालाबाट तोकिएको प्रक्रिया अपनाई संकलन हुने गरेको जिल्ला वन कार्यालयहरूले शर्तानुसार ठेक्का लगाउने गरेको र ठेक्का स्वीकृत भए पश्चात् मात्र यस्ता वस्तुको संकलन गर्ने गरिएको। ठेक्का स्वीकृत भएपश्चात् सम्बन्धित व्यवसायी र जिल्ला वन कार्यालयले आपसी समझदारीमा ढुवानीमा प्रयोग हुने माल वाहकको वर्गीकरण गरी किसिम अनुसार ढुवानी गरिने वस्तुको तय गरिने व्यवस्था रहेको। माल वस्तु ढुवानी हुने मुख्य नाकामा वन कार्यालयबाट ढाट राख्ने गरिएको र अनिवार्य रूपमा ढाटमा दर्ता गराएर मात्र निकासी गर्नुपर्ने प्रावधान भएको। वन कार्यालय र व्यवसायीबीच हुने सम्झौताअनुसार एक्सयाभेटर प्रयोग गरेकोले रु.२०,०००/- धरौटी लिई कारवाही गरिरहेको। भूक्षयको हिसावले संवेदनशील खोलानाला क्षेत्रलाई ठेक्कामा नदिइएको र ठेक्का दिँदा IEE ले औल्याएका न्यूनिकरणका उपायहरू अवलम्बन गर्ने गरिएको। सो मन्त्रालयले दिएको केही सुझावहरू यस प्रकार देखिन्छः

- वन क्षेत्र तथा अन्य खोलानाला, बगरबाट ढुङ्गा, गिट्टी, बालुवा संकलन गर्दा प्रचलित कानूनबमोजिम IEE/EIA गरेर मात्र संकलन गर्ने अनुमति दिनुपर्ने। अनुमति दिँदा अनिवार्य रूपमा सामाजिक, आर्थिक र वातावरणीय दृष्टिकोणले राज्यलाई नकारात्मक असर नपर्ने गरी विज्ञहरूद्वारा तोकिएको क्षेत्रबाट निश्चित समयावधिभित्र तोकिएको परिमाण मात्रै संकलन गर्न दिनुपर्ने।
- राष्ट्रिय महत्वका भौतिक संरचनामा असर पर्ने गरी यस्ता क्षेत्रबाट ढुङ्गा, गिट्टी, बालुवा संकलन गर्न नदिने यस्ता क्षेत्र संवेदनशील हुन्, होइन

भन्ने सन्दर्भमा राष्ट्रिय योजना आयोगले तोकने व्यवस्था हुनुपर्ने।

- ढुङ्गा, गिट्टी, बालुवाबाट हुने आयको निश्चित प्रतिशत रकम यस्ता क्षेत्रमा बाढी पहिरो नियन्त्रण, तटबन्ध निर्माण तथा पर्यावरणीय सुधारका लागि खर्च गर्नुपर्ने।
- प्रचलित कानूनमा व्यवस्था भएअनुसार तोकिएको क्षेत्रबाट संकलित ढुङ्गा, गिट्टी, बालुवा मात्र विक्री वितरण गर्न दिने।
- ढुङ्गा, गिट्टी, बालुवा विदेश निकासी गर्ने क्रममा हाल विसंगति (जस्तै: राजमार्ग पुल-पुलेसा भत्किने, ट्राफिक व्यवस्थापनमा जटिलता वातावरण प्रदूषण, चुरे विनास, बाढी, पहिरो) देखिएको र यो महत्वको विषय भएकोले यसको लागि राष्ट्रिय स्तरमै वातावरणीय, सामाजिक र आर्थिक पक्षलाई समेटि विज्ञहरूबाट अध्ययन गर्न लगाई राष्ट्रिय नीति तय हुनुपर्ने।
- हाल निर्यात भइरहेको परिमाण र सोबाट प्राप्त हुने राजस्व, रोजगारीलाई स्वदेशमै हुने विकास निर्माणमा लगाई व्यवस्थित गर्नुपर्ने।
- मित्र राष्ट्र भारतबाट निर्माण सामग्रीहरू माग भई आएमा त्रिपक्षीय सम्झौता गरेर मात्र दिइनु उपयुक्त हुने।
- ढुङ्गा, ग्राभेल जस्ता कच्चा पदार्थको हकमा स्वदेशमा मूल्य अभिवृद्धि नगरी सोभै निकासी गर्न प्रतिबन्ध लगाइनुपर्ने। क्रसर उद्योगबाट निकासी गर्दा लाइसेन्स दिने निकायबाट स्रोत र परिमाण खुलाई प्रमाणीकरण गर्नुपर्ने।
- ढुङ्गा, गिट्टी, बालुवा संकलन र विक्री वितरणलाई सकभर एकद्वार प्रणाली अवलम्बन गर्न उपर्युक्त हुने।

श्रम तथा यातायात व्यवस्था मन्त्रालय

सवारी तथा यातायात व्यवस्था नियमावलीको नियम १६ अनुसार सवारीको भार बहन क्षमताको निर्धारण गरिएको देखिन्छ। जस अनुसार:-

- ट्रक तथा ट्र्याक्टरप्रति एक्सल -१०.२ वटा
- मिनी ट्रक -५ टन
- पावर टिलर -१ टन
- पिक अप -१ टन रहेको छ।

तोकिएको भारवहन क्षमताभन्दा बढी भारवहन गर्ने सवारी साधनहरूलाई ऐनको दफा १६० अनुसार दुइहजार रुपैयासम्म जरिवाना हुने व्यवस्था रहेको छ । यातायात व्यवस्था कार्यालयहरूमा कर्मचारी, सवारी साधन र कार्यालयमै तौल गर्नको लागि मेसिन उपलब्ध नभएको कारण यी कार्यालयहरूबाट अनुगमन र निरीक्षणको कार्य प्रभावकारी हुन नसकेको । ट्राफिक प्रहरीले गर्न सक्ने दण्ड सजाय धेरै नै कम भएको । सडक निर्माण गर्दा कै अवस्थामा निश्चित दुरीमा तौल मेसिनहरू जडान गर्ने नीति लिनु आवश्यक भएको । वीसवर्ष अगाडि बनेको सवारी तथा यातायात व्यवस्था ऐनमा उल्लेख भएका आर्थिक दण्ड सम्बन्धी व्यवस्थाहरू हाल निष्प्रभावी बनेका ।

उद्योग मन्त्रालय

वातावरण संरक्षण नियमावली, २०५४ को अनुसूची -१(आ) उद्योग क्षेत्र क ७ अनुसार प्रारम्भिक वातावरणीय परीक्षण (IEE) प्रतिवेदन स्वीकृत हुनुपर्ने व्यवस्था भएको । जसको लागि निम्नअनुसारको प्रक्रियाहरू पुरा गर्नुपर्ने:

- Terms of Reference तथा IEE प्रतिवेदन ।
- १५ दिने राष्ट्रिय स्तरको पत्रिकामार्फत सार्वजनिक सूचना प्रकाशित गर्नुपर्ने ।
- सर्जिमिन मुचुल्का र गा.वि.स.को सिफारिश ।
- उद्योग रहने स्थानको जग्गाधनी प्रमाण पूर्जा वा भाडा सम्झौता, Location Map

क्रसर उद्योगको हकमा घरेलु तथा साना उद्योग विभाग/उद्योग विभाग र अन्तर्गतका कार्यालयहरूबाट उजूरीको आधारमा समय समयमा निरीक्षण गर्ने गरिएको । वातावरण मन्त्रालयअन्तर्गत वातावरण निरीक्षकको व्यवस्था भएको । नेपाल भारत वाणिज्य सन्धिमा उल्लेख भएअनुसार नफुटालेको दुइ Primary Product को रूपमा वर्गीकरण गरिएको र यस्तो वस्तुको निकासीको लागि उत्पत्तिको प्रमाण पत्र आवश्यक नपर्ने । दुइ, रोडा भारत निकासी गर्न उत्पत्तिको प्रमाणपत्र आवश्यक पर्ने र उक्त प्रमाणपत्र उद्योग विभागको प्राविधिक समितिको सिफारिशमा नेपाल उद्योग वाणिज्य महासंघबाट जारी गर्ने गरिएको छ । सुभावहरू यस प्रकार देखिन्छ :

- क्रसर उद्योग र सो उद्योगको कच्चा पदार्थ आपूर्ति गर्ने निकायहरू फरक फरक भएको अवस्थामा सामञ्जस्यको अभाव रहेको ।
- क्रसर उद्योगको स्थापनाबाट वातावरणमा पर्ने प्रभावको अनुगमन प्रभावकारी हुन नसकेको हुँदा अनुगमन गर्ने निकाय र प्रक्रिया स्पष्ट गराई प्रभावकारी बनाइनु पर्ने ।
- सम्बन्धित निकायहरूको संस्थागत क्षमता अभिवृद्धि गरिनुपर्ने ।
- अनुगमनका लागि स्रोत साधनको अपर्याप्तता रहेको छ ।
- बालुवा, दुइ वा खानीबाट दुइ भिक्नु पर्दा एक्काभेटर जस्ता मेसिनको प्रयोग नदीको सतही स्तरसम्म मात्र गरिनुपर्छ ।

खानी तथा भू-गर्भ विभाग

खानी तथा खोलामा दुइ, रोडा आदि संकलन गर्ने गरी क्रसर उद्योगहरू स्थापना भएबाट तिनिहरूले बाटो विगारेका, भूक्षय बढेको तथा चुरे क्षेत्रमा वन विनास हुन गएको । अवैध रूपमा त्यस्ता खानी तथा क्रसर उद्योगहरू सञ्चालन भइरहेता पनि अनुमति दिने निकायबाट सोको नियन्त्रण तथा अनुगमन गर्ने गरेको नपाइएको । जिल्ला विकास समितिहरूले अनुमति दिई खानीहरूको नियमन तथा अनुगमन गरी राजश्व संकलन गर्ने गरेको तर सोको नियन्त्रण तथा अनुगमन प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन नभएको हुँदा समस्या थप जटिल बन्न पुगेको । जिल्ला विकास समितिहरूबाट प्रायजसो खानीहरू ठेक्कामा दिइने गरेको तर माइनिङ क्षेत्र तोकिएको नगरेको । क्रसर उद्योग स्थापना गर्न स्थानीय घरेलु कार्यालयबाट इजाजत दिँदा वातावरणीय अध्ययन गराउनु पर्ने व्यवस्था भए पनि स्रोत खुलाउनु पर्ने किटानी व्यवस्था भएको नपाइने । दुइ, गिट्टी, बालुवा उत्खनन एवं निकासीसँग सम्बन्धित ऐन तथा नियमहरू एक आपसमा बाभिएकाले कार्य क्षेत्र र अधिकारमा समेत समस्या रहेको । सुभावहरू यस प्रकार देखिन्छ :

तत्कालीन उपायहरू :

क्रसर उद्योगहरू तथा कच्चा पदार्थ उत्खनन तथा संकलन गर्दा निरीक्षण गर्ने निकाय तोकिएको निरीक्षणलाई प्रभावकारी गराइनुपर्ने ।

त्यस्ता उद्योगहरूले खानी सम्बन्धी विशेषज्ञ वा कन्सल्टेन्ट नियुक्त गरी तिनीहरूको निर्देशनअनुसार मात्र गर्ने गरी त्यस्ता उद्योगहरू सञ्चालनमा ल्याइनु मनासिव हुने ।

महिनाभित्र सम्बन्धित जि.वि.स.बाट प्राविधिक रूपमा सम्पूर्ण क्षेत्रको अध्ययन गराई यस सम्बन्धमा के कस्तो गर्न सकिन्छ भन्ने बारे दीर्घकालीन उपायहरू अनुसार कार्य गर्नुपर्ने । खानी तथा भु-गर्भ विभागको समेत प्राविधिक सहमति लिई कार्य गर्नुपर्ने ।

अवैध तथा अनियमित रूपमा सञ्चालन भएका त्यस्ता उद्योगहरू पहिचान गरी बन्द गरिनुपर्ने ।

दीर्घकालीन उपायहरू

सम्बन्धित निकायबाट वातावरण संरक्षण ऐन, नियमबमोजिमको प्राविधिक प्रतिवेदन तथा वातावरणीय प्रतिवेदन स्वीकृत गराई सोही आधारमा क्षेत्रगत रूपमा उत्खनन् गर्न अनुमति दिइनुपर्ने ।

वार्षिक रूपमा जिल्ला विकास समितिहरूबाट दिइने ठेक्का प्रथा बन्द गराई उद्यमीलाई खानी ऐन, नियम औद्योगिक व्यवसाय ऐन नियम वा स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन नियम र वातावरण संरक्षण ऐन नियमबमोजिम वातावरणीय अध्ययन समेत गरी मात्र अनुमति जारी गरिनुपर्ने ।

उद्योग सञ्चालनबाट वातावरणमा न्यून असर पर्ने गरी मात्र कार्य गर्ने व्यवस्थाको लागि सम्बन्धित निकायको निर्देशन तथा अनुगमन कार्य हुनुपर्ने ।

सञ्चालनमा रहेका उद्योगहरूबाट वातावरणमा परेको र पर्न सक्ने असर तथा तिनको न्यूनीकरणका लागि प्रत्येक २/२ वर्षमा वातावरणीय अडिट गराइनु पर्ने र सोको आधारमा अनुमति नवीकरण आदि गरिनुपर्ने ।

नीतिगत रूपमा एक आपसमा बाझिएका खानी, वन तथा स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन नियममा समन्वय गरी संशोधन गरिनुपर्ने ।

उपरोक्त बमोजिमको खनिज पदार्थ निकासीबाट आर्जित राजस्वको कम्तीमा पाँच प्रतिशत रकम सोही क्षेत्रको वातावरण संरक्षणमा खर्च गरिनुपर्ने । स्थानीय निकाय तथा अनुगमन गर्ने निकायबीचमा राजस्व बाँडफाँडको प्रतिशत पष्ट हुनुपर्ने ।

वातावरण मन्त्रालय

वातावरण संरक्षण ऐन, २०५३ को दफा (८) बमोजिम वातावरणीय प्रदूषण कम गर्ने, हटाउने वा नियन्त्रण गर्ने तथा IEE तथा EIA को निर्धारित मापदण्ड पालना गरे वा नगरेको सम्बन्धमा निरीक्षण गरी प्रतिवेदन पेश गर्न मन्त्रालयले ऐनले तोकेको योग्यता पुगेका व्यक्तिहरू आवश्यकताअनुसार निरीक्षकको रूपमा नियुक्त गरी काम लगाउन सक्ने व्यवस्थाबमोजिम विभिन्न क्षेत्रमा निरीक्षण गर्ने गरी मन्त्रालयको ८ जना विज्ञहरूलाई जिम्मेवारी तोकिएको ।

भौतिक योजना तथा निर्माण मन्त्रालय

चुरे पहाड र आसपासका विभिन्न क्षेत्रबाट ढुङ्गा, गिट्टी, बालुवा भारतको सीमानासम्म पुऱ्याउनको लागि प्रयोग हुने बाटोहरू देहायबमोजिम रहेको:

गाईघाट-कदमाहा - भगवानपुर ठाँडी सडक	६० कि.मी.
लाहान - भन्टावारी सडक खण्ड	६० कि.मी.
सिन्धुली - बर्दिवास, पथलैया	८५ कि.मी.
हेटौँडा - पथलैया, वीरगञ्ज	५५ कि.मी.
बुटवल - भैरहवा सुनौली	२५ कि.मी.
सन्धिखर्क - चन्द्रौटा-कृष्णनगर	१०८ कि.मी.
कोहलपुर - नेपालगञ्ज	२२ कि.मी.
अत्तरिया - धनगढी	१५ कि.मी.
मुग्लिङ - काठमाडौँ	११० कि.मी.
मिर्चैया - कटारी	३० कि.मी.

गरी जम्मा ५७० कि.मी बाटो विग्रिएको/ भत्किएको । यसरी विग्रिएको/ भत्किएको सम्पूर्ण सडकको पुनः निर्माणको लागि प्रति कि.मी. दुई करोडका दरले हुन आउने जम्मा रु ११ अर्ब ४० करोड (अनुमानित) लाग्ने ।

हाल निर्माण भएका सडकहरूको भारवहन क्षमता १०.२ टन प्रति Axle मात्र रहेको । राष्ट्रियस्तरका यस्ता सडकहरूको निर्माण तथा मर्मत गर्ने जिम्मेवारी सडक विभागको भए पनि यातायातका साधनहरूलाई बाटो अनुमति दिने र सवारी धनी प्रमाणपत्र नवीकरण गर्ने जिम्मा सवारी तथा यातायात व्यवस्था ऐनले यातायात व्यवस्था विभागलाई प्रदान गरेको र बाटोमा सवारी चेकजाँच गर्ने अधिकार ट्राफिक प्रहरीलाई दिएकोले बढी वजन क्षमता बोकेका सवारी साधनहरू

सञ्चालन गर्न नदिने जिम्मा तत्काल ती निकायहरूले लिनुपर्ने ।

वाणिज्य तथा आपूर्ति मन्त्रालय

नेपाल भारतबीच यही २०६६ कार्तिक १० गते सम्पन्न वाणिज्य सन्धिले नेपाल भारतबीच हुने द्विपक्षीय व्यापारका लागि प्राथमिक वस्तुको सूचीमा ढुङ्गा, गिट्टी, बालुवालाई पनि समावेश गरिएको । प्राथमिक वस्तुको सूचीमा सूचिकृत वस्तुलाई भारतीय पक्षले भन्सार शुल्क लिन नपाउने व्यवस्था सम्झौताले गरेको । यस प्रावधानले ढुङ्गा, गिट्टी, बालुवाजन्य वस्तु प्राथमिक सूचीमा पर्ने भएकोले निश्चित यति नै प्रतिशत मूल्य अभिवृद्धि गरी निकासी गर्नुपर्ने भन्ने कुनै व्यवस्था नभएको । ढुङ्गा, गिट्टी, बालुवा जस्ता प्राकृतिक स्रोत साधन हालका दिनमा स्थानीय निकायहरूको आम्दानीको ठूलो स्रोत बन्न गएको हुँदा स्थानीय निकायहरूले यसको उपयोगमा निश्चित सेवा शुल्क लिई स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५ बमोजिम उत्खनन् र प्रशोधन कार्यको अनुमति दिने गरेको । निर्यातजन्य उद्योगले कच्चा पदार्थ प्रशोधन गर्दा पर्नसक्ने वातावरणीय असरहरूको प्रभाव मूल्याङ्कन बारे उजूरीका आधारमा जिल्ला स्थित उद्योग कार्यालयले समय समयमा निरीक्षण अनुगमन गर्ने गरेका ।

सुभावहरू:

ढुङ्गा तथा बालुवा प्रशस्त उपलब्ध हुने क्षेत्रमा मात्र वातावरणीय सन्तुलन नविग्रने गरी क्रसर उद्योग सञ्चालन गर्न इजाजत दिने ।

चुरे भावरलगायतका कमजोर धरातलीय बनोट भएका र प्राविधिक अध्ययनबाट संवेदनशील ठानिएका भौगोलीक क्षेत्रमा ढुङ्गा, बालुवा भिक्न उत्खनन् गर्न प्रतिवन्ध लगाउने ।

उद्योग स्थापना सम्बन्धमा अनुमति दिँदा कम्तीमा २० प्रतिशत मूल्य अभिवृद्धि हुने शर्तमा इजाजत दिने । यसको लागि वर्षेनी निश्चित परिमाण तोकेर मात्र निकासी गर्न दिने ।

अनुमति प्रदानका लागि अपनाउनु पर्ने मापदण्ड तथा अन्य नीतिगत विषयमा निर्णयार्थ सिफारिश गर्न केन्द्रीय तहमा देहायबमोजिमको एक समितिको व्यवस्था गर्ने:

सचिव, वातावरण मन्त्रालय - संयोजक
सचिव, वन तथा भू-संरक्षण मन्त्रालय - सदस्य
सचिव, उद्योग मन्त्रालय - सदस्य
सचिव, स्थानीय विकास मन्त्रालय - सदस्य
सचिव, वाणिज्य तथा आपूर्ति मन्त्रालय - सदस्य
निर्धारित मापदण्ड र सीमाबमोजिम क्रसर उद्योग सञ्चालन भए, नभएको नियमानुसार निकासी गरे, नगरेको अनुगमन गर्न प्रत्येक जिल्लामा स्थानीय स्तरमा एक अनुगमन समिति बनाउनुपर्ने ।

प्रमुख जिल्ला अधिकारी - संयोजक
स्थानीय विकास अधिकारी - सदस्य
प्रमुख, जिल्ला प्रहरी कार्यालय - सदस्य
प्रमुख, स्थानीय भन्सार कार्यालय - सदस्य
प्रमुख, वाणिज्य कार्यालय वा घरेलु तथा साना उद्योग कार्यालय - सदस्य

ढुङ्गा, गिट्टी, बालुवाको अनधिकृत निकासी र ओसार-पसारलाई नियन्त्रण गरिनु पर्ने । दर्ता नगरी सञ्चालनमा रहेका उद्योगलाई कानूनी दायरामा ल्याइनु पर्ने ।

जल उत्पन्न प्रकोप नियन्त्रण विभाग

ढुङ्गा, गिट्टी, बालुवाको उत्खनन् र संकलनका लागि अनुमति दिँदा पिंघको सतह माथि उठ्ने नदीका पहिचान गरी सुरक्षित क्षेत्रमा मात्र संकलन /उत्खनन् गर्न सकिने परिमाण किटान गरिनु उपयुक्त देखिन्छ । नदीको पानी बग्ने क्षेत्र (Water Way) बाट मात्र संकलन/उत्खनन् गरिनु पर्दछ । यस क्रममा नदीका Basic Parameters हरू निर्धारण गरिनुपर्ने हुन्छ । जस्तै Waterway, Gradient, Minimum bed level आदि । यस कार्यको नियमित प्राविधिक अनुगमन गरिनु पर्ने ।

समितिले स्थलगत अध्ययन गर्दा पाएको र देखेको उद्योगको अवस्था, सडकको अवस्था र वातावरणको अवस्था निम्नअनुसार उल्लेख गरेको:

क्रसर उद्योग/ बालुवा धुनेको अवस्था :

केही क्रसर उद्योग सडकबाट भित्री भागमा रहेको भए तापनि अधिकांश उद्योग मुख्य राजमार्ग र वस्तीसँगै जोडिएर रहेको । कुनै कुनै उद्योग त

हाइटेन्सन लाइन मुनि नै रहेको । जस्तो सप्तरीको कदमाह नदीको किनारामा रहेको BSC (JV) Pvt. Ltd. उद्योग, जुन उद्योगको माथिबाट हाइटेन्सन लाइन गएको । हाइटेन्सन लाइन मुनि पोलिथिनको कभर भएको माटो तार भोलिएको । हाइटेन्सन लाइनको एउटा पोलको वरिपरि मोटो, ग्राभेल भिकेर डेढ मिटर गहिरो बनाइएकोले कुनै पनि बेला पोल ढल्न सक्ने । सबै क्रसर उद्योगको कच्चा पदार्थको स्रोत नदी नाला नै हो । क्रसरहरू प्रायजसो राजमार्ग छेउ तथा विद्युत लाइनसँगै रहेकोले त्यस्ता उद्योगहरूबाट विद्युत चोरी, चुहावट हुन सक्ने अवस्था देखिएको ।

सवारी साधनको अवस्था :

क्रसर उद्योगहरूले ट्र्याक्टर, ट्रक, ट्रिपरहरू प्रयोग गर्ने गरेका । ढुङ्गा, गिट्टी, बालुवा ओसार्न प्रयोग भएका ट्रिपरहरूमा ढाला समेत थपिएको अवस्था देखिएको ।

ढुङ्गा, रोडा, गिट्टी, ग्राभेल आदि ढुवानी गर्ने डम्परहरूको ढाला (गाडीको बडी) माथि उठाइएको र प्राय १० चक्के गाडी प्रयोग भएको । त्यस्ता गाडीहरूबाट १० टन क्षमताको बाटोमा ४० टनसम्मका मालसामानहरू ढुवानी भइरहेको अनुमान गरिएको ।

यी उद्योग सञ्चालकहरूको भनाइअनुसार ठेक्का बापतको राजश्व उठाउन कम्तीमा ७० देखि ८० ट्रकसम्म प्रति दिन निकासी गर्नु पर्दछ । त्रिवेणी गा.वि.स.को, कमला नदीबाट मात्रै प्रति दिन कम्तीमा १०० ट्रक सामान लैजाने गरेको समेत जानकारी प्राप्त भएको ।

सडकको अवस्था

सडकको भारवहन क्षमताभन्दा बढी वजन भएका खास गरी पृथ्वी राजमार्गको मुग्लिङ्ग काठमाडौं खण्डमा पानीले धोएको चिसो बालुवा पानी चुहाउँदै चल्ने सवारी साधनबाट सडकको अवस्था बढी नाजुक भएको ।

पूर्व पश्चिम राजमार्गको अवस्था सामान्य रहे तापनि सहायक मार्ग दक्षिण भन्सारतर्फ जाने बाटोको अवस्था खराब रहेको ।

राजमार्गको पुलहरू मुनि बालुवा भरिदै गएकोले पुलहरू खतरामा परेको । जसबाट ठूलो क्षति हुने सम्भावना भएको ।

लाहान ठाडी भन्सार जाने क्षेत्रको बाटो अत्यन्तै नाजुक भएको र त्यस्तै मिर्चैया-कमला खोला (कटारी) जाने बाटोको अवस्था पनि राम्रो नभएको ।

सडकको भारवहन क्षमताभन्दा बढी ढुङ्गा, ग्राभेल, बालुवा, गिट्टी, बोकेर मालबहाक गाडीहरू गुड्दा सडकहरू नराम्ररी विग्रएका र ती सडक पुन निर्माण गर्न ढुङ्गा, ग्राभेल, बालुवा, गिट्टीको विक्री र प्राप्त राजस्वले भ्याउने अवस्था नदेखिएको ।

समग्र वातावरणीय अवस्था:

ढुङ्गा, रोडाको संकलन, उत्खनन् र क्रसर उद्योगको सञ्चालनबाट वातावरणीय सन्तुलन विग्रिएको, भू-क्षय बढेको, खोला नालाको आकार बढ्न गई बाढी आउने र कटान हुने समस्या रहेको, खेतीयोग्य जमिन नासिएको, पहिरो जाने क्रम बढेको, पानीको मुहान सुकेको प्रत्यक्ष रूपमा देख्न सकिने ।

राजमार्गको पुलहरू मुनि बालुवा भरिदै गएकोले पुलहरू खतरामा परेका । जसबाट ठूलो क्षति हुने सम्भावना देखेको ।

वातावरणमा न्यून असर गर्ने उपायहरूको अवलम्बन गरिएको नदेखिने । सामुदायिक वन र अन्य वन क्षेत्र, खेतवारी, खोला नालाहरूबाट संकलन गर्न गा.वि.स. तथा समुदायहरूलाई केही आर्थिक प्रलोभन दिने गरिएकोले सर्वसाधारण व्यक्ति तथा समुदायमा आवद्ध समूहहरू समेत यस कार्यबाट हुनसक्ने क्षितिलाई विर्सेर संकलन तथा विक्रीमा संलग्न देखिएको ।

त्यस्तै खोलाको एउटा किनाराबाट उत्खनन् गर्दै गरेको र सो कार्यबाट खोलाको अर्कोतर्फको भूभाग माथि उठ्न गई सो क्षेत्र तर्फको खेतीपाती, घर वस्तीलाई असर पर्न सक्छ भने कटान भएको क्षेत्रमा थप असर पर्न सक्ने अवस्था देखिएको । उत्खनन् र संकलन गर्नुपर्ने ठाउँमा नगर्ने र नगर्नुपर्ने ठाउँमा गर्दा र गर्नुपर्ने ठाउँमा पनि अत्याधिक दोहन हुँदा पुल पुलेसा विग्रने, सिंचाई प्रणालीमा र खानेपानीमा समस्या आउने, नदीले धार परिवर्तन गर्ने, वन विनास हुने र बाढी पहिरोको प्रकोप बढ्ने अवस्था देखिएको ।

उल्लिखित प्रतिवेदनबाट उल्लिखित क्षेत्रमा सञ्चालित ढुङ्गा, रोडा, उद्योगले वातावरण प्रदूषण गरेको भन्ने देखियो ।

व्यवस्थापिका संसद प्राकृतिक स्रोत साधन समितिको प्रतिवेदन हेर्दा प्रतिवेदनमा उल्लिखित जिल्लामा उक्त रोडा ढुङ्गा, गिट्टी उद्योग र क्रसर सञ्चालन गरेको कतिपय उद्योगहरू विना दर्ता सञ्चालन गरेको, कतिपय उद्योगहरूले वातावरण संरक्षण नियमावलीअनुसार वातावरणीय प्रतिकूल प्रभाव पार्ने नपार्ने सम्बन्धी नियमअनुसार EIA र EEA नै नगरि सञ्चालन गरिएको र वातावरण संरक्षणमा गर्नुपर्ने र उद्योग सञ्चालन गर्दा वातावरण प्रदूषण हुने भए त्यस्तो उद्योगलाई स्वीकृति नै दिन नहुने र यदि EIA, EEA गर्दा वातावरण प्रदूषण नहुने प्रतिवेदनको आधारमा उद्योग स्थापना र सञ्चालनको स्वीकृति दिएपनि उद्योग सञ्चालनमा आएपछि, सञ्चालन भएपछि उद्योगले वातावरण, ध्वनी, वायुमण्डल, पानीको मुहान, पानीको सतह, वरपरका वस्ती, वनजंगल, वन्यजन्तु आदिमा प्रदूषण गर्नुको कारण Monitor गर्ने कानूनी संबैधानिक कर्तव्य भएको नेपाल सरकारको प्रतिवादी बनाइएको कुनै पनि मन्त्रालयले उद्योग स्थापना र सञ्चालन भएपछि Monitor गर्ने गरेको देखिएन ।

निवेदकले निवेदनमा नेपाल सरकार र त्यसका निकायलाई मात्र विपक्षी बनाई कुनै पनि उद्योगलाई विपक्षी बनाएको देखिएन । प्राकृतिक न्यायको मान्य सिद्धान्तअनुसार कसैलाई कुनै कारवाही गर्नु पर्दा उसलाई आफ्नो कुरा भन्ने मौका नदीइ उसको प्रमाण नहेरी कानूनबमोजिम सरकारबाट स्वीकृत लिई सञ्चालन भएको उद्योगलाई एकाएक सञ्चालन नगर्ने आदेश गर्नु प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्तको विपरीत हुन जान्छ । तर प्राकृतिक स्रोत जुन स्रोतमा व्यक्तिको स्वामित्व हुन सक्दैन । प्राकृतिक स्रोत प्रत्येक नागरिकको साझा सम्पत्ति Common Property भए पनि सरकारी अनुत्तरदायीत्व र अदुरदर्शीताको कारण स्वायत्त निकाय जि.वि.स.को आम्दानीको स्रोतको दृष्टिले मात्र हेरी वातावरणको दृष्टिले नहेरी सरकारले इजाजत दिएको कारण त्यस्ता उद्योगहरू सञ्चालन हुन सकेको देखियो ।

प्राकृतिक स्रोत प्रकृतिको Gift हो यसको प्रयोग सार्वजनिक हितको लागि मात्र हुन सक्छ । प्राकृतिक स्रोतलाई In situ अवस्थाबाट प्रयोग गर्दा वातावरण केही हदसम्म खलबलीन जान्छ । विचारणीय कुरा के छ भने प्राकृतिक स्रोत देशको आर्थिक विकासमा प्रयोग हुने वस्तु हो तर त्यसको प्रयोग र उपयोग Sustainable र वातावरण प्रदूषणरहित तरिकाले गरिनु पर्छ ।

प्राकृतिक स्रोतको Sustainable development का सम्बन्धमा Brundland Report महत्वपूर्ण छ । सो Report का अनुसार प्राकृतिक स्रोतको उपयोग गर्दा २ कुरालाई ध्यान दिन पर्छ, भनेको देखिन्छ, त्यो हो,

(क) Pre-cautionary Principle र

(ख) Polluter Pay Principle

पहिलो अर्थात् Precautionary Principle अनुसार प्रत्येक राष्ट्रले वातावरण प्रदूषण हुने कारक तत्व पहिचान गरी वातावरणलाई बढी क्षति हुन नदिन समस्या पहिचान हुनासाथ रोक थामको कदम चाल्नु पर्छ । यदि वातावरणको अपुरणीय क्षति हुने कारण देखिएमा वा त्यस्तो कारण पत्ता लागेमा त्यसको वैज्ञानिक विश्लेषणतिर नपर्छी अब अरु बढी वातावरण क्षति हुन नदिन तुरुन्त रोकथाम तर्फ लाग्नुपर्छ । यस्तो अवस्थामा जसको कारण वातावरणमा प्रदूषण भयो भनिएको छ उसको कारण वातावरण प्रदूषण भएको छैन भन्ने प्रमाण उसैले पुऱ्याउन पर्ने हुन्छ ।

दोस्रो Polluter Pay Principle, यस सिद्धान्तअनुसार जसले वातावरण प्रदूषण गर्दछ उसैले आफूले गरेको प्रदूषणबाट हुन गएको क्षतिपूर्ति गर्नुपर्छ ।

प्रस्तुत मुद्दामा सरकारको लिखित जवाफबाट रिट निवेदनमा लिइएको जिकीर र विपक्षीले लगाएको आरोपको सरकारले खण्डन पनि नगरेको र जवाफ नदीएकोले वास्तविक र यथार्थ स्थिति के छ सो कुरामा इजलास यकीन हुनको लागि सुनुवाई समाप्त भएपछि निर्णय सुनाउनु अगाडि देहायका मन्त्रालयबाट देहायका विषयमा स्पष्ट जवाफ मगाइएको थियो:

क) खानी तथा भूर्गभ विभागबाट नेपाल राज्य भित्रको खास गरी निवेदकले जिकीर गरेको चुरे भावर क्षेत्र र तराई क्षेत्रमा निजी क्षेत्रका ढुङ्गा खानी र क्रसर उद्योगवालालाई उद्योग

- सञ्चालन गर्न दिदा विभागसँग समन्वय हुने गरेको नगरेको वा सो सम्बन्धमा विभागको भूमिका के छ ?
- ख) स्थानीय विकास मन्त्रालयबाट स्थानीय निकायहरूले खनिज स्रोतहरू विक्री वितरण गर्दा वातावरणीय प्रभावको अध्ययनलगायत पानीको मुहानलाइ पर्ने असर, विकास निर्माणका पूर्वाधारमा पर्ने असर, बढी भारका गाडीबाट राजमार्गलगायत सडक र पुलमा पर्ने असर, स्थानीय वासीको जनस्वास्थ्यमा पर्ने असरलगायतका यावत क्षेत्रमा पर्ने प्रतिकूल असरका सम्बन्धमा विचार गर्ने गरेको वा नगरेको र सो सम्बन्धमा अनुगमन गर्ने संयन्त्र छ वा छैन ?
- ग) वन मन्त्रालयबाट वन क्षेत्र र आरक्ष क्षेत्रभित्र पर्ने उल्लिखित खनिज स्रोतहरूको स्काभेटर लोडर जस्ता साधन प्रयोग गरी उत्खनन, निकासी र उद्योग सञ्चालन गर्दा पर्न सक्ने वन विनास, वन क्षेत्र, वन पैदावार तथा वन्यजन्तु आदिमा पर्ने नकारात्मक असर सम्बन्धमा नियन्त्रण र अनुगमन गर्ने सम्बन्धमा त्यस मन्त्रालय वा अन्तर्गतका विभागहरूको के कस्तो भूमिका रहेको छ र त्यस्ता उद्योगहरू सञ्चालन गर्न मन्त्रालय वा मातहत निकायबाट इजाजत दिने गरेको छ, छैन ? तथा त्यस सम्बन्धमा अनुगमन हुने गरेको छ वा छैन ?
- घ) उद्योग मन्त्रालयबाट उल्लिखित उद्योग सञ्चालनबाट पर्नसक्ने वातावरण लगायत पानीको स्रोत वरिपरिको वासिन्दाहरूको जनस्वास्थ्य आदिका सम्बन्धमा पर्न सक्ने नकारात्मक असरका सम्बन्धमा उद्योगलाई इजाजत पत्र दिई सकेपछि अनुगमन गर्ने गरिएको वा नगरिएको र गर्ने गरेको भए के कस्तो संयन्त्र छ र के कस्ता काम कारवाही भएका छन् ?
- ङ) वाणिज्य तथा आपूर्ति मन्त्रालयबाट हाल सम्म के कति परिणाममा के के खनिज स्रोत कहाँ, कहाँ निकासी गरियो र यसरी निकासी गर्दा कुन कुन मन्त्रालयसँग समन्वय र सहमति गरियो ?
- च) वातावरण मन्त्रालयबाट नेपाल राज्यभर वातावरण स्वच्छ राख्न कानून निर्माण गर्ने,

नीति निर्माण गर्ने र अनुगमन गर्ने कर्तव्य भएको त्यस मन्त्रालयले उल्लिखित उद्योगहरू र सो सम्बन्धित अन्य गतिविधि तथा कार्यले वातावरणमा पर्ने प्रतिकूल असरको अध्ययन र अनुगमन गर्ने गरेको छ, छैन ?

तिमध्ये देहायका निकायबाट देहायबमोजिम जवाफ प्राप्त भएको देखिन्छ:

खानी तथा भुर्गभ विभागबाट स्थानीय निकायले ढुङ्गा, बालुवा, आदि खानी सञ्चालन गर्दा खानी तथा खनिज पदार्थ ऐन, २०४२ तथा ऐ.नियमावली, २०५६ बमोजिम उत्खनन अनुमति जारी नगरी यस विभागसँग समन्वय समेत नगरी स्थानीय निकायबाट नै प्रत्येक वर्ष नदी नाला खोला, खोल्सीका ढुङ्गा, बालुवा उत्खनन तथा संकलन गर्न ठेक्का लगाउने गरेको भन्ने जवाफ दिएको देखियो ।

वन मन्त्रालयको जवाफ हेर्दा जिल्लामा रहेका वन स्रोतहरू, वन क्षेत्र, भू तथा जलाधार क्षेत्र, संरक्षित क्षेत्र, मध्यवर्ति क्षेत्र, वनस्पति, वन अनुसन्धान, जैविक विविधता र प्राकृतिक वातावरणको संरक्षण, व्यवस्थापन एवं दिगो उपयोगद्वारा वातावरणीय सन्तुलन कायम राख्ने समेतको उद्देश्यका साथ लागू भएको जिल्ला वन समन्वय समितिको स्थापना र सञ्चालन निर्देशिका, २०६२ मा जिल्ला वन समन्वय समितिको काम कर्तव्य र अधिकारको व्यवस्था गरी जिल्ला वन क्षेत्रसँग सम्बन्धित साभेदारहरू पहिचान गरी उनीहरू बीच समन्वय र सहयोग अभिवृद्धि गर्न साभेदारहरूको भूमिका र क्षमता पहिचान गरी विकास कार्यक्रमको कार्यान्वयनको अनुगमन मूल्याङ्कन तथा सुपरिवेक्षण गरी प्रतिवेदन तयार गर्ने तथा जिल्ला विकास समिति, क्षेत्रीय वन समन्वय समिति र क्षेत्रीय वन निर्देशनालयमा पेश गर्ने, आन्तरिक जिल्ला सम्बन्ध स्पष्ट गरी आपसी सहयोग प्रवर्द्धन गर्ने गरेको भन्ने उल्लेख गरेको देखिन्छ ।

उद्योग मन्त्रालयको जवाफ हेर्दा उद्योग दर्ता भएपश्चात् उद्योगहरूबाट वातावरणीय असर, प्रभाव परेको भनी जनगुनासो, उजूरी प्राप्त भएको खण्डमा आवश्यकताअनुसार उद्योग विभागका सम्बन्धित प्राविधिक कर्मचारी समेत संलग्न रहने गरी टोली बनाई अनुगमन गर्ने गरिएको छ भन्ने उल्लेख गरेको देखिन्छ ।

वाणिज्य तथा आपूर्ति मन्त्रालयको जवाफ हेर्दा नेपाल सरकारद्वारा गठित जिल्लास्तरीय अनुगमन तथा समन्वय समितिले गिट्टी, ढुङ्गा र बालुवाको उत्खनन, प्रशोधन र ढुवानीलाई व्यवस्थित गर्ने गरी प्रभावकारी ढंगमा अनुगमन र समन्वय गर्ने व्यवस्था मिलाउने गरेको भन्ने उल्लेख गरेको देखिन्छ।

वातावरण मन्त्रालयको जवाफ हेर्दा वातावरण संरक्षण गर्ने विषय समग्रमा चुनौतीपूर्ण विषय हो नै। अझ वर्तमान अवस्थामा विश्व जलवायु परिवर्तनको असरबाट जोगिनको लागि के कस्तो क्रियाकलाप गर्नुपर्ने हुन्छ र त्यसका लागि राज्यबाट के कस्ता योजना तथा कार्यक्रम लागू गर्न पर्छ भन्ने विषयमा राष्ट्रिय अनुकूलनसम्बन्धी कार्यक्रम (NAPA) को मस्यौदा गर्ने कार्य लगभग अन्तिम चरणमा पुगेको। वातावरणीय क्षेत्रको प्रतिकूल प्रभावलाई न्यूनीकरण गर्न एउटा वातावरण मन्त्रालयबाट सम्भव नहुने कुरा साँचो भएको भन्ने उल्लेख गरेको देखिन्छ।

प्रस्तुत निवेदन मुख्यतया निवेदनमा उल्लिखित जिल्लामा स्थापित र सञ्चालित ढुङ्गा, रोडा र क्रसर उद्योगहरूबाट नदी बनजंगल, बस्ती, वरपरका वातावरण प्रदूषण गरी वन्यजन्तुहरूलाई समेत प्रतिकूल असर पर्नुका साथै Overloaded ढुङ्गा गिट्टी, बालुवा रोडा बोकेको ट्रकले गर्दा सडक क्षमताभन्दा बढी भार बोकेका सवारी साधन प्रयोग गरी भारत निकासी गर्दाको कारण सडक विग्रनुका साथै जथाभावी ढुङ्गा, रोडा, बालुवा निकालेका कारण पुलको जगमा समेत असर परी पुलहरू पनि जोखीममा परेको भन्ने जिकीर लिएको देखिन्छ।

२. लिखित जवाफ तथा मिति २०६७।२।१२ को यस अदालतको सयुक्त इजलासको आदेशअनुसार मागिएको जवाफले पनि अझै निवेदन जिकीरको आरोपको स्पष्ट जवाफ दिन नसकेपनि व्यवस्थापिका संसद प्राकृतिक स्रोत र साधन समितिको चुरे भावर लगायतका क्षेत्रको ढुङ्गा, गिट्टी, बालुवा, उत्खनन र निकासी अध्ययन उपसमितिको प्रतिवेदन २०६६, नेपाल प्रशासनिक प्रशिक्षण प्रतिष्ठान जावलाखेल ललितपुरको २३ औं कार्यकारी विकास कार्यक्रमद्वारा तयार गरीएको प्राकृतिक स्रोत ढुङ्गा गिट्टी, बालुवाको नियमन तथा व्यवस्थापन मकवानपुर जिल्लाको स्थलगत अध्ययनको सर्वजितप्रसाद महतो सहितको छ

सदस्यीय टोलीले उद्योग विभागमा पेस गरेको उद्योग विभागमा दर्ता भएको ढुङ्गा क्रसिड उद्योगको स्थलगत निरीक्षण प्रतिवेदन समेत हेर्दा सञ्चालन भएका प्राय ढुङ्गा, गिट्टी, रोडा र क्रसर उद्योग कानूनी प्रक्रिया पूरा गरी स्थापना र सञ्चालन भएको भन्ने देखिए पनि ती क्रसर उद्योगहरूले,

- (१) वन क्षेत्रभित्र स्थापना भएको नभएको सम्बन्धमा
- (२) पानीको स्रोतलाई असर गरे नगरेको सम्बन्धमा
- (३) पानीमा प्रदूषण र फोहर गरे नगरेको सम्बन्धमा
- (४) पानीको मुहान सुक्ने कुनै कार्य गरे नगरेको सम्बन्धमा
- (५) उद्योग सञ्चालनको कारण जंगली जनावर, पालुवा गाई वस्तुले पिउने पानीमा असर परे नपरेको सम्बन्धमा
- (६) धुलो उडी स्थानीय जनताको स्वास्थ्यमा असर पुऱ्याए नपुऱ्याएको सम्बन्धमा
- (७) वन्य जन्तुलाई कुनै प्रकारको असर पुऱ्याए नपुऱ्याएको सम्बन्धमा
- (८) उद्योग सञ्चालनको कारण भु-क्षय र वन विनास नहुने र भए नभएको सम्बन्धमा
- (९) सडकमा रोडा, गिट्टी र ढुङ्गा बोकेको Over Loaded गाडीले सडक एवं पुललाई क्षति पुऱ्याए नपुऱ्याएको सम्बन्धमा
- (१०) रोडा, ढुङ्गा र गिट्टी उद्योग सञ्चालन गर्दा वा उद्योग सञ्चालन गर्न इजाजत दिएको क्षेत्र तोकी तोकिएको आर्थिक, बैज्ञानिक, भौतिक पर्याप्त र पर्यावरणीय दृष्टीले तोकिएको परीमाण भन्दा बढी भिक्न दिन नहुने सम्बन्धमा
- (११) आवाज प्रदूषण भएको हुन नहुने सम्बन्धमा लगायतका उद्योग सञ्चालन गर्दा पर्ने यावत वातावरणीय प्रभावका सम्बन्धमा माथि उल्लिखित प्रदूषण लगायत क्षति नोक्सान भए नभएको सम्बन्धमा त्यसको सरकारी निकायबाट निरन्तर बैज्ञानिक Monitor भएको हुन पर्ने हो तर त्यसरी Monitor गर्ने गरेको देखिएन।

३. लिखित जवाफ र यस अदालतको पछिल्लो आदेशअनुसार मगाइएको जवाफ तथा उल्लिखित अध्ययन प्रतिवेदनबाट समेत माथिको प्रकरणको ११ वटा मापदण्डको प्रतिकूल हुने गरी उद्योग सञ्चालन भएको र एकपटक उद्योग सञ्चालन गर्ने अनुमति दिएपछि निरन्तर बैज्ञानिक Monitor हुनपर्नेमा सो गर्ने गरेको देखिएन ।

४. संविधानको धारा १६ को प्रदूषण मुक्त स्वच्छ वातावरणमा बाँच्न पाउने अधिकार अर्थात् Right to Pollution free environment माथि विवेचना गरिएको Public Trust Doctrine अन्तर्गत नेपालको प्राकृतिक स्रोतमा नेपाल सरकार Trustee सम्म मात्र हुने र नेपालको प्राकृतिक स्रोतको कुनै कानूनी आधार वेगर यस प्रकार छाडा रूपले केवल नाम मात्रको राजश्व बुझाएको भरमा मात्र वातावरणमा प्रतिकूल प्रभाव पार्ने गरी कार्य गर्न हुँदैन ।

५. प्राकृतिक स्रोतको विकास र प्रयोगमा सतर्कता अपनाउनु पर्छ । प्रकृतिले प्राकृतिक स्रोत सीमित परीमाणमा दिएको हुन्छ र क्षमताभन्दा बढी प्रयोगमा ल्याउँदा वातावरणलाई नकारात्मक र प्रतिकूल असर पर्न जान्छ । सन् १९८८ को Environmental Law Review Vol 12 मा अमेरिकाको मिसिसिपी विश्व विद्यालयको प्रो. David B.Hunter द्वारा लिखित Ecological Perspective on property विषयमा:

Another Major ecological tenet is that the world is finite . The earth can support only so many people and only so much human activity before limits are reached ..... भन्दै The current deterioration of the ozone layer is another vivid example of the Complex unpredictable and potentially catastrophic effects posed by our disregard of the environmental limits to economic growth ..... There is limit to the capacity of the environment to service growth, both in providing raw material and in assimilating by product wastes due to consumption भनेको देखिन्छ ।

प्रो. Borbara ward ले Historically we have changed the environment to fit our conceptions of property. we have fence, plowed and paved. The environment has proven Malleable and to a large extent still is. But there is a limit to this Malleability and certain types of ecologically important resources for example wetlands and riparian forest can no longer be destroyed without enormous long term effects on environmental and therefore social stability . To ecologists the need for preserving sensitive resources does not reflect value choices but rather is the necessary result of objective observations of the laws of nature भनी दुवै विज्ञहरूले प्राकृतिक स्रोतको विकास र प्रयोग गर्दा सञ्चित र वातावरणमा पर्नसक्ने प्रभावलाई ध्यान दिई वातावरण नै जोखिममा पर्ने गरी प्रयोग गर्न नहुने जिकीर गरेको देखिन्छ ।

६. आजको विश्व वातावरणप्रति सचेत गत केही दशक यता मात्र भएको मान्न पर्छ । सन् १९७२ को जुन महिनामा स्वेडेनको स्टकहोममा UN Conference on World Environment सम्पन्न भयो र उक्त Conference र पछि भएको Follow - up action बाट मात्र विश्वमा वातावरणको महत्व र वातावरणलाई विगान, मास्न नहुने भनी चेतना जाग्यो । हजारौं वर्ष सम्म मानव समाजले वातावरणको महत्व बुझेन । मानव सभ्यता र जीवनको Survival को लागि वातावरण Ecological System लाई exploit गर्दै विश्व अगाडि बढ्यो । समय वित्दै जाँदा जनसंख्याको वृद्धिको कारण जमिनको माग बढ्यो । जमिनको माग बढेको कारण खाली जग्गाले मात्र माग पूरा गर्न नसकेकोले मानिसले विस्तारै विस्तारै वनजंगल समेत अतिक्रमण गरी बस्ती बसाल्यो । प्रविधिको विकासको कारण घना बस्तीको रुखहरू कटान गरी मानव बस्ती बस्न सजिलो भएको छ । प्राविधिक विकासको अभावमा घना जंगल फँडान गरी मानव बस्ती बस्न सम्भव थिएन । हिलै भए पनि अब भने मानव सभ्यतालाई वनजंगल, खोला, नाला, हिमालय

श्रृंखला जस्ता प्राकृतिक वरदानलाई Intact राख्न पर्ने रहेछ भन्ने महसुस भएको छ । यही कारणले आज वातावरण प्रदूषणसम्बन्धी विभिन्न क्षेत्रीय र अन्तराष्ट्रिय सन्धि महासन्धिहरू बनेका छन् ।

७. औद्योगिकरण, शहरीकरण अर्थात् Industrialization, Urbanization, जनसंख्या वृद्धि, प्राकृतिक स्रोतको क्षमताभन्दा बढी उत्खनन् एवं प्रयोग आदि वातावरण प्रदूषण र वातावरण खलवलिनुको मुख्य कारण हो । Ecologists र Biologists को भनाइअनुसार गत २००० वर्षमा पृथ्वीमा पाइने विभिन्न प्राणीहरूमा आधा प्रकारका Species हरू सन् १९०० पश्चात् मात्र लोप भए भनिन्छ । विज्ञहरूको भनाइअनुसार हाल चरा चुरुङ्गी र जनावर गरी १००० Species लोप हुने अवस्थामा विश्व पुगेको छ ।

८. वातावरणको विनासको यो गतिलाई ध्यानमा राखी राज्य चुप लागेर बस्न हुँदैन । राज्य Vigilant हुनुपर्छ । राज्यले वातावरण संरक्षणमा सक्रिय भई प्रभावकारी कानून एवं अन्य आवश्यक प्रशासनिक व्यवस्था गरी भावी सन्तानको लागि वातावरण जोगाई राख्नुपर्छ । वातावरण प्रदूषण वास्तवमा राज्यको खराब Socio-Economic Policy को कारण नै हुने हो । यदि यस पूनित कार्यमा कार्यपालिकाले आफ्नो संबैधानिक कर्तव्य पालना गर्न ढिलाई गर्छ वा पछि पर्छ भने नागरिकहरूको मौलिक हकको guardian अदालत चुप लागेर बस्न हुँदैन । वातावरण जोगाउने यस अदालतले पाएको Constitutional Mandate पूरा र पालना गर्नुपर्छ ।

९. संयुक्त राष्ट्रसंघको Rio Declaration, Stockholm Conference १९७२ र १९८६ को UN Resolution र Earth Summit ले नै वातावरणको महत्त्वको बारेमा विश्वलाई विउँझायो । Earth Summit मा “Each year as many as 50000 species become extinet, Up to 17 Million hectares of forests disappear, More than 8.2 billions of carbon dioxide are dumped into the atmosphere and some 6.2 million tons of refuse finds it's way in to the worlds seas chocking sea lives and, poisoning fish” भनिएको छ । यसले वातावरण प्रदूषणको मात्रा देखाउँछ । वातावरण संरक्षण आज

कुनै एक देशको मात्र समस्या र जिम्मेदारी नभई सारा विश्वको नै समस्या र जिम्मेवारी हो । वातावरण संरक्षणमा अन्तराष्ट्रिय कानूनको विकास हेर्दा विगतमा कुनै एकताका आर्थिक विकास र वातावरण Mutually Exclusive मानिने थियो भने आज त्यो मानिदैन । आजको विश्व संरक्षित वातावरणमा सचेत छ । वातावरण संरक्षणको सम्बन्धमा आजको विश्वको नारा आर्थिक विकास तर वातावरण संरक्षण र वातावरण सन्तुलन” भन्ने नारा हो ।

१०. बढ्दो वातावरण विनासको कारण Sustainable Development को नारा ७० को दशकमा प्रारम्भ भयो । Sustainable Development पहिलो पटक सन् १९७२ मा Stockholm Declaration १९७२ बाट शुरु भयो । त्यसपछि १९७२ को Stockholm Declaration को Sustainable development को नारालाई सन् १९७८ को World Commission on Environment and Development को प्रतिवेदन जसलाई Our Common future नामाकरण गरियो । यसले पूर्णता प्रदान गर्‍यो । World Commission on Environment and Development मा नर्वेका तत्कालीन प्रधानमन्त्री Gro Harlem Brundtland द्वारा अध्यक्षता भएको थियो । त्यसैले प्रतिवेदनको नाम नै “ Brundtland Report राखियो । त्यसपछि सन् १९९१ मा World Conservation Union, United Nations Environment programme र worldwide Fund for Nature मिली संयुक्त रूपमा Caring for the earth” नामको नारा निकाली Sustainable living , को रणनीति ल्याए । तत् पश्चात् सन् १९९२ जुन मा ब्राजीलको Rio मा Earth Summit सम्पन्न भयो र अन्त्यमा यस वर्ष डेनमार्कमा Copenhagen Summit सम्पन्न भयो । Rio मा भएको Earth Conference मा दुई प्रमुख Convention मा हस्ताक्षर भयो । ति दुईमा एउटा Bio Diversity र अर्को Climate Change हुन् । कूल १५३ राष्ट्रले यसमा हस्ताक्षर गरे । Rio Conference मा उक्त २ Convention मा १५३ राष्ट्रले हस्ताक्षर गर्नुको अलावा Consensus द्वारा विभिन्न ३ None binding Documents पनि Approve गरे । ती हुन- Statement on forestry

principles Declaration of principles on environmental policy and development initiatives , Programme of action into the next century in areas like poverty, population and pollution.

Stockholm Declaration देखि Rio Earth summit UN frame work Convention on climate Change र पछिल्लो Copenhagen summit र सम्मको ३ दशक लामो अवधिको विकास क्रम हेर्दा Eco System लाई Preserve गर्दै गरिवी उन्मूलन मानव जीवनको रहन सहनमा गुणात्मक सुधार गर्न Sustainable Development लाई viable Concept मानिएको छ । Brundtland Report को Sustainable Development को परिभाषाअनुसार “Development that meets the needs of the present without compromising the ability of the future generations to meet their own needs” भन्ने व्याख्या वा अर्थ गरिएको देखिन्छ ।

Stockholm Declaration ले पहिलो पटक मानव अधिकार र वातावरणको सम्बन्धका बारेमा Man has the fundamental right to freedom equality and adequate conditions of life in an environment of a quality that permits a life of dignity and well being and he bears solemn responsibility to protect and he bears solemn responsibility to protect and improve the environment for present and future generations भनेको देखिन्छ ।

Rio Declarations ले "The environment shall constitute an integral part of the development process and environmental issues are least handled with the participation of all concerned Citizens. भनेको देखिन्छ:

Rio declaration ले नै states shall develop national laws regarding liability and compensation for the victims of pollution and other environmental damage and that international law should be further

developed regarding liability for environmental damages भनेको देखिन्छ ।

११. वातावरणीय समस्याको सम्बन्धमा उक्त Declaration हरू अन्तराष्ट्रियस्तरमा पथ प्रदर्शक Declaration हरू हुन । उपरोक्त Declaration ले वातावरणीय समस्यालाई एकल्याएर हेर्ने नभई समग्र नागरिकले संगठित भएर सामना गर्नुपर्ने र Polluter Pay Principle लाई प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्न आवश्यक कानून निर्माण गर्न जोड दिएको छ । Rio declaration on environment and development को Principle 10 मा अन्य कुराहरूको अतिरिक्त वातावरणीय समस्याको छिटो समाधान हुन पर्नेमा जोड दिदै Effective access to judicial and administrative proceedings including redress and remedy shall be provided भनी वातावरणीय विवादमा सर्वसाधारणको सीघ्र पहुचलाई जोड दिएको देखिन्छ ।

१२. संयुक्त राष्ट्र संघको तत्ववधानमा भएको नबै देशको तत्कालीन प्रधानमन्त्री Gro Harltem Brundtland द्वारा अध्यक्षता गरिएको विश्व वातावरण सम्बन्धी सम्मेलन World Commission on environment and Development जसलाई Brundtland Report भनिन्छ उक्त प्रतिवेदनले औद्योगिकरणको कारण भएको विश्वको नै विग्रदो वातावरणका सम्बन्धमा विश्वका सबै राष्ट्रहरूको ध्यानाकर्षण गराएको छ । उक्त प्रतिवेदनको केही प्रासंगिक अंश यहाँ उल्लेख गर्न आवश्यक र सान्दर्भिक देखिन्छ । उक्त प्रतिवेदनमा आर्थिक विकास र वातावरणीय समस्यालाई अलग्याएर हेर्न नमिल्ने सम्बन्धमा:

"There has been a growing realisation in national Governments and multilateral Institutions that it is impossible to separate economic development issues from environment issues, many forms of development erode the environmental resources upon which they must be based, and environmental degradation can undermine economic development . Poverty is a major cause and effect of

global environmental problems. It is therefore futile to attempt to deal with environmental problems without a broader perspective that encompasses the factors underlying world poverty and international inequality .....

Many present development trends leave increasing numbers of people poor and vulnerable, while at the same time degrading the environment. How can such development serve next century's world of twice as many people relying on the same environment ?....More than 90 per cent of the increase (in Population) will occur in the poorest ..... countries .....

Meanwhile, the industries most heavily reliant on environmental resources and most and .....heavily pollution are growing most rapidly in the developing world is .....where then more urgency for growth and less capacity to minimize damaging side effect ecology .....and economy are becoming ever more interwoven locally, regionally, national and globally into a seamless net of causes effects.....

The other great institutional flaw in coping with environment / development challenged is Government's failure to make the bodies whose policy actions degrade the environment responsible for ensuring that their policies prevent that degradation."... भनी ध्यानाकर्षण भएको देखिन्छ ।

उक्त प्रतिवेदनको १२ औं भागमा वातावरण प्रदूषण रोकथामको लागि बेलैमा संस्थागत एवं कानूनी परिवर्तनका लागि सबै राष्ट्रको ध्यानाकर्षण गराउँदै

"Developing countries face the challenges of desertification, deforestation, and pollution and endure most of the poverty associated with

environmental degradation.....

The .....few decades are crucial for the future of humanity. pressures on the planet are now unprecedented and are acceleration at rates and scales new to human experience : a doubling of global population in a few decades, with most of the growth in cities, a five to ten fold increase in economic activity in less than half a century; and the resulting pressures for growth and changes in agricultural, energy, and industrial systems, opportunities for more sustainable forms of growth and development are also growing . New technologies and potentially unlimited access to information offer great promise.....Environmental protection and sustainable development must be an integral part of the mandates of all agencies of Government of international organizations, and of major private-sector institutions These must be made responsible and accountable for ensuring that their policies, programmers and budgets encourage and support activities that are economically and ecologically sustainable both in the short and longer time." भनिएको देखिन्छ ।

१३. योजनाकार एवं सरकारले योजना बनाउँदा आर्थिक विकास र औद्योगिक विकास तथा वातावरणको संरक्षणलाई Balance गर्न सक्नुपर्छ । आजको २१ औं शताब्दीको विश्व स्वच्छ वातावरणको आवश्यकता र महत्वको बारेमा Conscious हुनुपर्छ । वातावरण विनासको Cost को आर्थिक विकास स्वीकार्य हुँदैन । खास गरी दोस्रो विश्वयुद्ध पछि, खास गरी विकसित पश्चिमी राष्ट्रहरूमा उल्लेखनीय आर्थिक विकास भयो त्यसैगरी तेस्रो विश्वका Newly Emerging Economy हरू जस्तै चाइना, भारत, ब्राजिल लगायतका राष्ट्रहरूमा गतको दशकबाट द्रुततर आर्थिक विकास त भयो तर आर्थिक विकास

गर्दा वातावरणमा पर्ने प्रभावलाई त्यति ध्यान नदिई भएको औद्योगिक विकासको कारण आज विश्व Global Warming बाट पिडित छ । त्यसैले आर्थिक विकास गर्दा वातावरण विनास हुन नदिन र आर्थिक विकास र वातावरण संरक्षणलाई Balance गर्नु पर्दछ । विज्ञहरूको भनाइअनुसार वातावरण संरक्षण नगर्ने हो भने मानव सभ्यताको भावि Generation ले दुःख पाउँछन् । यहाँ विश्व प्रसिद्ध वातावरणविद् Ecologist Tom dalte र Vernon Gill carter द्वारा लिखित Topsoil and civilization पुस्तकमा वातावरणको विनास मानव जातिबाट नै हुन्छ । मानव जातिले नै वन विनास गर्दछन् । पानीको मुहान सकाउँदछन् आदि भन्दै:

"Man, whether civilised or savage, is a child of nature- he is not the master of nature. He must conform his actions to certain natural laws if he is to maintain his dominance over his environment . when he tries to circumvent the laws of nature, he usually destroys the natural environment that sustains him. And when his environment deteriorates rapidly, he....civilisation declines....."

The writers of history have seldom noted the importance of land use. They seem not to have recognized that the destinies of most of man's empires and civilisations were determined largely by the way the land was used. while recognising the influence of environment on history , they fail to note that man usually changed or despoiled his environment. How did civilised man despoil this favourable environment ? He did it mainly by depleting or destroying the natural resources . He cut down or burned most of the usable timber from forested hillsides and valleys. He over-grazed and denuded the grasslands that fed his livestock. He killed most of the wildlife

and much of the fish and other water life. He permitted erosion to rob his farm land of its productive topsoil. He allowed eroded soil to clog the streams and fill his reservoirs, irrigation canals, and harbours with silt. In many cases, he used and wasted most of the easily mined metals of other needed minerals. Then his civilisation declined amidst the despoliation of his own creation or he moved to new land. There have been from ten to thirty different civilisations that have followed this road to ruin (The number depending on who classifies the civilisations)" भनेको देखिन्छ ।

१४. वातावरण प्रदूषण गर्नमा मानव समाजको ठूलो भूमिका रहेको भन्ने माथिका व्यक्तित्वको कथनबाट देखिन्छ । अब यस प्रसंगमा विचार गर्दा ढुंगा, रोडा, गिट्टी उद्योग सञ्चालन गर्दा पिउने पानीको मुहान प्रदूषण गर्नु हुँदैन । स्वच्छ पिउने पानी प्रत्येक व्यक्तिको मौलिक हक एवं मानव अधिकार हो । संयुक्त राष्ट्र संघको साधारण सभाले "The right to safe and clean drinking water and sanitation as a human right that is essential for the full enjoyment of the right to life" भनी बहुमतद्वारा प्रस्तुत पारित समेत भएको छ । पानी जस्तो अत्यावश्यक वस्तु प्रदूषण हुने गरी उद्योग सञ्चालन हुन्छ भने सरकार मुकदर्शक भएर बस्न हुँदैन ।

१५. संविधानको धारा १६ तथा अन्य कानूनले प्रत्येक व्यक्तिलाई स्वच्छ वातावरणको मौलिक हक प्रदान गर्दछ । धारा १६(१) को मौलिक हकअन्तर्गत सफा र स्वच्छ हावा, प्रदूषणरहित सफा र स्वच्छ वातावरण शुद्ध सफा र स्वच्छ पानी पर्दछ । यसको अलावा कसैले आफ्नो हक उपयोग र प्रयोग गर्दा स्वभावतः निस्कने आवाज वाहेक आवाजमुक्त वातावरण र वासस्थानमा बस्दा वा बाल बच्चाको अध्ययन गर्दा आवाज मुक्त वातावरणमा बस्न रहन पाउने हक पनि धारा १६ बाट उत्पन्न हुन्छ । यदि कसैले आफ्नो पेशा व्यवसाय सञ्चालनको नाममा वा कसैले आफ्नो

अधिकार प्रयोगको नाममा कुनै Locality मा माथि उल्लिखित कुरा र कारणले माथि उल्लिखित प्रदूषण गर्दछ, र अर्कालाई असर गर्दछ, भने त्यस्तो कार्य Nuisance भई त्यस अवस्थामा धारा १६ को हक हनन हुन जान्छ। ढुंगा, रोडा, गिट्टी उद्योग सञ्चालन गर्दा Nuisance हुने गरी सञ्चालन हुन सक्दैन।

यहाँ Blactstone's Commentaries on the laws of England Vol. III Chapter XIII का अनुसार देहायको कार्यहरू Nuisance मानिन्छ:

"Also, if a person keeps his hogs, or other noisome animals, or allows filth to accumulate on his premises, so near the house of another that the stench incommodes him and makes the air unwholesome, this is an injurious nuisance, as it tends to deprive him of the use and benefit of his houes. A like injury is, if one's neighbour sets up and exercises any offensive trade, as a tanner's a tallow-chandler's or the like; for thou~h these are lawful and necessary trades, yet they should be exercised in remote places ; for the rule is, *sic utere "tuo, ut. alienum non laedas,"* this therefore is an actionable nuisance. And on a similar principle a constant ringing of bells in one's immediate neighbourhood may be a nuisance...with regard to other corporeal heriditaments; it is a nuisance to stop or divert water that used to run to another's meadow or mill, to corrupt or poison a water course, by erecting dye-huge area lime-pit, for the use of trade, in the upper part of the stream; to pollute a pond , from which another us entitled to water his cattle ; to obstruct a drain ; or in short to do any act in common property, that in its consequences must necessarily tend to the prejudice of one's neighbour. So closely does the law of England enforce

that excellent rule of gospel-morality, of "doing to others, as we would they should do unto ourselves."

१६. प्रस्तुत निवेदनमा ढुंगा, रोडा, गिट्टी उद्योग सञ्चालन गर्दा खोला र पानीको मुहान पनि ढुंगा, रोडा, आदीको धुलोले प्रदुषीत भएको भन्ने देखिन्छ। यसरी पानीको मुहान प्रदूषण गर्ने कार्य Nuisance हो। संविधानले प्रत्येक व्यक्तिलाई स्वच्छ र प्रदूषणमुक्त वातावरणमा बाँच्न पाउने मौलिक हक प्रदान गरेको हुँदा उद्योग सञ्चालन गर्दा अरुको धारा १६ को मौलिक हक हनन नहुने गरी मात्र उद्योग सञ्चालन गर्न पाउँछ।

१७. प्राकृतिक स्रोतको खोजतलास, उत्खनन उत्पादन विक्री वितरण आदि गर्न कसैलाई इजाजत अनुमति दिनु अगाडि कानूनले राज्यलाई केही कर्तव्य तोकेको छ। त्यो कार्य राज्यबाट पूरा हुनुपर्दछ। तर पूरा हुने गरेको देखिएन। खानी तथा खनिज पदार्थ सम्बन्धी ऐन, २०४२ को दफा ३ मा नेपाल राज्यमा रहेका खनिज पदार्थको स्वामित्व नेपाल सरकारमा रहने व्यवस्था भएको छ। ढुङ्गा, गिट्टी, बालुवा सबै प्राकृतिक स्रोत हुन। ती प्राकृतिक स्रोतहरू देशको आर्थिक विकासको काममा पनि वातावरणलाई प्रतिकूल प्रभाव नपार्ने हदसम्म मात्र राज्यले प्रयोग गर्न पाउँदछ। तर यहाँ त रोडा, ढुङ्गा जस्ता प्राकृतिक स्रोत जुन स्रोत राज्यको सम्पत्ति हो, जुन सम्पत्ती सबै नागरिकहरूको बृहत्तर हितमा मात्र लगाउन पर्नेमा वातावरण विग्रने गरी स्थानीय निकायको आम्दानीको स्रोतको रूपमा त्यस्तो स्रोतको Market Value पनि नहेरिक्न केवल बोल कबोलमा स्थानीय निकायको आम्दानीको स्रोत मात्र हेरिएको देखियो। प्राकृतिक स्रोतको उत्खनन र प्रयोग गर्दा आर्थिक लाभको दृष्टिले मात्र हेर्ने नभई त्यस्ता प्राकृतिक स्रोतलाई प्रयोग गर्दा वातावरणमा कतिपनि प्रतिकूल असर नपार्ने गरी, मात्र उत्खनन र प्रयोग गर्नुपर्छ।

१८. प्राकृतिक स्रोतको खोजतलास, उत्खनन र प्रयोगमा ल्याउँदा वातावरण, वनजंगल, पानीको स्रोत वन्यजन्तु, भू-क्षय, वन विनास, वायुमण्डल, वातावरण, सडक, पुल बस्ती, खोला नाला आदीमा प्रतिकूल प्रभाव पार्ने नदिनको लागि इजाजत दिनु अगाडि वातावरणीय प्रभाव अध्ययन गरेर मात्र इजाजत

दिने कानूनी व्यवस्था भएको देखिन्छ। प्रचलित कानून हेर्दा भू तथा जलाधार संरक्षण ऐन, २०३९ को दफा ४, दफा १०, जलस्रोत ऐन, २०४९ को दफा १७, दफा १९, दफा २०, वन ऐन, २०४९ को दफा ४९, दफा ६८, दफा ७० र वातावरण संरक्षण ऐन, २०५३ तथा नियमावलीका व्यवस्थाअनुसार वातावरणमा कुनै प्रकारको प्रतिकूल असर नपर्ने देखिएमा मात्र र क्षमता हेरी उद्योग सञ्चालनको अनुमति दिने कानूनी व्यवस्था भएकोमा उल्लिखित क्षेत्रमा भएको अध्ययनको विभिन्न प्रतिवेदनबाट राज्यले कानूनी व्यवस्था पालना नगरी माथि उल्लिखित उद्योग सञ्चालन गर्न दिएको देखिएको र क्रसर उद्योगहरूले व्यापक प्रदूषण गर्ने गरी सञ्चालन भई रहने मात्र होइन सडकको क्षमताभन्दा बढी Over Loaded गाडीले सार्वजनिक सडक र पुललाई समेत क्षति पुऱ्याएको देखियो। आज यो निर्णय सुनाउन भन्दा अगाडि July २९, २०१० को The Himalayan Times र अन्नपूर्ण पोष्टको खबर अनुसार सिन्धुपाल्चोक जिल्लाको इन्द्रावती र सुनकोसी नदीमा पनि क्रसर उद्योग सञ्चालन भइ रहेको र ती क्रसर उद्योगहरूले मापदण्डविपरीत बालुवा र ढुङ्गा व्यापक रूपले भिकेको भन्ने देखिन्छ। उक्त पत्रिकाको समाचारअनुसार ति क्रसर उद्योगले ढुङ्गा र बालुवा स्थानीय ठेकेदारहरू सँग खरीद गर्नुपर्ने भन्ने पनि देखियो। यसबाट नेपाली जनताको साझा सम्पत्तीको रूपमा रहेको ढुङ्गा, बालुवा जस्ता प्राकृतिक स्रोत केही व्यक्तिहरूले सरकारलाई नाममात्रको दस्तूर बुझाएर सार्वजनिक सम्पत्तिमा व्यापार गरेको भन्ने पनि देखियो।

१९. उपरोक्त प्रकरणहरूमा गरिएको विवेचना तथा विश्लेषणहरूमा आधारित ढुंगा, रोडा, बालुवा, गिट्टी, क्रसर उद्योग, ढुंगा खानीहरूको सञ्चालन तथा यस्ता प्राकृतिक साधनहरूको अनियन्त्रित खोदन, प्रयोग, ढुवानीको कार्यबाट देशको वातावरणीय पर्यावरणमा अपूरणीय क्षति भइ रहेको तथा राष्ट्रले अरबौं रुपैया खर्च गरी निर्माण गरेका महत्वपूर्ण भौतिक संरचनामा निम्न अनुसारको नकारात्मक असर परेको देखिन्छ:

(क) नेपालको राजमार्गहरूको भारबहन क्षमता १०.२ टन प्रति Axle मात्र रहेको तर ४० टन भन्दा बढी लोड गरी राजमार्गमा त्यस्ता ढुवानी साधनहरू चलाउने गरेको

- (ख) भारबहन क्षमताभन्दा बढी लोड भएको गाडीहरू चलाएको कारणले राजमार्गहरूमा धेरै ठूलो क्षति भएको र यो क्षति मर्मत गर्नको लागि मात्र ११ अरब ४० करोड लाग्ने र सामान्य मर्मतसम्म गर्न पनि प्रतिवर्ष ४ अरब खर्च लाग्ने,
- (ग) असन्तुलित, अनियन्त्रित तथा अव्यवस्थित रूपमा बालुवा, ढुंगा र रोडाहरूको खोदन, संकलन र ढुवानी गरेको कारणले वातावरणमा प्रतिकूल असर परेको, कृषियोग्य जमिन नासिदै गएको, पानिको स्रोतहरू सुकेको बाढी र पहिरोको प्रकोप बढेको, महत्वपूर्ण राजमार्गको पुलहरू भासिने अवस्थामा पुगेको,
- (घ) क्रसर, रोडा उद्योगहरू सञ्चालन गर्ने अनुमति दिँदा र बालुवा गिट्टीको संकलन तथा ओसार-पसार गर्ने इजाजत दिँदा राज्यका जिम्मेवार निकायहरू बीच एक अर्कोमा समन्वय (Co-ordination) नभएको,
- (ङ) क्रसर उद्योगको सञ्चालन तथा ढुंगा, रोडा, गिट्टी तथा बालुवाको खोदन, संकलन तथा ओसार-पसार गर्दा यसबाट राष्ट्रको प्राकृतिक सम्पदा तथा भौगोलीक दृष्टिले संवेदनशील क्षेत्रहरूमा पर्ने नकारात्मक असर र राजमार्ग सडक तथा पुल जस्तो राष्ट्रिय महत्वका भौतिक संरचनामा हुन पुग्ने क्षतिको नियन्त्रण र रोकथाम गर्ने कार्यमा राज्यको सम्बन्धित निकायले पूरा गर्नुपर्ने कानूनी दायित्वप्रति तथा जिम्मेवारी बहन नगरेको र यसतर्फ उदासीन रहेको,
- (च) ढुंगा, रोडा, गिट्टी, बालुवा जस्ता महत्वपूर्ण प्राकृतिक सम्पदाको दोहन, प्रयोग तथा संरक्षण गर्ने सम्बन्धमा राज्यको दीर्घकालीन तथा अल्पकालिन राष्ट्रिय नीति तय नगरेको,
- (छ) देशभित्र रहेको प्राकृतिक सम्पदाहरूको स्वामित्व राज्यमा रहने भए तापनि राज्यले यी सम्पदाको ट्रस्टीको (Trustee) को रूपमा काम गर्नुपर्ने र यी सम्पदाहरूको चीरकालीन संरक्षण गर्नुपर्ने अपरिहार्यताको सन्दर्भमा यस्ता प्राकृतिक साधनहरूको दोहन, उपयोग, प्रयोग कुनै सीमित व्यक्ति वा समुहको हितको लागि नभई सर्वसाधारण सबैको हितमा प्रयोग गर्नु गराउनु

पर्ने भन्ने अन्तराष्ट्रिय मान्यताप्रति राज्यका सम्बद्ध निकायहरू बेसरोकार तथा बेखबर रहेको र निजहरूमा आफ्नो जिम्मेवारी बोधको अभाव भएको ।

२०. उपरोक्त समस्याहरूको निराकरण गर्न र सबै नेपालीको साझा सम्पत्तिको रूपमा रहेको प्राकृतिक स्रोत कुनै एक व्यक्तिको स्वामित्व हुन नसक्नुका साथै त्यस्ता प्राकृतिक स्रोतको प्रयोग गर्दा वातावरणलाई प्रतिकूल प्रभाव नपार्ने गरी सार्वजनिक हित हुन पर्ने कार्यमा मात्र प्रयोग हुनुपर्ने हुँदा प्रस्तुत मुद्दामा देहायबमोजिम गर्नु भनी प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयको नाममा यो निर्देशनात्मक आदेश जारी गरिएको छः

१. ढुङ्गा, बालुवा आदि प्राकृतिक स्रोत हुन । प्राकृतिक स्रोत Public Trust Doctrine अनुसार कुनै व्यक्तिको Ownership मा हुन सक्दैन । सरकार प्राकृतिक स्रोतको केवल Trustee सम्म मात्र हो । त्यसैले प्राकृतिक स्रोत सबै नेपालीको Common benefit र सार्वजनिक हित हुने काममा मात्र प्रयोग हुन सक्ने तरिकाले व्यवस्थापन गरी उपयोग गर्ने नीति तय गर्नु,
२. प्राकृतिक स्रोतको उत्खनन प्रयोग आदि गर्दा माथि उल्लिखित कानूनअनुसार वातावरणमा प्रतिकूल प्रभाव नपर्ने गरी सञ्चालन गर्न आवश्यक व्यवस्था गर्नु,
३. कानूनी व्यवस्थाअनुरूप कुनै योजना आयोजना वा कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने सम्बन्धमा प्रस्ताव तयार गर्नुपर्ने हुन्छ । त्यस्तो प्रस्ताव कार्यान्वयन गर्दा वातावरणीय प्रभाव र परीक्षण मूल्याङ्कन गर्नुपर्ने हुन्छ । यसरी वातावरणीय प्रभाव र परिणाम मूल्याङ्कन गर्ने भनेको वातावरणलाई प्रभाव पार्ने नपार्ने र पार्ने भए त्यस्तो प्रभावलाई हटाउने वा कम गर्ने अध्ययन र मूल्याङ्कन हो । वातावरण संरक्षण नियमावलीको व्यवस्थाअनुसार वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन गर्दा सार्वजनिक सूचना जारी गरी गाउँ विकास समिति वा नगरपालिका वा त्यस क्षेत्रका स्कूल, अस्पताल, स्वास्थ्य चौकी तथा सरोकारवाला व्यक्ति वा संस्थाबाट सुझाव लिने र उनीहरूको सुझावअनुरूप प्रस्ताव कार्यान्वयन हुने नहुने

विशेष भूमिका देखिन्छ । सो कानूनी व्यवस्था नै Defective देखिन्छ । यो व्यवस्था फौजदारी मुद्दामा सर्जमिन गर्ने र सर्जमिनका भरमा कसैलाई दोषी ठहर्‍याउने वा दोषी नठहर्‍याउने व्यवस्था सरह हो ।

२१. वातावरण प्रदूषण हुने नहुने भन्ने कार्य उल्लिखित निकायका व्यक्तिहरूले दिएको वा व्यक्त गरेको व्यक्तिगत विचार र रायले यकीन र निर्धारण गर्ने विषय होइन । वातावरण प्रदूषण हुने नहुने भन्ने कुरा प्रस्ताव प्राप्त भएपछि नेपाल सरकारको आफ्नो वा कुनै निष्पक्ष विशेषज्ञ जस्तै भूगर्भविद, भूगोलविद, भौतिक शास्त्री, रसायन शास्त्री, वातावरण विशेषज्ञ, जलस्रोत विशेषज्ञ, वन वन्य जन्तु विशेषज्ञ समेतको विशेषज्ञ तथा अर्थशास्त्री सहितको टोलीले प्रस्तावको सन्दर्भमा प्रस्ताव कार्यान्वयन हुने स्थलको वैज्ञानिक अध्ययन विश्लेषण गरी प्रस्ताव कार्यान्वयन गर्दा वातावरण प्रदूषण हुने नहुने यकीन हुने प्राविधिक र वैज्ञानिक विषय हो । तर अव्यवहारिक र अनुपयुक्त कानूनी व्यवस्था हेर्दा प्रस्तावक आफैले सार्वजनिक सूचना जारी गरी उल्लिखित व्यक्ति र संस्थाहरूको विरोध वा समर्थनमा प्रस्ताव कार्यान्वयन गर्दा प्रदूषण हुने नहुने Determine हुने यस्तो कानूनी व्यवस्था त्रुटिपूर्ण देखिन्छ । तसर्थ उक्त व्यवस्थाको सट्टामा प्राविधिक अध्ययन गरी वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन गर्ने व्यवस्था गर्नु ।

- (१) उद्योग सञ्चालन गर्ने इजाजत दिनु अगाडि सरकार आफैले कति हदसम्म ढुङ्गा, रोडा, बालुवा भिक्न दिँदा वातावरण सन्तुलन विग्रदैन हेरी अध्ययन गरी त्यति हदसम्म मात्र भिक्न अनुमति दिनुपर्छ । त्यसरी वैज्ञानिक आधारमा उत्खनन गर्न सक्ने कुरा निर्धारण गरी त्यो हद ननाध्ने गरी इजाजत दिने त्यसको अनुगमन गर्ने र इजाजत अवधि समाप्त भएपछि त्यो क्षेत्रलाई यथास्थितिमा ल्याउने शर्त तोक्नु ।
- (२) प्रस्ताव कार्यान्वयनमा उद्योग विभागले दर्ता गरी स्वीकृति दिएपछि विशेषज्ञ सम्मिलित टोलीबाट Monitor हुने कानूनी व्यवस्था देखिएन । उद्योग सञ्चालन भएपछि विशेषज्ञले नियमित पानीको Sample लिने, आवाज कत्तीको प्रदूषण भयो जाँच्नु पर्ने । आवाजले वनजंगल र Flora and

Funna र वन्यजन्तुलाई कति प्रभाव पाऱ्यो हेर्ने । उद्योग सञ्चालन गर्दा वनक्षेत्र छोड्यो, छोएन सो केही हेरेको देखिएन । वायूमण्डलमा धुवाँ र धुलोले कती प्रदूषण गर्‱यो, वरपरको वस्ती, पानीको स्रोत मुहान आदिमा के कति असर गर्‱यो, गरेन Raw Material ढुङ्गा र बालुवा कति उत्खनन गर्‱यो इजाजत दिएको क्षेत्रको क्षमता भन्दा बढी निकालिएको छ छैन सो पनि हेर्ने आदि केही हुने गरेको देखिएन । तसर्थ यी सबै कुरा उद्योग सञ्चालनकै अवस्थामा नियमित रूपमा अनिवार्य Monitor गर्ने व्यवस्था गर्नु ।

(३) निवेदकको अर्को मुख्य माग ट्रकको क्षमता भन्दा बढी ढुङ्गा, बालुवा, रोडा लोड(Load) गरी त्यस्तो Over Loaded ट्रकले सडक तथा पुललाई क्षति पुऱ्याएको कारण यसलाई पनि रोकिपाऱुँ भन्ने पनि माग भएको हुँदा सो सम्बन्धमा देहायबमोजिम गर्नु :

(क) यस प्रकार ट्रकमा रोडा, ढुङ्गा, बालुवा Overload गरी चलाउने कार्यलाई रोक्नको लागि प्रहरी परिचालन गर्नु,

(ख) जनताको कर तिरेको पैसाले बनेको सडक सबैको साभ्ना सम्पत्ति हो । यस्तो सम्पत्ति रोडा, ढुङ्गा, उद्योग सञ्चालन गर्ने केही सीमित व्यक्तिहरूको मात्र आर्थिक फाइदाको लागि चलाएको Overloaded सवारी साधनको प्रयोगले हुन गएको सडकको क्षतिको मर्मत गर्न जनतालाई पुनः करको भार बोकाउनु हुँदैन । तसर्थ यस्ता रोडा, ढुङ्गा, बोकेको सवारी साधनको कारण मर्मत सम्भारमा Polluter pay principle को सिद्धान्त कडाइका साथ लागू गर्नु ।

(ग) यस्तो साभ्ना सम्पत्तिको सडक तथा पुलमा कसैको व्यक्तिगत फाइदाको लागि सोको क्षमता र सवारी साधनको क्षमताभन्दा बढी Overloaded सवारी साधन चलाउँदा सडक र पुलको क्षति हुने उल्लिखित कारणहरूले गर्दा त्यस्ता Overloaded सवारी साधन चलाउन नदिन नेपाल प्रहरीलाई कडा निर्देशन दिनु । साथै त्यस्ता सवारी साधनको Weight जाँच गर्न सडकका मुख्य मुख्य ठाउँमा

polluter pay principle अनुसार सवारी धनीकै खर्चमा जाँच यन्त्र राखी weight जाँच गर्ने व्यवस्था मिलाई जाँचपास हुने सवारी साधनलाई मात्र सडकमा प्रवेश दिने व्यवस्था मिलाउनु ।

(४) निवेदकको माग बालुवा, रोडा, ढुङ्गा भारत निकासी रोकिपाऱुँ भन्ने पनि छ । मिसिल हेर्दा नेपाल र भारतसँग भएको सन्धिअनुसार भारत निकासी गरिएको भन्ने देखिन्छ । प्राकृतिक स्रोत प्रकृतिले प्रयोगकै लागि दिएको हो । त्यसकारण राष्ट्र निर्माण र आर्थिक विकासमा प्राकृतिक स्रोतको प्रयोग नगर्नु भन्न मिल्दैन । तर यसरी निकासी गर्दा त्यसको Sustainable प्रयोग हुनुपर्छ । वातावरण नै प्रदूषण गरेर वा प्राकृतिक स्रोत निकाल्दा वरपरका अन्य क्षेत्र, वस्ती, सडक, पानीको मुहान, वन, वन्यजन्तु, प्राचिन स्मारक आदिलाई प्रतिकूल असर पर्ने भए त्यसलाई रोक्नु पर्छ । त्यसै गरी क्षमताभन्दा बढी निकाल्न पनि हुँदैन । तसर्थ हाललाई रोडा, ढुङ्गा, बालुवा निकासी गर्ने कार्य रोकी यस अदालतको आदेशअनुसार गठित प्राविधिक समितिले तत् तत उद्योगबाट अबै ढुङ्गा, रोडा, बालुवा निकाल्न सक्ने क्षमता, आर्थिक लगायत वातावरणीय दृष्टिले सम्भव छ भन्ने प्रतिवेदन दिएमा सो बमोजिम निकासी गर्नु :

(क) उपरोक्त कार्यको लागि नेपाल सरकारको सम्बन्धित निकायको संयोजकत्वमा देहायबमोजिमको एक समिति गठन गर्ने ,

१) वातावरण मन्त्रालयको वा वातावरण मन्त्रालयले तोकेको वातावरणविद् संयोजक

२) भू-गर्भशास्त्री

३) माइनिङ्ग इन्जीनियर

४) उद्योग विभागको प्रतिनिधि

५) स्थानीय निकायको प्रतिनिधि र

६) नेपाल सरकारले तोकेको आवश्यक अन्य सदस्य तथा वातावरणविद् भएको एक समिति गठन गर्ने

(ख) दर्ता नभई सञ्चालन भएको र इजाजत अवधि नाघेका उद्योगहरू बन्द गर्ने

- (ग) दर्ता भई अवधि ननाघेको सञ्चालनमा रहेको उद्योगहरूले प्रदूषण गरे नगरेको, उद्योग सञ्चालन गर्ने अनुमति दिएको क्षेत्रमा ढुङ्गा, बालुवाको Exploitation क्षमता अर्थात् परिमाण अब कति छ, यकीन गर्ने यदि अब अरु बढी उत्खनन गर्दा वातावरणीय र भौगोलीक क्षति पुग्ने भएमा त्यस क्षेत्रमा सञ्चालित उद्योग बन्द गर्नु ।
- तर अहिले नै वातावरण प्रदूषण गरिरहेको देखिएमा उत्खनन गर्दा वातावरणलाई प्रतिकूल असर पार्छ भने तुरुन्त बन्द गर्नु ।
- (५) अब उप्रान्त उद्योग स्थापनाको अनुमति दिंदा प्रस्तावकले पेस गरेको प्रस्तावमा संलग्न वातावरण प्रभाव मूल्याङ्कनलाई यस आदेशअनुसार गठीत समितिले हेरी दिएको राय र प्रतिवेदन अनुसार Verify गरी अनुमति प्रदान गर्नु ।
- (६) बालुवा, ढुङ्गा, प्राकृतिक स्रोत भएको कारण Public Trust Doctrine र संविधानको धारा ३३(ण) अनुसार प्राकृतिक स्रोत सरकारको स्वामित्वको सार्वजनिक सम्पत्ति हो । यस्तो सम्पत्तिमा कसैले ठेक्का लिई कुनै एक ठेकेदारले Nominal राजश्व बुझाएको भरमा कारोवार गरी ठेकेदार मात्र Enrich (सम्पन्न) हुन सक्दैन । प्राकृतिक स्रोतलाई व्यापारिक प्रयोग गर्न दिंदा पहिलो र महत्वपूर्ण कुरा वरपरका बस्ती वनजंगल वातावरण नजीकका स्कूल अस्पताल लगायत अन्य संवेदनशील संस्था तथा जनतालाई असर नगरी मात्र गर्ने अनुमति दिनुपर्छ । राज्यलाई हुने जायज रोयल्टी, आयकर, प्रदूषण नियन्त्रण र प्राकृतिक स्रोत उत्खनन पछि जमिनलाई यथास्थितिमा छाडनुपर्ने गरी नेपाल पेट्रोलियम ऐन र खानी तथा खनीज पदार्थ ऐनअनुरूप सरकारलाई हुने फाइदाको आधारमा व्यक्तिलाई ठेक्का दिनु ।
- (७) प्राकृतिक स्रोतको अधिकतम सदुपयोग र प्राकृतिक स्रोतको उत्खनन एवं विकास गर्दा हुने प्रदूषण नियन्त्रणमा वातावरणसम्बन्धी ऐन नियम ज्यादै अप्रायाप्त देखियो । यसमा सुधार गर्नु ।
- (८) रिट निवेदन र माथि उल्लिखित प्रतिवेदनसहित Overload भएका Truck को कारण नेपालको सडकहरूलाई ठूलो क्षती पुगेको देखिएको हुँदा सरकार मुकदर्शक भएर बस्न सक्दैन । अतः प्रहरीलाई सजग गराइ यस्तो दण्डहिन्ता रोक्न र पुल भत्कने र सडक विग्रने कार्य रोक्न Overload रोक्न कडाइका साथ कारवाही गर्नु ।
- (९) विभिन्न अध्ययन प्रतिवेदनबाट सरकारी निकायहरू बीच एक आपसमा समन्वय (Coordinate) हुन नसकी एक अर्कोमा Overlapping हुनका साथै एउटै विषयमा एउटा निकायले गरेको काम अर्को निकायलाई थाहा जानकारी समेत नहुने भन्ने देखियो । तसर्थ वातावरण जस्तो सम्बेदनशील र महत्वपूर्ण विषयमा यस्तो हुनु हुँदैन । वातावरण मन्त्रालय वा अन्तर्गतका निकाय वा कार्यालयले Coordinator को भूमिका हुने व्यवस्था गर्नु ।
- (१०) व्यवस्थापिका संसद, प्राकृतिक स्रोत साधन समितिको प्रतिवेदन, चन्द्रदेव जोशीको प्रतिवेदन र नेपाल प्रशासनिक प्रशिक्षण प्रतिष्ठानको कार्यकारी विकास कार्यक्रमले तयार गरेका प्रतिवेदनहरू क्रमिक रुपले लागू गर्नु ।
- (११) अनियन्त्रित र जथाभावी उपत्यकाको बागमती खोलाबाट बालुवा फिकेको कारण केही वर्ष अगाडि काठमाडौं र ललितपुर जोड्ने पुल समेत भास्सिएको ताजा घटना हो । आज पनि उपत्यकाका खोलाहरूबाट अनियन्त्रित बालुवा फिकी पुलको जगलाई समेत खतरामा पारेको स्पष्ट देखिन्छ । सडक र पुललाई धरापमा पार्नुका साथै खोलाका दायो बायाँको वस्तीलाई समेत असर पार्ने गरी केही व्यक्तिले प्राकृतिक स्रोतमा यसरी गैरकानूनी काम गर्दा पनि सरकार चुप लागेर बस्न हुँदैन । त्यसैले काठमाडौं उपत्यका मात्र होइन, नेपाल राज्यभरका खोलाहरूबाट पुल र सडकलाई क्षति पुऱ्याउने गरी भएको बालुवाको ठेकेदारी प्रथा तुरुन्त बन्द गर्नु ।
- (१२) विकास निर्माणको काममा ढुगां, रोडा, गिट्टी, बालुवा आवश्यक सामग्री हुन् । यस्ता प्राकृतिक स्रोतको प्रयोग हुन नपाउने गरी बन्द गर्दा

व्यक्तिगत र सरकारी निर्माण र विकास कार्यलाई नै प्रतिकूल असर पर्ने हुँदा वस्तीबाट टाढा रहेका, कानूनबमोजिम दर्ता भएका र प्रदूषण नगरेका उद्योगहरूको हकमा यस आदेशले असर नगर्ने कुरा समेत विपक्षी नेपाल सरकारलाई जानकारी गराउनु ।

२२. प्रदूषण मुक्त स्वच्छ वातावरण प्रत्येक नागरिकको मौलिक हक हो । आजको विश्व वातावरण Conscious विश्व हो । दोस्रो विश्वयुद्ध पछि औद्योगिकरणमा दौडैको विश्वले कोइला, पेट्रोल डिजेल आदिको खपतले गर्दा प्रदूषण बढेको कारण औद्योगिक राष्ट्र सवारी र यातायातको साधनमा विद्युत प्रयोग र कोइलाको सट्टा Nuclear Energy तर्फ केन्द्रित छ । नेपालमा पनि प्रदूषणको आफ्नै समस्या छ । नेपालमा औद्योगिक विकासको कारणभन्दा पनि जथाभावी उद्योग सञ्चालनको कारण प्रदूषण बढेको छ । नेपालको वातावरण संरक्षणसम्बन्धी कानून ज्यादै अपूरो देखिन्छ । प्रदूषण रोकथामको नाममा सरकार Licencing Regime राजश्व बृद्धिमा सीमित छ । उद्योग स्थापना गर्न चाहने प्रस्तावकले स्थानीय जनता र निकायहरूसँग सोधी उनीहरूले उद्योग स्थापना गर्न हुन्छ भनेको व्यक्तिगत रायका आधारमा वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन पारित हुने र त्यही आधारमा सरकारले इजाजत दिने गरिन्छ । वातावरणीय प्रदूषण भन्नाले ध्वनी प्रदूषण, बायुमण्डलमा धुलो र धुवाँको प्रदूषण, पानीको मुहानहरूमा मानवीय कार्यले गर्दा प्रदूषण भू-क्षयको तथा वन विनास, वन क्षेत्रमा धुलो, धुवाँ र आवाजको प्रवेशले वनजंगलमा भएको शान्तिको खलबली चराचुरुङ्गी र जनावरमा पर्ने क्षति आदि पर्दछन् । यसैगरी वातावरण संरक्षणसम्बन्धी कानून पनि वातावरण प्रदूषणको रोकथाम र नियन्त्रणमा प्रभावकारी व्यवस्था हुनुपर्छ । सो कानूनले आजको वातावरण समस्यालाई Cope गर्न सक्दैन । त्यसैले वातावरणसम्बन्धी वर्तमान कानूनमा विशेषज्ञको रायअनुसार सुधार गर्नुपर्छ । स्वच्छ र प्रदूषणमुक्त वातावरण प्रत्येक नागरिकको मौलिक हक भएकोले त्यस्तो हक उल्लंघनको रोकथामको व्यवस्था नगर्ने हो भने नागरिकहरूको धारा १६ को मौलिक हक हनन् हुन्छ ।

२३. वातावरण संरक्षण प्राकृतिक स्रोतको प्रयोग र औद्योगिक विकास एक अर्काको Mutually Exclusive नभई एक अर्काको पुरक हुन् ।

संविधानको धारा १६ ले प्रत्येक व्यक्तिलाई प्रदूषणमुक्त वातावरणमा रहन, बस्न, जीउन पाउने हकलाई मौलिक हक प्रदान गरेको सन्दर्भमा वातावरणसम्बन्धी विवादलाई चाँडो किनारा गर्नुपर्ने हुँदा यस अदालतले आफ्नो भूमिका निर्वाह गर्न यस अदालतमा एक वातावरण इजलासको व्यवस्था हुन आवश्यक छ । त्यसैले एक वातावरण इजलास गठन गर्ने कानूनी व्यवस्था हुन सम्माननीय प्रधान न्यायाधीशज्यूलाई जानकारी गराउनु ।

२४. प्रस्तुत रिटमा माथि उल्लेख भएअनुसार नेपाल सरकारको नाममा निर्देशनात्मक आदेश जारी भएकोले महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमार्फत यो आदेशको जानकारी नेपाल सरकारलाई दिनु । प्रस्तुत रिट दायरीको लगत काटी मिसिल नियमानुसार गर्नु । उक्त रायमा म सहमत छु ।

न्या.भरतराज उप्रेती

इति संवत् २०६७ साल साउन २१ गते रोज ६ शुभम्
इजलास अधिकृत : उपेन्द्रप्रसाद गौतम

निर्णय नं. ८५३३

सर्वोच्च अदालत, संयुक्त इजलास
माननीय न्यायाधीश श्री रामकुमार प्रसाद शाह
माननीय न्यायाधीश श्री प्रकाश वस्ती
संवत् २०६३ सालको CI-दे.पु.नं. ५८७
फैसला मिति: २०६७/०१/४५
मुद्दा : लिखत बदर दर्ता ।
पुनरावेदक वादी: जिल्ला सप्तरी महदेवा गाउँ विकास
समिति वार्ड नं. ९ बस्ने हिरण भन्ने
हिरीयादेवी

विरुद्ध

विपक्षी प्रतिवादी: जिल्ला सप्तरी महदेवा गाउँ विकास
समिति वार्ड नं. ९ बस्ने भुटन मण्डल

शुरु फैसला गर्ने :-

मा.जि.न्या.श्री महावीरप्रकाश श्रेष्ठ

पुनरावेदन फैसला गर्ने :

मा.न्या.श्री गोविन्दकुमार श्रेष्ठ

मा.न्या. श्री शान्तिराज सुवेदी

- अनावश्यक एउटा नम्बर लेखियो भन्दैमा अन्य कानूनहरूको जिकीर अनदेखी गर्न मिल्दैन । तथ्य र कानूनको सुन्दर समायोजन नै न्याय हो । तथ्यले मुद्दाका कुनै पक्षलाई न्यायको आवश्यकता दर्शाउँछ र सारवान तथा कार्यविधि कानूनले त्यसलाई अंगीकार पनि गर्दछन् भने अति प्राविधिकतामा न्यायकर्ता रुमलिन हुँदैन । अति प्राविधिकताले यान्त्रिकतालाई प्रश्रय दिन्छ । न्याय मानवीय संवेदनामा आधारित हुनु पर्दछ । अति यान्त्रिकताले न्यायलाई पराजीत गर्ने ।

(प्रकरण नं.३)

- कुनै व्यक्तिको सम्पत्ति निजकी पत्नी छँदाछँदै पारित लिखतका माध्यमद्वारा छुट्टी भिन्न भएको भाइको नाममा नामसारी हुन सक्दैन । छुट्टी दर्ताको प्रक्रियाबाट प्रतिवादीको नाममा भएको दूषित दर्ता जग्गा मिच्नेको १८ नं. र जग्गा पजनीको १७ नं. को परिधिमा पर्दछ । यस्तो दर्तालाई मान्यता दिनु न्यायोचित नहुने ।

(प्रकरण नं.४)

- न्यायकर्ताले निर्णय गर्दा त्यसले निकाल्ने निष्कर्षलाई पनि हेक्का राख्नुपर्छ । पुनरावेदन अदालतको फैसला कायम रहने हो भने एउटी विधवा नारी लोग्नेले पारित वण्डापत्रबाट पाएको सम्पत्ति निजलाई दोस्रो विवाह गरेको दाजुको सिन्दूर सतमा नरहेको मिथ्या आरोप लगाउने देवरको हुन पुग्दछ । कानूनले मद्दत गर्ने नसकिने स्थितिमा निष्कर्ष परिणाम बेग्लै हो । तर, फिरादमा उल्लिखित अन्य कानूनले न्याय दिन सकिन्छ भने न्यायकर्ता प्राविधिकता र यान्त्रिकतामा जकडिनु अनुचित हुने ।

(प्रकरण नं.५)

पुनरावेदक वादी तर्फबाट: विद्वान अधिवक्ता श्री मिथिलेशकुमार सिंह

विपक्षी प्रतिवादी तर्फबाट: विद्वान अधिवक्ता श्री सुनिलकुमार पोखरेल

अवलम्बित नजीर:

सम्बद्ध कानून:

- अ.वं. ३६, ८२ र ८६ नं.
- जग्गा मिच्नेको १८ नं.
- जग्गा पजनीको १७ नं.

फैसला

न्या.प्रकाश वस्ती: पुनरावेदन अदालत राजविराजको मिति २०६३।१।२४ को फैसलाउपर वादीको पुनरावेदन परी आएको प्रस्तुत मुद्दाको संक्षिप्त विवरण एवं ठहर निम्न छ :-

मेरो हकभोगमा रहेको सा.कि.नं.९७१, ९७८, ९८१ गरी जम्मा ०-१-४ जग्गामा विपक्षी भुटनले छुट जग्गा दर्ता गरिपाऊँ भनी मालपोत कार्यालय सप्तरीमा कारवाही गरी दर्ता समेत गराएकोले मेरो अंश एवं भोग रहेको जग्गा चुपचाप रुपमा कारवाही चलाई विपक्षीको नाममा दर्ता गर्ने गरी भएको मालपोत कार्यालय सप्तरीको टिप्पणी आदेश र सोको आधारमा प्राप्त ज.ध.प्र. पूर्जा समेत वदर गरी हकभोग कायम समेत गरिपाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको फिराद दावी ।

सोनाई मण्डलको अपुताली हक खाने विपक्षीलाई अधिकार छैन । सोनाईको मृत्युपश्चात् सोनाईको सत्य सिंदुरमा छैन । सत्य डगाई जिल्ला सप्तरी वरुह चपेना ९ वस्ने रामेश्वर मण्डलसँग पोइल गैसकेकी छन् । हक दैयाविहीन नालेस खारेज गरिपाऊँ भन्ने समेत प्रतिउत्तर पत्र ।

वादी प्रतिवादीको साक्षीले गरी दिएको वकपत्र र मिति २०२२।७।२६ को वण्डापत्रको कागज सही सत्य हो । सा.कि.नं. ९७१ को हाल ३७३ को ०-२-६ मध्ये माभ्रदेखि पूर्वतर्फ ०-०-१२ साविकमा भै हाल ०-०-९ कि.नं.९७८ को हाल ३५० को ०-१-४ हालको पश्चिमबाट ०-०-९ कि.नं. ९८१ को कि.नं.३७० मा ०-०-८मध्ये पश्चिमबाट ०-०-२ सा.९५४ को ३७३ कायम भै ०-०-६ कायम भएको छ भन्ने समेत प्रतिवादी भुटन मण्डलको वयान ।

वादीको पति खोनाईको नाममा रहेको जग्गा वादीको नाममा नामसारी दर्ता हुनुपर्नेमा प्रतिवादी भुटन मण्डलका नाममा भएको दर्ता वदर हुने ठहर्‍याई शुरु सप्तरी जिल्ला अदालतबाट मिति २०६५।३।१८ मा भएको फैसला ।

शुरुवाट मलाई हराई भएको फैसलामा मेरो नाममा आएको सो जग्गा सा.कि.नं.बाट हालको कि.नं.मा मात्र परिवर्तन भै मेरो नाममा दर्ता हुन आएकोले सो टिप्पणी आदेश बदर हुनुपर्ने होइन भन्ने समेत व्यहोराको प्रतिवादी भुटन मण्डलको पुनरावेदन जिकीर ।

शुरुवाट भएको फैसलामा प्रमाणको मूल्याङ्कन गरी फैसला हुन सकेको नहुँदा छलफलको लागि अ.वं. २०२ नं.बमोजिम प्रत्यर्थी समेत भिकाई आएपछि, पेश गर्नु भन्ने व्यहोराको यस अदालतको मिति २०६१।१।८ को आदेश ।

यसमा मालपोत कार्यालय सप्तरीबाट मिति २०४५।१२।३१ मा छुट जग्गा दर्ता गर्ने गरी भएको टिप्पणी आदेशको सम्बन्धमा अ.वं. ३६ नं.को आधारमा अ.व.८६ नं. अन्तर्गत सप्तरी जिल्ला अदालतमा नालेस गर्न मिल्ने अवस्था नहुँदा वादी दावीबमोजिम भुटानको नाममा दर्ता भएको जग्गाको दर्ता समेत बदर गरी हिरीयादेवीको नाममा हक कायम गरी दर्ता समेत गरी दिने ठहर भएको शुरु सप्तरी जिल्ला अदालतको मिति २०६०।३।१८ को फैसला मिलेको नदेखिँदा उल्टी भै प्रस्तुत नालेस खारेज हुने ठहर्छ भन्ने समेत पुनरावेदन अदालत राजविराजको २०६३।१।२४ को फैसला ।

विवादित जग्गा कसको अंश हकको हो । कसले पाउनु पर्ने हो । सो तथ्य र प्रमाणको विषयमा पुनरावेदनको फैसलामा उल्लेख छैन । अंश वण्डाबाट प्राप्त जग्गा स्वर्गीय पति खोनाइको पत्नी म हिरीयादेवी हुँदाहुँदै विपक्षीको नाउँमा मालपोत कार्यालयले छुट दर्तामा दर्ता गराउन मिल्ने होइन । मालपोत कार्यालयबाट एकलौटी दर्ता गरी दिने गरेकोले र मालपोत ऐन, २०३४ विपरीत निर्णय गरेको त्रुटिपूर्ण छ । शुरु फैसला सदर गरिपाऊँ भन्ने पुनरावेदन जिकीर ।

यसमा प्रमाणमा आएको यिनै वादीले सत्य डगाई पोडल गएको भन्ने स.फौ.नं. ४७३ को मुद्दामा वादी दावी पुग्न नसक्ने भनी अदालतबाट फैसला भई अन्तिम भै रहेको देखिन्छ । मिति २०२२।७।२६ को पारित वण्डापत्रले विवादित हाल कायम कि.नं. ३५०, ३७० र ३७३ का जग्गा वादीका लोग्ने खोनाई यादवका अंश भागमा परेको कुरालाई प्रत्यर्थी प्रतिवादीले अन्यथा हो भनी खण्डन गर्न सकेको

नदेखिएको अवस्था र स्थितिमा उक्त जग्गामा लोग्नेको शेपपछि यी वादीको हक कायम समेत हुन नसक्ने गरी भएको पुनरावेदन अदालत राजविराजको मिति २०६३।१।२४ को फैसला फरक पर्न सक्ने हुँदा अ.वं. २०२ नं. बमोजिम प्रत्यर्थी भिकाई नियमानुसार पेश गर्नु भन्ने २०६७।२।३०को आदेश ।

मालपोत कार्यालय सप्तरीले मिति २०५२।१२।२९ मा सरजमिन सिफारिश समेत गरी मिति २०५४।१२।३१ को सदर टिप्पणी र आदेशानुसार मेरो नाउँमा छुट दर्ता हुन आएको कि.नं. ३७३ को ०-०-६ कि.नं. ३५० को ०-०-९ र कि.नं. ३७० को ०-०-९ का जग्गाहरूको सो छुट दर्ता बदर गरी पाउन अ.वं. ३६, ८२, ८६ तथा ज.पको १७ ज.मि.को १८ र ज.प. को १४ नं. को दावी लिई फिराद दर्ता गराएकोमा उक्त ऐनअन्तर्गत मुद्दा चलन नसक्ने भई फिराद खारेज गरेको पुनरावेदन अदालतको फैसला कानूनसम्मत हुँदा फैसला सदर राखी पाऊँ भन्ने समेत प्रतिवादीतर्फबाट पर्न आएको लिखत प्रतिवाद ।

नियमबमोजिम दैनिक मुद्दा पेशी सूचीमा चढी इजलाससमक्ष पेश हुन आएको प्रस्तुत मुद्दामा पुनरावेदक वादीतर्फबाट विद्वान अधिवक्ता मिथिलेसकुमार सिंहले मेरो पक्षले पतिको सत्य डगाएको भन्ने प्रतिवादीको जिकीर पुष्टि हुन नसकेको अवस्थामा लोग्नेको अंश भागमा परेको जग्गा लोग्नेको मृत्युपश्चात् मेरो पक्षको हक हुनेमा फिराद खारेज गर्ने गरेको पुनरावेदन अदालतको फैसला मिलेको छैन । पुनरावेदन अदालतको फैसला बदर गरी शुरु फैसला सदर हुनु पर्दछ भनी र विपक्षी प्रतिवादी भुटन मण्डलको तर्फबाट विद्वान अधिवक्ता सुनीलकुमार पोखरेलले वादीको हक नै पुग्न नसक्ने र क्षेत्राधिकारको समेत त्रुटि गरी भएको शुरु फैसला उल्टी गरी फिराद खारेज गर्ने गरेको पुनरावेदन अदालतको फैसला मिलेकै हुँदा सदर हुनु पर्दछ भनी बहस प्रस्तुत गर्नु भयो ।

प्रस्तुत मुद्दामा पुनरावेदन अदालतले गरेको इन्साफ मिले नमिलेको के रहेछ र वादीको पुनरावेदन जिकीर पुग्न सक्ने हो होइन सो सम्बन्धमा निर्णय दिनुपर्ने हुन आयो ।

२. यसमा वादीले आफ्नो हकभोगमा रहेको साविक कि.नं. ९७१, ९७८ र ९८१ को क्षेत्रफल ०-

१-४ जग्गालाई छुट जग्गा दर्ता गरिपाऊँ भनी मालपोत कार्यालयमा गुपचुपरुपमा कारवाही चलाई विपक्षीको नाउँमा दर्ता गरिदिने गरी भएको मालपोत कार्यालय सप्तरीको टिप्पणी आदेश र सो आधारमा भएको दर्ता बदर गरिपाऊँ भनी मुलुकी ऐन अ.व. ३६, ८२, ८६ जग्गा मिच्नेको १८ जग्गा पजनीको १७ नं. बमोजिम वादीको फिराद गरेकोमा सोनाईको मृत्युपछि सत्य गडाई हिरीयादेवी रामेश्वर मण्डलसँग पोइल गैसकेको हुँदा हकदैयाविहीन प्रतिउत्तर खारेज गरिपाऊँ भन्ने व्यहोराको प्रतिउत्तर जिकीर रहेको देखिन आउँछ ।

३. शुरु जिल्ला अदालतबाट वादीका पति खोनाइका नाउँमा रहेको जग्गा वादीको नाउँमा दर्ता नामसारी हुनुपर्ने देखिएको भनी भएको फैसलालाई पुनरावेदन अदालतबाट अ.व. ८६ नं. बमोजिम जिल्ला अदालतमा नालेस गर्न मिल्ने अवस्था नभएको भनी वादीको नालेस खारेज हुने ठहर गरे उपर वादीको प्रस्तुत पुनरावेदन पर्न आएको देखिन्छ । पुनरावेदन अदालतले वादीको नालेस खारेज गर्दा मुख्यतः वादीले आफ्नो फिरादमा अ.व. ८६ नं. उल्लेख गरेकोलाई नै अंकित गरेको देखिन आउँछ । वादीले फिराद गर्दा अ.व. ८४ नं. उल्लेख गरेपनि जग्गा मिच्नेको १८ नं. तथा जग्गा पजनीको १७ नं. समेत उल्लेख गरेको पाइन्छ । अनावश्यक एउटा नम्बर लेखियो भन्दैमा अन्य कानूनहरूको जिकीर अनदेखी गर्न मिल्दैन । तथ्य र कानूनको सुन्दर समायोजन नै न्याय हो । तथ्यले मुद्दाका कुनै पक्षलाई न्यायको आवश्यकता दर्शाउँछ र सारवान तथा कार्यविधि कानूनले त्यसलाई अंगीकार पनि गर्दछन् भने अति प्राविधिकतामा न्यायकर्ता रुमलिन हुँदैन । अति प्राविधिकताले यान्त्रिकतालाई प्रश्रय दिन्छ । न्याय मानवीय संवेदनामा आधारित हुनु पर्दछ । अति यान्त्रिकताले न्यायलाई पराजित गर्दछ ।

४. प्रस्तुत विवादको तथ्यलाई नियाल्दा वादीले दावी गरेको जग्गा वादीका स्वर्गीय पतिको अंश भागको भएकोमा प्रतिवादीले पनि इन्कार गर्न सकेको छैन । वादीको नाममा सो जग्गा दर्ता समेत नहुनु पर्ने कारणका रूपमा प्रतिवादीले निज पोइल गाएकी भन्ने जिकीर लिएको छ । यस विषयमा विवाद परी वादी लग्ने कै सतमा रहेकी पौइल नगाएकी

भन्ने अदालतबाटै निर्णय भई अन्तिम रहेको छ । कुनै व्यक्तिको सम्पत्ति निजकी पत्नी छुँदाछुँदै पारित लिखतका माध्यमद्वारा छुट्टी भिन्न भएको भाइको नाममा नामसारी हुन सक्दैन । छुट दर्ताको प्रक्रियाबाट प्रतिवादीको नाममा भएको दूषित दर्ता जग्गा मिच्नेको १८ नं. र जग्गा पजनीको १७ नं. को परिधिमा पर्दछ । यस्तो दर्तालाई मान्यता दिनु न्यायोचित हुँदैन ।

५. फिरादको मस्यौदा यसरी नै गरिनु पर्छ भन्ने कुनै कानूनी बन्देज छैन । मस्यौदाकर्ताका आ-आफ्ना भाषा र शैली हुन्छन् । प्रस्तुत फिराद अ.व. ३६, ८२, ८६, जग्गा मिच्नेको १८ तथा जग्गा पजनीको १७ नं. उल्लेख गर्दै दायर भएको छ । अ.व. ८६ किन लेखियो भनी फिराद खारेज गरिदिँदा त्यसले दिने परिणाम अन्यायिक हुन्छ । न्यायकर्ताले निर्णय गर्दा त्यसले निकाल्ने निष्कर्षलाई पनि हेक्का राख्नुपर्छ । पुनरावेदन अदालतको फैसला कायम रहने हो भने एउटी विधवा नारी लग्नेले पारित वण्डापत्रबाट पाएको सम्पत्ति निजलाई दोस्रो विवाह गरेको दाजुको सिन्दूर सतमा नरहेको मिथ्या आरोप लगाउने देवरको हुन पुग्दछ । कानूनले मद्दत गर्नु नसकिने स्थितिमा निष्कर्षले परिणाम बेग्लै हो । तर फिरादमा उल्लिखित अन्य कानूनले न्याय दिन सकिन्छ भने न्यायकर्ता प्राविधिकता र यान्त्रिकतामा जकडिनु अनुचित हुन्छ । वादीले आफ्नो फिराद दावीमा आफ्नो पतिको अंश भागमा रही निजकै नाममा दर्ता रही भोगचलन रहेकोमा निजको मृत्यु पछि स्वतः वादीको नाउँमा दर्ता गरी दिनुपर्नेमा कुनै प्रक्रिया पूरा नगरी प्रतिवादी भुटनको नाउँमा गरेको टिप्पणी निर्णय दर्ता बदर गरिपाऊँ भन्ने व्यहोराको दावी जिकीर तर्फ पुनरावेदन अदालतले विवेचना गरेको देखिएन । साथै वादी हिरीयादेवीले लग्नेको सत्य डगाएको हुँदा वादीको नाउँमा दर्ता हुन नसक्ने भन्ने प्रतिवादीको जिकीरको सम्बन्धमा समेत वादी नथरी देवी धनुकाईन प्रतिवादी हिरीया देवी धनुकाईन भएको सत्य डगाउने मुद्दामा शुरु अदालतबाट सत्य डगाएको नठहर्ने गरी २०६०।३।१८ मा फैसला भई उक्त फैसला अन्तिम रहेको उक्त मुद्दाको प्रमाण मिसिलबाट देखिन आउँछ ।

६. तसर्थ वादी दावीको जग्गा वादी हिरीया देवीको नाउँमा दर्ता हुने ठहर गरेको शुरु इन्साफलाई

उल्टी ठहर गरेको पुनरावेदन अदालत राजविराजको मिति २०६३।१।२४ को फैसला त्रुटिपूर्ण हुँदा उल्टी भई दावीको जग्गा वादीको पति खोनाई मण्डलको मिति २०२२।७।२६ को वण्डापत्र भित्रको जग्गा देखिँदा निजको भाइले छुट दर्ता गराएको भन्ने मालपोत कार्यालय सप्तरीको निर्णय कानून अनुकूल नहुँदा उक्त निर्णय बदर गर्ने गरेको सप्तरी जिल्ला अदालतको फैसला सदर हुने ठहर्छ । अरु तपसिलबमोजिम गर्नु ।

तपसील

माथि इन्साफ खण्डमा लेखिएबमोजिम पुनरावेदन अदालत राजविराजको इन्साफ उल्टी भई शुरु जिल्ला अदालतको फैसला सदर हुने ठहरी फैसला भएकोले पुनरावेदन अदालतका फैसलाले राखेको सम्पूर्ण लगत कट्टा हुने हुँदा र शुरु जिल्ला अदालतका फैसलाले राखेको लगत कायमै रहने हुँदा पुनरावेदन अदालतका फैसलाले कायम राखेको लगत कट्टा गरी दिनु भनी शुरु जिल्ला अदालतमा लगत दिनु ---- १

ऐ.ऐ. ठहर फैसला भएकोले पुनरावेदन वादीले यस अदालतमा पुनरावेदन गर्दा राखेको कोर्ट फी रु. ४५।- वादीले प्रतिवादीबाट भरी पाउने हुँदा भरी पाऊँ भनी ऐनका म्यादभित्र प्रतिवादीको जेथा देखाई भरी पाउन वादीको दर्खास्त दिन ल्याए कानूनबमोजिम भराई दिनु भनी शुरु जिल्ला अदालतमा लगत दिनु ---- २

ऐ.ऐ. ठहरी फैसला भएकोले प्रतिवादीले पुनरावेदन अदालतमा पुनरावेदन गर्दा रु. ३३६।- धरौट राखेको देखिएकोले उक्त धरौट रकम भरी पाऊँ भनी वादीको दर्खास्त परे वादीलाई कानून बमोजिम भराई दिनु भनी पुनरावेदन अदालत लेखा शाखामा लेखी पठाउनु ----- ३

दायरी लगत कट्टा गरी मिसिल नियम बमोजिम गरी बुझाइदिनु ----- ४

उक्त रायमा सहमत छु ।

न्या.रामकुमार प्रसाद शाह

इति संवत् २०६७ साल माघ ४ गते रोज ५ शुभम्
इजलास अधिकृत : हरिहर पौडेल

निर्णय नं. ८५२३

सर्वोच्च अदालत, संयुक्त इजलास
माननीय न्यायाधीश श्री रामकुमारप्रसाद शाह
माननीय न्यायाधीश श्री भरतराज उत्प्रेती

रिट नं. ०६३-WO-४४१

आदेश मिति: २०६७।४।१७

विषय:- उत्प्रेषण परमादेश

निवेदक: नेपाल वायुसेवा निगमका तर्फबाट
अख्तियारप्राप्त संस्थागत विभागको निर्देशक
राजु के.सी.

विरुद्ध

विपक्षी: पुनरावेदन अदालत पाटन, ललितपुर समेत

- पक्षलाई मध्यस्थताको प्रक्रियाको बारेमा सूचना नदिइएको अवस्थामा वा दिइएको भनिएको सूचना निजले प्राप्त गर्न नसकेको अवस्थामा निजले उक्त ऐनको दफा ३०(१) अनुसार मध्यस्थको निर्णयमा चित्त नबुझे उक्त निर्णय बदर गराउन पुनरावेदन अदालतमा निवेदन दिन सक्दछ । तर, निजलाई रीतपूर्वक सूचना दिइएको अवस्था वा अन्य कुनै व्यहोराले प्रतिवादी पक्षले मध्यस्थताको प्रक्रियाको बारेमा सूचना प्राप्त गरेको वा प्राप्त गरेको थियो भनी विश्वास गर्न सक्ने पर्याप्त र विश्वसनीय आधार प्रमाण देखिएको अवस्थामा प्रतिवाद नगर्ने पक्षले उक्त ऐनको दफा ३०(१) अनुसारको मध्यस्थको निर्णय बदर गराउन पुनरावेदन अदालतमा निवेदन दिन पाउने अवस्था नरहने ।

(प्रकरण नं. ६)

- चेक अनादर भएको कारण थप खर्च गर्न परेको अवस्थामा यस्तो खर्च भराई पाऊँ भन्ने दावीको विषय उक्त एजेन्सी एग्रिमेन्टसँग सम्बन्धित हुनुको साथै सोहीको जरियाबाट सिर्जना भएको विवाद भएकोले यस्तो विवाद उक्त सम्झौताअनुसार नियुक्त मध्यस्थको क्षेत्राधिकारभित्र पर्ने विषय नै भई यस्तो विषयमा मध्यस्थले निर्णय गर्न पाउने ।

(प्रकरण नं. ८)

निवेदक तर्फबाट: विद्वान अधिवक्ताहरू श्री शम्भु थापा,
श्री हरिकृष्ण कार्की, श्री सरोजकृष्ण घिमिरे,
श्री खडानन्द कंडेल, श्री गोविन्दप्रसाद शर्मा
विपक्षी तर्फबाट: विद्वान अधिवक्ता श्री समीर शर्मा,
श्री विमलप्रसाद ढकाल

अवलम्बित नजीर:

सम्बद्ध कानून:

- मध्यस्थता ऐन, २०५५ को दफा ७(३), ३०(१), १५(ख), (ग), ४२(२), (३)
- अ.व. २०५ र २०८

आदेश

न्या.भरतराज उप्रेती: तत्कालीन नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ को धारा २३,८८(२) बमोजिम यस अदालतमा पर्न आएको प्रस्तुत रिट निवेदनको संक्षिप्त तथ्य र ठहर यस प्रकार छ :

रिट निवेदक नेपाल वायु सेवा निगम शाही नेपाल वायु सेवा निगम ऐन २०१९ अन्तर्गत स्थापित अविच्छिन्न उत्तराधिकारवाला एक संगठित एवं स्वशासित संस्था हो । निगम र विपक्षी हारती ट्राभल्स एण्ड टुर्स प्रा.लि.बीच सन २७ डिसेम्बर १९९३ मा स्टयाण्डर्ड सेल्स एजेन्सी एग्रीमेन्ट भएको थियो । जसअनुसार विपक्षी कम्पनीले निगमको हवाई टिकट बिक्री गरी उक्त सम्झौताअनुसार हालसम्म रु. २,११,०७,४३५.६१ दाखिल नगरी बक्यौता राखेकोले उक्त रकम र सो रकम भरी भराउ हुने मिति सम्मको कानूनबमोजिम भुक्तानी पाउनु पर्ने ब्याज समेत विपक्षीहरूबाट मध्यस्थता ऐन, २०५५ को दफा २४ बमोजिम निर्णय गरी दिलाई भराई पाउँ भनी पुनरावेदन अदालत पाटनबाट नियुक्त मध्यस्थ अधिवक्ता शैलेन्द्रकुमार दाहाल समक्ष निगमले दावी प्रस्तुत गरेको थियो ।

विपक्षी कम्पनीका मेनेजिङ्ग डाइरेक्टर रसेन्द्रबहादुर प्रधानाङ्ग र सञ्चालकद्वय केशरी प्रधानाङ्ग तथा निलेन्द्रबहादुर प्रधानाङ्गको व्यक्तिगत घरघरानाको चल अचल सम्पति समेतबाट रु. २,०१,६२,९९२।०४ पैसा र सोको १० प्रतिशतको हुने ब्याज तथा चेक अनादर भएबापत निगमले बैंक चार्ज बुझाएको रु.३,०५,७२७.६९ उल्लिखित व्यक्तिहरू बाट निगमले भरी भराउ गरी लिन पाउने ठहर्छ भनी मध्यस्थ अधिवक्ता शैलेन्द्र कुमार दाहाल बाट अवाई भएको

थियो । सो अवाईउपर विपक्षी रसेन्द्रबहादुर प्रधानाङ्ग समेतले पुनरावेदन अदालत पाटनमा निवेदन गरेकोमा मध्यस्थको निर्णय बदर गर्ने गरी पुनरावेदन अदालत पाटनबाट २०६३।४।१४ मा फैसला भएको र सो फैसलामा पुनरावेदनको म्याद दिएकोमा मध्यस्थले गरेको निर्णयउपर पुनरावेदन अदालतबाट भएको फैसलामा सर्वोच्च अदालतमा रिट मात्र लाग्नसक्ने सिद्धान्त स्थापित भएको हुँदा नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को धारा २३,८८(२) बमोजिम आफ्नो हक प्रचलन गराई पाउन यो निवेदन लिई उपस्थित भएको छु ।

विपक्षी कम्पनीले निगमलाई बुझाउनुपर्ने रकम चेक द्वारा बुझाउन खोजेको र सो चेक अनादर भएको तथ्यमा विवाद रहेन । सो चेक अनादर नभई भुक्तानी पाएको भए विवादको सिर्जना नै हुने थिएन । दुवै पक्ष बीच भएको Standard Sales Agency Agreement को शर्त नं. १० बमोजिम दुवै पक्षबीच कुनै विवाद सिर्जना भएमा मध्यस्थ द्वारा विवादको समाधान गरिनेछ, भन्ने प्रावधान अनुसार चेक अनादर भई भुक्तानी नपाएको कारणले करारको उल्लंघन भई विवादको समाधानको लागि मध्यस्थ समक्ष पेश भई मध्यस्थले अवाई गर्दा विपक्षीहरूले करार बमोजिम निगमलाई बुझाउनु पर्ने रकम नबुझाई करारको उल्लंघन गरेकोले उल्लिखित व्यक्तिहरूबाटै निगमले भरी भराउ गरी लिन पाउने ठहर्छ भनी अवाई भएकोमा पुनरावेदन अदालत पाटनबाट चेक अनादर भएको विषयलाई छुट्टै ऐनद्वारा नियमित हुने विषय हो भनी विवादको मूल विषय करारको उल्लंघनलाई नजरअन्दाज गर्नु कानूनी रूपले त्रुटिपूर्ण छ ।

दुवै पक्षबीच भएको सम्झौता अनुसारनै निगमलाई कम्पनीले बुझाउनु पर्ने रकम नबुझाई बक्यौता राखेकोले सो रकम मध्यस्थता ऐन,२०५५ को दफा २४ बमोजिम निर्णय गरी दिलाई भराई पाउँ भनी मध्यस्थसमक्ष विवाद सुम्पिएको देखिँदा देखिँदै क्षेत्राधिकार भन्दा बाहिर गई निर्णय भएको भन्ने पुनरावेदन अदालतको फैसला त्रुटिपूर्ण छ । पुनरावेदन अदालत पाटनले देवानी तथा व्यापारिक प्रकृतिको करार सम्बन्धी उल्लिखित विवादलाई मध्यस्थता सम्बन्धी ऐन २०५५ को दफा ३० को उपदफा २(ग) र दफा ३० को उपदफा ३ (क) को गलत व्याख्या गरी

प्रत्यक्षत कानूनी त्रुटि गरी गरेको त्रुटिपूर्ण फैसला बदर गरी मध्यस्थता ऐन २०५५ को प्रक्रिया पुऱ्याई कानूनी त्रुटि सच्चाई पुनः निर्णय गर्नु भनी पुनरावेदन अदालतको नाममा परमादेशको आदेश सहित जो चाहिने आदेश जारी गरिपाउँ भन्ने निवेदन ।

यस्मा के कसो भएको हो ? निवेदकको मागबमोजिमको आदेश किन जारी हुनु नपर्ने हो ? आदेश प्राप्त भएको मितिले बाटाको म्याद वाहेक १५ दिनभित्र महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमार्फत लिखित जवाफ पठाउनु भनी विपक्षी पुनरावेदन अदालत पाटनलाई सूचना पठाई त्यसको बोधार्थ महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमा पठाई दिनु । निवेदकको मागबमोजिमको आदेश किन जारी हुनु नपर्ने हो ? यो आदेश प्राप्त भएको मितिले बाटाको म्याद वाहेक १५ दिनभित्र आफै वा प्रतिनिधिमार्फत लिखित जवाफ लिई उपस्थित हुनु भनी विपक्षी रसेन्द्रबहादुर प्रधानाङ्ग समेतलाई सूचना पठाई नियमबमोजिम पेश गर्नु भनी यस अदालतबाट २०६३।१० मा भएको आदेश ।

मध्यस्थता ऐन, २०५५ को दफा ३० को उपदफा २(ग) मा मध्यस्थलाई नसुम्पिएको विवादसँग सम्बन्धित विषयमा वा मध्यस्थलाई सुम्पिएको शर्तविपरीत वा मध्यस्थलाई सुम्पिएको क्षेत्र बाहिर गई निर्णय भएमा त्यस्तो निर्णय बदर हुन सक्नेछ भन्ने उल्लेख भएको पाइन्छ । त्यसैगरी सोही दफा ३० को उपदफा ३(क) मा मध्यस्थले निर्णय गरेको विवाद नेपाल कानूनबमोजिम मध्यस्थद्वारा निरोपण हुन नसक्ने भएमा त्यस्तो निर्णय पुनरावेदन अदालतले बदर गर्नसक्ने व्यवस्था छ । प्रस्तुत विवादमा दावीको रकम भराउने क्रममा चेक अनादर भएको कारणले व्यहोर्नु पर्ने रकम समेत भरी भराउ गर्ने गरी मध्यस्थबाट भएको निर्णय उल्लिखित कानूनी व्यवस्था विपरीत भई त्रुटिपूर्ण देखियो । तसर्थ मध्यस्थ शैलेन्द्रकुमार दाहालले गरेको मिति २०६१।१२।१४ को निर्णय मध्यस्थता ऐन, २०५५ को दफा ३० को उपदफा २(ग) र ऐ.को उपदफा ३(क) को समेत प्रतिकूल देखिदा सो निर्णय बदर गरी दिएको छ । अव जो जे बुझ्नुपर्ने बुझी मध्यस्थता ऐन, २०५५ ले निर्धारण गरेको प्रक्रिया पुऱ्याई पुनः निर्णय गर्नु भनी प्रस्तुत मुद्दाको शुरु मिसिल सम्बन्धित मध्यस्थ शैलेन्द्रकुमार दाहाललाई पठाई

दिने ठहर्छ भनी यस अदालतबाट २०६३।४।१४ मा फैसला भएको देखिंदा कानूनबमोजिम अदालतबाट भएको फैसला बदर गराउन रिट जारी हुनसक्ने अवस्था नहुंदा रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्ने पुनरावेदन अदालत पाटनको लिखित जवाफ ।

हारती ट्राभल्स एण्ड टुर्स प्रा.लि.को शेयरवाला सञ्चालक केशरी प्रधानाङ्ग तथा निलेन्द्रबहादुर प्रधानाङ्ग समेतको सम्पूर्ण शेयर रसेन्द्रबहादुर प्रधानाङ्गले खरीद गरेकोले मिति २०५४।५।५ देखि उक्त कम्पनीको शेयरवालामा रसेन्द्रबहादुर प्रधानाङ्ग मात्र कायम रहेको छ । उक्त ट्राभल एजेन्सीमा रसेन्द्रबहादुर प्रधानाङ्ग मात्र शेयरवाला सञ्चालक भई सञ्चालन गरी आएकोमा कम्पनीको आर्थिक अवस्था कमजोर हुँदै गएकोले मिति २०५५।३।१६ मा बसेको कम्पनीको विशेष साधारण सभाको निर्णयबाट कम्पनी खारेज भई सो निर्णय बमोजिम लिक्वीडेटर र लेखा परीक्षक नियुक्त गरिएको थियो । कम्पनी लिक्विडेशनमा गई सकेपश्चात् विपक्षीले मध्यस्थ श्री शैलेन्द्र कुमार दाहाल समक्ष दावी पेश गरी निर्णय गराएउपर रसेन्द्रबहादुर प्रधानाङ्ग समेतको पुनरावेदन अदालत पाटनमा मध्यस्थको निर्णय बदर गराई पाउँ भन्ने निवेदन परेकोमा पुनरावेदन अदालत पाटनको मिति २०६३।४।१४ को फैसलाले मध्यस्थ शैलेन्द्र कुमार दाहालले मिति २०६१।१२।१४ मा गरेको निर्णय बदर गरी मध्यस्थता ऐन २०५५ ले निर्धारित गरेको प्रक्रिया पुऱ्याई पुनः निर्णय गर्नु भनी मिसिल मध्यस्थता समक्ष पठाई दिने फैसला भएको छ । सो फैसला पश्चात पुनरावेदन अदालतको फैसला अनुसार मुद्दाको कारवाही गरिपाउँ भनी विपक्षी वायु सेवा निगमको तर्फबाट मध्यस्थको कार्यालय अनामनगरमा २०६३।५।२८ मा निवेदन गरी तारेखमा रही मध्यस्थको कारवाहीमा सहभागी भई मिति २०६४।२।४ गते मध्यस्थबाट भएको निर्णय समेत बुझी सकेकोमा उक्त कुरालाई गुमराहमा पारी अदालत समेतलाई भुक्त्याउने मनसायले उक्त कुनै व्यहोरा उल्लेख नगरी पर्न आएको रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भनी रसेन्द्रबहादुर प्रधानाङ्गको मु.स. गर्ने श्रीगेन्द्र प्रधानाङ्ग बाट पर्न आएको लिखित जवाफ ।

कम्पनी ऐन, २०५३ आए पछि एक व्यक्ति एक कम्पनी हुनसक्ने प्रावधान लागू भएपछि म लिखित जवाफकर्ता केशरी प्रधानाङ्ग तथा म लिखित

जवाफकर्ता निलेन्द्रबहादुर प्रधानाङ्गको नाममा हारती ट्राभल्स एण्ड टुर्स प्रा.लि.मा रहेको सम्पूर्ण शेयरहरू उक्त कम्पनीको मिति २०५४।५।५ को निर्णयले हाम्रा छोरा दाजु रसेन्द्रबहादुर प्रधानाङ्गलाई हक छोडी विक्री गरी दिएका छौं । उक्त शेयरहरू सोही मितिदेखि रसेन्द्रबहादुरको नाममा रहेको छ । सोही मितिबाट हाम्रो उक्त कम्पनी संगको संलग्नता पूर्ण रूपमा टुटेको छ । उक्त कम्पनीको शेयर छाड्दा कम्पनीको कारोबारबाट हुने नाफा नोक्सान वा अन्य किसिमको हक दायित्व आदि सबै तिर्नु व्यहोर्नु नपर्ने गरी र नाफा नोक्सान वा तिर्नु व्यहोर्नु पर्ने कर दायित्व शेयर खरीदकर्ताले वहन गर्ने गरी हाम्रो नाममा रहेको शेयर हक छोडी दिएका छौं । सोही आधारमा कम्पनी रजिष्ट्रारको कार्यालयले मिति २०५४।८।४ मा कर कार्यालय बबरमहललाई लेखेको पत्रमा हारती ट्राभल्स एण्ड टुर्स प्रा. लि.को शेयरधनी विवरण उल्लेख गरी पठाएको पत्रबाट समेत उक्त मितिमा नै रसेन्द्रबहादुर प्रधानाङ्ग मात्र शेयरवाला कायम रहेको उल्लेख छ । मिति २०५४।५।५ देखिनै हामी सो कम्पनीको सञ्चालकर्ता शेयरवाला नहरेको र हाम्रो सो कम्पनीमा कुनै संलग्नता नभएको हुँदा हामी समेतलाई विपक्षी बनाई पर्न आएको रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भनी केशरी प्रधानाङ्ग र निलेन्द्रबहादुर प्रधानाङ्गबाट पर्न आएको लिखित जवाफ ।

केशरी प्रधानाङ्ग र निलेन्द्रबहादुर प्रधानाङ्गको दायित्वहरू निजहरूले लिएको शेयरको अधिकतम रकममा सीमित रहेको र मिति २०५४।५।५ मा निजहरूले आफ्नो नामको शेयर सम्पूर्ण रूपले हक छाडिसकेको स्थितिमा निजहरू प्रत्यर्थी कम्पनीले दावीकर्तालाई तिर्नु बुझाउनु पर्ने रकम कलममा व्यक्तिगत जवाफदेही रहन सक्ने अवस्था नदेखिएकोले निज केशरी प्रधानाङ्ग तथा निलेन्द्रबहादुर प्रधानाङ्गले दावीकर्तालाई कुनै रकम कलम व्यक्तिगत रूपमा तिर्नु बुझाउनु नपर्ने र निजहरू उपरको दावीबाट फुर्सद पाउने ठहर गरिएको छ । प्रत्यर्थी रसेन्द्रबहादुर प्रधानाङ्गको हकमा विचार गर्दा पुनरावेदन अदालतबाट पुनः निर्णय गर्नु भनी मिति २०६३।४।१४ को फैसलामा समेत मध्यस्थता ऐन, २०५५ को दफा ३० को उपदफा २(ग) र ३(क) को आधारमा साविक मिति २०६१।१२।१४ को निर्णय बदर भएको देखिँदा मध्यस्थले सद्विवेक र

समन्यायको आधारमा विवादको निरोपण गर्न पक्षहरूले स्पष्ट रूपमा अख्तियारी दिएको अवस्था हुन पर्ने गरी मध्यस्थता ऐन, २०५५ को दफा १८(२)ले स्पष्ट व्यवस्था गरेको हुँदा प्रस्तुत विवादमा त्यस्तो अख्तियारी दुवै पक्षले दिएको अवस्था छैन । अदालत सरह मध्यस्थले सैदान्तिक अवधारणाहरूका आधारमा निर्णय गर्न मिल्ने नदेखिएको हुँदा प्रत्यर्थी रसेन्द्रबहादुर प्रधानाङ्ग समेत कम्पनीको उल्लिखित कारोवारद्वारा सिर्जित दायित्वमा व्यक्तिगत हैसियतले जवाफदेही रहने अवस्था नदेखिनाले निजले दावीकर्तालाई कुनै रकम कलम व्यक्तिगत रूपमा तिर्नु बुझाउनु नपर्ने र निजले दावीबाट फुर्सद पाउने निर्णय गरिएको छ भनी मध्यस्थ श्री शैलेन्द्र कुमार दाहालबाट मिति २०६४।२।४ मा पुनः अवार्ड भएको प्राप्त मिसिलमा संलग्न निर्णयबाट देखिन्छ ।

नियमबमोजिम पेसी सूचीमा चढी पेश हुन आएको प्रस्तुत रिट निवेदन सहितको सम्पूर्ण मिसिल अध्ययन गरी निवेदकतर्फबाट उपस्थित विद्वान अधिवक्ताहरू शम्भु थापा, हरिकृष्ण कार्की, सरोजकृष्ण घिमिरे, खडानन्द कँडेल र गोविन्द्रप्रसाद शर्माले निगम र विपक्षी हारती ट्राभल्स एण्ड टुर्सबीच सन २७ डिसेम्बर १९९३ मा Standard Sales Agency Agreement भएकोमा विपक्षी कम्पनीले निगमको हवाई टिकट विक्री गरी सम्झौताअनुसारको रकम दाखिल नगरेको हुँदा सो सम्झौता पत्रको शर्त नं. १० बमोजिम कम्पनीले तिर्नु बुझाउन बाँकी रकमको दावी पुनरावेदन अदालत पाटनबाट नियुक्त मध्यस्थ समक्ष गरिएकोमा तिर्नु बाँकी रकम र सम्झौताअनुसार विक्री भएको टिकटको रकम बुझाएको भनी विपक्षीले खिचेको चेक अनादर भएबापत तिरेको रकम समेत विपक्षीबाट भरी पाउने ठहर भई मध्यस्थबाट अवार्ड भएकोमा पुनरावेदन अदालत पाटनबाट मध्यस्थ समक्ष उपस्थित नहुने कारवाहीमा सहभागी नहुने पक्षले मध्यस्थता ऐन २०५५ को दफा ३० अनुसार मध्यस्थको निर्णयउपर पुनरावेदन अदालतमा निवेदन दिन नसक्नेमा लाग्नै नसक्ने निवेदन लिई चेक अनादर भएको विषयलाई छुट्टै ऐनद्वारा नियमित हुने विषय हो भनी विवादको मूल विषय करार उल्लंघनलाई नजर अन्दाज गरी मध्यस्थता ऐनको गलत व्याख्या गरी भएको फैसला त्रुटिपूर्ण हुँदा सच्चाई पुन निर्णय गर्ने आदेश जारी हुनुपर्ने भनी वहस गर्नुभयो ।

विपक्षी रसेन्द्रबहादुरको मु.स. गर्ने श्रीगेन्द्र प्रधानाङ्गको तर्फबाट उपस्थित विद्वान अधिवक्ता समीर शर्माले निवेदक निगम तर्फबाट वारेस राम पवित्र तिवारीले पुनरावेदन अदालत पाटनबाट भएको फैसलाबमोजिम पुनः निर्णय गर्न तोकी पाएको तारेखमा उपस्थित भएको छु तारेखमा राखी पाऊँ भनी मिति २०६३।१।२८ मा मध्यस्थ समक्ष निवेदन दिई मुद्दाको कारवाहीमा रहेको र मध्यस्थले दोस्रो पटक २०६४।२।४ मा अर्वा दिई सोको नक्कल पनि लिई सकेको देखिन्छ। तर सो अर्वाउपर कुनै कारवाही गरेको देखिँदैन। मध्यस्थ समक्ष उपस्थित भई दोस्रो अर्वा समेत आइसकेको अवस्थामा निवेदकको मागबमोजिमको रिट जारी हुन सक्दैन भनी र विपक्षी केशरी प्रधानाङ्ग र निलेन्द्रबहादुर प्रधानाङ्गको तर्फबाट उपस्थित विद्वान अधिवक्ता विमलप्रसाद ढकालले विपक्षीहरूले २०५४।१।१५ देखि नै शेयरको हक छाडी विक्री गरेको र निजहरू सो कम्पनीको शेयरधनी तथा सञ्चालक केही पनि नरही कम्पनीमा संलग्नता नभएको हुँदा निजहरूलाई समेत विपक्षी बनाई दिएको रिट निवेदन खारेज हुनुपर्ने भनी गर्नु भएको वहस समेत सुनियो।

दुवै तर्फबाट उपस्थित विद्वान कानून व्यवसायीहरूले गर्नु भएको वहस सुनी सम्पूर्ण मिसिल कागजात अध्ययन गरी विचार गर्दा निवेदकको मागबमोजिमको आदेश जारी गर्न मिल्ने नमिल्ने सम्बन्धमा नै निर्णय दिनु पर्ने देखियो।

यसमा रिट निवेदक नेपाल वायु सेवा निगम र विपक्षी हारती ट्राभल्स इण्ड टुर्स प्रा. लि. बीच २७ डिसेम्बर १९९३ मा Standard Sales Agency Agreement भएकोमा सो सम्झौता अनुसार कम्पनीले तिर्न बाँकी रकम रु. २,११,०७,४३५।६१ दाखिल नगरेको हुँदा सो रकम भराई पाउँ भनी पुनरावेदन अदालत पाटनबाट नियुक्त मध्यस्थ अधिवक्ता शैलेन्द्रकुमार दाहाल समक्ष निगमले दावी प्रस्तुत गरेको थियो। मध्यस्थबाट निगमलाई तिर्न बाँकी रकम, सोको ब्याज र चेक अनादर हुँदा बुझाएको चार्ज रकम समेत विपक्षीहरूबाट भरी पाउने ठहर्‍याई अर्वा भएकोमा सो अर्वाउपर विपक्षीको पुनरावेदन अदालत पाटनमा निवेदन परेकोमा पुनरावेदन अदालतबाट मध्यस्थको निर्णय बदर गरी पुनः निर्णय गर्नु भनी २०६३।४।१४ मा फैसला भएकोमा सो फैसला बदर

गरी पुनः निर्णय गर्ने आदेश जारी गरिपाऊँ भन्ने निवेदकको मुख्य माग दावी देखिन्छ भने अदालतबाट भएको फैसला बदर गराउन रिट जारी हुन सक्ने अवस्था नभएको भन्ने पुनरावेदन अदालत पाटनको लिखित जवाफ र पुनरावेदन अदालतको फैसला अनुसार कारवाही गरिपाऊँ भनी विपक्षी वायु सेवा निगमको तर्फबाट मध्यस्थको कार्यालयमा २०६३।१।२८ मा निवेदन दिई मध्यस्थको कारवाहीमा सहभागी भई मध्यस्थबाट २०६४।२।४ मा भएको निर्णयलाई गुमराहमा राखी पर्न आएको प्रस्तुत रिट निवेदन खारेज गरिपाऊँ भन्ने रसेन्द्रबहादुरको मु.स. गर्ने श्रीगेन्द्र प्रधानाङ्गको लिखित जवाफ देखिन्छ। त्यसै गरी विपक्षी केशरी प्रधानाङ्ग र निलेन्द्र प्रधानाङ्गले हामी कम्पनीको शेयरधनी सञ्चालक केही नभएकोले हाम्रो कुनै संलग्नता नभएको भनी लिखित जवाफ दिएको देखिन्छ।

निर्णय तर्फ विचार गर्दा नेपाल वायु सेवा निगम र हारती टुर्स एण्ड ट्राभल्स प्रा. लि. बीच २७ डिसेम्बर १९९३ मा भएको Standard Sales Agency Agreement अनुसार कम्पनीले निगमको हवाई टिकट विक्री गरी निगमलाई तिर्न बाँकी रकम रु. २,११,०७,४३५।६१ नतिरेका हुँदा सो बाँकी रकम भरी पाउनको लागि निगमले कारवाही चलाएको देखिन्छ। सम्झौता अनुसारको रकम दाखिल नभएको अवस्थामा वा दुवै पक्ष बीच विवाद सिर्जना भएमा विवादको समाधान कसरी गर्ने भन्ने सन्दर्भमा दुवै पक्ष बीच भएको सम्झौता हेर्दा सम्झौताको शर्त नं. १० मा दुवै पक्षबीच कुनै विवाद सिर्जना भएमा मध्यस्थद्वारा विवादको समाधान गरिने छ भन्ने प्रावधान उल्लेख गरिएको देखिन्छ। मध्यस्थको नियुक्तिको प्रक्रिया उक्त सम्झौतापत्रमा उल्लेख नभएको हुँदा मध्यस्थ नियुक्ति गरिपाऊँ भनी निवेदक निगमको तर्फबाट पुनरावेदन अदालत पाटनमा निवेदन परी पुनरावेदन अदालत पाटनबाट मध्यस्थता ऐन, २०५५ को दफा ७(३) बमोजिम शैलेन्द्रकुमार दाहाललाई २०५७।१।०।४ मा मध्यस्थ नियुक्ति गरिएको देखिन्छ। पुनरावेदन अदालतबाट मध्यस्थ नियुक्ति गर्ने प्रक्रियामा यी विपक्षीहरूबाट लिखित जवाफ माग भई विपक्षीहरूबाट लिखित जवाफ पेश भई कारवाही प्रक्रियामा रही मध्यस्थ नियुक्ति भएको देखिन्छ भने विपक्षीहरूले आफू समेत कारवाहीको प्रक्रियामा रही नियुक्त मध्यस्थसमक्ष

पेश गरिएको दावीको सम्बन्धमा प्रतिवाद नगरेको र प्रक्रियामा सामेल पनि नभएको अवस्थामा मध्यस्थबाट २०६१।१२।१४ मा भएको निर्णयउपरमा विपक्षीहरूबाट पुनरावेदन अदालत पाटनमा निवेदन परी पुनरावेदन अदालतबाट मध्यस्थको निर्णय बदर गरी पुनः निर्णय गर्नु भनी २०६३।४।१४ मा फैसला भएकोले सो फैसला त्रुटिपूर्ण हुँदा उत्प्रेषणको आदेश जारी गरी बदर गरिपाउँ भन्ने रिट निवेदकको माग रहेको छ ।

यी विपक्षीहरू मध्यस्थ नियुक्ति गर्ने प्रक्रियामा लिखित जवाफ समेत पेश गरी कारवाहीमा संलग्नता भए पनि मध्यस्थ नियुक्ति पश्चात निवेदक निगमले मध्यस्थ समक्ष माग दावी पेश गरी कम्पनीले तिर्न बाँकी रकम भराई दिने प्रक्रिया शुरु भई मध्यस्थले विपक्षीहरूलाई प्रतिवाद गर्न सूचना दिएकोमा म्याद भित्र विपक्षीहरू मध्यस्थ समक्ष उपस्थित नभएकोमा मध्यस्थबाट २०६१।१२।१४ मा भएको निर्णयउपर विपक्षीहरूले पुनरावेदन अदालतमा निवेदन दिएको देखिन्छ भने पुनरावेदन अदालतले त्यस्तो व्यक्तिको निवेदन लिई मध्यस्थको निर्णय बदर गरेको देखिन्छ । अर्कोतर्फ पुनरावेदन अदालतबाट भएको फैसला बमोजिम पुनः निर्णयको लागि तारेख तोकी मध्यस्थ समक्ष पठाएकोमा उक्त पुनरावेदन अदालतबाट भएको फैसलाउपर प्रस्तुत रिट निवेदन विचाराधीन रहेको अवस्थामा पनि मध्यस्थले पुनरावेदन अदालतको फैसला बमोजिम अधिकार ग्रहण गरी २०६४।२।४ मा पुनः दोस्रो निर्णय गरेको कुरा मिसिल अध्ययनबाट देखिन आउछ ।

उपरोक्त तथ्य र वास्तविकताको सन्दर्भमा मध्यस्थ शैलेंद्रकुमार दाहालले गरेको मिति २०६१।१२।१४ को पहिलो निर्णय मध्यस्थता ऐन २०५५ को दफा ३० को उपदफा २(ग) र ऐ को ३ (क) समेतको प्रतिकूल देखिँदा सो निर्णय बदर गरी दिएको छ । अब जो जे बुझ्नु पर्ने बुझी मध्यस्थता ऐन २०५५ ले निर्धारित गरेको प्रक्रिया पुऱ्याई पुनः निर्णय गर्नु भनी पुनरावेदन अदालत पाटनबाट मिति २०६३।४।१४ मा भएको फैसला मिलेको छ, छैन भन्ने विषयमा निर्णय दिनुपर्ने देखियो । यस बारेमा निर्णयमा पुगनुभन्दा पहिले निम्न प्रश्नको निराकरण गर्नु पर्ने देखियो ।

१. म्यादमा मध्यस्थ समक्ष उपस्थित नहुने र प्रतिवाद पनि नगर्ने पक्षले मध्यस्थता ऐन २०५५को दफा

३०(१) बमोजिम मध्यस्थको निर्णय बदर गराउन पुनरावेदन अदालतमा निवेदन दिन पाउने हो होइन ?

२. सम्झौताअनुसार विक्री गरेको हवाई टिकटको मूल्य भुक्तानी गरेको भनी विपक्षीबाट खिचिएको चेक अनादर भएकोमा सोसंग सम्बन्धित खर्च भराई लिन पाउने वा नपाउने भन्ने विवाद रिट निवेदक र प्रत्यर्थी बीच भएको एजेन्सीसम्बन्धी सम्झौतासँग सम्बन्धित विवाद हो वा होइन ?
३. मध्यस्थको निर्णय बदर गर्ने गरी पुनरावेदन अदालत पाटनबाट मिति २०६३।४।१४ मा भएको निर्णय तथा सोमा उल्लिखित आधार र कारणहरू मध्यस्थता ऐनको दफा ३० मा निर्धारित आधार र दायराअनुकूल छन वा छैन र उक्त निर्णय बदर हुन पर्ने हो वा होइन ?
४. मध्यस्थको मिति २०६१।१२।१४ को निर्णय बदर गर्ने गरी पुनरावेदन अदालत पाटनबाट मिति २०६३।४।१४ मा भएको फैसलाबाट प्राप्त अधिकार ग्रहण गरी मध्यस्थले मिति २०६४।२।४ मा दोस्रो पटक निर्णय गरेको र यस्तो दोस्रो निर्णयको प्रक्रियामा रिट निवेदक समेत सामेल भएको कारणले प्रस्तुत रिट निवेदन प्रयोजनहीन भएको मान्न सकिन्छ वा सकिदैन ?

२. मध्यस्थ समक्ष म्यादमा उपस्थित नहुने तथा प्रतिवाद पेश नगर्ने पक्षले मध्यस्थको निर्णयउपरमा मध्यस्थता ऐन, २०५५ को दफा ३०(१) बमोजिम पुनरावेदन अदालतमा निवेदन दिन पाउने हो होइन भन्ने पहिलो प्रश्नको सम्बन्धमा विचार गर्दा यी रिट निवेदक निगम र विपक्षी हारती ट्राभल्स एण्ड टुर्स प्रा.लि. बीच २७ डिसेम्बर १९९३ मा भएको स्ट्याडर्ड सेल्स एजेन्सी एग्रीमेन्टबमोजिम विपक्षीले निगमलाई बुझाउनु पर्ने हवाई टिकट विक्रीको रकम नबुझाएको हुँदा सो विवादको समाधानको लागि मध्यस्थ नियुक्ति गरिपाउँ भनी निवेदकको पुनरावेदन अदालत पाटनमा निवेदन परी विपक्षीहरूको समेत लिखित जवाफ पेश भई पुनरावेदन अदालतबाट नियुक्त मध्यस्थ समक्ष निवेदक निगमले दावी पेश गरी कारवाही प्रारम्भ भएको देखिन्छ । मध्यस्थको कारवाहीको सूचना पाएको तथा सूचना पाएको भन्ने भरपर्दो आधार कारण विद्यमान भएको अवस्थामा मध्यस्थ समक्ष अनुपस्थित रहेका र

प्रतिवाद पनि पेश नगर्ने विपक्षीहरूले मध्यस्थको निर्णय बदर गरिपाउँ भनी पुनरावेदन अदालतमा निवेदन दिएको र पुनरावेदन अदालतबाट मध्यस्थको निर्णय बदर गर्ने गरी फैसला भएको देखिँदा मध्यस्थ समक्ष उपस्थित नहुने र प्रतिवाद समेत पेश नगर्ने पक्षले मध्यस्थता ऐन २०५५ को दफा ३० (१) बमोजिम मध्यस्थको निर्णयउपरमा पुनरावेदन अदालतमा निवेदन दिन पाउने होइन भन्ने रिट निवेदकका तर्फबाट उपस्थित कानून व्यवसायीहरूले बहस जिकीर लिएका छन् र उक्त प्रश्न यस अदालतबाट पनि निराकरण गर्नु पर्ने विषय रहेको छ। यस विषयमा निर्णय गर्दा मध्यस्थता ऐन, २०५५ दफा १५(ख) र १५(ग) तथा दफा ३०(२) (ख) र ३०(२) (ग) मा गरिएको व्यवस्था र मुलुकी ऐन अदालती बन्दोवस्तको १९३ र २०८ नं.मा गरिएको व्यवस्थाको बारेमा विवेचना गर्नुपर्ने हुन्छ। मुलुकी ऐन अदालती बन्दोवस्तको १९३ नं. मा मुद्दाको पक्षलाई फैसला सुनाउनु पर्ने र फैसला सुनाउने दिन हाजिर नरहेको पक्षलाई फैसलाको जानकारी दिनु पर्ने व्यवस्था गरिएको छ तर अड्डाबाट जारी भएको म्याद तारेखभित्र प्रतिवाद नगर्ने पक्षलाई फैसलाको जानकारी दिनुपर्ने नपर्ने विषयमा स्पष्ट व्यवस्था गरिएको छैन तापनि उक्त महलको २०८ नं.मा गरिएको व्यवस्थाअनुसार अदालतबाट जारी भएको म्याद तारेख गुजारी प्रतिवाद नगर्ने पक्षलाई पुनरावेदन गर्ने हक नहुने भन्ने व्यवस्था गरिएको सन्दर्भलाई हेर्दा म्याद तारेख गुजारी प्रतिवाद नगर्ने पक्षलाई फैसलाको सूचना वा जानकारी दिन नपर्ने भन्ने व्यवस्थापकीय आसय रहेको देखिन्छ र अहिलेसम्म अदालतले अवलम्बन गरिआएको कार्यविधि तथा व्यवहार प्रचलन पनि सोहीअनुरूपको भए रहेको कुरामा विवाद छैन। म्याद तारेख गुजारी बस्ने पक्षले पुनरावेदन गर्न नपाउने हुनाले फैसलाको जानकारी दिइदैन तर मुलुकी ऐन अदालती बन्दोवस्तको उक्त २०८ मा नै गरिएको व्यवस्थाअनुसार अदालतबाट जारी भएको म्याद वेरीत पूर्वक भई प्रतिवाद गर्न नपाएको अवस्थामा प्रतिवादी पक्षले वेरीतपूर्वक तामेल भएको म्याद बदर गराई प्रतिवाद गर्न सम्बन्धित अदालत वा निकायमा नै उजूर गर्न पाउने व्यवस्था भएको कुरा उक्त २०८ नं. को व्यवस्थाबाट स्पष्ट देखिन्छ। म्याद तामेल वेरीतपूर्वक भए गरेको देखिएमा उक्त म्याद बदर

गरी प्रतिउत्तर पत्र लिई पुनः इन्साफ गर्नुपर्ने कुरा मुलुकी ऐनको अ.वं. २०८ नं.को उक्त व्यवस्था बाट स्पष्ट हुन्छ। यो व्यवस्था मुलुकी ऐनमा गरिएको सामान्य व्यवस्था हो र सामान्य कानूनको रूपमा रहेको उक्त कानूनी व्यवस्थाको आधारमा मध्यस्थसमक्ष प्रस्तुत दावीको सम्बन्धमा प्रतिवाद नगर्ने वा मध्यस्थताको प्रक्रियामा सामेल नहुने पक्षले मध्यस्थता ऐनका दफा ३०(१) अनुसार मध्यस्थको निर्णयउपर पुनरावेदन अदालतमा निवेदन दिन पाउँदैन भन्ने रिट निवेदकको कानून व्यवसायीहरूबाट उठाइएको कानूनी प्रश्नको निराकार गर्नुपर्ने भएको छ।

३. यस सम्बन्धमा विचार गर्दा विशेष ऐनको रूपमा रहेको मध्यस्थता ऐन २०५५ अन्तर्गत सञ्चालन हुने मध्यस्थतासम्बन्धी प्रक्रियाको विशेष प्रकृति र प्रयोजनको विषयमा विवेचना गर्नु आवश्यक हुन्छ। संस्थागत रूपमा सञ्चालन हुने मध्यस्थता (Institutional Arbitration) को प्रक्रियामा वाहेक अन्य मध्यस्थताको प्रक्रियामा विवादका पक्षहरू बीच भएको सम्झौताको शर्तको आधारमा मध्यस्थको नियुक्ति हुन्छ र मध्यस्थ समक्ष पेश गरिएको दावीको सम्बन्धमा मध्यस्थले निर्णय गरे पछि सो दावीका सम्बन्धमा मध्यस्थको अख्तियारी पनि स्वतः समाप्त हुन्छ र मध्यस्थ ट्राइब्युनल पनि स्वतः विघटन हुन्छ। यस्तो प्रकारको मध्यस्थताको प्रक्रियालाई मध्यस्थताको अस्थायी व्यवस्था (Adhoc Arbitration) पनि भनिन्छ। यस्तो प्रकारको मध्यस्थताको प्रक्रियामा एउटा विवादको लागि मध्यस्थ नियुक्त हुने र यस्तो मध्यस्थ नियुक्ति भएपछि निजको काम कारवाहीको लागि खडा गरिने सचिवालय वा निजको कार्यालय पनि अस्थायी (Adhoc) प्रकृतिको हुने, यस्तो मध्यस्थ र निजको सचिवालय तथा सहयोगिहरूको जिम्मावारी पनि अस्थायी नै हुने र निज समक्ष प्रस्तुत दावीमा निर्णय दिए पछि निजको अख्तियारी स्वतः समाप्त हुने हुँदा विवाद संग सम्बन्धित कागजात र मिसिल फाईल समेत जिल्ला अदालतमा बुझाउनु पर्ने कानूनी व्यवस्था मध्यस्थता ऐन, २०५५ को दफा ४२(२) तथा ४२(३) मा गरिएको व्यवस्थाबाट स्पष्ट हुन्छ। जिल्ला अदालतले पनि उक्त फाइल मिसिल सुरक्षित राख्ने र मध्यस्थको निर्णय कार्यान्वयन गरी पाउन निवेदन परेमा उक्त निर्णय कार्यान्वयन गराउने

काम गर्ने हुँदा मध्यस्थताको प्रक्रियामा प्रतिवादीलाई तामेल भए गरेको म्याद वेरित भएमा वा मध्यस्थले प्रतिवादीलाई सूचना वा म्याद नै नदिई निर्णय भएको अवस्थामा यसरी रीतपूर्वक तामेल नभएको म्याद वा सूचना बदर गराई प्रतिवाद वा प्रतिउत्तर पत्र लिई निर्णय गर्ने अख्तियारी जिल्ला अदालतलाई हुँदैन । यसै गरी मध्यस्थसमक्ष पेश गरिएको दावीमा मध्यस्थले निर्णय गरेपछि मध्यस्थको अख्तियारी वा क्षेत्राधिकार स्वतः समाप्त हुने हुँदा वेरीतपूर्वक तामेल भएको म्याद वा सूचना बदर गर्ने र प्रतिवाद लिई पुनः निर्णय गर्ने अख्तियारी मध्यस्थलाई पनि हुँदैन भन्ने कुरा उक्त ऐनको दफा २९(१) मा गरिएको व्यवस्थाबाट समेत स्पष्ट हुन्छ ।

४. यसरी मध्यस्थको प्रक्रियामा सामेल हुन नसकेका वा प्रतिवाद पेश गर्ने अवसर नपाएका प्रतिवादीले पनि मध्यस्थको निर्णय बदर गराई पाउने बारेमा मध्यस्थता ऐनको दफा ३०(१) अनुसार पुनरावेदन अदालतमा निवेदन दिन नपाउने अर्थ गर्ने हो भने एकातर्फ विवादको अर्को पक्ष वा विपक्षीको रूपमा देखाइएको व्यक्ति न्यायमा सहज पहुँचसम्बन्धी सास्वत अधिकारबाट वञ्चित हुने र घोर अन्यायमा पर्ने अवस्थाको पनि सिर्जना हुन सक्छ भने अर्को तर्फ मध्यस्थको निर्णय बदर हुने वा गराउन सक्ने आधारको रूपमा रहेको मध्यस्थता ऐनको दफा ३०(२) (ख) तथा (ग) को व्यवस्था निष्क्रिय तथा प्रयोजनहीन हुने देखिन्छ । यस्तै असहज अवस्था हटाउन नै प्रतिवादी पक्षले प्रतिउत्तर वा प्रतिवाद पेश नगरेको कारणले एकतर्फी फैसला भएको अवस्थामा यसरी प्रतिउत्तर पत्र वा प्रतिवाद पेश नगर्ने प्रतिवादीलाई फैसलाको जानकारी दिन नपर्ने भन्ने मुलुकी ऐन अदालती बन्दोवस्तको महलको १९३ नं.मा गरिएको व्यवस्था भन्दा फरक व्यवस्था मध्यस्थता ऐन, २०५५ को दफा १५(ग) मा गरिएको छ । उक्त दफा १५(ग) मा गरिएको व्यवस्था अनुसार प्रतिवाद नगर्ने वा मध्यस्थले सुनवाईको दिन तोकेकोमा सुनवाईका दिन उपस्थित नहुने पक्षलाई मध्यस्थको निर्णयको प्रतिलिपि पठाउन पर्ने वाध्यात्मक व्यवस्था गरिएको छ । यसैगरी उक्त ऐनको दफा ३०(१) मा मध्यस्थको निर्णयमा चित्त नबुझ्ने पक्षले उक्त निर्णय बदर गराउन चाहेमा पुनरावेदन अदालतमा निवेदन दिन पाउने ३५ दिनको हद म्याद तोकेको

देखिन्छ । यो हदम्याद निर्णय सुनी पाएको वा निर्णयको सूचना प्राप्त गरेको मितिबाट शुरु हुने भन्ने कुरा उक्त दफा ३०(१)मा नै स्पष्ट पारिएको छ । मध्यस्थताको प्रक्रियामा सामेल नहुने वा प्रतिवाद पेश नगर्ने पक्षलाई पनि मध्यस्थले निर्णयको प्रतिलिपि पठाउन पर्ने गरी मध्यस्थता ऐनको दफा १५(ग) मा वाध्यात्मक व्यवस्था गरिएको र दफा ३०(१) ले मध्यस्थको निर्णयमा चित्त नबुझी उक्त निर्णय बदर गराउन चाहने पक्षले निर्णयको सूचना पाएको मितिबाट ३५ दिनभित्र पुनरावेदन अदालतमा निवेदन दिन पाउने व्यवस्था गरेको छ र मध्यस्थसमक्ष प्रतिवाद पनि पेश नगर्ने र प्रक्रियामा सामेल पनि नहुने पक्षले पनि मध्यस्थको निर्णय बदर गराउन पुनरावेदन अदालतमा निवेदन दिन पाउनु पर्दछ भन्ने जिकीर पनि विपक्षी तर्फका कानून व्यवसायीहरू बाट वहसको क्रममा उठेको छ ।

५. यसरी मध्यस्थसमक्ष प्रतिवाद पनि पेश नगर्ने र मध्यस्थताको प्रक्रियामा भाग पनि नलिने पक्षले उक्त दफा ३०(१) अनुसार मध्यस्थको निर्णय बदर गराउन पुनरावेदन अदालतमा निवेदन दिन पाउने नपाउने कुरा के हो भन्ने सम्बन्धमा निर्णय गर्दा मध्यस्थसमक्ष प्रतिवाद पेश गर्न पाउने पक्षले मध्यस्थबाट जारी भएको सूचना वा म्याद प्राप्त गरेपछि पनि प्रतिवाद पेश नगरेको हो वा मध्यस्थबाट जारी भएको सूचना वा म्याद नै नपाएको कारणले प्रतिवाद पेश गर्न नसकेको वा पेश नभएको अवस्था फरक हुन र यी फरक अवस्थालाई फरक किसिमले सम्बोधन गर्नुपर्दछ र फरक किसिमबाट हेर्नु पर्दछ । मध्यस्थले जारी गरेको सूचना वा म्याद नै प्राप्त गर्न नसकेको अवस्था र सूचना वा म्याद पाए पनि प्रतिवाद नगरेको अवस्थाको कानूनी असर फरक हुन्छ । दोस्रो अवस्था अर्थात् सूचना पाएर पनि प्रतिवादीले प्रतिउत्तर वा प्रतिवाद पेश नगरेको भए मध्यस्थको निर्णयबाट सिर्जना हुन सक्ने सम्भावित दायित्वको मूल्याङ्कन वा लेखा जोखा गरी यसबाट सिर्जना हुने दायित्व वहन गर्न वा स्वीकार गर्न प्रतिवादी तत्पर रहको भन्ने न्यायिक अनुमान गर्न सकिन्छ । यस्तो अवस्थामा वादी पक्षले निजको विरुद्धमा पेश गरेको दावीउपर मध्यस्थबाट गर्ने वा हुन सक्ने निर्णय वा आदेशको परिणाम स्वरूप सिर्जना हुने दायित्व र मध्यस्थसमक्ष प्रतिवाद पेश गर्दा र पेश नगर्दा निजलाई हुने सम्भावित लाभ

हानिको मूल्याङ्कन गरेर नै निजले प्रतिवाद पेश नगरेको हुनसक्छ भन्ने तर्कसंगत अनुमान अदालतले गर्न सक्छ । यसैले यस्तो अवस्था अर्थात् मध्यस्थले जारी गरेको सूचना वा म्याद प्राप्त गरे पछि पनि यसको प्रतिवाद नगर्ने र मध्यस्थताको प्रक्रियामा सहमति नहुने पक्षले उक्त ऐनको दफा ३०(१) अनुसार मध्यस्थको निर्णयमा चित्त नबुझाउने वा चित्त नबुझेको भन्ने आधारमा पुनरावेदन अदालतमा निवेदन दिन पाउने अवस्था रहदैन । तर पहिलो अवस्था अर्थात् मध्यस्थले जारी गरेको सूचना वा म्याद नै प्राप्त नगरेको अवस्थामा प्रतिवादीले आफ्नो स्थितिको बारेमा मूल्याङ्कन गर्ने अवसर नै प्राप्त गरेको हुँदैन । यसैले प्रतिवादी पक्षले मध्यस्थबाट जारी भएको सूचना वा म्याद नै नपाएको अवस्थामा मध्यस्थको निर्णय बदर गराउन चाहेमा उक्त ऐनको दफा ३०(१) अनुसार पुनरावेदन अदालतमा निवेदन दिन पाउने नै हुँदा यस्तो अवस्थामा मुलुकी ऐन अदालती बन्दोवस्दोको २०८ नं. मा गरिएको व्यवस्था लागू नहुने कुरामा विवाद रहेन । मध्यस्थता ऐन विशेष ऐन भएकोले यो ऐनमा लेखिएका कुरामा मुलुकी ऐनको व्यवस्था लागू हुँदैन ।

६. प्रतिवादी पक्षले मध्यस्थताको काम कारवाहीको सूचना वा म्याद नै नपाएको अवस्थामा यस्तो पक्षले मध्यस्थता ऐनको दफा ३०(१) अनुसार मध्यस्थको निर्णय बदर गराई पाउन पुनरावेदन अदालतमा निवेदन दिन पाउने अर्को पनि एउटा कारण छ । मध्यस्थता ऐनको दफा ३०(२) मा मध्यस्थको निर्णय बदर हुनसक्ने आधारहरू उल्लेख गरिएको छ । मध्यस्थताको कारवाहीको सम्बन्धमा समयमा नै मध्यस्थता ऐनअनुसार सूचना नदिएको अवस्थामा मध्यस्थको निर्णय बदर हुने भनी उक्त ऐनको दफा ३०(२) (ख) मा स्पष्ट व्यवस्था गरेको छ । यसैले मध्यस्थताको कारवाहीमा प्रतिवादीलाई मध्यस्थता ऐनअनुसार रीतपूर्वकको सूचना दिइएको छैन भन्ने प्रमाणित भएको अवस्थामा मध्यस्थको निर्णय बदर हुने हुँदा मध्यस्थसमक्ष पेश भएको दावीको सम्बन्धमा प्रतिवाद नगर्ने पक्षले सबै अवस्थामा उक्त ऐनको दफा ३०(१) अनुसार मध्यस्थको निर्णय बदर गराउन पुनरावेदन अदालतमा निवेदन दिन सक्दैन भन्ने कुरा तर्कसंगत तथा न्यायसंगत मान्न सकिँदैन । मध्यस्थताको कारवाहीको बारेमा मध्यस्थता ऐनमा निर्धारित

प्रक्रियाअनुसार सूचना दिइएको छ वा छैन भन्ने आधारमा नै यस बारेमा निर्णय गर्नुपर्ने हुन्छ । उपरोक्त प्रकरणहरूमा विवेचना गरिएअनुसार प्रतिवादी पक्षलाई मध्यस्थताको प्रक्रियाको बारेमा सूचना नदिइएको अवस्थामा वा दिइएको भनिएको सूचना निजले प्राप्त गर्न नसकेको अवस्थामा निजले उक्त ऐनको दफा ३०(१) अनुसार मध्यस्थको निर्णयमा चित्त नबुझे उक्त निर्णय बदर गराउन पुनरावेदन अदालतमा निवेदन दिन सक्दछ । तर निजलाई रीतपूर्वक सूचना दिइएको अवस्था वा अन्य कुनै व्यहोराको प्रतिवादी पक्षले मध्यस्थताको प्रक्रियाको बारेमा सूचना प्राप्त गरेको वा प्राप्त गरेको थियो भनी विश्वास गर्न सक्ने प्रयाप्त र विश्वासनीय आधार प्रमाण देखिएको अवस्थामा प्रतिवाद नगर्ने पक्षले उक्त ऐनको दफा ३०(१) अनुसारको मध्यस्थको निर्णय बदर गराउन पुनरावेदन अदालतमा निवेदन दिन पाउने अवस्था रहँदैन ।

७. अब प्रस्तुत रिट निवेदनका विपक्षीहरूले उक्त ऐनको दफा ३०(१) अनुसार मध्यस्थको निर्णय बदर गराउन पुनरावेदन अदालतमा निवेदन दिन पाउने हुन् वा होइनन् भन्ने सम्बन्धमा निर्णय गर्दा यसको तथ्यको सान्दर्भिक अंश लाई पनि हेर्नु पर्दछ । यससम्बन्धी मिसील फाइलमा रहेको लिखतहरू हेर्दा विवादका पक्ष रिट निवेदक निगम र एकै परिवारका सदस्यको रूपमा रहेका यी विपक्षीहरूको पूर्ण स्वामित्वमा रहेको विपक्षी कम्पनीबीच भएको ऐजेन्सी एग्रीमेन्ट अन्तरगत विपक्षीहरूले हवाई टिकट विक्री गरी प्राप्त गरेको रकम मध्ये बुझाउन बाँकी रकम नबुझाएको कारणबाट उत्पन्न विवाद समाधान गर्न उक्त संझौताको शर्तअनुसार विपक्षीहरूलाई संलग्न गराई पुनरावेदन अदालत पाटनबाट नियुक्त मध्यस्थ शैलेन्द्र कुमार दाहालले मध्यस्थ समक्ष उपस्थित भई प्रतिवाद पेश गर्न यी विपक्षीहरूलाई विभिन्न मितिमा सूचित गरेको र हारती ट्राभल्स एण्ड टुर्स प्रा.लि.को नाममा २०६०।१२।११ को गोरखापत्रमा सूचना समेत प्रकाशित भएको र उक्त सूचना विपक्षीहरूको जानकारीमा आएको भन्ने कुरा विपक्षहरूमध्येको रसेन्द्रबहादुर प्रधानाङ्ग समेतले मध्यस्थको निर्णय बदर गरिपाऊँ भनी पुनरावेदन अदालत पाटनमा दिएको निवेदनको प्रकरण नं. ४(ठ) मा उल्लिखित व्यहोराबाट समेत स्वीकार गरेको देखिन्छ । यी

रसेन्द्रबहादुर समेतका विपक्षीहरू नै विपक्षी मध्येको हारती ट्राभल्स एण्ड टुर्स प्रा.लि.का. सस्थापक शेयरधनी तथा सञ्चालक हुनुको साथै एक परिवारभित्रका व्यक्ति रहे भएको कुरामा विवाद नभएको अवस्थामा मध्यस्थको कारवाहीको सम्बन्धमा उक्त हारती ट्राभल्स एण्ड टुर्स प्रा.लि. को नाममा प्रकाशित सार्वजनिक सूचना र मध्यस्थले पठाएको सूचनाको जानकारी निजहरूलाई थिएन भन्ने कुरा विश्वसनीय देखिएन । यसका अतिरिक्त मध्यस्थको काम कारवाहीको सम्बन्धमा हारती ट्राभल्स वाहेकका विपक्षीहरूलाई मध्यस्थले सूचना नदिएको भन्ने कारण नै मध्यस्थको निर्णय बदर गराउन निजहरूले पुनरावेदन अदालत पाटनमा दिएको निवेदनमा प्रमुख बुँदा मध्येको एक बुँदाको रूपमा उठाएको भए पनि पुनरावेदन अदालत पाटनले मध्यस्थको निर्णय गर्दा यसलाई आधार मानेको पनि देखिँदैन र साथै मध्यस्थको नियुक्तिको प्रक्रियामा समेत संलग्न रही कारवाहीमा भाग लिएका रसेन्द्रबहादुर प्रधानाङ्ग समेतका विपक्षीलाई मध्यस्थता ऐनको दफा १४(२) अनुसार प्रतिवाद गर्ने सूचना प्राप्त भएको थिएन भन्न सकिने अवस्था देखिएन । उपरोक्त प्रकरणहरूमा विवेचना गरिए अनुसार यसरी मध्यस्थताको प्रक्रियासम्बन्धी जानकारी प्राप्त गरेपछि पनि मध्यस्थ समक्ष प्रतिवाद पेश नगर्ने पक्षले मध्यस्थता ऐन, २०५५ को दफा ३०(१) अनुसार मध्यस्थको निर्णय बदर गराई पाउन निवेदन दिन नपाउने र यस्तो अवस्थामा निवेदन खारेज गर्नु पर्नेमा मध्यस्थको निर्णय बदर गर्ने गरी पुनरावेदन अदालत पाटनबाट भएको मिति २०६३।४।१४ को निर्णय मध्यस्थता ऐन २०५५ को दफा ३०(१) को समेत विपरीत देखियो ।

८. दोस्रो प्रश्न अर्थात चेक अनादर भएकोमा सोबाट सिर्जना भएको दायित्वको खर्च मध्यस्थले दावीकर्ताको रूपमा रहेका रिट निवेदकलाई भराई दिन मिल्ने हो होइन भन्ने सन्दर्भमा हेर्दा चेक अनादर भएको विषयमा मध्यस्थको क्षेत्राधिकार नहुने हुँदा क्षेत्राधिकार भन्दा बाहिर गई मध्यस्थले निर्णय गरेको भन्ने आधारमा पुनरावेदन अदालतबाट मध्यस्थको निर्णय बदर भएको देखिन्छ । तर निवेदक र विपक्षीबीचमा २७ डिसेम्बर १९९३ मा भएको स्टाण्डर्ड सेल्स एजेन्सी एग्रीमेन्ट को शर्त नं. १० अनुसार निगम

र सेल्स एजेन्टबीच सिर्जना भएको विवाद आपसी सहमतिद्वारा समाधान नभएमा मध्यस्थ द्वारा विवादको समाधान गरिने छ भन्ने उल्लेख भएको पाइन्छ । सो सम्झौतामा मध्यस्थले यो यो विषयको विवाद समाधान गर्न सक्ने, यो यो विषयको विवादको समाधान गर्न नपाउने भनी सम्झौताकार पक्ष बीच कुनै सहमति भएको नदेखिई दुई पक्षबीच सिर्जना भएको विवाद मध्यस्थ द्वारा समाधान गरिने छ भन्ने सम्म उल्लेख भएको पाइन्छ । उक्त एजेन्सी एग्रीमेन्टअनुसार विपक्षीहरूले बुझाउन पर्ने रकमको भुक्तानीको लागि विपक्षीले चेकहरू जारी गरेको र यिनै चेकको भुक्तानी गर्न विपक्षीको खातामा पर्याप्त रकम नभएको कारण उक्त चेकहरूको भुक्तानी हुन नसकी चेक अनादर भएको कुरामा विवाद छैन । यी चेक अनादर भएको विषय पनि पक्षकारहरू बीच भएको एजेन्सी एग्रीमेन्ट अन्तरगत वा सो संग सम्बन्धित विषय होइन भन्न सकिने अवस्था छैन किनभने सो चेक अनादर भएको कारणले निगमले बैङ्कलाई बैङ्कचार्ज बुझाएको देखिन्छ । उक्त चेकहरूको भुक्तानी भएको भए चेक अनादर हुने थिएन र चेक अनादर नभएको भए उक्त खर्च निगमले व्यहोर्नु पर्ने अवस्था नरहने र बैङ्क चार्जको रकम बुझाउनु पर्ने अवस्थानै हुँदैन थियो । विपक्षीले सेल्स एजेन्सी एग्रीमेन्टअनुसार बुझाउन पर्ने रकम चेक मार्फत बुझाएको र यी चेकको भुक्तानी पनि बैंकहरू मार्फत नै प्राप्त गर्नु पर्ने अवस्थामा विपक्षीको खातामा रकम नभई चेक अनादर भएकोले यी रिट निवेदकले बैंकहरूलाई यसरी कलेक्सन चार्ज तिर्नु परेको कुरामा पनि विवाद छैन । यसरी विपक्षीहरूको काम कारवाहीबाट बैंक चार्ज बुझाउन पर्ने कारण उत्पन्न भएकोले निवेदक र विपक्षीबीच भएको सम्झौताको शर्त नं. १० बमोजिम चेक अनादर भएको कारण थप खर्च गर्न परेको अवस्थामा यस्तो खर्च भराई पाऊँ भन्ने दावीको विषय उक्त एजेन्सी एग्रीमेन्टसंग सम्बन्धित हुनुको साथै सोहीको जरियाबाट सिर्जना भएको विवाद भएकोले यस्तो विवाद उक्त सम्झौता अनुसार नियुक्त मध्यस्थको क्षेत्राधिकारभित्र पर्ने विषय नै भई यस्तो विषयमा मध्यस्थले निर्णय गर्न पाउने नै देखिँदा चेक अनादरको खर्च भराउने विषयमा निर्णय गर्ने अधिकार मध्यस्थलाई नभएको भनी पुनरावेदन अदालत पाटनबाट भएको फैसला मिलेको देखिएन ।

९. अब पुनरावेदन अदालत पाटनको मिति २०६३।४।१४ को निर्णयको वैद्यतासम्बन्धी तेस्रो प्रश्नको विवेचन गर्दा उपरोक्त प्रकरणहरूमा उल्लिखित पहिलो तथा दोस्रो प्रश्नको सम्बन्धमा गरिएको विवेचना तथा निष्कर्षलाई समेत आधार मान्नुपर्ने हुन्छ। उपरोक्त प्रकरणमा विवेचना गरिएअनुसार मध्यस्थताको प्रक्रियामा जारी भएको सूचना विपक्षीहरूलाई थाहा जानकारी थिएन भन्ने निजहरूको भनाई विश्वासनीय नदेखिनुको साथै एजेन्सी एग्रीमेन्टअनुसार निवेदकलाई बुझाउनु पर्ने रकम बुझाउने प्रयोजनको लागि विपक्षीहरूबाट चेक जारी भएको, यस्तो चेक भुक्तानी हुने खातामा रकम नभएको कारणले चेक अनादर भएको र यी अनादर भएका चेकहरूको रकम कलेक्सन गर्न बैकलाई बुझाएको वास्तविक खर्च सोधभर्ना गर्न वा असूलउपर गर्न नै मध्यस्थसमक्ष दावी पेश भएको र यस्तो दावी उक्त एजेन्सी एग्रीमेन्ट अन्तर्गतको दावी देखिएको हुँदा यस्तो दावीको विषय निर्णय गर्ने क्षेत्राधिकार मध्यस्थमा रहे भएको अवस्थामा पुनरावेदन अदालतले मध्यस्थको उक्त मिति २०६३।४।१४ को निर्णय बदर गर्ने आधारको रूपमा लिएको मध्यस्थता ऐनको दफा ३०(२)(ग) तथा दफा ३०(३)(क) को व्यवस्था प्रस्तुत विवादको सम्बन्धमा लागू हुने अवस्था समेत नदेखिएकोले पुनरावेदन अदालत पाटनको फैसला प्रारम्भमा नै त्रुटिपूर्ण रहेको देखियो। तसर्थ उक्त २०६३।४।१४ को पुनरावेदन अदालत पाटनको फैसला उत्प्रेषणको आदेशद्वारा बदर हुने ठहर्छ।

१०. अतः चौथो तथा अन्तिम प्रश्नको बारेमा विचार गर्दा पुनरावेदन अदालतको उक्त मिति २०६३।४।१४ को निर्णयको आधारमा प्राप्त अधिकार प्रयोग गरी मध्यस्थ शैलेन्द्र दाहालले पुनः २०६४।२।२४ मा दोस्रो निर्णय गरेको र उक्त प्रक्रियामा यी रिट निवेदक समेत सामिल भएको कारणले प्रस्तुत रिट निवेदन प्रयोजनहीन भएको छ भन्ने विपक्षीहरूको लिखित जवाफ तथा निजहरूका तर्फबाट नियुक्त विद्वान कानून व्यवसायीहरूको वहस वुँदाको आधारलाई पनि हेर्नुपर्ने हुन्छ, यस विषयमा निर्णय गर्दा तेस्रो प्रश्नको सम्बन्धमा उपरोक्त प्रकरणहरूमा गरिएको विवेचना तथा निर्णयलाई समेत आधार मान्नुपर्ने हुन्छ। मध्यस्थ शैलेन्द्र दाहालले मिति २०६१।१२।१४मा गरेको निर्णय बदर गर्ने गरी पुनरावेदन

अदालत पाटनबाट भएको मिति २०६३।४।१४ को निर्णयको आधारमा नै निजले मध्यस्थको अख्तियार पुनः प्राप्त गरेको भनिएको र सोही अख्तियारीको आधारमा निजले मिति २०६४।२।२४ मा पुनः दोस्रो निर्णय गरेको कुरामा विवाद देखिएन। यसरी निजलाई मध्यस्थको अख्तियारी प्रदान गर्ने मूल आधारको रूपमा रहेको पुनरावेदन अदालत पाटनको मिति २०६३।४।१४ निर्णय नै बदर भएको अवस्थामा यसरी मध्यस्थको अख्तियारीको स्रोत नै बदर भई स्वतः निस्क्रिय तथा कानूनी मान्यता शून्य हुने भई निज मध्यस्थको अख्तियारी तथा क्षेत्राधिकार पनि स्वतः बदर हुने हुँदा यसरी अख्तियारी नै नभएको मध्यस्थको दोस्रो निर्णय स्वतः निस्प्रभावी तथा अख्तियारविहीन भएको र यस्तो निर्णयको कानूनी मान्यता समेत शून्य हुने हुँदा यस सम्बन्धमा थप विवेचना गर्नु पर्ने अवस्था र वोल्नु पर्ने कुरा केही बाँकी रहेन। दायरीको लगत कट्टा गरी मिसिल नियमानुसार बुझाइदिनु।

उक्त रायमा सहमत छु।

न्या. रामकुमारप्रसाद शाह

इति संवत् २०६७ साउन १७ गते २ रोज शुभम्.....

इजलास अधिकृत: हरिशचन्द्र इडनाम

निर्णय नं. ८५२४

सर्वोच्च अदालत, संयुक्त इजलास

माननीय न्यायाधीश श्री कल्याण श्रेष्ठ

माननीय न्यायाधीश श्री सुशीला कार्की

संवत् २०६२ सालको फौ.पु.नं.३३२९

फैसला मिति: २०६७।७।७।१

मुद्दा :- वन अतिक्रमण।

पुनरावेदक वादी: रेञ्जर राजेन्द्र सिंहको जाहेरी
प्रतिवेदनले नेपाल सरकार

विरुद्ध

प्रत्यर्थी प्रतिवादी: अर्घाखांची जिल्ला, सिमलपानी
गा.वि.स.वडा नं.१ बस्ने जंगबहादुर ठेडी मगर

शुरु फैसला गर्ने :

का.मु.जि.व. अधिकृत श्री हिरालालप्रसाद कुशवाह

पुनरावेदन अदालत बुटवल फैसला गर्ने :

मा.न्या. श्री प्रेम शर्मा

मा.न्या. श्री रामप्रसाद खनाल

- मन्त्रीस्तरको निर्णयको आदेशबाट अधिकारक्षेत्र सिर्जना हुन नसक्ने ।

(प्रकरण नं.३)

- मुद्दा चलाउने अधिकारी तथा मुद्दा हेर्ने निकाय समेत विधिसम्मत रूपमा हुनुपर्दछ नत्र जसलाई पनि जसले पनि अधिकारक्षेत्र बाहिर गै मुद्दा चलाए पनि हुने अवस्था रहने हुन्छ । अतः अधिकारक्षेत्र कानूनद्वारा नै स्थापित हुने यस्तो अवस्थामा मन्त्रीबाट भएको भनिएको निर्णयको आधारमा अधिकारक्षेत्र स्थापित हुन नसक्ने भएबाट उक्त मन्त्रीको आदेशबाट स्थापित अधिकारक्षेत्रको आधारमा निर्णय हुने कार्य समेत कानूनसम्मत नदेखिने ।

(प्रकरण नं.४)

पुनरावेदक वादी तर्फबाट:

प्रत्यर्थी प्रतिवादी तर्फबाट:

अवलम्बित नजीर:

सम्बद्ध कानून:

- न्याय प्रशासन ऐन, २०४८ को दफा १४(१)
- अ.वं. २९(१)

फैसला

न्या.कल्याण श्रेष्ठ: न्याय प्रशासन ऐन, २०४८ को दफा ९(१) बमोजिम पुनरावेदन अदालत बुटवलको मिति २०६२।३।२८ को फैसलाउपर वादी नेपाल सरकारको तर्फबाट पुनरावेदन परी निर्णयार्थ पेश हुन आएको प्रस्तुत मुद्दाको संक्षिप्त तथ्य र ठहर यस प्रकार छ :-

मिति २०५२।१।१४ गतेका दिन वनका कर्मचारीहरूका पूर्व कोठी नदी, पश्चिम पहाड ढिक, उत्तर कोठी नदी, दक्षिण जंगल यति चार किल्लाभित्रको वठेनी भन्ने ठाउँमा अन्दाजी एक कठ्ठा जति राष्ट्रिय वनजंगलमा अनियमित तरिकाबाट साना-साना झाडीहरू काटिरहेको अवस्थामा जंगबहादुर ठेडी मगरलाई पक्राउ गरिएको भन्ने मिति २०५२।१।१४ को प्रतिवेदन ।

राष्ट्रिय वनजंगलमा स-साना पोथ्रा काटेको देखिन्छ तर जग्गा खनजोत गरेको देखिँदैन । जंगबहादुरसँग कुनै प्रमाण भए नभएको थाहा छैन भनी वाणगंगा गा.वि.स.वडा नं.६ बस्ने कर्णबहादुर थापा समेतका जना पाँचले मिति २०५२।२।४ मा गरिदिएको एउटै मिलानको सर्जमिन मुचुल्का ।

मैले मेरो घर नजीकै वठेनी भन्ने सरकारी वन क्षेत्रमा स-साना वुट्यान फाडेको हो तर उक्त ठाउँमा मैले आगो लगाएको होइन । पहिलेको जग्गा भन्दा एक कठ्ठा जति जग्गा बढाएको छु । मैले सरकारी जग्गा अतिक्रमण गरेकोले मलाई वन कर्मचारीले पक्राउ गरेको हुन् भन्ने इकाई वन कार्यालयमा र शुरु कार्यालयमा वन मुद्दा भएको हुँदा तारेखमा आइरहेको अवस्थामा वन कर्मचारी गस्ती टोलीले पक्राउ गरेको हो । मुद्दा परेको पुरानो जग्गा खनजोत गरेको छु । अरु हानि नोक्सानी गरेको छैन । पुरानो मुद्दा परेको जग्गा खनजोत गरेको छु । सोही बारेमा पक्राउ गरी ल्याएको हुनसक्छ भनी शुरु अदालतमा जंगबहादुर ठेडी मगरले गरेको बयान ।

पेश भएका सम्पूर्ण कागजात प्रतिवेदन साबित बयान सर्जमिनको बकाई समेतबाट निज जंगबहादुर ठेडी मगरले वन ऐन, २०४९ अन्तर्गतको कसूर गरेको देखिँदा सोही ऐनको दफा ५० को उपदफा १ को खण्ड (क) बमोजिम निज जंगबहादुर ठेडी मगरलाई रु.१०,०००।- जरीवाना र एक वर्ष कैदको सजाय गरिपाऊँ भनी मिति २०५२।२।७ मा जिल्ला वन कार्यालयमा मुद्दा दायर भएको ।

साबिती बयान, सर्जमिनको किटानी लेखाई बकाई समेतबाट प्रतिवादी जंगबहादुर ठेडी मगरले वन ऐन, २०४९ को दफा ४९ को खण्ड (क) बमोजिम कसूर गरेको ठहर्छ । तसर्थ निजलाई सोही ऐनको दफा ५० को खण्ड (क) अनुसार रु.२,००१।- जरीवाना गर्ने र आवाद गरेको जग्गालाई राष्ट्रिय वनमा समावेश गर्ने भन्ने समेत शुरु जिल्ला वन कार्यालय कपिलवस्तुबाट मिति २०५२।२।२४ मा भएको निर्णय ।

जिल्ला वन कार्यालय कपिलवस्तुबाट मलाई दण्ड जरीवाना कैद समेत गर्ने गरी जुन निर्णय भएको छ सो प्रत्यक्ष कानूनी त्रुटिपूर्ण छ । मैले कुन जिल्लाको कुन गा.वि.स. को के कति वडाभित्र पर्ने जग्गाको

लकडी काटी जग्गा अतिक्रमण गर्ने भन्ने कुरा वादी पक्षले नै खुलाउन सकेका छैनन् । मलाई जुन जग्गाको वन अतिक्रमण गर्‍यो भनिएको छ, सो जग्गा कपिलवस्तुको वाणगंगा गा.वि.स. मा नभै अर्घाखाँची जिल्ला सिमलपानी गा.वि.स.वडा नं.१ भित्र पर्दछ र उक्त मलाई आरोप लगाईएको जग्गा सरकारी वन क्षेत्रभित्रको जग्गा नभै मेरो आफ्नै जग्गा हो सो कुरा मैले बयान कै क्रममा पनि भनेकै छु र उक्त जग्गा मैले आवाद गुल्जार गरेको पूर्व ढिक पश्चिम वाणगंगाको ढिक उत्तर चिरञ्जिवी शेरचन दक्षिण कृष्णबहादुरकै बाँकी जग्गा यति चार किल्लाभित्रको छ (६) पाथी माटो भएको केवरापानी भन्ने खेत जग्गा मैले कृष्णबहादुर थापाबाट मिति २०४४।५।१६ मा अर्घाखाँची मालपोत कार्यालयबाट राजीनामा गराई लिएको चौकिल्लाभित्रको जग्गा आवाद कमोद गरेको हुँ । सो राजीनामाको जग्गा मलाई जग्गा अतिक्रमण गर्‍यो भन्ने प्रस्तुत मुद्दामा दायरी नं.११।७६ को मुद्दामा उल्लेख गरिएको जग्गा एउटै हो । सो कुरा मैले बयान गर्दा पनि भनिसकेको छु । उक्त जग्गा अर्घाखाँची जिल्ला सिमलपानी गा.वि.स.वडा नं.१ कि.नं.७९४ मा दर्ता जग्गा हो । सो कुरा मैले उल्लेख गर्दा-गर्दै पनि सरकारी वा व्यक्तिगत जग्गा हो अथवा अर्घाखाँची जिल्ला वा कपिलवस्तु जिल्लाको जग्गा हो भन्ने यकीन नै नगरी मलाई कसूरदार ठहराईएको छ । सरजमिन गर्दा पनि कपिलवस्तु जिल्ला वाणगंगा गा.वि.स.वडा नं.५ का मान्छेहरू राखिएको छ । यसरी म मेरो आफ्नो जग्गा आवाद गुल्जार गरी बसेकोमा सरकारी वन अतिक्रमण गरी बसेको भनी अन्दाजीका भरले दावी गरी दावी ठीक या बेठीक के रहेछ भन्ने तर्फ ख्याल विचारै नगरी सिधै दावीलाई समर्थन गरी गरिएको निर्णय प्रत्यक्ष त्रुटिपूर्ण हुँदा उक्त कपिलवस्तु जिल्ला वन कार्यालयबाट मिति २०५२।२।२४ मा भएको त्रुटिपूर्ण फैसला बदर गरी मेरो पुनरावेदन जिकीरबमोजिम गरिपाउँ भन्ने समेत व्यहोराको प्रतिवादी जंगबहादुर ठेडी मगरको तर्फबाट पुनरावेदन अदालत बुटवलमा गरेको पुनरावेदन पत्र ।

विवादित जग्गा वन क्षेत्रको हो वा प्रतिवादी जिकीरबमोजिम निजले गराई लिएको राजीनामाभित्रको हो सोतर्फ कुनै सबुद नबुझी गरेको शुरुको फैसला फरक पर्न सक्ने देखिँदा अ.व. २०२ नं. बमोजिम प्रत्यर्थी

भिकाई पेश गर्नु भन्ने पुनरावेदन अदालत बुटवलको आदेश ।

लगाउको फौ.पु.नं.५३२ नं.को मुद्दामा भएको आदेशानुसारको कार्य सम्पन्न भएपछि प्रस्तुत मुद्दा समेत साथै राखी पेश गर्नु भन्ने पुनरावेदन अदालत बुटवलको आदेश ।

यिनै पुनरावेदक प्रतिवादी पुनरावेदक भएको यसै मुद्दाको अन्तरप्रभावी फौ.पु.नं.५३२ को मुद्दामा शुरु वन कार्यालय कपिलवस्तुको फैसला बदर भै दावीको जग्गामा सम्बन्धित जिल्ला अदालतमा गै आफ्नो हक कायम गराई ल्याउन भनी सुनाई दिने ठहराई आज यसै इजलासबाट फैसला भएकोले प्रस्तुत मुद्दामा शुरु वन कार्यालय कपिलवस्तुको फैसला बदर गरिदिएको छ । उक्त मुद्दामा निर्देश भएबमोजिम गरी प्रतिवादीले आफ्नो हक कायम गराई वा नगराई ल्याएका बखत ठहरेबमोजिम हुनेगरी कारवाही गर्नु भनी मिसिल उक्त कार्यालयमा पठाई दिनु भन्ने समेत व्यहोराको मिति २०५४।२।२१।३ को पुनरावेदन अदालत बुटवलको फैसला ।

शुरु वन कार्यालय कपिलवस्तुको फैसला उल्टी गरी पुनरावेदन अदालत बुटवलबाट मिति २०५४।२।२१ मा भएको फैसला त्रुटिपूर्ण हुँदा उक्त त्रुटिपूर्ण फैसला बदर गरी शुरु फैसला कायम गरिपाउँ भन्ने समेत व्यहोराको वादी नेपाल सरकारको यस अदालतमा पर्न आएको पुनरावेदन पत्र ।

वन ऐन, २०४९ को दफा ४९ को खण्ड (क) को कसूरमा सोही ऐनको दफा ५० उपदफा १ को खण्ड (क) को सजायको माग दावी भएको प्रस्तुत मुद्दामा शुरु वन संरक्षण विशेष अदालतमा समेत कसूरमा साबित रहेको प्रतिवादीलाई लगाउको वन पैदावार हटाई वन अतिक्रमण गरेको भन्ने मुद्दामा भएको निर्णयाधारको आधारमा शुरुको फैसला बदर गरी हक बेहकमा सुनाउन भनी पुनरावेदन अदालतले निर्णय गरेको देखिँदा आरोपित अभियोग दावी अनुसार प्रतिवादीले कसूर गरेको हो होइन, दावीमा उल्लिखित जग्गा वन क्षेत्रको हो वा नम्वरी जग्गा के हो सबुद प्रमाण बुझि निरोपण गर्नुपर्नेमा शुरुको फैसला बदर गरी दावीको जग्गामा हक कायम गराई ल्याएका बखत ठहरेबमोजिम हुने गरी कारवाही गर्नु भनी गरेको पुनरावेदन अदालत बुटवलको फैसला नमिली

त्रुटिपूर्ण हुँदा अ.व.२०२ नं. बमोजिम विपक्षीलाई छलफलको लागि भिकाई आएपछि नियमानुसार गरी पेश गर्नु भन्ने यस अदालतको मिति २०५९।१०।२४।६ को आदेश।

प्रतिवादीको जिकीरअनुसार प्रतिवादी जगबहादुर ठेडी मगरको जग्गा देखिएको अवस्थामा वादी दावीबमोजिम कसूर गरेको नठहरिने र प्रतिवादीको जग्गा नदेखिएको अवस्थामा वादी दावीबमोजिम कसूर गरेको ठहरिने गरी नेपाल सरकार वादी भै चलेको मुद्दामा हक बेहकको प्रश्न उपस्थित हुन नसक्नेमा न्याय प्रशासन ऐन, २०४८ को दफा १४(१) ले उक्त अधिकार पुनरावेदन अदालतलाई नै भएकोमा समेत हक बेहकमा जानु भनी मानिस र मिसिल शुरु वन कार्यालयमा पठाउने गरी पुनरावेदन अदालत बुटवलले गरेको ईन्साफ नमिलेको हुँदा उल्टी भै उपरोक्त कानूनी व्यवस्था अनुरूप दावीबमोजिम आफैले जे जो बुझ्नु पर्ने बुझी तहाँबाटै निर्णय गर्नु भन्ने समेत व्यहोराको यस अदालतबाट मिति २०६०।०८।१ मा भएको फैसला।

मुद्दा हेर्ने क्षेत्राधिकार अर्घाखाँची जिल्ला वन कार्यालयलाई भएको भन्ने कुरा मिसिल संलग्न कागज प्रमाणबाट पुष्टि भैरहेको र श्री ५ को सरकार (मा.मन्त्रीस्तरबाट) २०४७।१२।७ मा भएको निर्णय अनुसार चुरेफेदीसम्मको मुद्दाको निर्णय दिने कार्य त्यस कार्यालयबाट गर्ने भनी अर्घाखाँचीलाई लेखिपठाएको देखिन्छ। मुद्दा हेर्ने क्षेत्राधिकार अर्घाखाँची जिल्ला वन कार्यालयलाई भएको भन्ने कुरा मिसिल संलग्न कागज प्रमाणबाट पुष्टि भैरहेको परिप्रेक्ष्यमा प्रस्तुत मुद्दामा वन फडानी गरेको भनेको वारदात मिति २०५२।१।१० देखिएको हुँदा र उक्त मन्त्रीस्तरीय निर्णय भन्दा पछिको सो निर्णय अनुसारको परिपत्र एवं निर्देशनले पनि क्षेत्राधिकारको अभावमा उक्त क्षेत्राधिकारविहीन अधिकारीले गरेको अनुसन्धान तहकीकात अभियोजन तथा निर्णय समेत गैरकानूनी देखिँदा शुरु जिल्ला वन कार्यालय कपिलवस्तुको मिति २०५२।२।२४ को निर्णय बदर भै प्रस्तुत मुद्दा अनाधिकार क्षेत्राधिकार ग्रहण गरी भएको देखिँदा खारेज हुने ठहर्छ भन्ने समेत व्यहोराको पुनरावेदन अदालत बुटवलको मिति २०६२।३।२८ को फैसला।

प्रतिवादी जगबहादुर ठेडी मगरले कपिलवस्तु जिल्ला अन्तर्गत पर्ने पूर्व कोठी नदी, पश्चिम पहाडको

ढिक, उत्तर कोठी नदी, दक्षिण जंगलभित्र पर्ने वठेनी भन्ने राष्ट्रिय वनजंगलमा फडानी गरी करिव एक विगाह जग्गा अतिक्रमण गरेको कुरा मौकाको प्रतिवेदन, घटनास्थल मुचुल्का, प्रतिवादी जंगबहादुर ठेडी मगरले गरेको बयान लगायत मिसिल संलग्न प्रमाणहरूबाट खुल्न आएको अवस्था छ। प्रतिवादी जंगबहादुर मगरले अतिक्रमण गरी आवादी गरेको भनिएको जग्गा कपिलवस्तु जिल्ला अन्तर्गत नपरी अर्घाखाँची जिल्लाको सिमलपानी गा.वि.स.वडा नं.१ अन्तर्गत पर्ने भनी प्रतिवादीले जिकीर लिई उक्त जग्गा भाईसँगबाट खरीद गरी लिएको भनेपनि सो जग्गाको पूर्जा लगायतका आवश्यक कागजातहरू पेश गर्न सकेको अवस्था छैन। पुनरावेदन अदालत बुटवलको आदेशबमोजिम कपिलवस्तु जिल्ला अदालतबाट डिड्वा अर्जुनकुमार सिंह समेतको डोर घटनास्थलमा खटी नापनक्सा गरेको देखिन्छ, तापनि सो नापनक्सा मुचुल्कामा नापी कार्यालय वा वन कार्यालयका प्रतिनिधिको रोहवरमा नापनक्सा नभएको, प्रतिवादीले देखाएको स्थानलाई आधार मानी नक्सा बनाईएको सो नापनक्साले विवादित अर्घाखाँची जिल्लामा पर्ने भनी उल्लेख गर्न खोजे तापनि रित नपुगेको अधुरो नक्सालाई आधार मानी गरिएको फैसलामा गम्भीर कानूनी त्रुटि भएको हुँदा बदरभागी छ। प्रस्तुत मुद्दामा क्षेत्राधिकारको त्रुटि रहेको भनी वादी दावी नै खारेज गरिएको छ। विवादित जग्गा कपिलवस्तु जिल्ला अन्तर्गत पर्ने नभई अर्घाखाँची जिल्ला अन्तर्गत पर्ने नै देखिएता पनि वादी दावी नै खारेज गर्न मिल्ने अवस्था छैन। मुलुकी ऐन अ.व.२९ नं.को देहाय ७ मा भएको व्यवस्थालाई हेर्दा अड्डाले बेइलाकाको फिराद पनि दर्ता गरी सम्बन्धित इलाकामा पठाउनु पर्ने, दर्ता गरिएपछि इलाका रहेको अड्डामा भगडियाको तारेख तोकी पठाउनु पर्ने र जुन अड्डाले हेर्नुपर्ने हो सो अड्डाले कानूनबमोजिम हेर्नु भनी लेखोटसाथ पठाउनु पर्ने कानूनी प्रावधान रहेकोमा कानूनको मर्म एवं भावना विपरीत मुद्दा खारेज गरी भएको फैसलामा कानूनी प्रश्नको मूल विषय भएको हुँदा त्रुटिपूर्ण छ। अतः उल्लिखित तथ्यगत जिकीर एवं मिसिल संलग्न प्रमाणहरूको न्यायिक मूल्याङ्कन गरी पुनरावेदन अदालत बुटवलबाट भएको फैसला बदर गरी वादी दावीबमोजिम प्रतिवादीलाई

सजाय गरी पाउन सादर अनुरोध गरिएको छ भन्ने समेत व्यहोराको वादी नेपाल सरकारको तर्फबाट यस अदालतमा परेको पुनरावेदन पत्र ।

वारदातसँग सम्बन्धित भूभाग समेतको अदालतबाट भै आएको २०५३।११।७ को नक्सा मुचुल्काबाट वन फडानी गरिएको भनी दावी गरिएको केही जग्गा कपिलवस्तु जिल्लाभित्र र केही जग्गा अर्घाखाँची जिल्लाभित्र पर्ने देखिन्छ । यसरी दुई जिल्लाको सिमानाभित्र पर्ने वन क्षेत्र फडानीको वारदात अर्कै जिल्लाभित्र परेको भन्ने र मन्त्रिस्तरीय निर्णयले कानूनद्वारा तोकिएको अधिकारक्षेत्रमा असर पार्न नसक्ने भएता पनि अधिकारक्षेत्र सम्बन्धमा मन्त्रिस्तरीय निर्णय समेतलाई आधार बनाई मुद्दा नै खारेज गर्ने गरेको पुनरावेदन अदालत बुटवलको फैसला कानूनी त्रुटिपूर्ण भै फरक पर्ने देखिएकोले अ.व. २०२ नं. अनुसार प्रत्यर्थी भिकाई आए वा अवधि नाघेपछि नियमानुसार पेश गर्नु भन्ने यस अदालतको मिति २०६७।२।३० को आदेश ।

नियमबमोजिम दैनिक पेसी सूचीमा चढी निर्णयार्थ यस इजलाससमक्ष पेश हुन आएको प्रस्तुत मुद्दाको मिसिल अध्ययन गरियो ।

२. अब पुनरावेदन अदालत बुटवलबाट भएको फैसला मिलेको छ छैन निर्णय दिनुपर्ने भै हेर्दा, मिति २०४४।५।१६ को र.नं. २१३ बाट पारित लिखतबमोजिम न.नं. १०, ११, १२, १३, १४ र १५ का जग्गाहरू समेत साविक कि.नं. ७९४ बाट आएका जग्गाहरू कृष्णबहादुर थापाबाट यी प्रतिवादीले प्राप्त गरेको देखिन्छ । मिति २०४४।११।७ को नक्सामा विरोध जनाएको अवस्था छैन । नक्साबाट विवादित जग्गा अर्घाखाँची जिल्लाको सिमलपाली गा.वि.स. वडा नं. १ अन्तर्गतको जग्गा भएको देखियो । २०४४।५।१६ को पारित लिखतबाट प्रतिवादीले हक प्राप्त भएको भनेकोमा सो लिखतउपर वादी पक्षको दावी समेत देखिँदैन । सो लिखत गैरकानूनी भए त्यस्तो लिखत बदर गर्न वा दर्ता भएको जग्गालाई अमान्य गर्न कारवाही गर्नुपर्नेमा सो समेत हुनसकेको देखिँदैन । २०५३।११।७ को नक्सामा विरोध नभएकोबाट नक्सामा सो विरोध भए मौकामा आपत्ति जनाउनु पर्नेमा सो विरोध समेत जनाएको अवस्था देखिँदैन । गैरकानूनी तरिकाले नक्सा गरेको भए कारवाही गर्न सक्नुपर्नेमा

सो समेत गरेको देखिँदैन । शुरुमा नै उक्त नक्साका सम्बन्धमा कुरा नउठाई पुनरावेदन तहमा सो नक्साका सम्बन्धमा दावी विरोध गर्नुको औचित्य समेत रहन सक्ने हुँदैन । प्रस्तुत विवादका सम्बन्धमा नक्सा प्रकृतिबाट विवादित जग्गा कपिलवस्तु र अर्घाखाँचीअन्तर्गत परेको भनी विपक्षी भिकाउने आदेशमा उल्लेख भए पनि मिसिलबाट सो तथ्य समर्थित हुन सकेको देखिँदैन ।

३. नक्सा प्रकृति एवं मिसिलबाट समेत विवादित जग्गा अर्घाखाँची जिल्ला अन्तर्गतको भएको देखिएपछि वन कार्यालय कपिलवस्तुबाट अर्घाखाँची जिल्लाको सिमलपानीको वन अतिक्रमणको सम्बन्धमा अधिकारक्षेत्र ग्रहण गरेको अवस्था देखिन्छ मिसिल संलग्न जिल्ला वन कार्यालय कपिलवस्तुको मिति २०५५।३।१० को च.नं. ३८७१ को पत्रबाट श्री ५ को सरकारको (मन्त्रीको) मिति २०४७।१२।७ को निर्णयअनुसार चुरे फेदीसम्मको मुद्दाको निर्णय दिने कार्य गर्न अर्घाखाँची जिल्ला वन कार्यालयलाई लेखी पठाएको देखिन्छ । त्यस्तो मन्त्रीस्तरको निर्णयको आदेशबाट अधिकारक्षेत्र सिर्जना हुन सक्ने हुँदैन । प्रस्तुत विवाद उत्पन्न भैसकेपछि विवादको छिनोफानो जिल्ला वन कार्यालय कपिलवस्तुले अधिकारक्षेत्र ग्रहण गरी मिति २०५२।२।२४ मा निर्णय गरेपश्चात् सोही मुद्दा तह-तह हुँदै यस अदालतसमक्ष आएकोमा यस अदालतबाट समेत न्याय प्रशासन ऐन, २०४८ को दफा १४(१) को अधिकार अन्तर्गत निर्णय गर्नका लागि पुनरावेदन अदालत बुटवलमा पठाएकोमा पुनरावेदन अदालत बुटवलबाट क्षेत्राधिकारको अभावमा उक्त जिल्ला वन कार्यालय कपिलवस्तुबाट मिति २०५२।२।२४ मा भएको निर्णय बदर गरी दिएपश्चात् नेपाल सरकारको उक्त पुनरावेदन अदालत बुटवलको फैसलाउपर पुनरावेदन परेको अवस्था विद्यमान छ । यस अदालतबाट मिति २०६७।२।३० मा भएको आदेशमा दावीको जग्गा कपिलवस्तु जिल्लाभित्र र केही जग्गा अर्घाखाँची जिल्लाभित्र परेको भन्ने आधारबाट विपक्षी भिकाएको अवस्था देखिन्छ तर मिति २०५३।११।७ को नक्सा मुचुल्काबाट दावीका जग्गाहरू अर्घाखाँची जिल्लाभित्रको देखिएबाट समेत प्रस्तुत विवादमा क्षेत्राधिकारको प्रश्न नै सन्निहित देखिन आयो ।

४. मुलुकी ऐन अ.बं.२९(१) नं.अनुसार जग्गा दपोट, तिरो दपोट र कुलो साँध बाटो निकास सन्धिसर्पनको मुद्दा र फिरादपत्रको रूपबाट जग्गा, घर वा ठाउँ जाँचुपर्ने देखिएको वा फिराद पत्रमा लेखिएको रूपले जग्गा, घर जाँचु नपर्ने देखी मुद्दा दायर भएकोमा प्रतिउत्तरका रूपबाट जग्गा वा घरै जाँची मात्र फैसला हुने देखिएको मुद्दामा सो घर जग्गाहरू रहेको ठाउँको इलाकाको अड्डाबाट हेर्नुपर्दछ भन्ने स्पष्ट कानूनी व्यवस्था भएको र नक्सा प्रकृतिबाट प्रस्तुत दावीको जग्गा अर्घाखाँची जिल्ला क्षेत्रभित्रको भै सो विवादमा अर्घाखाँची जिल्ला वन कार्यालयको क्षेत्राधिकार देखिन्छ। मुद्दा चलाउने अधिकारी तथा मुद्दा हेर्ने निकाय समेत विधिसम्मत रूपमा हुनुपर्दछ नत्र जसलाई पनि जसले पनि अधिकारक्षेत्र बाहिर गै मुद्दा चलाए पनि हुने अवस्था रहने हुन्छ। अतः अधिकारक्षेत्र कानूनद्वारा नै स्थापित हुने यस्तो अवस्थामा मन्त्रीबाट भएको भनिएको निर्णयको आधारमा अधिकारक्षेत्र स्थापित हुन नसक्ने भएबाट उक्त मन्त्रीको आदेशबाट स्थापित अधिकारक्षेत्रको आधारमा निर्णय हुने कार्य समेत कानूनसम्मत देखिन आउँदैन।

५. अतः अर्घाखाँची जिल्लाभित्रको जग्गा भएको भन्ने तथ्य भै आएको नक्सा मुचुल्काबाट समेत देखिएको स्थितिमा आफैले अधिकारक्षेत्र ग्रहण गरी निर्णय गरेको जिल्ला वन कार्यालय कपिलवस्तुको मिति २०५२।२।२४ को निर्णय अधिकारक्षेत्रको अभावमा त्रुटिपूर्ण समेत देखिँदा अधिकारक्षेत्रको अभाव भएको आधार लिई भएको पुनरावेदन अदालत बुटवलको मिति २०६२।३।२८ को फैसला कानूनसम्मत हुँदा सदर हुने ठहर्छ। वादी नेपाल सरकारको पुनरावेदन जिकीर पुग्न सक्दैन। प्रस्तुत मुद्दाको दायरीको लगत कट्टा गरी मिसिल नियमानुसार बुझाइदिनु।

उक्त रायमा म सहमत छु।

न्या.सुशीला कार्की

इति संवत् २०६७ साल कात्तिक ७ गते रोज १ शुभम्
इजलास अधिकृत : विष्णुप्रसाद गौतम

निर्णय नं.८५२५

सर्वोच्च अदालत, संयुक्त इजलास
माननीय न्यायाधीश श्री कल्याण श्रेष्ठ
माननीय न्यायाधीश श्री प्रकाश वस्ती
संवत् २०६४ सालको CR-०३७८
फैसला मिति: २०६७।७।२३
मुद्दा : कर्तव्य ज्यान।

पुनरावेदक प्रतिवादी: सिरहा जिल्ला, लहान नगरपालिका
वडा नं.३ घर भै कारागार शाखा सिरहामा
थुनामा रहेका जागेश्वर कामैत
विरुद्ध

प्रत्यर्था वादी: राम नारायण कामैतको जाहेरीले नेपाल
सरकार

शुरु सिरहा जिल्ला अदालत:

मा.न्या. श्री दीपककुमार कार्की

पुनरावेदन फैसला गर्ने :

मा.मु.न्या.श्री वैद्यनाथ उपाध्याय

मा.न्या. श्री शम्भुबहादुर कार्की

- वारदात भएपछि जाहेरी पनु भन्दा अगाडिसम्मको भन्डै एक हप्तासम्मको अवधिमा खडा भएका कुनै पनि कागजपत्रमा उक्त वारदात निज प्रतिवादीले घटाएका हुन् वा उक्त वारदातमा निजको संलग्नता रहेको तथा निजले बचन दिएको भनी कोही कसैले लेखाउन एवं खुलाउन सकेको पाइँदैन। त्यस्तो जाहेरी दरखास्त स्वयंलाई मौकामा व्यक्त गरेको कुराको रूपमा प्रमाणमा ग्रहण गर्न नमिल्ने।
- कुनै वारदात भएपश्चात् पनि त्यस्तो वारदात गर्ने गराउने व्यक्तिका विरुद्ध पीडित पक्षबाट स्वाभाविक रूपमा किटानी अभिव्यक्ति आउनुपर्दछ तबमात्र त्यस्तो अभिव्यक्तिलाई विश्वसनीय प्रमाणको रूपमा ग्रहण गर्न मिल्ने देखिन्छ। आफू विरुद्ध वारदात घटाउने व्यक्तिको परिचय कि त नचिनेको भए वा अन्य कुनै डर धाक धम्की भएको अवस्थामा

बाहेक त्यस्तो व्यक्तिको नाम त्यस्तो वारदातबाट पीडित परिवारले तुरुन्तै उल्लेख गर्न सक्नुपर्ने ।

(प्रकरण नं.३)

- जाहेरी व्यहोरा प्रमाण ग्राह्य हुनको लागि त्यसलाई अन्य स्वतन्त्र प्रमाणहरूबाट पुष्टि हुन आवश्यक देखिन्छ । सोका अलावा जाहेरी पनि युक्तियुक्त रूपमा विश्वसनीय देखिनु आफैमा अपरिहार्य पनि हुन्छ । जाहेरी व्यहोरा यथार्थपरक हुनको लागि महत्वपूर्ण तत्व भनेको सो जाहेरी वारदात भएको समयदेखि अनुचित विलम्ब गरी दायर गरेको हुनुहुँदैन । अनुचित विलम्ब गरी दिइएको जाहेरी व्यहोरालाई प्रमाण मूल्याङ्कनको कसीमा खरो उत्रनको लागि अन्य स्वतन्त्र प्रमाणहरूबाट पुष्टि हुन जरुरी हुने ।
- कुनै वारदातको बारेमा वारदात हुनासाथ जाहेरी नदिई केही समयको विलम्ब गरी पछिबाट सोच विचार गरी किटान गरी दिएको (After thought statement) जाहेरीलाई प्रमाण मूल्याङ्कनको रोहमा उच्चस्तरको प्रमाण मान्न मिल्ने देखिँदैन र त्यस्तो जाहेरी व्यहोरालाई प्रमाणित गर्ने गरी भएका बकपत्र व्यहोरा समेतलाई सोहीबमोजिम हेर्नुपर्ने ।

(प्रकरण नं.४)

- अधिकारप्राप्त अधिकारीसमक्षको बयान व्यहोरालाई अन्य स्वतन्त्र प्रमाणबाट पुष्टि हुन नसकेसम्म सो बयान व्यहोरालाई प्रमाणमा लिइनु मनासिब नदेखिने ।
- प्रतिवादीले तेस्रो व्यक्तिलाई प्रयोग गरी वारदात गराएको भए आफू सो वारदातस्थलमा उपस्थित हुनुपर्ने कुनै तार्किक आधार देखिँदैन । अपराधिक मत वा सल्लाहमा पसेको व्यक्ति वारदातपश्चात् वारदातस्थलमा नै बसी उद्धार कार्यमा संलग्न हुन्छ भन्ने कुरा विश्वसनीय नहुँने ।

(प्रकरण नं.६)

पुनरावेदक प्रतिवादी तर्फबाट: विद्वान वरिष्ठ अधिवक्ताहरू श्री शम्भु थापा, श्री सीताराम तिवारी, विद्वान अधिवक्ताहरू श्री कृष्णप्रसाद सापकोटा, श्री

सतिशकृष्ण खरेल, श्री भोजेन्द्रबहादुर खत्री, श्री शेखरकुमार जोशी र श्री कुमुद भट्टराई
प्रत्यर्थी वादी तर्फबाट: विद्वान नायव महान्यायाधिवक्ता श्री प्रेमराज कार्की, विद्वान उपन्यायाधिवक्ता श्री खेमराज ज्ञवाली एवं विद्वान वरिष्ठ अधिवक्ता श्री कृष्णप्रसाद भण्डारी, श्री महादेव यादव, श्री हरिहर दाहाल एवं विद्वान अधिवक्ताहरू श्री रमनकुमार श्रेष्ठ, श्री रामचन्द्र सुवेदी, श्री सुरेन्द्र खड्का, श्री तेजनारायण चौधरी, श्री शंकरकुमार निरौला, श्री खगेन्द्र अधिकारी र बगला रेग्मी

अवलम्बित नजीर:

सम्बद्ध कानून:

फैसला

न्या.कल्याण श्रेष्ठ: पुनरावेदन अदालत राजविराजको मिति २०६४।१।१९ को फैसलाउपर न्याय प्रशासन ऐन, २०४८ को दफा ९ बमोजिम यस अदालतमा पुनरावेदन पर्न आएको प्रस्तुत मुद्दाको संक्षिप्त तथ्य एवं ठहर यसप्रकार रहेको छ ।

सिरहा जिल्ला, लहान नगरपालिका वडा नं.३ स्थित पूर्वमा राजेन्द्र कामैतको घर, पश्चिममा जिवछ, कामैतको पक्का घर, उत्तरमा बाटो दक्षिणमा राजेन्द्र कामैतको वारी यति चार किल्लाभित्र राजेन्द्र कामैतको खपडाको घरदेखि अन्दाजी तीन फिट पश्चिम बीचमा प्यासेज भएको खपडाको छाना भएको बोराको टाट, भुईँतले दक्षिण मोहडाको दुई कोठाको घर, सो घरको प्यासेजदेखि पाँच फिट दक्षिण आँगनमा रगत, सो रगतदेखि २८ फिट दक्षिणमा एकजोर चप्पल रहेको, पश्चिमतर्फका कोठाको चौकटमाथि एक फिट चार इन्चको प्वाल, कोठाभित्र टेलिफोनको लाइन तथा विद्युतको तारसमेत काटिएको, विस्तारामाथि मृतकको लास रहेको, लासको घाँटीदेखि छातिमा गोली लागेको प्वाल रहेको, विस्तारा तन्नामा समेत रगत लतपतिएको भन्ने समेत व्यहोराको मिति २०६१।१।२४ गतेको घटनास्थल तथा लास जाँच मुचुल्का ।

मेरो दाजु घुरन कामैत तथा पुरन कामैतलाई २०६१।१।२३ गते राती सुतिरहेको अवस्थामा गोली हानि कर्तव्यबाट घुरन कामैतको घटनास्थलमा नै मृत्यु भएको र पुरन कामैतलाई उपचारको लागि धरानतर्फ लगेकोले विस्तृत निवेदन सहितको पछि छुट्टै

जाहेरी दिने नै हुँदा हाललाई लास सदगत गर्न पाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको विलेक्षण कामैतको मिति २०६१।४।२४ गतेको निवेदन पत्र ।

मिति २०६१।५।२३ गते राती आ-आफ्नो कोठामा सुतिरहेको अवस्थामा रातको अन्दाजी १२:३० बजेको समयमा ६, ७ जनाले हात-हातमा सानो कटुवा बन्दुक, टर्च लिई योजनाबद्ध तरिकाले म सुतिरहेको ठाउँमा आई मलाई व्युँझाई एक नाले बन्दुक देखाई हल्ला गरेमा ज्यानै मारिदिने धम्की दिई जागेश्वर कामैत लगायत अन्य अन्यायीहरू घर आँगनमा प्रवेश गरी एकजनाले छोरा पुरन कामैत सुतिरहेको कोठाको ढोका घचघचाई ढोका खोल्न लगाई ढोका खोल्नासाथ दुईजनाले पुरन कामैतलाई समाती दाजु घुरन देखा भनेका, दाजु जनकपुर जानु भएको छ भन्नासाथ जागेश्वरले छोरा घुरन कामैत सुतेको कोठा देखाई एकजनाले ढोका घचघच्याई घुरन कामैतलाई पुकारसमेत गर्दा घुरन कामैतले ढोका नखोलेपछि जागेश्वर कामैतले ज्यानै मारिदे भनी बचन दिएपछि सो बचन मानी एकजनाले टर्च बाली एकजनाले गोली प्रहार गरी हत्या गरी जागेश्वरकै बचनमा पुरन कामैतसमेतलाई गोली हानि सख्त घाइते बनाई निजहरू भागी गएका हुन् भन्ने समेत व्यहोराको रामनारायण कामैतको मिति २०६१।५।२८ को जाहेरी दरखास्त ।

दाहिनेपट्टि पातामा गोली लागेको भन्ने समेत व्यहोराको पुरन कामैतको घाउ जाँच केश फाराम ।

सबै घरको परिवार सुतिरहेको अवस्थामा रातको १२:३० बजेको समयमा देवर पुरन कामैत सुतेको ढोका घचघच्याई नाम पुकारी ढोका खोल भनेको आवाजले म र मेरो श्रीमान् निद्राबाट व्युँझी डरले कोठाभित्रै बसी रह्यौ । पुरन कामैत ढोका खोली बाहिर निस्किएपछि तेरो दाजु कहाँ छ भनी हिन्दी भाषामा भनेकाले दाजु जनकपुर जानु भएको छ आउनु भएको छैन भनी देवर पुरन कामैतले जवाफ दिँदा घुरन कामैत जनकपुरबाट आइसकेछ त्यो यही घर कोठामा छ भन्ने जागेश्वर कामैतको आवाज आएकोले एकजना हिन्दी भाषामा बोल्ने मानिस ढोकाको छेउमा आई ढोकाको छेउमा कुर्सि राखी सो कुर्सिमाथि चढी ढोकाको माथि भएको प्वालबाट हामीलाई हेरेका र हामीलाई केही नगर्नुहोस् जे चाहिन्छ लानुहोस् भनी मेरो श्रीमान्ले भन्नासाथ बाहिरबाट जागेश्वरले यही

बोल्ने मानिस घुरन वकील हो हान्दै भनी बचन दिनासाथ एकजनाले टर्च बाली अर्कोजनाले गोली हान्दा मेरो श्रीमान्लाई लाग्यो । श्रीमान् बिस्तारामा ढल्नु भयो त्यसपछि पुरनलाई एक राउण्ड गोली हानेको आवाज आयो भन्ने समेत व्यहोराको मृतककी श्रीमती उर्मिलादेवीले मिति २०६१।६।४ मा गरिदिएको कागज ।

राती हामी सबै घरका परिवारहरू सुति निदाएको अवस्थामा घरको दक्षिणपट्टि आँगनबाट छोरा पुरन सुतिरहेको कोठाको ढोका ढकढक पारी पुरन भनी बोलाएको आवाजबाट व्युँझिँदा एकजना हिन्दी भाषा बोल्ने मनिसले बोलिसु भने मारिदिन्छु भनी मेरो श्रीमान्लाई बन्दुक ताकेका, छोरा पुरन ढोका खोली बाहिर निस्कँदा दाजु घुरन खोई देखा भनी भनेकाले पुरनले दाजु जनकपुर जानु भएको छ आउनु भएको छैन भन्दा जनकपुरबाट आइसकेको छ भन्ने जागेश्वर कामैत बोलेको आवाज सुनेको हुँ । निज जागेश्वर कामैतकै बचन मानी अन्य मानिसहरूले घुरन कामैत र पुरन कामैतलाई गोली हानि घुरन कामैतको घटनास्थलमा नै मृत्यु भएको र पुरन कामैत सख्त घाइते भएको भन्ने समेत व्यहोराको देव सुनैर कामैतको मिति २०६१।६।४ को कागज ।

घुरन कामैत र मेरो जग्गासम्बन्धी विवाद अगाडिदेखि नै चलिरहेको थियो । मैले सर्वोच्च अदालतबाट मुद्दा जिते पनि निज आफै वकील भएकोले मलाई दुःख दिइरहने हुँदा मानै पर्छ भनी भारतबाट चार, पाँच जना हतियारसहितका मानिसहरू भारत लौकाह बस्ने मोहमद इदरिसमार्फत् भिकाई मैले नै मार्न लगाएको हुँ भन्ने समेत व्यहोराको प्रतिवादी जागेश्वर कामैतले मिति २०६१।६।५ गते अधिकारप्राप्त अधिकारसमक्ष गरेको साबिती बयान ।

घरका सबै परिवारहरू सुति निदाएको बेला रातको १२:३० बजेको समयमा मेरो नाम लिँदै एकजनाले म सुतेको कोठाको ढोका ढकढक गरेपछि मैले कोठाको बत्ति बालेर ढोका खोली बाहिर निस्कने बित्तिकै दुईजना अपरिचित मनिसले मलाई समातेर जागेश्वर कामैत उभिएको ठाउँ आँगनतिर लगे र खै तिम्रो दाजु घुरन वकील भन्दै सोध्न थाले । मैले दाजु जनकपुर जानु भएको थियो आउनु भएको छैन भन्ने बित्तिकै जागेश्वर कामैतले यो साले भूठो बोलिरहेको छ भन्दै दाजु सुत्ने कोठा देखाउँदै साँभू घुरन जनकपुरबाट आइसकेको

छ भन्दै उ सुतेको कोठाको माथिबाट टर्च देखाए, भित्रबाट तपाईंहरूलाई के चाहिन्छ लैजानुहोस् हामीलाई केही नगर्नुहोस् भनेको आवाज मैले सुनें । जागेश्वर कामैतले यही बोल्ने मानिस घुर्न वकील हो हामीलाई केही चाहिँदैन यसैलाई मारिदिनु भनी बचन दिने बित्तिकै एकजनाले बत्ती बाले, अर्को एकजनाले घुर्न कामैतलाई गोली हाने । त्यसपछि मलाई देखाउँदै यो सालेले हामीलाई चिनिहाल्यो यसलाई पनि मारिदिनु भन्ने बित्तिकै मलाई समातिरहेको दुइजनाले भुईंमा लडाईं मलाई पनि गोली हानि भागे भन्ने समेत व्यहोराको घाइते पुरन कामैतले मिति २०६१।६।५ गते गरिदिएको कागज ।

छातिमा गोली लागेर मृत्यु भएको भन्ने समेत व्यहोराको मृतक घुर्न कामैतको शव परीक्षण प्रतिवेदन ।

जाहेरवाला मेरा बाबु हुन् । दाजुहरूलाई रक्षाबन्धन बाधिदिन म माइती आएको थिएँ । मिति २०६२।५।२३ गते राती म आमासँग बाहिर बरण्डामा सुतेको थिएँ । राती १२:३० बजेको थियो होला ६,७ जनाका समूहमा आएका मानिसहरूले दाजु सुतेको कोठाको ढोका ढकढकाई पुरन उठ् भनेको आवाजले म समेत निद्राबाट व्युँझीएको हो । दाजुलाई बोलाउने को हो भनी हेर्दा दुईजना अपरिचित मानिसले हामी सुतेको ठाउँमा आई बोलिस् भने मारिदिन्छु भनी बन्दुक देखाई पुरन बाहिर निस्किएपछि जागेश्वर कामैतको बचनमा दाजु घुर्नलाई गोली हानि हत्या गरेपछि पुरनलाई समेत गोलीहानि घाइते बनाई भागेका हुन् भन्ने समेत व्यहोराको शान्तिदेवी कामैतको मिति २०६१।६।६ गतेको कागज ।

हामी सबै घरका मानिसहरू सुतिरहेको बेला रातको १२:३० बजेको समयम म र मेरो श्रीमान् पुरन कामैत सुतेको कोठामा श्रीमान् पुरन कामैतको नाम पुकार गरी ढोका ढकढक पारी बोलएकोले मेरो श्रीमान्ले ढोका खोली बाहिर निस्कंदा म पनि पछि-पछि बाहिर निस्किएको हुँ । श्रीमान् बाहिर निस्कंदा श्रीमान्लाई दुईजना अपरिचित व्यक्तिहरूले समाती तेरो दाजु वकील खोई भनी भनेकोले मेरो श्रीमान्ले दाजु जनकपुर जानु भएको छ, घर आउनु भएको छैन भन्नासाथ जागेश्वर कामैतले घुर्न कामैत घरमा नै छ, निज सुतेको कोठा यही हो भनी एकजनाले टर्च बाली अर्का

एकजनाले गोली हानि घुर्न कामैतको हत्या गरेका हुन । त्यसपछि पुरनलाई समेत गोली हानि घाइते बनाई भागेका हुन भन्ने समेत व्यहोराको लिलादेवी कामैतको २०६१।६।६ मा गरिदिएको कागज ।

मृतक घुर्न कामैतको शरीरबाट निस्किएको गोली लोकल मेड हतियारबाट फायर भएको ०.३०३ इन्चको गोली र घाइते पुरन कामैतको शरीरबाट निकालिएको गोली लोकल मेडको हतियारबाट फायर भएको ७.६२ एम.एम.को गोली हो भन्ने समेत व्यहोराको केन्द्रीय प्रहरी वैज्ञानिक प्रयोगशालाको परीक्षण प्रतिवेदन ।

राती सुती निदाएको बेला एक्कासी दुईपटक गोली फायर भएको आवाजले निद्राबाट व्युँझी आँगनमा आई बुभ्दा हो-हल्ला भएको आवाज सुनें । हालको परिस्थितिले गर्दा डरले घटनास्थल गइँ । जागेश्वर पनि म भए ठाउँमा आई कता के भयो भन्न थाले । देवनारायण र रघुनाथ कामैतले रिक्सामा घाइतेलाई अस्पतालतर्फ डोऱ्याउँदै लगेकोले पुरनलाई गोली लागेको थाहा भयो । मेरै घरमा भएको ५६०९३७ नंको टेलिफोनबाट म र जागेश्वर कामैत दुईजना भई आर्मी क्याम्प समेतमा फोन गरेको हो । जागेश्वर र घुर्नबीच जग्गा सम्बन्धमा मुद्दा चलेको सबैलाई थाहा छ, र वारदातमा जागेश्वर कामैतको संलग्नता छैन भन्ने समेत व्यहोराको रामदयाल सिंहले मिति २०६१।६।१७ गते गरिदिएको कागज ।

जागेश्वर कामैत र घुर्नबीच जग्गासम्बन्धी मुद्दा अदालतमा चलिरहेको भएतापनि वारदातमा जागेश्वर कामैतको सहमति संलग्नता भएकोमा मलाई विश्वास लाग्दैन भन्ने समेत व्यहोराको भोला कामैतले मिति २०६१।६।१७ मा गरेको गरिदिएको कागज ।

घुर्न र जागेश्वरबीच जग्गा सम्बन्धमा अदालतमा मुद्दा चलिरहेको भएतापनि अदालतबाट जागेश्वरकै हकमा फैसला भएकोले जग्गा सम्बन्धमा नै जागेश्वरले घुर्नको ज्यानै मारिहाल्नु पर्ने अवस्था छैन । जागेश्वरलाई जग्गाको मुद्दा विषयमा नै किटान गरी जाहेरी दिएका हुन् भन्ने समेत व्यहोराको घुर्न कामैतले मिति २०६१।६।१७ मा गरिदिएको कागज ।

मिति २०६१।५।२३ गते राती गोलीको आवाजले निद्राबाट व्युँझी तत्काल घटनास्थलमा गएको हुँ । म जाँदा देवनारायण महतोसमेत आएकोले घटनास्थलमा हेर्दा पुरनलाई समेत गोली लागी रगताम्य अवस्थामा

देखी तत्काल म र देवनारायणले घाइतेलाई रिक्सामा राखी अस्पताल पुर्याएका हुँ। घुरन कामैतको मृत्यु भइसकेको कुरा पछि थाहा भयो। वारदातमा जागेश्वर कामैतको संलग्नता भएकोमा मलाई विश्वास लाग्दैन। जग्गासम्बन्धी मुद्दा रहेको भन्ने समेत व्यहोराको रघुनाथ कामैत, देवनारायण महतोले एकै मिलानको गरिदिएको कागज।

म र मेरो श्रीमान् बच्चाहरूसमेत बाबाधाम गएका थियौं। बाबाधामको दर्शन गरी छोराहरू पटनामा पढ्ने भएकोले उतै बस्नु भयो। म र अन्य परिवारमात्र घर आएपछि मात्र घुरन कामैतलाई गोली हानि मारेको पुरनलाई घाइते बनाएको थाहा भयो। निज घुरन कामैतसँग हाम्रो जग्गासम्बन्धी मुद्दा भएतापनि सो मुद्दा अदालतबाटै हाम्रो हकमा फैसला भैसकेको, हाल निजहरूसँग कुनै रिसइवि छैन। आफ्नो छोराको मृत्यु भएकोले पिर चिन्ता आवेशमा आई जागेश्वरलाई किटानी जाहेरी दिएका हुन् भन्ने समेत व्यहोराको फुलदाइ कामैतले मिति २०६९।६।१७ मा गरेको कागज।

मिति २०६९।५।२३ गते राती घुरन कामैतलाई गोली हानि हत्या गरी निजको भाइसमेतलाई गोली हानि घाइते बनाउने को कहाँका थिए हामीले चिनेनौं। गोलीको आवाजसमेत सुनेनौं। जोगेश्वर कामैत उक्त वारदातमा संलग्न रहेकोमा विश्वास लाग्दैन। जग्गासम्बन्धी जागेश्वर र घुरनबीच मुद्दा चलिरहेको भन्ने समेत थाहा छ भन्ने समेत व्यहोराको अशोककुमार रजकसमेतले एकै मिलानको लेखाइदिएको वस्तुस्थिति मुचुल्का।

प्रतिवादीको बयानबाट खुलेको महमद इद्रिस र अन्य नाम नखुलेको मानिसहरूको हकमा समेत खोजतलास तथा सुराक पत्ता लगाउँदा फेला नपरेको तथा कहिवाट पत्ता नलागेको भन्ने समेत व्यहोराको प्र.स.नी.दीलिप दासको प्रतिवेदन।

हालसम्म अनुसन्धानको क्रममा संकलित कागजातहरू जाहेरी दरखास्त, घटनास्थल एवं लास जाँच मुचुल्का, घाइतेको घाउ केश फाराम, मृतकको शव परीक्षण प्रतिवेदन, प्रतिवादीको बयान, बुझिएका पुरन कामैत समेतको कागज, वस्तुस्थिति मुचुल्का मानिसहरूको बयान र केन्द्रीय प्रहरी वैज्ञानिक प्रयोगशालाको परीक्षण रिपोर्टसमेतका कागज प्रमाणहरूबाट मिति २०६९।५।२३ गते राती गोली

प्रहारबाट घुरन कामैतको मृत्यु भएको र उक्त वारदातमा प्रतिवादी जागेश्वर कामैतको संलग्नता रहेको तथा निजले बचन दिएको पुष्टि भएकोले निज प्रतिवादी जागेश्वर कामैतलाई मुलुकी ऐन ज्यानसम्बन्धीको महलको १३(४) र १५ नं.बमोजिम सजाय गरिपाउँ भन्ने समेत व्यहोराको अभियोग पत्र।

मिति २०६९।५।२३ गते राती म आफ्नै घरमा थिए। राती १२:३० बजे फुपाजुको घरमा एक्कासी हल्लाखल्ला भयो। हो-हल्ला सुनी जाँदा घाइतेलाई अस्पताल लगेपछि मलाई पक्राउ गरिएको हो। जाहेरीको व्यहोरा भुट्टा हो। जग्गासम्बन्धी मुद्दा हारेपछि सोलाई रिसइवि बनाई मलाई फसाउन जाहेरी दिएका हुन्। मेरो बचनबाट घटना भएको होइन। मलाई किटानी कागज गर्ने मानिसहरू एकै परिवारका भएकाले मलाई फसाउन कागज गरेका हुन। कसले घुरन र पुरनलाई गोली हाने मलाई थाहा भएन। अनुसन्धानको क्रममा भएको बयान व्यहोरा मेरो होइन। प्रहरीले धाक धम्की दिएर लेखी राखेको कागजमा सहि गराएका हुन्। जग्गासम्बन्धी मुद्दाको इवीले मलाई फसाउन यो मुद्दा रचिएको हुँदा सफाइपाउँ भन्ने समेत व्यहोराको प्रतिवादी जागेश्वर कामैतले शुरू अदालतमा गरेको बयान।

प्रतिवादी जागेश्वर कामैतको साक्षी संजिव यादव र असर्फी कामैत बुझिएका मानिसहरू रामदयाल सिंह, देवनारायण महतो, हरिलाल महतो, बेचन राय, उर्मिला देवी कामैत, घुरन कामैत, रघुनाथ कामैत, भोला कामैत, फलदाई कामैत तथा वस्तुस्थिति मुचुल्काका मानिसहरू मुनेश्वर महतो, दीपनारायण महतो र जाहेरवाला रामनारायण कामैत, घाइते पुरन कामैतसमेतले बकेको बकपत्र मिसिल सामेल रहेको।

मिसिल संलग्न जाहेरी दरखास्त, शव परीक्षण प्रतिवेदन, प्रतिवादीको बयान, बुझिएका व्यक्तिहरूको कागज, वस्तुस्थिति मुचुल्काका मानिसहरूको बयान, लगायतका कागज प्रमाणबाट गोली प्रहारबाट घुरन कामैतको मृत्यु भएको देखिएको र उक्त वारदातमा प्रतिवादी जागेश्वर कामैतको संलग्नता रहेको देखिएको र निजले बचन दिएको देखिई प्रतिवादी विरुद्धको अभियोग दावी पुष्टि भइरहेकोले अभियोग दावीबमोजिम निजलाई ज्यानसम्बन्धी महलको १३(४) नं. बमोजिम जन्मकैदको सजाय हुने ठहर्छ। जन्मकैद नै भइसकेकोले

ज्यानसम्बन्धी महलको १५ नं. बमोजिम थप कुनै सजाय गर्नुपर्ने देखिएन भनी सिराहा जिल्ला अदालतबाट मिति २०६२।२।१५ मा भएको फैसला ।

सिराहा जिल्ला अदालतबाट फैसला गर्दा मबाट गराएको बयानलाई प्रमुख आधारको रूपमा लिएकोमा सो सावित्री बयान अन्य स्वतन्त्र प्रमाणबाट समर्थित हुन नआएको अवस्थामा त्यसलाई प्रमाणमा लिन मिल्दैन । वारदात भएको समयमा म अन्यत्र भएको कुरा पेश भएको कागज प्रमाणबाट पुष्टि भएकै छ । मेरो साक्षी प्रमाणबाट समेत सो कुराको पुष्टि भएको छ । बुझिएका व्यक्तिले जागेश्वरमाथि शंका छैन भनी बकपत्रमा उल्लेख गरेको र प्रहरीमा खबर गर्ने पुरनले मौकामा मेरो नाम नबताएको, एक हप्तासम्म अनुसन्धान गरी तत्पश्चात् षड्यन्त्रपूर्वक मुद्दा हारेको रिसइविबाट बदला लिने भावनाले प्रेरित भई दिएको जाहेरीबाट मलाई कसूरदार ठहर्‍याई शुरुबाट भएको फैसला त्रुटिपूर्ण हुँदा बदर गरिपाउँ भन्ने समेत प्रतिवादीका तर्फबाट पुनरावेदन अदालत राजविराजमा पर्न आएको पुनरावेदन पत्र ।

वारदातपछि मौकामा खडा गरिएका प्रमाणका कागजमा प्रतिवादीलाई पोल गर्न नसकेको अवस्थामा कसूरदार ठहराएको शुरुको इन्साफ फरक पर्न सक्ने देखिएकोले अ.बं.२०२ नं. तथा पुनरावेदन अदालत नियमावली, २०४८ को नियम ४७ बमोजिम छलफलको लागि पुनरावेदन सरकारी वकील कार्यालय राजविराजलाई पेसीको सूचना दिई पेश गर्नु भनी पुनरावेदन अदालत राजविराजबाट मिति २०६२।१०।२ मा भएको आदेश ।

प्रतिवादी जागेश्वर कामैत अदालतमा बयान गर्दा आरोपित कसूरमा ईन्कार रहेपनि निजले अनुसन्धानको सिलसिलामा कागज गर्दा जग्गा मुद्दाको रिसको कारणले वकील घुरन कामैतलाई मार्न भारतबाट मानिसहरू ल्याई मार्न लगाएको भनी आरोपित कसूरमा सावित भएको र सोही मिलानको घटनास्थलमा तत्काल रहने पीडित परिवारका सदस्यको कागज व्यहोरा तथा जाहेरवाला घाइते पुरन कामैत र मृतककी पत्नी उर्मिलादेवी समेत चशमदित गवाहले अदालतमा आई आफ्नो भनाईलाई बकपत्रबाट पुष्टि गरिदिएको र धन सम्पत्ति नलुट्ने केवल मारेर जाने नियतले पूर्व रिसईवि साथ आएका व्यक्तिहरूको कर्तव्यबाट मृत्युभएको र मृतक परिवारसँग यी

पुनरावेदक प्रतिवादी जागेश्वर कामैत बाहेक अरु कोही नहुनु ईत्यादि समेतका कारणहरू बाट यी पुनरावेदक प्रतिवादी जागेश्वर कामैत कसूरदार होइनन् भन्न मिल्ने, तसर्थ शुरु सिराहा जिल्ला अदालतबाट अभियोग दावीबमोजिम प्रतिवादीलाई सजाय गर्ने गरेको फैसला मिलेकै देखिदा सदर हुने ठहर्‍छ भन्ने समेत व्यहोराको पुनरावेदन अदालत राजविराजको मिति २०६४।१।१९ को फैसला ।

वारदात हुँदा देख्ने सुन्ने र सो कुराको पीडा महसुस गर्ने यी तिनै जना व्यक्तिले अदालतमा आई बकपत्र गरेको र त्यसबाट मैले बचन दिएको कुरा प्रमाणित भएको भनेतापनि ती सबै व्यक्तिहरूको बयान एवं कागज व्यहोरा एक आपसमा सामान्य रहेको नहुदा मलाई सजाय गर्ने गरेको पुनरावेदन अदालतको फैसला त्रुटिपूर्ण छ । त्यसैगरी वारदात हुदाको दिन म अन्यत्र रहेको भन्ने कुरा सप्रमाण पेश गरेको भए पनि सो कुरालाई फैसलामा कुनै विवेचना नै नगरी भएको फैसला त्रुटिपूर्ण छ । साथै फौजदारी मुद्दामा दावी प्रमाणित गर्ने भार वादी पक्षमा रहेको हुन्छ भने म प्रतिवादी घरमा हुँदा उक्त वारदात मैले नै घटाएको भनी मान्न मिल्दैन । अनुसन्धानको क्रममा गरिएको कागजबाट म विरुद्ध पोल उजुरी सम्म गरिएको छैन । वारदात भै सकेपछि सोको तत्काल पछि खडा गरिएका कागजपत्रमा म विरुद्ध कुनै किटानी उजुरी गरेको नदेखिएको भए पनि पछिबाट नियोजित रूपमा खडा गरिएको कागज व्यहोराको आधारमा म विरुद्धको कसूर स्थापित हुन सक्ने हुँदैन । त्यसैगरी मैले अधिकारप्राप्त अधिकारीसमक्ष गरेको सावित्री बयान व्यहोरालाई नै कसूर कायम गर्ने मुख्य प्रमाणको रूपमा लिइएको छ जुन कुरा सरासर अमिल्दो छ । मौकाको साविति व्यहोरालाई अन्य स्वतन्त्र प्रमाणबाट पुष्टि हुन नसकेमा सो कुरालाई प्रमाणमा लिइनु हुँदैन । यस्तो अवस्थामा मौकाको सावित्री बयानलाई प्रमाणमा लिई भएको फैसला सम्मानित सर्वोच्च अदालतबाट स्थापित कानूनी सिद्धान्तहरू समेतको विपरीत हुँदा बदरभागी छ । यदि उक्त वारदात मैले गरेको भए म सो वारदात पश्चात भाग्न पनि सक्थे, त्यसो केही नगरी उक्त घटना घटेको बारेमा जानकारी प्राप्त भएपछि मैले नै सेना, प्रहरीमा खबर गरी घाइतेलाई अस्पतालसम्म पुर्याएको समेत हुँ । तसर्थ मेरो उक्त भूमिकालाई

कुनै वास्तै नगरी म विरुद्धको कसूर कायम गरेको शुरु फैसला सदर गर्ने गरेको पुनरावेदन अदालतको फैसला त्रुटिपूर्ण हुँदा बदरभागी छ । तसर्थ म विरुद्धको तथ्ययुक्त सबुद प्रमाणको अभावमा मलाई कसूरदार कायम गर्ने गरेको फैसला त्रुटिपूर्ण हुँदा बदर गरी अभियोग दावीबाट छुटकारा पाँउ भन्ने समेत व्यहोराको प्रतिवादी जागेश्वर कामैतको तर्फबाट यस अदालतमा पर्न आएको पुनरावेदन पत्र ।

यसमा मिति २०६१।१।२३ गते भएको वारदातमा मिति २०६१।१।२९ गते मात्र जाहेरी दरखास्त परेको देखिएको र मौकामा बी.पी. कोइराला स्वस्थ विज्ञान प्रतिष्ठान, धरानमा घाइते पुरन कामैतलाई उपचारका लागि लैजादा उपचारका कममा घाँउ केश फारममा Brief about the incidence मा by unknown person (Dacoit) भन्ने उल्लेख भएको अवस्थामा समेत कसूरदार ठहर गरेको पुनरावेदन अदालत राजविराजको फैसला फरक पर्ने देखिदा अ.व. २०२ नं. बमोजिम छलफलको लागि महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयलाई सूचना दिई नियमानुसार पेश गर्नु भन्ने समेत व्यहोराको मिति २०६१।३।४ गतेको यस अदालतको आदेश ।

नियमबमोजिम दैनिक पेसी सूचीमा चढी पेश हुन आएको प्रस्तुत मुद्दामा पुनरावेदक प्रतिवादीको तर्फबाट उपस्थित विद्वान वरिष्ठ अधिवक्ताहरू शम्भु थापा, सीताराम तिवारी अधिवक्ताहरू कृष्णप्रसाद सापकोटा, सतिशकृष्ण खरेल, भोजेन्द्रबहादुर खत्री, शेखरकुमार जोशी, कुमुद भट्टराई समेतले पुनरावेदक प्रतिवादी जागेश्वर कामैतले बचन दिई मृतकलाई मारेको भन्ने कुरा वस्तुनिष्ठ प्रमाणबाट पुष्टि हुनसकेको छैन । सोका अलावा वारदात भए पश्चात तत्काल कुनैपनि व्यक्तिले जागेश्वर कामैतले वारदात घटाएका हुन भनी लेखाउन सकेका छैनन । वारदात हुदाका अवस्थामा नाम उल्लेख नगरी फसाउने उद्देश्यसाथ वारदात भएको भन्डै एकहप्ता पछि दिएको जाहेरी दरखास्तमा जागेश्वर कामैतको नाम उल्लेख गर्नुका पछाडि फसाउने उद्देश्य साथ सो काम गरिएको हुँदा सो कुरालाई नजरअन्दाज गरी भएको फैसला त्रुटिपूर्ण छ । सो का अलावा उक्त वारदातमा घाइते भएका पुरन कामैतलाई यिनै पुनरावेदकले उपचारको लागि अस्पतालसम्म लैजानुको साथै उक्त वारदातको वारेमा

प्रहरी तथा सेनालाई खबर गरेका हुन । मौकामा खडा गरिएका कागज तथा सो कागज गर्ने व्यक्तिहरू अदालतमा आई बकपत्र गर्दा समेत उक्त कागज व्यहोरा र बकपत्र व्यहोरा एक आपसमा बाभिनुका साथै अमिल्दो भै रहेको अवस्थामा समेत यी पुनरावेदकलाई सजाय गर्ने गरी भएको शुरु जिल्ला अदालतको फैसला सदर गर्ने गरेको पुनरावेदन अदालतको फैसला उल्टी गरी पुनरावेदकलाई अभियोग दावीबाट सफाइ दिलाई पाऊँ भनी तथा विपक्षी वादी नेपाल सरकारका तर्फबाट उपस्थित विद्वान नायब महान्यायाधिवक्ता श्री प्रेमराज कार्की तथा उपन्यायाधिवक्ता श्री खेमराज ज्ञवाली तथा जाहेरवालाको तर्फबाट उपस्थित विद्वान वरिष्ठ अधिवक्ताहरू कृष्णप्रसाद भण्डारी, महादेव यादव, हरिहर दहाल तथा अधिवक्ताहरू रमनकुमार श्रेष्ठ, रामचन्द्र सुवेदी, सुरेन्द्र खडका, तेजनारायण चौधरी, शंकरकुमार निरौला, खगेन्द्र अधिकारी, बगला रेग्मी समेतले पुनरावेदक प्रतिवादी जागेश्वर कामैत र मृतक घुनर कामैतको परिवार बीच जग्गा एवं सम्पत्ति सम्बन्धी रिसइवी रहेको तथा निजहरू बीच मुद्दासमेत चलिरहेको थियो । मृतक घुनर यादव कानून व्यवसायी समेत भएको कारणले निजले नै प्रतिवादी विरुद्ध मुद्दा गरेको र निजैलाई मारिदिएमा सो मुद्दाबाट एवं कानूनी भन्फटबाट मुक्ती पाइन्छ भन्ने उद्देश्यले नियोजित रूपमा रिसइवी साधने हिसाबले सो वारदात घटाएको देखिदा यी पुनरावेदक प्रतिवादीलाई सजाय गर्ने गरी भएको पुनरावेदन अदालतको ईन्साफ मिलेकै हुँदा सदरहोस् भनी गर्नु भएको बहस समेत सुनियो ।

दुवैपक्ष तर्फबाट उपस्थित कानून व्यवसायीहरूको बहस जिकीर सुनि मिसिल संलग्न कागजात अध्ययन गरी निर्णयतर्फ बिचार गर्दा यसमा पुनरावेदक प्रतिवादीको पुनरावेदन जिकीर पुग्न सक्ने हो वा होइन ? तथा पुनरावेदन अदालतको फैसला मिले नमिलेको के रहेछ सोको नै निर्णय दिनुपर्ने देखियो ।

यसमा मृतक घुनर कामैतलाई निजकै घरमा गई रातको समयमा पेशेवर डाकाहरू बोलाई गोली प्रहार गर्नको लागि प्रतिवादी जागेश्वर कामैतले आदेश दिई निजको आदेशानुसार नाम थर थाह नभएका भारतीय डाकाहरूले गोली प्रहार गरेको कारणबाट निज घुनर कामैतको सोही स्थानमा नै मृत्यु भएका

तथा भाइ पुरन कामैत घाइते भएको हुँदा उक्त वारदात घटाउने मुख्य भूमिका निर्वाह गर्ने एवं गोली प्रहार गर्न बचन दिने निज प्रतिवादी जागेश्वर कामैतलाई मुलुकी ऐन ज्यानसम्बन्धीको महलको १३(४) र १५ नं. बमोजिम सजाय गरिपाउँ भनी शुरु सिरहा जिल्ला अदालतमा अभियोगपत्र पेश भएकोमा शुरु जिल्ला अदालतले प्रतिवादी जागेश्वर कामैतलाई अभियोग दावीबमोजिमको कसूर कायम गरी निजलाई ऐ. १३(४) नं. बमोजिम जन्मकैदको सजाय हुने ठहर गर्ने गरी भएको फैसलाउपर प्रतिवादीको पुनरावेदन अदालत राजविराजमा पुनरावेदन परेकोमा सो अदालतबाट समेत शुरु जिल्ला अदालतको फैसला नै सदर हुने गरी भएको फैसलाउपर प्रतिवादीले चित्त नबुझाई निजको तर्फबाट यस अदालतमा पुनरावेदन परी निर्णयार्थ पेश हुन आएको देखियो ।

२. निर्णयतर्फ विचार गर्दा मृतक घुरन कामैतको मृत्यु "Severe Chest injury and haemothorax due to bullet injury" भनी मृतकको शव परीक्षण प्रतिवेदनमा उल्लेख भएको देखिन्छ । सो कुराका अलावा मृतकको लास जाँच मुचुल्का, मौकामा बुझिएका व्यक्तिहरूको कागज व्यहोरा एवं जाहेरी दरखास्त व्यहोरा समेतबाट मृतकको मृत्यु बन्दुकको गोली प्रहारबाटै भएको हो भन्ने कुरामा विवाद देखिँदैन । मृतकको मृत्यु गोली प्रहारबाट भएको भन्ने कुरामा विवाद नदेखिए पनि उक्त गोली कसले प्रहार गर्‍यो भन्ने कुरातर्फ विचार गर्नु परेको छ । शुरु जिल्ला अदालत तथा पुनरावेदन अदालत समेतले उक्त गोली प्रहार यिनै पुनरावेदक प्रतिवादी जागेश्वर कामैतले बचन दिएर अपरिचित डाँकाहरू मार्फत गराएको भनी निजलाई अभियोग दावीबमोजिम सजाय गर्ने गरी फैसला गरेको देखिन्छ । तर सो वारदात आफूले गराएको होइन तथा आफ्नो वारदातमा संलग्नता नरहेको कुरा आफूले अदालतमा स्वतन्त्र रूपमा बयान गर्दा समेत लेखाई दिएको र आफ्ना साक्षीले सो कुरा पुष्टि हुने गरी बकपत्र गरिरहेको अवस्थामा सो प्रमाणलाई मूल्याङ्कन नगरी भएको फैसला त्रुटिपूर्ण हुँदा बदर गरिपाउँ भनी जिकीर लिएको देखिन्छ । त्यसैतर्फ विवेचना गर्दा यी पुनरावेदक प्रतिवादी जागेश्वर कामैतले बचन दिएर वारदात घटाएका हुन् भनी निज विरुद्ध किटानी जाहेरी दरखास्त परेको र सो

जाहेरी व्यहोरालाई जाहेरवाला लगायत मृतकका परिवारका सदस्यहरूले बकपत्र गरी पुष्टि गरेको भए पनि सो किटानी जाहेरी दरखास्त वारदात भएको भनिएको मिति २०६१।५।२३ गतेको भन्डै एकहप्ता पछि मात्र मिति २०६१।५।२८ मा परेको देखिन्छ ।

३. मिति २०६१।५।२३ गते राति वारदात भएको र सो वारदात भएपछि जाहेरी पर्नुभन्दा अगाडिसम्मको भन्डै एक हप्तासम्मको अवधिमा खडा भएका कुनैपनि कागजपत्रमा उक्त वारदात निज प्रतिवादीले वारदात घटाएका हुन वा उक्त वारदातमा निजको संलग्नता रहेको तथा निजले बचन दिएको भनी कोही कसैले लेखाउन एवं खुलाउन सकेको पाईँदैन । त्यस्तो जाहेरी दरखास्त स्वयंलाई मौकामा व्यक्त गरेको कुराको रूपमा प्रमाणमा ग्रहण गर्न मिल्ने अवस्था देखिन्छ । कुनै कुरा प्रमाणमा लिन मिल्ने नमिल्ने सम्बन्धमा प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा १० मा निम्न व्यवस्था भएको पाइन्छ: मौकामा व्यक्त गरेको कुरा:

(१) कुनै काम घटना वा अवस्थाका सम्बन्धमा देहायका कुनै व्यक्तिले मौकामा वा त्यसको तत्काल अघि वा पछि व्यक्त गरेको कुरा प्रमाणमा लिन हुन्छ:

(क) सो काम गर्ने वा सो काम, घटना वा अवस्था प्रत्यक्ष रूपमा देखे वा थाहा पाउने व्यक्ति, वा

(ख) सो काम, घटना वा अवस्थाबाट पीडित भएका व्यक्ति ।

(२) कुनै व्यक्तिले निजको शारीरिक वा मानसिक अवस्था स्पष्टरूपमा बोध हुने गरी त्यस्तो अवस्था कायम छँदै व्यक्त गरेको कुरा प्रमाणमा लिनहुन्छ ।

३. उपरोक्त व्यवस्थाबमोजिम मौकामा व्यक्त गरेको कुरालाई प्रमाणमा लिनको लागि प्रत्यक्ष हुनुपर्दछ तथा सो कुरा सो कार्य भए गरेको तत्काल पछि व्यक्त हुन आवश्यक मात्र नभएर बान्छनीय समेत मानेको देखिन्छ । मौकामा कुनै कुरा उल्लेख नगरी वारदात भएको लामो समय पछि व्यक्त गरेको कुरालाई विश्वास गर्नुपर्ने पर्याप्त आधार र कारण रहँदैन । जस्तो तातो आगोले पोल्नासाथ मानिसले आत्थु भन्छ र सो शब्द स्वतःस्फूर्त रूपमा निस्किएको स्वाभाविक अभिव्यक्ति मानिन्छ । त्यसैगरी कुनै वारदात भएपश्चात् पनि त्यस्तो वारदात गर्ने गराउने

व्यक्तिका विरुद्ध पीडित पक्षबाट स्वाभाविक रूपमा किटानी अभिव्यक्ति आउनुपर्दछ तबमात्र त्यस्तो अभिव्यक्तिलाई विश्वसनीय प्रमाणको रूपमा ग्रहण गर्न मिल्ने देखिन्छ। आफू विरुद्ध वारदात घटाउने व्यक्तिको परिचय कि त नचिनेको भए वा अन्य कुनै डर धाक धम्की भएको अवस्थामा बाहेक त्यस्तो व्यक्तिको नाम त्यस्तो वारदातबाट पीडित परिवारले तुरुन्तै उल्लेख गर्न सक्नुपर्दछ। प्रस्तुत मुद्दामा आफ्नो परिवारका दुईजना सदस्यमाथि वारदात भएको कुरा स्वयं थाहा पाउने अन्य सदस्यहरूले मौकामा व्यक्त गर्न सकेको वा कही कतै उल्लेख गर्न सकेको देखिदैन। आफ्नो छिमेकी एवं नातामा मामा पर्ने भनिएका यी प्रतिवादीको उक्त वारदातमा संलग्नता भएको भए तुरुन्तै निजको नाम उल्लेख गरी निजलाई पक्राउ गराउन सक्नुपर्नेमा सो केही गरेको देखिन आएन। वारदात भएपछि सो वारदातस्थलमा यी पुनरावेदक प्रतिवादी पनि उपस्थित भएको भन्ने कुरा देखिएको र निजैले नै प्रहरी तथा सेनामा खबर गरी घाइतेलाई उपचार गर्न लगेको समेत देखिँदा निजको सो वारदातमा संलग्नता भएको भए तत्कालै पीडित परिवारले सो कुरा उल्लेख गर्न सक्नु पर्दथ्यो, तर सोबमोजिम गराउन सकेको पाइएन।

४. किटानी जाहेरी दिदैमा सो जाहेरी व्यहोरा आफैमा अकाट्य प्रमाण हुने होइन। जाहेरी दरखास्त मुद्दाको वा वारदातको सूचनासम्म मात्र हो। जाहेरी व्यहोरा प्रमाण ग्राह्य हुनको लागि त्यसलाई अन्य स्वतन्त्र प्रमाणहरूबाट पुष्टि हुन आवश्यक देखिन्छ। सो का अलावा जाहेरी पनि युक्तियुक्त रूपमा विश्वसनीय देखिनु आफैमा अपरिहार्य पनि हुन्छ। जाहेरी व्यहोरा यर्थाथपरक हुनको लागि महत्वपूर्ण तत्व भनेको सो जाहेरी वारदात भएको समयदेखि अनुचित विलम्ब गरी दायर गरेको हुनुहुँदैन। अनुचित विलम्ब गरी दिइएको जाहेरी व्यहोरालाई प्रमाण मूल्याङ्कनको कसीमा खरो उत्रनको लागि अन्य स्वतन्त्र प्रमाणहरूबाट पुष्टि हुन जरुरी ठानिन्छ। कुनै वारदातको बारेमा वारदात हुनासाथ जाहेरी नदिई केही समयको विलम्ब गरिपछिबाट सोच विचार गरी किटान गरी दिएको (after thought statement) जाहेरीलाई प्रमाण मूल्याङ्कनको रोहमा उच्चस्तरको प्रमाण मान्न मिल्ने देखिँदैन र त्यस्तो जाहेरी

व्यहोरालाई प्रमाणित गर्ने गरी भएका बकपत्र व्यहोरा समेतलाई सोहीबमोजिम हेर्नुपर्ने हुन्छ।

५. प्रस्तुत मुद्दामा घटना पश्चात घाइते पुरन यादवलाई उपचारको लागि धरानस्थित बी.पी. कोइराला स्वास्थ्य विज्ञान प्रतिष्ठानमा भर्ना गर्दा समेत जाहेरवालाले अपरिचित व्यक्तिहरूले वारदात घटाएको र सोही कारणले घाइते भएको भनी उल्लेख गरी अस्पतालमा भर्ना गराएको देखिन्छ। यदि मौकैमा वारदात घटाउने अपराधी चिनेको भए स्वतःस्फूर्त रूपमा उक्त अपराधीको नाम उल्लेख गर्न सक्नुपर्ने देखिन्छ। तर प्रस्तुत मुद्दामा जाहेरवाला लगायतले त्यसरी नाम उल्लेख गर्न सकेको देखिएन।

६. पुनरावेदक प्रतिवादी जागेश्वर कामैतले अधिकारप्राप्त अधिकारीसमक्ष बयान गर्ने क्रममा उक्त वारदात आफूले गराएको भनी सावित्री बयान दिएको भए पनि उक्त बयान करकापबाट गराइएको हो भनी सो व्यहोरालाई खण्डन गरी अदातलसमक्ष बयान गरेको देखिन्छ। प्रतिवादीको अधिकारप्राप्त अधिकारीसमक्षको बयान व्यहोरालाई अन्य स्वतन्त्र प्रमाणबाट पुष्टि हुन नसकेसम्म सो बयान व्यहोरालाई प्रमाणमा लिइनु मनासिब देखिँदैन। फौजदारी मुद्दामा कसूर प्रमाणित गर्ने भार प्रमाण ऐनको दफा २५ बमोजिम वादी पक्षमा हुने देखिएको हुँदा यी पुनरावेदक प्रतिवादी जागेश्वर कामैतले वारदात गराएको भनी कुनै ठोस प्रमाण गुर्जान नसकेसम्म निज विरुद्ध कसूर स्थापित गर्न मिल्ने हुँदैन। सोको अलावा पुनरावेदक प्रतिवादीले तेस्रो व्यक्तिलाई प्रयोग गरी वारदात गराएको भए आफू सो वारदातस्थलमा उपस्थित हुनुपर्ने कुनै तार्किक आधार देखिँदैन। आपराधिक मत वा सल्लाहमा पसेको व्यक्ति वारदातपश्चात् वारदातस्थलमा नै बसी उद्धार कार्यमा संलग्न हुन्छ भन्ने कुरा विश्वसनीय हुँदैन। त्यसका साथै यदि यी पुनरावेदक प्रतिवादी उक्त वारदातको मत सल्लाहमा पसेको भए निजको साथबाट कुनै न कुनै प्रकारको दशी वस्तु एवं प्रमाणयोग्य अन्य कुरा बरामद हुन पनि सक्नुपर्दथ्यो। प्रस्तुत मुद्दामा त्यस्तो प्रमाण वा चीज यी पुनरावेदकबाट बरामद भएको भनी वादी पक्षले देखाउन सकेको देखिँदैन। जाहेरवालाले पछिबाट सोची विचार गरी दिएको जाहेरी व्यहोरालाई पुष्टि हुने गरी मौकामा कुनै

तथ्य साथ कितान गरी लेखाई दिन नसक्ने निजकै परिवारका सदस्यले पछिबाट लेखाई दिएको कागज व्यहोरा बाहेक प्रस्तुत मुद्दामा यी पुनरावेदक प्रतिवादीले वारदात गरेका हुन् भनी देखिने कुनै ठोस एवं वस्तुनिष्ठ प्रमाण संकलन भई पेश हुन सकेको समेत पाइएन ।

७. अतः जाहेरवालाले दिएको संदिग्ध जाहेरी दरखास्त व्यहोरा एवं सोहीअनुरूप गरेको बकपत्र र प्रतिवादीको प्रहरी हिरासतमा रहँदाको बखतको अधिकारप्राप्त अधिकारीसमक्षको सावित्री बयान व्यहोरा बाहेक निज पुनरावेदक प्रतिवादी जागेश्वर कामैतले वारदात गराएको भन्न सकिने कुनै पनि वस्तुनिष्ठ एवं भरपर्दो प्रमाणको अभावमा अधिकारप्राप्त अधिकारीसमक्षको सावित्री बयानकै आधारमा कसूर कायम गर्ने गरी भएको फैसला फौजदारी न्यायका मान्य सिद्धान्त समेतले नमिले देखिँदा शुरु जिल्ला अदालतले कसूर ठहर गर्ने गरी गरेको इन्साफ सदर गर्ने गरी भएको पुनरावेदन अदालत राजविराजको इन्साफ मिलेको नदेखिएकोले उल्टी भै पुनरावेदक प्रतिवादी जागेश्वर कामैतले अभियोग दावीबाट सफाई पाउने ठहरेछ । अरुमा तपसीलबमोजिम गर्नु ।

तपसील

माथि ठहर खण्डमा लेखिएबमोजिम प्रतिवादी जागेश्वर कामैतले अभियोग दावीबाट सफाई पाउने ठहरी फैसला भएको देखिँदा शुरु जिल्ला अदालतको फैसलाबमोजिम कसेको लगत कट्टा गरी निज प्रतिवादी जागेश्वर कामैतलाई आजैका मितिदेखि थुनामुक्त गरिदिनु भनी लेखी पठाउनु.....१
सरोकारवालाले नक्कल माग्न आएमा लाग्ने दस्तूर लिई नक्कल दिनु.....२
प्रस्तुत मुद्दाको दायरीको लगत कट्टागरी मिसिल नियमानुसार गरी बुझाईदिनु.....३
उक्त रायमा म सहमत छु ।

न्या.प्रकाश वस्ती

इति संवत् २०६७ साल कात्तिक १६ गते रोज ३ शुभम्
इजलास अधिकृत: विमल पौडेल

निर्णय नं.८५२६

सर्वोच्च अदालत, संयुक्त इजलास
माननीय न्यायाधीश श्री कल्याण श्रेष्ठ
माननीय न्यायाधीश श्री वैद्यनाथ उपाध्याय
संवत् २०६६ सालको WO-१२६७
फैसला मिति: २०६७/११/२२
मुद्दा : उत्प्रेषण परमादेश समेत ।

निवेदक: का.जि.महोकाळ गा.वि.स.वडा नं.९ सुकेधारा
बस्ने राष्ट्रिय बीमा संस्थानको प्रशासक पदमा
कार्यरत् डा.शिवहरि श्रेष्ठ
विरुद्ध

विपक्षी: नेपाल सरकार, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को
कार्यालय समेत

- ऐनले प्रष्ट रुपमा पदावधि निश्चित गरिसकेपछि उक्त पदावधिमा कुनै पनि शर्त एवं सम्झौताको बहानामा बीचमै हस्तक्षेप हुन दिनु ऐनको प्रष्ट व्यवस्थाको उल्लंघन हो भनी मान्नुपर्ने ।
- कुनै सञ्चालकलाई पुनः नियुक्ति नगरी कुनै शर्त एवं सम्झौताको आधार देखाएर पदावधि समेत थप्न मिल्ने हुँदैन । पदावधि थप्ने हो भने निजलाई पुनः नियुक्त गर्नुपर्ने ।

(प्रकरण नं.४)

- जुन निकायले पदमुक्त गर्ने अधिकार राख्दछ उसैले नै पदमुक्त गर्नु पूर्व स्पष्टीकरण सोध्नु पर्दछ अन्यथा तल्लो निकाय वा तल्लो पदाधिकारीले सोधेको स्पष्टीकरणमा चित्त नबुझाई उपल्लो अधिकारीबाट पदमुक्त गर्ने कार्य रीतपूर्वकको मान्न नमिल्ने ।

(प्रकरण नं.६)

- कानूनबमोजिम कुनै पदमा नियुक्ति भएको व्यक्तिको सेवा, शर्त र सुविधा कानूनी प्रक्रियाबमोजिम बाहेक करारबाट त्यसको स्वरूप र प्रकृति बदल्न पाउँछ भन्न नमिल्ने ।
- कानूनबमोजिम नियुक्त हुने पदको जिम्मेवारीलाई प्रभावकारी ढंगले सम्पादन गर्न लगाउन नियुक्तकर्ताले कार्यसम्पादनसम्बन्धी जवाफदेहीता तोक्नु वा

सो सम्पादन गर्ने प्रक्रिया तोक्नुको कानूनी हैसियत वा कानूनी जवाफदेहीको प्रकृति बदल्ने र सोको स्तर नै हास गर्ने हुन नसक्ने ।

(प्रकरण नं.१०)

निवेदक तर्फबाट: विद्वान वरिष्ठ अधिवक्ता श्री बन्दीबहादुर कार्की एवं विद्वान अधिवक्ताहरू बालकृष्ण नेउपाने, श्री मुक्ति प्रधान र श्री हरि उप्रेती

विपक्षी तर्फबाट: विद्वान नायबमहान्यायधिवक्ता श्री सूर्यप्रसाद कोइराला, विद्वान उपन्यायाधिवक्ता श्री तेजनारायण पौडेल, विद्वान वरिष्ठ अधिवक्ता श्री हरिहर दाहाल एवं विद्वान अधिवक्ताहरू सुशील पन्त, श्री हरिकृष्ण कार्की, श्री रमणकुमार श्रेष्ठ, श्री श्यामप्रसाद पाण्डे, श्री टीकाराम भट्टराई र श्री नवराज तिमल्सिना

अवलम्बित नजीर:

सम्बद्ध कानून:

- राष्ट्रिय बीमा संस्थान ऐन, २०२५ को दफा २(ग), ८(१)(२), ६

आदेश

न्या.कल्याण श्रेष्ठ: नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३२ र १०७(२) बमोजिम पेश हुन आएको प्रस्तुत रिट निवेदनको संक्षिप्त तथ्य एवं आदेश यस प्रकार छ :-

प्रत्यर्थी नेपाल सरकार, अर्थ मन्त्रालय अन्तर्गतका संस्थानहरू मध्ये राष्ट्रिय बीमा संस्थानको प्रशासक पदमा प्रतिस्पर्धात्मक रूपमा छनौटमा प्रतिस्पर्धा गर्ने आवेदकहरू मध्ये अन्तर्वार्तालापयत सम्पूर्ण छनौट प्रक्रिया पूरा गरी म निवेदकलाई योग्य ठहर्‍याई, नेपाल सरकारको मिति २०६५।९।२२ को निर्णयअनुसार बीमा संस्थान ऐन, २०२५ को दफा ६ बमोजिम तीनवर्षको लागि समय किटान गरी प्रशासक पदमा मिति २०६५।९।२५ को नियुक्ति प्रदान गरिएको थियो । उक्त नियुक्ति पत्रमा प्रत्यर्थी नेपाल सरकारसमक्ष मैले विज्ञापनबमोजिम आवेदन पत्रसाथ पेश गरेको व्यवसायिक योजनाको आधारमा आफू नियुक्त हुन संस्थानमा अध्ययन गरी कार्य तयार भएको कार्यसम्पादन सूचक समेत समावेश भएको सम्झौता

खडा गरी प्रत्यर्थी नेपाल सरकार तथा म निवेदकबीचमा मिति २०६५।११।१९ मा समझदारी पत्र तथा कार्यसम्पादन सम्झौता सम्पन्न भएको थियो । प्रत्यर्थी सरकारले कानूनबमोजिम समय किटान गरी मलाई नियुक्ति प्रदान गरेपछि कानूनबमोजिम बाहेक मलाई बर्खास्त गर्न वा पदबाट अवकाश गर्न मिल्दैन । उक्त सम्झौता प्रत्यर्थी नेपाल सरकारले योग्य उम्मेदवारहरू बीच प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता वृद्धि र नेतृत्वको चयन प्रतिस्पर्धाको आधारमा जिम्मेवारी तोक्ने प्रणाली लागू गर्ने कार्यक्रमको आधारमा मात्र दुवै पक्षको सहमतिको रूपमा खडा भएको सम्झौता तथा कार्यसम्पादन मूल्याङ्कन प्रक्रिया अवलम्बन गरिएको मात्र हो, बाध्यात्मक तथा कानूनद्वारा निर्दिष्ट प्रक्रिया नभए पनि सरकारले त्यो नीति अवलम्बन गर्दा बढी पारदर्शिता तथा प्रतिस्पर्धात्मक भएकोमा विवाद छैन । तर प्रत्यर्थी नेपाल सरकारबाट म निवेदकलाई जति समयको लागि समय किटान गरी नियुक्ति प्रदान गरेको हो त्यति समयसम्मको लागि सम्झौता पत्र तथा कार्यसम्पादन मूल्याङ्कनमा समेत सोही स्थिति र अवस्था उल्लेख भै हस्ताक्षर भएको छ । जुन वास्तविकता उक्त कार्यसम्पादन सम्झौताको भाग-१ देखि भाग ७ सम्मको प्रावधानबाट प्रष्ट छ । प्रत्यर्थी नेपाल सरकारले राष्ट्रिय बीमा संस्थानको प्रशासक पदको लागि कानूनले व्यवस्था गरेको सेवा शर्त भन्दा पृथक स्थिति सिर्जना गरी मलाई बर्खास्त गर्न वा सेवाबाट अवकाश गर्न मिल्दैन । प्रचलित कानूनको बाध्यात्मक रूपमा पालना गर्नुपर्ने कानूनी शासनको अवधारणालाई अवलम्बन नगरी मलाई जुन गैरकानूनी प्रक्रिया अपनाई अवकाश गरिएको छ, प्रत्यक्षतः कानूनी शासनको सर्वमान्य अवधारणाको ठाडो अवज्ञा गरिएको छ ।

म निवेदक प्रशासक पदमा सेवा प्रवेश गर्दा म निवेदकलाई नेपाल सरकारले प्रदान गरेको नियुक्ति पत्रमा मलाई राष्ट्रिय बीमा संस्थान ऐन, २०२५ को उपदफा ६(२) अन्तर्गत तीन वर्षको कार्यकाल तोकी नियुक्ति प्रदान गरेको छ । उक्त ऐनको दफा ६(१) को प्रावधानअनुसार म निवेदकलाई नेपाल सरकारको बहुमत हुने सञ्चालकहरू मध्यबाट नियुक्ति गरिएको हो । एनेको दफा २(ग) ले सञ्चालक भन्नाले ऐनबमोजिम नियुक्ति भएको सञ्चालक सम्भन्तु पर्दछ, यो शब्दले प्रशासक र सहायक प्रशासकलाई समेत जनाउँदछ

भन्ने प्रष्ट उल्लेख छ। ऐनको यो प्रावधानबाट म निवेदकलाई कार्यकारी प्रशासकको हैसियतले संस्थाको कार्यकारी अधिकार प्रयोग गर्न सञ्चालक एवं प्रशासकमा नियुक्ति प्रदान गरिएकोले मेरो तीनवर्षको कार्यकाल अक्षुण्ण र सुनिश्चित रहेको प्रष्ट छ। म निवेदक सो पदबाट अयोग्य घोषित हुने दफा ७ को अवस्थाहरूको विद्यमानता तथा ऐ दफा ८ को सञ्चालकहरूको पद रिक्त हुने अवस्था म स्वयंको मूल्याङ्कनमा न्यून भएको वा मैले राजीनामा दिएको अवस्थामा बाहेक अन्य अवस्थामा मलाई सञ्चालकसहितको प्रशासक पदबाट हटाउन सक्ने अधिकार प्रत्यर्थी नेपाल सरकारलाई छैन। प्रत्यर्थी नेपाल सरकारले ऐनको दफा ६ अन्तर्गत तीन वर्षको समयावधि किटान गरी नियुक्त गरेपछि ऐनको दफा ७ र ८ को अवस्था विद्यमान नहुँदासम्म सम्भौता पत्रको भाग ७(१), (२) को स्थिति अर्थात् भाग ७(१) ले भाग ६ को खण्ड (ख) मा उल्लिखित अवस्थालाई सुधार गर्न नसकेको स्थितिमा प्रशासकले निरन्तरता पाउने छैन भन्ने जुन प्रावधान रहेको छ, त्यो स्थिति कार्यसम्पादन मूल्याङ्कन सम्भौताको दफा ४:२ मा उल्लिखित कार्यसम्पादन मूल्याङ्कन विधि अन्तर्गत ४:२(ख) गुणात्मक लक्ष्य अन्तर्गत निर्दिष्ट मूल्याङ्कन अङ्क तथा ऐ.४:२(ग) बमोजिमको कूल अङ्कको आधारमा कार्यसम्पादन को स्तर वर्गीकरण हुँदा पहिलो वर्षमा चौथो न्यूनबाट दोस्रो वर्षमा ४:१ देखि माथि अर्थात् सामान्यबाट न्यून भएको अवस्थामा मात्र मेरो सेवाको निरन्तरता नहुने अवस्था सृजित हुन्छ। तर त्यो अवस्थाको विद्यमानता छैन। पहिलो वर्षको मूल्याङ्कनबाट निर्धारित स्थिति पछि दोस्रो वर्षको कार्य अवधिको मूल्याङ्कनको लागि उक्त अवस्था सम्भौताको भाग ७(१), (२) द्वारा तोकिएको हो। मैले सेवा प्रवेश गरी पहिलो वर्षको प्रगति विवरणमा सामान्यबाट न्यून भएमा वा मैले राजीनामा दिएको अवस्था बाहेक मलाई पदबाट बर्खास्त गर्न मिल्दैन। तर नेपाल सरकारले राष्ट्रिय बीमा संस्थान ऐन, २०२५ को दफा ७ अन्तर्गत अयोग्य घोषित नभएको तथा दफा ८ अन्तर्गत पद रिक्त हुने स्थिति र सम्भौताद्वारा निरन्तरता नपाउने गरी कार्यसम्पादन समेत नभएको स्थितिमा मलाई छुट्टै अवस्था र स्थिति किटान गरी मैले सम्भौता पालना नगरेको भन्ने दोषारोपण गरी सेवाबाट अवकाश

दिई बर्खास्त गरेको नेपाल सरकारको निर्णय कानूनको उचित प्रयोगको सिद्धान्त विपरीत भै सर्वमान्य प्राकृतिक सिद्धान्त प्रतिकूल भएको छ।

म निवेदकलाई प्रत्यर्थी नेपाल सरकारले अनाधिकृत र जबरजस्ती रूपमा सेवाबाट बर्खास्त गरेको छ। राष्ट्रिय बीमा संस्थान ऐनको दफा ६ ले सञ्चालकहरूको ३ वर्षको कार्यकाल सुनिश्चित गरेको छ। उक्त कार्यकालको बीचमा मलाई कानूनले तोकेको स्थितिमा बाहेक सेवाबाट अवकाश गर्न मिल्दैन। प्रत्यर्थी नेपाल सरकारले मउपर अवलम्बन गरेको अवकाश प्रक्रिया र अवकाशको निर्णय कुन कानूनी प्रावधान अन्तर्गत भएको हो? मलाई सोधिएको मिति २०६७।२।१७ को स्पष्टीकरणमा कानूनी प्रावधान उल्लेख हुन सकेका छैन। मैले सेवाबाट अवकाश पाउनु पर्ने कसूर तथा सोबापतको सजाय प्रास्ताविक नगरी मलाई सेवाबाट बर्खास्त गरेको कार्य नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ ले आत्मसात गरेको कानूनी शासन तथा कानूनको सर्वोच्चताको अवधारणा विपरीत भएको प्रष्ट छ।

प्रत्यर्थी नेपाल सरकारले मलाई सेवाबाट अवकाश दिनुपर्ने मुख्य कारण मैले वार्षिक कार्य अवधिको मूल्याङ्कनको लागि वार्षिक प्रगति विवरण निर्दिष्ट समयमा दाखिला नगरी सम्भौता भंग गरेको भन्ने उल्लेख गरेको देखिन्छ, मैले वार्षिक प्रगति विवरण नबुझाएको स्थितिमा म सेवाबाट बर्खास्त हुनुपर्ने प्रावधान राष्ट्रिय बीमा संस्थान ऐन, २०६५ तथा नेपाल सरकार र म निवेदक बीचमा भएको समझादारी पत्र तथा कार्यसम्पादन सम्भौतामा समेत उल्लेख छैन। कानूनमा मेरो सेवाको अन्त जुन अवस्थामा किटान गरेका छन्, सो बाहेक अरु अवस्थामा मेरो सेवाको अन्त हुन सक्दैन। तर प्रत्यर्थी नेपाल सरकारले मैले निर्दिष्ट समयमा प्रगति विवरण दाखिला नगरेको आधार ग्रहण गरी सेवाबाट बर्खास्त गर्ने निर्णय गरियो, उक्त निर्णयबाट म निवेदकलाई संविधानद्वारा प्रदत्त पेशा व्यवसाय तथा समानताको हकबाट ठाडै वञ्चित गरिएको छ।

प्रत्यर्थी नेपाल सरकारले पटक-पटक म सँग वार्षिक प्रगति विवरण माग गर्दा निर्दिष्ट समयमा बुझाउने कार्यमा श्रृजित अवरोधबारे मैले पेश गरेको मिति २०६७।१।१४ र मिति २०६७।२।१४ को स्पष्टीकरण

र सफाइको व्यहोरामा विस्तृत रूपमा उल्लेख गरेको थिए। तर मैले पेश गरेको आधार र कारणलाई नेपाल सरकारले ठाडै उपेक्षा गरी मलाई सेवाबाट जसरी भए पनि बर्खास्त गर्न उद्धत रहेको बर्खास्त पत्रमा उल्लिखित व्यहोराबाट प्रष्ट हुन्छ। म निवेदकले प्रगति विवरण समयमा बुझाउन असमर्थ हुनु मेरो व्यक्तिगत कारणले नभै संस्थानमा विद्यमान समस्याहरू जिम्मेवार रहेका छन्। मैले प्रस्तुत गरेको मिति २०६७२११४ को स्पष्टीकरणको देहाय (क) देखि (ङ) सम्ममा ढिलाई हुनुको कारण विस्तृत रूपमा उल्लेख गरेको छु। स्पष्टीकरणमा मैले उल्लेख गरेको उक्त अवस्था र कारण के कति कारणले सन्तोषजनक नभएको हो ? बर्खास्त पत्रमा उल्लेख गर्न सकेको देखिँदैन। मलाई सोधिएको उक्त स्पष्टीकरणमा कसूर तथा सजाय बारे केही उल्लेख गर्न सकेको छैन। केवल उक्त स्पष्टीकरण सन्तोषजनक नभएको संज्ञा दिई सेवाबाट अवकाश दिएको कार्य सेवाको सुरक्षासम्बन्धी सिद्धान्त तथा सर्वमान्य प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्त विपरीत भै स्वेच्छाचारी भएको प्रष्ट छ।

म निवेदकले आफूले प्रत्यर्थी नेपाल सरकारसँग सम्भौता गरी सम्भौतामा निर्दिष्ट सुचाकाङ्कबमोजिम मेरो कार्य अवधिका मैले संस्थानका स्तरवृद्धि कार्यसम्पादन लक्ष्य अन्तर्गतको परिमाणात्मक तथा गुणात्मक लक्ष्य प्रगतिमूलक छ, छैन भनी हेर्दै नहेरी प्रगति विवरण प्राप्त नभएको भन्ने कसूर आरोपित गरी मलाई बर्खास्त गरियो। मैले आफ्नो अवधि अर्थात् २०६५१००३ देखि २०६६१००२ भित्र परिमाणात्मक प्रगति ५५.५१ प्रतिशत र गुणात्मक लक्ष्यतर्फ १३ प्रतिशत समेत कूल ६८.५१ प्रतिशत लगभग उपलब्धी हासिल गरेको संस्थानको सबै शाखा प्रमुखद्वारा प्रमाणित वार्षिक प्रगति विवरणबाट पुष्टि भएको छ। सम्भौतामा उल्लिखित प्रगति विवरणको मूल्याङ्कन आधारमा म निवेदकको कार्य अवधि गुणात्मक लक्ष्यतर्फ त्यस्तो अवस्था राम्रो र कूल अङ्कको आधारमा कार्यसम्पादन वर्गीकरणको आधारमा २.१ देखि ३ सम्मको प्रगति विवरण प्रशंसायोग्य छ, संस्थानमा सेवा गर्ने म एक निष्ठावान् राष्ट्र सेवकलाई सेवाबाट बञ्चित गर्ने अभिप्रायले स्वेच्छाचारी तथा जबरजस्ती स्पष्टीकरण प्रक्रियालाई आधार ग्रहण गरी मलाई सेवाबाट अवकाश दिने नेपाल सरकारको मिति २०६७२१२६ को निर्णय

नेपालको अन्तरिम संविधानद्वारा घोषित कानूनी सर्वोच्चताको अवधारणा तथा कानूनको उचित प्रयोग (Due Process Of Law) को सिद्धान्त विपरीत भएको निर्विवाद छ। तसर्थ राष्ट्रिय बीमा संस्थान ऐनको दफा ६ अन्तर्गत ३ वर्षको कार्यकालको अवधि पूरा नहुँदै बीचमै अवकाश दिने गरी भएको नेपाल सरकारको निर्णय दुराशयपूर्ण भावनाले ग्रसित भएको प्रष्ट हुँदा नेपाल सरकारको उक्त मिति २०६७२१२६ को त्रुटिपूर्ण निर्णयबाट म निवेदकको सवैधानिक हक अधिकारमा आघात परेको हुँदा उक्त गैरकानूनी निर्णय उत्प्रेषणको आदेशले बदर गरी निवेदकलाई पूर्ववत् प्रशासक पदमा पुर्नवहाली गरी कामकाज गर्न दिनु भनी परमादेशको आदेश समेत जारी गरिपाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको रिट निवेदन।

यसमा के कसो भएको हो ? निवेदकको मागबमोजिमको आदेश किन जारी हुन नपर्ने हो ? यो आदेशप्राप्त भएको मितिले बाटाका म्याद बाहेक १५ दिनभित्र लिखित जवाफ पेश गर्नु भनी विपक्षीहरूका नाउँमा सूचना पठाउनु। साथै अन्तरिम आदेश समेत माग गरिएको सन्दर्भमा दुवै पक्ष बीच छलफल भै निष्कर्षमा पुग्नपर्ने अवस्थाको देखिँदा अन्तरिम आदेश सम्बन्धमा छलफलका लागि मिति २०६७३१२९ गतेको पेसी तारेख तोकी सोको सूचना विपक्षीहरूलाई समेत दिई नियमबमोजिम पेश गर्नु भन्ने समेत व्यहोराको यस अदालतको मिति २०६७३११४ को आदेश।

अन्तरिम आदेश जारी हुने नहुने सम्बन्धमा छलफलका निमित्त पेश भएको प्रस्तुत रिट निवेदनमा निवेदकका तर्फबाट विद्वान वरिष्ठ अधिवक्ता बद्रीबहादुर कार्की एवं अधिवक्ताहरू बालकृष्ण न्यौपाने, मुक्ति प्रधान तथा विपक्षी प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय समेतका तर्फबाट विद्वान सह-न्यायाधिवक्ता महेश शर्मा पौडेल, विपक्षी राष्ट्रिय बीमा संस्थान समेतका तर्फबाट विद्वान वरिष्ठ अधिवक्ता हरिहर दाहाल, एवं विद्वान अधिवक्ताहरू शुशील पन्त, हरिकृष्ण कार्की, रमणकुमार श्रेष्ठ, श्यामप्रसाद पाण्डे र टीकाराम भट्टाई समेतले गनुभएको बहस समेत सुनियो। निवेदकलाई दिइएको नियुक्ति पत्रमा राष्ट्रिय बीमा संस्थान ऐन, २०२५ को दफा ६ बमोजिम राष्ट्रिय बीमा संस्थानको प्रशासक पदमा ३ वर्षको लागि नियुक्त गरिएको भन्ने व्यहोरा उल्लेख भई सम्भौता गरी

कार्यसम्पादन सुचाङ्कको आधारमा प्रत्येक वर्ष कार्यसम्पादन मूल्याङ्कन गर्नुपर्ने भन्ने व्यहोरा समेत उक्त नियुक्ति पत्रमा उल्लेख भएको देखिएको र सोबमोजिम यी निवेदकले बीमा संस्थान र अर्थ मन्त्रालय समेतसँग मिति २०६५।११।१९ मा सम्झौता समेत गरेको देखिएको छ। राष्ट्रिय बीमा संस्थान ऐन, २०२५ मा प्रशासकको पद, पदाधिकार र पदावधि समेतका सम्बन्धमा कतै व्यवस्था भएको नदेखिएकोले निवेदकको उक्त नियुक्ति पत्रमा तोकिएको पद र पदावधि ऐनबमोजिमको पद र पदावधि हो वा निजले मिति २०६५।११।१९ मा गरेको सम्झौताबमोजिमको पद र पदावधि हो सो कुरा प्रस्तुत रिटको पूर्ण सुनुवाई हुँदाको अवस्थामा निर्णय गर्नुपर्ने विषय भएको र निजले गरेको सम्झौताबमोजिम तोकिएको समयभित्र कार्यसम्पन्न नगरेको भनी सम्झौताबमोजिम स्पष्टीकरण लिई मन्त्रपरिषद्को निर्णयबमोजिम निजलाई अवकाश दिएको देखिएकोले प्रथम दृष्टिमा कानूनको स्पष्ट उल्लंघन भएको देखिन आएको नहुँदा ऐनबमोजिम तोकिएको निश्चित पदावधि हो होइन भनी अन्तरिम आदेश जारी गर्नुपर्ने सम्बन्धमा हाल विचार गर्न उपयुक्त र मनासिव देखिन नआएकोले अन्तरिम आदेश जारी गर्न मिलेन। कानूनबमोजिम गर्नु भन्ने समेत व्यहोराको यस अदालतको मिति २०६७।३।२५ को आदेश।

राष्ट्रिय बीमा संस्थानका प्रशासकलाई कार्यसम्पादन सम्झौता अनुरूपको पहिलो कार्य वर्षको प्रगति विवरण (२०६५ माघदेखि २०६६ पुससम्मको) तोकिएको समयमा प्राप्त हुन आएन। यसरी सम्झौता अनुरूपको प्रतिवेदन प्राप्त नभएपछि निर्धारित ढाँचामा हक हप्ताभित्र अनिवार्य रूपमा पठाउन मिति २०६६।१०।२७ मा अनुरोध गरिएकोमा रिट निवेदकले उक्त समयभित्र प्रगति विवरण नपठाई मिति २०६६।११।२८ मा नेपाल सरकारसँग भएको समझदारी पत्र अनुसार पेश गर्नुपर्ने वार्षिक प्रगति तथा कार्यसम्पादन विवरण तथा मूल्याङ्कन विवरण तयारीको अन्तिम चरणमा रहेको र अबै केही दिन (करिब एक हप्ता) लाग्न सक्ने भएकोले आवश्यक सहयोगको लागि अनुरोध गर्नु भएकोमा मन्त्रालयबाट पटक-पटक मौखिक तथा लिखित अनुरोध गर्दा समेत समयमै पठाउन नसकी मूल्याङ्कन हुन नसकेकोले तपाईंसँग भएको कार्यसम्पादन सम्झौताबमोजिम तपाईंले तोकिएको समयमा प्रतिवेदन

पेश नगरेको कारणले तपाईंको कार्यसम्पादन मूल्याङ्कन नै हुन नसकेको अवस्थामा तपाईंसँगको सम्झौता पालना भएको अवस्था नदेखिएको हुँदा यस सम्बन्धमा तपाईंको कुनै प्रतिक्रिया भए पुष्ट्याईसहित तीन दिनभित्र स्पष्टीकरण पेश गर्न सोधिएकोमा निवेदकले पेश गरेको स्पष्टीकरणमा विभिन्न व्यहोरा उल्लेख गरी स्वयं आफैले समयमा विवरण पेश गर्न नसकेको कुरा स्वीकार गर्नु भएको छ। यस विषयमा सञ्चालक समितिको अवधारणा पत्र माग गर्दा सञ्चालक समितिबाट प्रशासक शिवहरी श्रेष्ठको कार्यसम्पादन स्तर सन्तोषजनक नभएको, सञ्चालक समितिको निर्णय तथा कार्यसम्पादन करारमा उल्लेख भएका कार्यहरू समेत कार्यान्वयन गर्न उदासिन रहने गरेकोले संस्थान सुधारका कार्यहरू अगाडि बढाउन बाधा परिरहेको। सञ्चालक समितिको निर्णय भन्दा बाहिर गएर निर्णय गर्ने गरेको र अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगबाट रोक लगाएको विषयमा समेत सञ्चालक समितिको निर्णय बेगर आफूखुशी आर्थिक दायित्व सिर्जना हुने निर्णय समेत गरेको पाइएकोले निज माथि कारवाहीको प्रक्रिया शुरु गर्नुपर्ने रायप्राप्त भएको। नेपाल सरकार, अर्थ मन्त्रालय र राष्ट्रिय बीमा संस्थानका प्रशासकबीच भएको सम्झौताको भाग ७ को बुँदा नं.१ मा चार दशमलव एक (४.१) भन्दा माथिको अङ्कको उपलब्धी भएमा प्रशासकले निरन्तरता पाउन नसक्ने स्थिति बन्न सक्नेछ र सोही भागको बुँदा नं.२ मा चार दशमलव एक भन्दा माथिको कम्पोजिट अङ्कको मात्र उपलब्धी भएमा प्रशासकले निरन्तरता पाउने छैन भन्ने व्यवस्था भएको। तोकिएको समयमावधिभित्र कार्य प्रगति विवरण पेश नभएकोले समयमा मूल्याङ्कन नै हुन नसकेको हुँदा सम्झौता भंग भएकोले निजलाई हटाउने प्रस्तावसहित सफाइ पेश गर्न मौका समेत दिइएकोमा निजले पेश गरेको सफाइको व्यहोरा सन्तोषजनक नदेखिएकोले सम्झौताको पालना नभएको हुँदा प्रशासकको पदबाट अवकाश दिने गरी नेपाल सरकारबाट भएको निर्णय निजसँग भएको सम्झौता (करारीय कानून) बमोजिम नै गरेकोले विपक्षीको रिट निवेदन खारेजभागी छ खारेज गरिपाउँ भन्ने समेत एकै व्यहोराको अर्थमन्त्री र अर्थ मन्त्रालयको तर्फबाट पर्न आएको छुट्टा-छुट्टै लिखित जवाफ।

विपक्षीलाई अवकाश दिने निर्णय गर्नु अघि यस संस्थान सञ्चालक समितिसँग मन्त्रालयको मिति २०६७।२।२ को निर्णयअनुसार मिति २०६७।२।२ को च.नं.३८३ को पत्र मार्फत अवधारणा माग भएकोमा सञ्चालक समितिको मिति २०६७।२।४ मा बसेको १०५३ औं बैठकबाट विभिन्न आधार र कारणसहित विपक्षीबाट संस्थानको उद्देश्य प्राप्तमा खास उपलब्धी हुन सक्ला भन्ने विश्वास नरहेको भन्ने समेत व्यहोराको राय नेपाल सरकार, अर्थ मन्त्रालयमा पेश भएको छ। यसर्थ सरकारले विपक्षीउपर आग्रह, पूर्वाग्रह वा दुराशय राखेको अवस्था छैन। अर्थ मन्त्रालयले दखास्त आव्हानको सूचना प्रकाशित गरेको, नेपाल सरकार, मन्त्रिपरिषद्को निर्णयबाट नियुक्ति गरिएको, अर्थ मन्त्रालयसँग कार्यसम्पादन सम्झौता भएको र जसले सम्झौता गरी नियुक्ति गरेको हो उसैले स्पष्टीकरण सोधी सफाइको मौका दिई अवकाशको लागि नेपाल सरकारमा प्रस्ताव पेश गरी मन्त्रिपरिषद्बाट अवकाश दिने गरी भएको निर्णयमा कुनै पनि अधिकारक्षेत्रात्मक त्रुटि रहेको छैन। विपक्षीलाई जसले नियुक्ति गरेको हो उसैले अवकाश दिएको हुँदा रिट निवेदनमा उठाइएका तत्सम्बन्धी जिकीर निरर्थक छ। विपक्षीलाई अवकाश दिँदा राजनैतिक प्रतिशोध तथा पूर्वाग्रह राखिएको अवस्था देखिँदैन। सम्झौतामा चरणबद्ध रूपमा कार्यसम्पादन गर्ने विधि तोकिएको छ। पहिलो कार्य वर्षको बीचमा हटाइएको अवस्था होइन। पहिलो कार्य वर्षको प्रगति विवरण मौकामा पेश नगरी विपक्षीले सम्झौता उल्लंघन गरेको कारण प्रशासक पदले निरन्तरता पाउन नसक्ने भएको हो। निवेदक र अर्थ मन्त्रालयबीच भएको सम्झौता पत्रमा बीमा संस्थान ऐनको प्रावधानलाई कदर गर्दै प्रशासकले निरन्तरता पाउने वा नपाउने सवालमा कार्यक्षमता, कार्यसम्पादन र कार्य कुशलतालाई प्राथमिकता दिएको देखिएबाट ऐनको नम्वर वा सम्झौताको भाग वा खण्ड उल्लेख नभएकै कारणबाट विपक्षीलाई दिइएको अवकाशको प्रक्रिया गैरकानूनी हो भनी मान्न मिल्दैन। जुन व्यहोराबाट अवकाश दिइएको छ सो व्यहोरा सम्झौता पत्रमा छ कि छैन ? सोही मुख्य तत्व हुने हुँदा रिट निवेदन खारेजभागी छ। तसर्थ विपक्षीलाई सफाइको मौका दिँदा निजले चित बुझ्दो सफाइ पेश गर्न नसकेको हुँदा मिति २०६७।२।२६ को नेपाल सरकार मन्त्रिपरिषद्को

निर्णयानुसार विपक्षीलाई अवकाश दिई राष्ट्रिय बीमा संस्थानको प्रशासक पदमा संस्थानकै सहायक प्रशासक बिनोद अर्याललाई मिति २०६७।२।२६ को निर्णयबमोजिम नियुक्ति गरी निजले अर्थ मन्त्रालयसँग कार्यसम्पादन सम्झौता गरी तोकिएको जिम्मेवारी बहन गर्दै आएको कारण समेतबाट विपक्षीलाई पुनर्वहाली गर्न मिल्ने अवस्था छैन। रिट निवेदन खारेजभागी हुँदा खारेज गरिपाउँ भन्ने समेत व्यहोराको राष्ट्रिय बीमा संस्थान, ऐ.का सञ्चालक समिति, ऐ.का अध्यक्ष समेतको तर्फबाट पेश हुनआएको लिखित जवाफ।

राष्ट्रिय बीमा संस्थान ऐन, २०२५ को दफा ६(१) र (२) ले राष्ट्रिय बीमा संस्थानको प्रशासकको पदमा नियुक्ति गर्ने अधिकार नेपाल सरकारलाई दिएको र विपक्षी रिट निवेदक स्वयंले सो कुरालाई आफ्नो निवेदनमा स्वीकार गर्नु भएको छ। साथै विपक्षी निवेदकको नियुक्ति समेत मिति २०६५।१।२२ मा नेपाल सरकार, मन्त्रिपरिषद्को निर्णयबाट भएको कुरालाई पनि विपक्षीले स्वीकार गर्नुभएको छ। कार्यकारिणीले आफूले गरेका निर्णयहरू जुनसुकै बेला पनि खारेज वा परिवर्तन गर्न सक्नुका साथै नेपाल कानून व्याख्या सम्बन्धी ऐन, २०१० को दफा १६ बमोजिम नियुक्ति गर्ने अधिकारमा सस्पेण्ड वा बर्खास्त गर्ने अधिकारसमेत सामेल हुने समेत कारणबाट नियुक्ति गर्ने तथा नेपाल सरकार, मन्त्रिपरिषदले नियुक्ति बदर वा रद्द गर्ने वा अवकाश गर्नुपर्ने औचित्य देखेमा जहिलेसुकै सो नियुक्ति बदर, रद्द गर्न वा अवकाश गर्न सक्ने अधिकार नेपाल सरकार, मन्त्रिपरिषद्मा रहे भएको मान्नु पर्ने हुन्छ। यसका साथै निज निवेदकले पेश गर्नुपर्ने कार्यसम्पादन प्रगति विवरण पेश नगरी सम्झौताको उल्लंघन गरेको र सो सम्बन्धमा माग गरिएको अवधिभित्र स्पष्टीकरण समेत पेश नगरेको कुरा निवेदक स्वयंले आफ्नो निवेदनमा उल्लेख गर्नु भएको अवस्थामा सोही आधारमा निजलाई सो पदबाट अवकाश दिने गरी भएको नेपाल सरकार मन्त्रिपरिषद्को मिति २०६७।२।२६ को निर्णयलाई अन्यथा भन्ने अधिकार विपक्षीलाई छैन। अतः उपरोक्त आधार र कारण समेतबाट रिट निवेदन खारेजभागी छ, खारेज गरिपाउँ भन्ने समेत व्यहोराको प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयका तर्फबाट पेश हुन आएको लिखित जवाफ।

नियमबमोजिम दैनिक पेसी सूचीमा चढी पेश हुन आएको प्रस्तुत मुद्दामा निवेदक पक्ष तर्फबाट उपस्थित विद्वान वरिष्ठ अधिवक्ता श्री बद्रीबहादुर कार्की, अधिवक्ताहरू श्री बालकृष्ण न्यौपाने, श्री मुक्ति प्रधान, श्री हरि उप्रेती समेतले निवेदकको नियुक्ति तीन वर्षको अवधिको लागि गरिएको हो, उक्त नियुक्ति कानूनी व्यवस्थाबमोजिम भएको हुँदा करारीय प्रकृतिको नियुक्ति भनी जति बेला मन लाग्यो उतिबेला हटाउन मिल्ने होइन । त्यस्तै जसले नियुक्ति गर्ने हो उसैले नै हटाउनु पूर्व स्पष्टीकरण सोध्नु पर्नेमा नियुक्ति गर्ने निकाय भन्दा तल्लो तहको निकायले स्पष्टीकरण सोधी निवेदकलाई राष्ट्रिय बीमा संस्थानको प्रशासक पदबाट हटाउने गरी भएको कार्य गैरकानूनी रहेको छ । साथै निवेदकलाई अवकाश दिनेसम्बन्धी पत्रमा प्रष्ट कानूनी आधार उल्लेख नगरी सम्भौताबमोजिम काम सम्पन्न गर्न नसकेको भनी गरिएको अवकाशसम्बन्धी निर्णय गैरकानूनी हुँदा निवेदकलाई अवकाश दिई विपक्षी विनोद अर्याललाई प्रशासक पदमा नियुक्ति गर्ने गरी भएको नेपाल सरकारको मिति २०६७।२।२६ को निर्णय एवं पत्रहरू उत्प्रेषणको आदेशले बदर गरी निवेदकलाई प्रशासक पदमा कामकाज गर्न दिनु भनी विपक्षीहरूका नाउँमा परमादेशको आदेश जारी गरिपाउँ भनी तथा विपक्षी नेपाल सरकारको तर्फबाट उपस्थित विद्वान नायब महान्यायाधिवक्ता सूर्यप्रसाद कोइराला, उपन्यायाधिवक्ता तेज नारायण पौडेल तथा विपक्षी बीमा संस्थानको तर्फबाट उपस्थित विद्वान वरिष्ठ अधिवक्ता हरिहर दहाल, सुशीलकुमार पन्त, अधिवक्ताहरू हरिकृष्ण कार्की, रमनकुमार श्रेष्ठ, टिकाराम भट्टराई, श्याम पाण्डे, नवराज थपलियाले निवेदकको नियुक्ति शर्त सहितको हो, शर्तबमोजिमको काम समयमै सम्पन्न नगरेको अवस्थामा निजलाई पदमुक्त गर्न सकिने नै हुन्छ । सोहीबमोजिम निवेदकलाई सफाइ पेश गर्ने अवसर प्रदान गरी भएको नेपाल सरकारको निर्णय बदर हुनुपर्ने होइन । त्यस्तै गरी निवेदकलाई नियुक्ति गर्दा पनि विज्ञापन प्रकाशन गरी प्रतिस्पर्धाको माध्यमबाट भर्ना गरी सम्भौता गरिएकोले सम्भौता अनुकूल काम गर्न नसकेमा निजलाई सेवाबाट अवकाश दिन मिल्ने नै देखिन्छ । साथै निवेदकले नियमित रूपमा तोकिएको समयमा प्रगति विवरण पेश गर्न सक्नुपर्नेमा त्यसो नगरेको कारण निजको प्रगति मूल्याङ्कन हुन पनि नसकेको हुँदा निजले सम्भौता पालना नगरेको

ठहर गरी अवकाश दिने गरी भएको तथा निजलाई अवकाश दिई खाली भएको पदमा संस्थानकै सहायक प्रशासकलाई नियुक्ति गर्ने गरी नेपाल सरकार मन्त्रपरिषद्बाट भएको निर्णय रीतपूर्वककै छ । यी निवेदकलाई नियुक्ति पछि कार्यसम्पादन सम्भौता गराइएको छ, निजको नियुक्ति राष्ट्रिय बीमा संस्थान ऐन, २०२५ को दफा ६ बमोजिम भएको भए पनि सो नियुक्तिलाई सम्भौताले शर्तसहितको बनाई दिएपछि यदि निवेदकले आफ्नो नियुक्ति शर्तरहितको हुन्थ्यो भने सम्भौता हुनासाथ उक्त सम्भौतालाई बदर गराई माग्न आउन सक्नुपर्नेमा त्यसो नगरी सम्भौताको व्यहोरा स्वीकार गर्ने तर सम्भौताबमोजिम गर्नुपर्ने कर्तव्य पूरा नगरेको आधारमा पदबाट अवकाश दिइसकेपछि त्यस्तो कार्यलाई Challenge गर्न मिल्ने नहुँदा निवेदकलाई सम्भौताको शर्त पालना नगरेको आधार र कारण उल्लेख गरी नेपाल सरकारले अवकाश दिने निर्णयसमेत रीतपूर्वककै हुँदा भूठा व्यहोराको रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भनी गर्नु भएको बहस समेत सुनियो ।

दुबै पक्षबाट उपस्थित कानून व्यवसायीहरूको बहस जिकीर समेत सुनी निर्णयतर्फ विचार गर्दा यसमा निवेदकको मागबमोजिम आदेश जारी हुने हो वा होइन ? भन्ने सम्बन्धमा नै निर्णय दिनुपर्ने देखिन आयो ।

यसमा राष्ट्रिय बीमा संस्थान ऐन, २०२५ को दफा ६ बमोजिम ३ वर्षको पदावधि तोकिएको मिति २०६५।१।२५ मा निवेदकलाई नियुक्ति दिएकोमा विपक्षी नेपाल सरकारले मिति २०६७।२।२६ मा निवेदकलाई पदबाट अवकाश दिने गरी भएको निर्णय उत्प्रेषणको आदेशले बदर गरी उक्त पदमा आफूलाई पुर्नवहाली गर्नु गराउनु भनी विपक्षीहरूका नाउँमा परमादेशको आदेशसमेत जारी गरिपाउँ भन्ने मुख्य निवेदन दावी देखिन्छ भने रिट निवेदकलाई गरिएको नियुक्ति शर्त रहितको नभई शर्त सहितको हो । निवेदक र अर्थ मन्त्रालयबीच भएको सम्भौता पत्रमा उल्लेख भएबमोजिमको काम निवेदकले समयमै गर्न नसकेका कारण निवेदकलाई सेवाबाट मुक्त गरी उक्त पदमा संस्थानकै सहायक प्रशासक विनोद अर्याललाई नियुक्ति गरिएको हो तसर्थ नेपाल सरकारले निवेदकलाई सुनुवाईको मौका एवं सफाइ पेश गर्ने

पर्याप्त अवसर दिएर अवकाश दिने निर्णय गरेकोले भूठा व्यहोराको रिट निवेदन दावी खारेजहोस् भन्ने मुख्य लिखित जवाफ व्यहोरा देखिन्छ ।

२. निर्णायतर्फ विचार गर्दा यसमा निवेदकलाई प्रशासक पदमा नियुक्ति गर्ने मिति २०६५।९।२५ को नेपाल सरकारको निर्णयमा राष्ट्रिय बीमा संस्थान ऐन, २०२५ को दफा ६ बमोजिम तीन वर्षको पदावधि तोकि नियुक्ति गरिएकोले उक्त अवधि अगावै बीचमा हटाउन मिल्दैन भनी निवेदकले लिएको जिकीरतर्फ हेर्दा निवेदक नियुक्त भएको प्रशासक पद सम्बन्धमा उक्त ऐनमा भएको व्यवस्थालाई उल्लेख गर्न वाञ्छनीय देखिन्छ । राष्ट्रिय बीमा संस्थान ऐन, २०२५ को दफा २(ग) मा “सञ्चालक भन्नाले यो ऐनबमोजिम नियुक्ति भएको अवस्थाको सञ्चालक सम्भन्नु पर्छ र यो शब्दले प्रशासक र सहायक प्रशासकलाई समेत जनाउनेछ।” भनी उल्लेख गरेको पाइन्छ । प्रशासकको नियुक्तिको छुट्टै व्यवस्था नगरी उक्त ऐनको दफा ६ मा सञ्चालक समितिको गठन र सञ्चालकको पदावधि उल्लेख गरी उपदफा (१) मा संस्थानको सात जनासम्म सदस्य भएको एउटा सञ्चालक समिति गठन हुनेछ र सो समितिमा बहुमत रहने गरी अध्यक्ष लगायत सञ्चालकहरूको नियुक्ति नेपाल सरकारले गर्नेछ र बाँकी सञ्चालकहरू साधारण सभामा शेयरवालाहरूद्वारा नियुक्त हुनेछन् । उपदफा (२) मा- अध्यक्ष लगायत सञ्चालकहरूको नियुक्ति तीन वर्षको लागि हुनेछ र कार्यावधि सकिएपछि पुनः नियुक्ति हुनसक्ने छन् । उपदफा (३) मा उपदफा (२) मा जेसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि शेयरवालाहरूद्वारा पहिलो पटक नियुक्त भएको सञ्चालकहरू मध्ये एक सञ्चालकले प्रत्येक वर्ष गोला प्रथाद्वारा अवकाश पाउने छ । र उपदफा ४ मा सञ्चालकहरूले समितिको बैठकमा उपस्थित भएको प्रत्येक दिनको निमित्त नेपाल सरकारले तोकिएबमोजिम पारिश्रमिक पाउने छन् भनी उल्लेख गरेको पाइन्छ ।

३. त्यसैगरी सञ्चालकको पद रिक्त हुने सम्बन्धमा उक्त ऐनको दफा ८ मा निम्न व्यवस्था भएको पाइन्छ- उपदफा (१) देहायको अवस्थामा सञ्चालकको पद रिक्त भएको मानिने छ:

- (क) दफा ७ बमोजिम सञ्चालकमा रहन अयोग्य भएमा वा
- (ख) सञ्चालकको पदबाट दिएको राजीनामा नेपाल सरकारद्वारा स्वीकृत भएमा, वा
- (ग) कुनै मनासिव माफिकको कारणले उपस्थित हुन नसकेको सूचना नदिई लगातार ३ पटकभन्दा बढी समितिको बैठकमा अनुपस्थित भएमा वा
- (घ) साधारणसभाको दुईतिहाई बहुमतले सञ्चालकलाई सो पदबाट हटाउने निर्णय गरेमा ।

उपदफा (२) मा कुनै सञ्चालकलाई सो पदमा कायम राख्नु संस्थानको हितको निमित्त उचित छैन भन्ने लागेमा नेपाल सरकारले निजलाई जुनसुकै बखत हटाउन सक्ने छ भनी व्यवस्था गरेको पाइन्छ ।

४. माथि उल्लिखित व्यवस्था बाहेक प्रशासक (सञ्चालक) को नियुक्ति र अवकाशको बारेमा उक्त ऐनमा अन्य व्यवस्था रहेको पाइँदैन । उपरोक्त व्यवस्थाबाट संस्थानको प्रशासक स्वतः नै संस्थानको सञ्चालक हुने देखिन्छ । सो व्यवस्थाबमोजिम संस्थानको सञ्चालकको नियुक्तिका सम्बन्धमा उक्त ऐनको दफा ६ मा उल्लेख भएको ३ वर्षको पदावधि हुने भन्ने व्यवस्था प्रशासकका हकमा समेत आकर्षित हुने नै देखिन्छ । ऐनले निश्चित पदावधि तोकेको प्रशासकको पदमा नियुक्ति गर्ने अधिकारीले कुनै शर्त तोक्न सक्ने हुन्छ वा हुँदैन वा ऐनले ३ वर्षको पदावधि तोकि सकेपश्चात् अन्य कुनै निर्णय वा सम्झौताले उक्त पदको पदावधि बढाउने वा घटाउने गर्न मिल्छ वा मिल्दैन भन्ने सम्बन्धमा हेर्दा ऐनको उक्त व्यवस्थामा कुनै शर्तसहितको भन्दा पनि प्रष्ट एवं किटानी रुपमा उल्लेख भएको देखिन्छ । ऐनको दफा ६(२) ले संस्थानका अध्यक्ष एवं सञ्चालकहरूको पदावधि ३ वर्षको हुने र ३ वर्षको पदावधि सकिएपछि पुनः नियुक्ति पनि हुनसक्ने छन् भनी उल्लेख गरेबाट सञ्चालकको पदावधिमा कुनै शर्त तोक्न सक्ने वा शर्त राख्न मिल्ने कानूनी व्यवस्था देखिँदैन । ऐनले प्रष्ट रुपमा ३ वर्षको पदावधि हुने भनी निश्चित गरिसकेपछि उक्त पदावधिमा कुनै पनि शर्त एवं सम्झौताको बहानामा बीचमै हस्तक्षेप हुन दिनु ऐनको प्रष्ट व्यवस्थाको उल्लंघन हो भनी मान्नुपर्ने हुन्छ । त्यसैगरी यदि कुनै सञ्चालकलाई पुनः नियुक्ति नगरी कुनै शर्त एवं सम्झौताको आधार देखाएर पदावधि समेत थप्न मिल्ने हुँदैन । पदावधि

थप्ने हो भने निजलाई पुनः नियुक्त गर्नुपर्ने हुन्छ, पुनः नियुक्ति नगरी त्यस्तो सञ्चालकको पदको पदावधि बढाउनु वा पदावधि निश्चित भएको पदाधिकारीलाई सो अवधि समाप्त हुनु अगाडि नै पदबाट अवकाश दिनु समेत मनासिव देखिन आउदैन ।

५. बीमा संस्थानको प्रशासक (सञ्चालक) पद रिक्त हुने अवस्था भनेर राष्ट्रिय बीमा संस्थान ऐन, २०२५ को दफा ८(१) मा माथि उल्लिखित विभिन्न अवस्थाहरू खुलाएको पाइन्छ । सो व्यवस्थामा उल्लेख गरिएका विभिन्न अवस्थाहरू यी निवेदकको हकमा आकर्षित भएको देखिएन । उक्त दफा ८ को उपदफा (२) बमोजिम कुनै सञ्चालकलाई पदमा राख्नु संस्थानको हितको निमित्त उचित छैन भन्ने लागेमा नेपाल सरकारले निजलाई जुनसुकै बखत पदबाट हटाउन सक्ने छ, भनी उल्लेख भएको छ । यो व्यवस्थाबमोजिम नेपाल सरकारले संस्थानको कुनै पनि सञ्चालकलाई पदबाट हटाउन सक्ने नै देखिन्छ । तर त्यसरी हटाउनु पूर्व उक्त पदमा निजलाई राखी राख्नु संस्थानको हितमा छैन भन्ने नेपाल सरकारलाई लाग्नु पर्नेछ । त्यसरी उचित नदेखिने कुरा मनोगत एवं आत्मगत अवस्थामा लाग्नु मात्र पर्याप्त हुँदैन । ठोस आधारबाट त्यस्तो विश्वास गर्नुपर्ने कुरा देखिनु पनि आवश्यक हुन्छ । सोका अलावा नेपाल सरकारले संस्थानको प्रशासकलाई पदबाट हटाउने गरी दिएको अवकाश पत्रमा त्यसरी हटाउन परेको आधार र कारण खोली ऐनको उक्त दफाबमोजिम हटाइएको भनी उल्लेख गर्नु पनि आवश्यक देखिन्छ ।

६. प्रस्तुत मुद्दामा निवेदकलाई प्रशासकको पदबाट अवकाश दिनुपूर्व अर्थमन्त्रीले निजसँग सम्भौताबमोजिमको कार्य किन गर्न नसक्नु भएको भनी स्पष्टीकरण सोधेको देखिन्छ । स्पष्टीकरण सोध्ने कार्य रीतपूर्वकको भएन वा जसले हटाउने हो उसैले नै स्पष्टीकरण सोध्नु पर्नेमा सोभन्दा तल्लो निकायले स्पष्टीकरण सोधिएकोले उक्त स्पष्टीकरणलाई रीतपूर्वको मान्न मिल्दैन भन्ने निवेदन जिकीरतर्फ विचार गर्दा निवेदकलाई नियुक्त गर्ने तथा पदमुक्त गर्ने अधिकार उक्त ऐनबमोजिम नेपाल सरकारमा रहेको देखिन्छ । जुन निकायले पदमुक्त गर्ने अधिकार राख्छ, उसैले नै पदमुक्त गर्नु पूर्व स्पष्टीकरण सोध्नु पर्दछ, अन्यथा तल्लो निकाय वा तल्लो पदाधिकारीले सोधेको स्पष्टीकरणमा चित्त नबुभाई उपल्लो अधिकारीबाट पदमुक्त गर्ने कार्य

रीतपूर्वकको मान्न मिल्दैन । निर्णय गर्ने अधिकारीले निर्णय गर्नु पूर्व सोधिएको स्पष्टीकरणमा चित्त बुभ्दो जवाफ आएमा निजलाई प्रस्तावित सजाय नगर्न पनि सक्ने र स्पष्टीकरण चित्त बुभ्दो नभएमा प्रस्ताविक सजाय कार्यान्वयन गर्ने भनी सोधिएको हुन्छ । यसो गर्नुको कारण निर्णय गर्ने अधिकारीले सजाय गर्नुपर्ने वा नपर्ने सम्बन्धमा आफ्नो सन्तुष्टिको लागि सो सोधिएको मानिन्छ । तर निर्णय गर्ने अधिकारीभन्दा तल्लो तहको अधिकारीले स्पष्टीकरण सोधिएकोले त्यस्तो स्पष्टीकरणबाट तल्लो तहको अधिकारी सन्तुष्ट भएमा वा नभएमा पनि त्यसलाई उपल्लो तह वा निर्णय गर्ने अधिकारीकै सन्तुष्टि वा असन्तुष्टि हो भनी स्वीकार गर्न मिल्ने देखिँदैन । तसर्थ जुन अधिकारीले सजाय दिने हो उसले नै सजाय प्रस्ताव गरी स्पष्टीकरण सोध्नुपर्नेमा प्रस्तुत मुद्दामा निर्णय गर्ने अधिकारी मन्त्रपरिषद् हो भने स्पष्टीकरण सोध्ने कार्य अर्थ मन्त्रालयबाट भएको देखिन्छ । यसै सन्दर्भमा कुलबहादुर लिम्बू विरुद सञ्चालक समिति नेपाल वायुसेवा निगम समेत भएको (स.अ.बुलेटिन वैशाख १ पूर्णाङ्क ४२७ को पृष्ठ १३) मा "नियुक्ति गर्ने भन्दा तल्लो तहका अधिकारीबाट स्पष्टीकरण माग गर्न नपाउनेमा मन्त्रीले स्पष्टीकरण मागेकोबाट अधिकारक्षेत्रको अभाव भएको कारणबाट उक्त स्पष्टीकरण माग गैरकानूनी हुने" भनी सिद्धान्त समेत प्रतिपादन भैसकेको र उक्त सिद्धान्त प्रस्तुत मुद्दामा समेत आकर्षित हुने देखिएकोले प्रस्तुत मुद्दामा पनि निवेदकलाई अर्थ मन्त्रालयबाट सोधिएको स्पष्टीकरणलाई रीतपूर्वकको मान्न मिल्ने ।

७. निवेदकलाई अवकाश दिने निर्णय गर्दा कुनै कानूनी आधार पनि उल्लेख नगरेको एवं सम्भौताको कुनै दफा समेत खुलाउन नसकेको भन्ने निवेदन जिकीरतर्फ हेर्दा बीमा संस्थान ऐनको दफा ६ बमोजिम निश्चित पदावधि तोकिएको नियुक्ति भएको पदाधिकारीलाई निजको तोकिएको पदावधि अगावै अवकाश दिनु परेमा सो गर्ने कानूनी आधार उल्लेख गर्न आवश्यक देखिन्छ । तर प्रस्तुत मुद्दामा निवेदकलाई अवकाश दिने गरी भएको नेपाल सरकार, मन्त्रपरिषद्को निर्णय एवं सो निर्णयबमोजिम जारी गरिएको अवकाश पत्रमा समेत कुनै कानूनी आधार उल्लेख गर्न सकेको पाइँदैन । त्यस्तै उक्त अवकाश पत्रमा निवेदकलाई सम्भौतामा उल्लिखित कार्य समयमै पूरा गर्न नसकेको भन्ने व्यहोरा उल्लेख

गरी अवकाश दिइएको भए पनि सम्झौताको कुन दफा एवं व्यवस्थाबमोजिम उक्त अवकाश दिने निर्णय गरिएको हो भनी विपक्षीले लेखाउन सकेको देखिँदैन ।

८. निवेदकको पद करारीय पद भएकाले त्यस्तो पदबाट अवकाश पाएकाले असाधारण अधिकारक्षेत्र गुहार्न मिल्दैन भन्ने विपक्षीको जिकीर सम्बन्धमा विचार गर्दा निवेदक नियुक्ति भएको प्रशासकको पद राष्ट्रिय बीमा संस्थान ऐन, २०२५ को दफा २ र ६ मा उल्लेख भएको कानूनी पद हो भनी मान्नुपर्ने देखिन्छ । निवेदकलाई नियुक्ति दिँदा नै दफा ६ बमोजिम नियुक्त गरेको भनी पदावधि समेत उल्लेख गरेको अवस्थामा उक्त पद कानूनी होइन भनी कुनै अनुमानित निष्कर्ष निकाल्न मिल्ने देखिन्छ । सो पदको पदमुक्त हुने अवस्था समेत सोही ऐनको दफा ८ मा नै उल्लेख गरेबाट उक्त पदको नियुक्ति एवं अवकाशसम्मका प्रक्रिया कानूनले नै निश्चित एवं व्यवस्थित गरेकै देखिन्छ । कानूनबमोजिम नियुक्ति गरिसकेपछि निजले गर्नुपर्ने कार्यको सम्बन्धमा गरिएको कार्य सम्झौतालाई नियुक्तिकै अभिन्न अंग मान्नुपर्ने व्यवस्था ऐनले गरेको देखिँदैन भने विपक्षीहरूले समेत त्यस्तो भएको देखाउन सकेको पाइँदैन । यस अवस्थामा निवेदकले नियुक्ति पाएको पद करारीय प्रकृतिको पद नभई कानूनी पद भएको कुरामा कुनै विवाद देखिँदैन ।

९. जहाँसम्म निवेदकलाई अर्थ मन्त्रालयबाट खुला प्रतिस्पर्धाको आधारमा नियुक्तिको लागि छनौट गरेको र सो प्रयोजनको लागि भएको विज्ञापनको सूचनामा नै छनौट भएपछि कार्यसम्पादन सम्झौता गरिने भन्ने कुराले उक्त नियुक्ति करारीय सम्झौताको परिणाम हो कि भन्ने प्रश्न छ, माथि नै उल्लेख भएबमोजिम निवेदकलाई ऐनको दफा ६ बमोजिम नियुक्त गरिएकोले कुनै करारीय आधारमा नियुक्त गरिएको मान्न मिल्ने । निवेदकलाई नेपाल सरकारबाट मिति २०६५।१।२५ मा नियुक्त गरिसकेपछि मात्रै मिति २०६५।१।१९. मा कार्यसम्पादन सम्झौता भएको देखिन्छ । यसबाट पनि करारबाट नियुक्ति भएको वा करारीय नियुक्ति हो भन्न मिल्ने देखिन्छ ।

१०. उक्त पदमा नियुक्त भएको व्यक्तिसँग अपेक्षित सेवास्तर सुनिश्चित गर्न नियुक्ति पूर्वदेखि नै नेपाल सरकारले उपयुक्त व्यक्ति खोजी गर्ने प्रयास गरेको देखिन्छ । सोही सिलसिलामा निवेदकको नियुक्ति

भएको देखिन्छ । नियुक्ति पश्चात् निवेदकसँग दफा ६ बमोजिम भएको नियुक्तिको अतिरिक्त कार्यसम्पादन सम्झौता भएको भन्ने देखिन्छ । उक्त सम्झौता यथार्थमा दफा ६ वा ८ को नियुक्ति वा अवकाशको व्यवस्थालाई प्रतिस्थापित गर्ने उद्देश्यले ल्याइएको नभै नियुक्त प्रशासकले नियुक्तकर्ताको अपेक्षाअनुरूप कार्यसम्पादन गर्न सकोस् वा सो गराउन सकियोस् भन्ने उद्देश्यले भएको देखिन्छ र सो प्रयोजनको लागि विभिन्न चरणमा हुने कारवाहीको स्थिति पष्ट भएको देखिन्छ । कानूनबमोजिम कुनै पदमा नियुक्ति भएको व्यक्तिको सेवा, शर्त र सुविधा कानूनी प्रक्रियाबमोजिम बाहेक करारबाट त्यसको स्वरूप र प्रकृति बदलन पाउँछ, भन्न मिल्ने देखिन्छ । यसो भन्ने हो भने सार्वजनिक कानूनलाई करारले बदल्छ, भन्ने अर्थ निकाल्नु पर्ने हुन्छ । जुन तर्कसंगत र विवेकसंगत हुन सक्दैन । कानूनी पदका आफ्नै विशिष्ट स्थान हुन्छ र काम, कर्तव्य र जिम्मेवारीहरू हुन्छन् । त्यसको कानूनी विशेषतालाई करारीय माध्यमद्वारा बदल्न दिने हो भने सार्वजनिक कानूनबमोजिम भए गरेको वा हुने कार्यहरूको कानूनी विशिष्टता नै हराउने अवस्था आउँछ । कानूनबमोजिम नियुक्त हुने पदको जिम्मेवारीलाई प्रभावकारी ढंगले सम्पादन गर्न लगाउन नियुक्तकर्ताले कार्यसम्पादन सम्बन्धी जवाफदेहिता तोक्नु वा सो सम्पादन गर्ने प्रक्रिया तोक्नुको कानूनी हैसियत वा कानूनी जवाफदेहिताको प्रकृति बदल्ने र सोको स्तर नै ह्रास गर्ने हुन सक्दैन । प्रस्तुत मुद्दाको जस्तो निवेदकसँग नियुक्ति पछि सम्पन्न कार्यसम्पादन सम्झौतालाई कानूनी नियुक्ति वा जवाफदेहिताको पूरक रूपमा सम्म हेर्न सकिने भए पनि कानूनले दिएको सेवासम्बन्धी प्रत्याभूति नै गौण बन्ने गरी करारलाई प्रधानता दिएको मान्न मिल्ने कुनै कानूनी र तर्कसंगत आधार देखा पर्दैन । त्यसमा पनि निवेदकलाई प्रशासक पदबाट हटाउँदा कानूनको व्यवस्थाको कुनै सहारा नलिएको हुनुको अतिरिक्त कार्यसम्पादन सम्झौताको कुनै प्रक्रिया वा सोसम्बन्धी व्यवस्थाको कुनै आधार समेत ग्रहण नगरेका अवस्थामा कार्यसम्पादन सम्झौताबमोजिम अवकाश दिएको होला भनी अनुमान गरी कुनै निष्कर्ष निकाल्न समेत मिल्ने देखिन्छ ।

११. यथार्थमा नियुक्ति गर्ने अधिकारीले नियुक्त गर्दा कानूनको आधार र पदावधि उल्लेख गर्न सक्ने अनि

अवकाश दिँदा सो गर्ने कानूनी आधार उल्लेख गर्न नसक्ने कारण पनि देखिँदैन। नियुक्ति गर्दा वा अवकाश दिँदा सोसम्बन्धी निर्णयकर्ताले कानूनको स्पष्ट आधार, सोसम्बन्धी निर्णय लिने आफ्नो अधिकार र सो निर्णय लिँदा अपनाएको प्रक्रिया सम्बन्धमा निर्णयमा नै उल्लेख गर्न सक्नुपर्दछ। निर्णयकर्ताले उल्लेख गरेको कानून वा तर्कको अनुमान गरी विवाद परेको अवस्थामा सम्बन्धित निकायले कुनै निर्णय गर्न सक्ने अवस्था रहन्न। राष्ट्रिय बीमा संस्थान ऐन, २०२५ को दफा ६ बमोजिम नियुक्त गरेको भनी निर्णयमा उल्लेख भएकोमा सोबमोजिम भएको होइन भनी ठान्न र अवकाश दिँदा उपरोक्त ऐनको दफा ८ उल्लेख नभएकोमा वा सम्झौताको कुनै दफा उल्लेख नगरेको भए पनि सम्बन्धित दफाबमोजिम गरे भएको होला भनी निर्णयकर्ताले आफ्नै तर्फबाट अनुमान गर्ने हो भने न्यायिक निश्चितता रुपी कुनै कुरा बाँकी रहँदैन। यसबाट सेवाको प्रशासन गर्ने निर्णयकर्ताहरूमा घोर गैरजिम्मेवारीको भाव फैलिन सक्ने समेत सम्भावना रहने हुनाले त्यस्तो तर्क कदाचित स्वीकार्य हुन सक्ने देखिएन।

१२. कानूनी पदमा नियुक्तिप्राप्त भएपछि सो पदमा तोकिएको अवधिसम्म सेवा गर्न पाउने सम्बन्धित व्यक्तिको हक हुन जान्छ। तसर्थ त्यस्तो हकमा अनधिकृत रुपमा हस्तक्षेप हुनजान्छ भने त्यस्तो कार्यबाट उपचार खोज्ने र पाउने हरेक नागरिकको अधिकारको कुरा पनि हो। नेपालको अन्तरिम संविधानले समेत उक्त कुरालाई प्रत्याभूति गरेकै पाइँदा प्रस्तुत विवादमा विपक्षी तर्फबाट उपस्थित कानून व्यवसायीहरूले भने जस्तो प्रस्तुत विवादको पद करारीय प्रकृतिको पद एवं प्रस्तुत मुद्दाको विवादको विषय करारीय प्रकृतिको पदउपर उठेको विवाद मान्न मिलेन।

१३. अतः माथि विवेचित आधार कारणबाट स्पष्ट कुनै कानूनी आधार उल्लेख नगरी निवेदकलाई प्रशासक पदबाट अवकाश दिने गरी नेपाल सरकार मन्त्रपरिषद्बाट भएको मिति २०६७।२।२६ को निर्णय गर्नुपूर्व रीतपूर्वकको स्पष्टीकरण समेत नलिई अर्थ मन्त्रीबाट स्पष्टीकरण लिई मन्त्रपरिषद्बाट निर्णय भएको देखिँदा कानूनको उचित प्रक्रिया पूरा नगरी, अधिकारक्षेत्रात्मक त्रुटि गरी, कानूनी आधार उल्लेख नगरी निवेदकलाई प्रशासक पदबाट हटाउने गरिएको उक्त मिति २०६७।२।२६ को नेपाल सरकार

मन्त्रपरिषद्को निर्णय कानूनसंगत नदेखिएकोले उत्प्रेषणको आदेशद्वारा बदर गरिदिएको छ। अब निवेदकलाई प्रशासक पदमा पुनःवहाली दिई पूर्ववत् काममा लगाउनु सो कार्यसञ्चालन गर्नमा गैरकानूनी अवरोध वा हस्तक्षेप नगर्नु भनी विपक्षी नेपाल सरकार, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रपरिषद्को कार्यालय, अर्थ मन्त्रालय, बीमा संस्थान एवं ऐ.का सञ्चालक समितिको नाममा परमादेशको आदेश समेत जारी हुने ठहर्छ। प्रस्तुत मुद्दाको दायरीको लगत कट्टा गरी मिसिल नियमानुसार गरी बुझाई दिनु।

उक्त रायमा सहमत छु।

न्या.वैद्यनाथ उपाध्याय

इति संवत् २०६७ साल फाल्गुण २ गते रोज २ शुभम्
इजलास अधिकृत: विमल पौडेल

निर्णय नं.८५२७

सर्वोच्च अदालत संयुक्त इजलास

माननीय न्यायाधीश श्री कल्याण श्रेष्ठ

माननीय न्यायाधीश श्री ज्ञानेन्द्रबहादुर कार्की

संवत् २०६६ सालको ०६६-WO- ०५५७

आदेश मिति: २०६७।१।३३

मुद्दा: उत्प्रेषणयुक्त परमादेश।

निवेदक: सुनसरी जिल्ला हाँसपोसा गा.वि.स.वडा न.२
घर भई लोकसेवा आयोगबाट लेखापाल तथा
लेखापरीक्षण अधिक्षकको पदको परीक्षामा
उत्तीर्ण भै अन्तर्वातामा सहभागी भएकोमा
गैरकानूनी रुपमा दरखास्त रद्द गरिएकी
राधिका गिरी

विरुद्ध

विपक्षी: श्री लोकसेवा आयोग केन्द्रीय कार्यालय,
अनामनगर काठमाडौँ समेत

- एकपटक स्थानीय निकायको सिफारिशमा प्रमाणित गर्ने निकायले कानूनबमोजिम प्रमाणित गरिसकेपछि निश्चित कानूनी प्रक्रियाको रोहमा बाहेक उजुरी ग्रहण गरी पुनर्विचारको प्रक्रिया थाल्ने र अधि प्रमाणित गरेको कुरालाई फरक पर्ने गरी अन्यथा विचार

व्यक्त गरी अनिश्चितता पैदा गर्न मुनासिब देखिन नआउने ।

- लोकसेवा आयोगले संविधान र कानूनबमोजिम प्राप्त अधिकारअन्तर्गत परीक्षा सञ्चालन गर्ने र सो आधारमा नियुक्तिको सिफारिश गर्ने र सेवासम्बन्धी विषयमा आवश्यक परामर्श दिने कार्यहरू सम्पादन गर्नुपर्ने ।

(प्रकरण नं.५)

- निजामती सेवालाई समावेशी बनाउने प्रयोजनको लागि खास खास वर्गको लागि खास प्रतिशतमा सिट आरक्षण गरिएको र खास खास वर्गभित्र को को पर्ने हो भनी निर्धारण गर्न कानूनले नै प्रक्रिया निर्धारण गरिसकेको अवस्थामा आफ्नै मनोगत विवेकको आधारमा निर्धारित कानूनी प्रक्रियालाई प्रतिस्थापन गर्न वा पन्छाउन नमिल्ने ।

- कानूनी व्यक्तिले कानूनबमोजिम स्पष्ट रूपमा प्रदत्त अधिकारबाहेक अन्य अधिकार ग्रहण गर्न नमिल्ने ।

- कानूनी रिक्तताको स्थिति कायम राखी राखेमा संविधानले सामाजिक न्यायको व्यवस्था गरेको भए पनि यथार्थमा कानूनी रिक्तताको फाइदा लक्षित वर्गले पाउनुको उपेक्षा अन्य वर्गले पाउन सक्ने र लक्षित वर्ग वा समुदायले लाभ हासिल गर्न नसक्ने ।

(प्रकरण नं.९)

- आफू मधेशमा जन्मी हुर्की बढेको भन्ने आधारमा दावी लिएको र मधेशीभित्र को को पर्ने भनी सूची तयार नभएको अवस्थामा प्रचलित कानूनबमोजिम प्रमाणित गर्ने अख्तियारी प्राप्त गरेको निकाय वा पदाधिकारीले प्रमाणित गरेकोलाई स्पष्ट कानूनी आधार बेगर लोकसेवा आयोग केन्द्रीय कार्यालय समेतबाट प्रमाणित कागजातउपरको विषयमा हस्तक्षेप गर्न नमिल्ने ।

(प्रकरण नं.१०)

निवेदक तर्फबाट: विद्वान अधिवक्ता श्री नरेन्द्रप्रसाद पाठक, श्री हरिप्रसाद उप्रेती

विपक्षी तर्फबाट: विद्वान सहन्यायाधिवक्ता श्री राजेन्द्रकुमार पोखरेल, विद्वान अधिवक्ताद्वय श्री ज्ञानेन्द्र पोखरेल र श्री नागेन्द्र यादव

अवलम्बित नजीर:

सम्बद्ध कानून:

- नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३
- निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा ७, ७(७)
- निजामती सेवा नियमावली, २०५० को नियम १४(४)(घ)

आदेश

न्या.कल्याण श्रेष्ठ: नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३२, १०७(२) बमोजिम यस अदालतको असाधारण अधिकारक्षेत्र अन्तर्गत दायर भै पेश हुन आएको प्रस्तुत रिट निवेदनको संक्षिप्त तथ्य एवं आदेश यस प्रकार छ ।

म निवेदिका त्रिभुवन विश्वविद्यालयको व्यवस्थापन संकायबाट वाणिज्य शास्त्रमा स्नातक (वि.वि.एस.) तह उत्तीर्ण गरी वेरोजगार रूपमा रहेको मधेशी मूलकी नेपाली नागरिक हुँ । मधेशी मूलको नागरिकको हकमा राज्यले प्रदान गरेको संरक्षणको आधारमा राज्यको सार्वजनिक सेवामा प्रतिस्पर्धा गर्न पाउने हक अनुरूप विपक्षी लोकसेवा आयोगद्वारा मिति ०६५।११।२८ मा प्रकाशित विज्ञापन न.२४९।०६५।०६६ को नेपाल प्रशासन सेवा, लेखा समूहको रा.प.अनङ्कित प्रथम श्रेणीको लेखापाल पदसंख्या २ र विज्ञापन न.२५२।०६५।०६६ को लेखा परीक्षण सेवाको रा.प.अनङ्कित प्रथम श्रेणीको लेखापरीक्षण अधिक्षक पदसंख्या १ को मधेशी मूलको उम्मेद्वारीको हैसियतले मैले पनि दरखास्त फाराम पेश गरी आयोगबाट लिएको उक्त दुवै पदको लिखित परीक्षाबाट छनौट भै अन्तर्वार्तामा समेत सामेल भई नतिजाको प्रतिक्षामा बसेको अवस्थामा आयोगको मध्यमाञ्चल क्षेत्रीय निर्देशनालयको मिति ०६६।११।२२ मा प्रकाशित सूचना नं १६१।०६६।६७ को सूचनामा म निवेदिका र मित्रलाल गिरीको दरखास्त रद्द गरिएको व्यहोरा सूचना प्रकाशन गरिएको रहेछ । सूचनाबाट नै निर्णय गर्दा निजामती

सेवा ऐन, २०४९ को दफा ७(७) को प्रयोजनार्थ निजामती सेवा नियमावलीको नियम १४(४) को खण्ड (घ) बमोजिम नभएको भनी आयोगबाट ०६६।९।९ मा म निवेदिका समेतको दरखास्त रद्द गर्ने गरी निर्णय भएको जानकारी हुन आयो । आयोगको उक्त निर्णय के कुन कानूनले दिएको कस्तो अख्तियारी प्रयोग गरी निर्णय गरिएको हो भन्ने कुरा उक्त निर्णयमा र सूचनामा खुलाईएको छैन । त्यस्तो कानूनी स्रोत वेगरे गरेको निर्णय स्वतः गैरकानूनी हुनजान्छ । ऐनको दफा ७(७) र नियमावलीको नियम १४(४) को खण्ड (घ) बमोजिम उक्त पदहरूको लागि लिईने प्रतियोगितामा सामेल हुन मैले सुनसरी जिल्लाको हाँसपोसा गा.वि.स.को सिफारिश र जिल्ला प्रशासन कार्यालय सुनसरीको मिति ०६५।१०।२९ को प्रमाणित व्यहोरा पेश गरी उक्त प्रतियोगितामा सामेल भएबाट विपक्षीले उक्त कागजलाई अन्यथा भन्न सकेको अवस्था छैन । उक्त सिफारिश र प्रमाणित व्यहोरा बढेर वातिल नभएसम्म त्यसको वैधानिकता र अस्तित्वलाई सुन्यकृत गर्ने गरी निर्णय गर्न मिल्दैन । आयोगले मेरो निर्णय गर्दा पूर्व निर्णय र नजीर समेतको आधारमा गरेको भन्ने उल्लेख गरेपनि के कुन निर्णय र नजीर कुन मितिको कुन सन्दर्भको हो भन्ने खुलाएको छैन । त्यस्तो स्वेच्छाचारी निर्णय कपटपूर्ण छ । आयोगले केवल परीक्षाको निष्पक्षता र पारदर्शिताका आधारमा उमेदवारको योग्यता क्षमता जाँची उपयुक्तताको सिफारिश गर्ने सम्म हो । कुन उम्मेदवार कुन जातिको हो भन्ने ठहर गर्ने निर्णय कानूनले आयोगलाई दिएको छैन । निजामती सेवा नियमावली, २०५० को नियम १४(४)(घ) मा व्यवस्था भएअनुसार नेपाल सरकारले नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशन गरी मधेशी समुदायको वा मूलको भनी प्रमाणित गर्ने संस्था हालसम्म नतोकिएको हुँदा सोही खण्डको प्रतिबन्धात्मक वाक्यांशमा भएको व्यवस्थाबमोजिम मैले स्थानीय निकायको प्रमुखको सिफारिशमा प्रमुख जिल्ला अधिकारीले अधिकार प्रत्यायोजन गरेको आधारमा प्रशासकिय अधिकृतले प्रमाणित गरेको व्यहोरा पेश गरेको हुँदा मैले पेश गरेको सिफारिश र प्रमाणित व्यहोराले मान्यता नपाउनु पर्ने कुनै कारण नै छैन । मेरो उजूरी गर्ने उजूरीकर्ता नरेन्द्रप्रसाद चौधरीले उजूर गर्दा मलाई पहाडी मूलको गिरी भनी उजूरी गरेको भन्ने देखिन्छ । पहाडी मूल

भन्ने कुरा कहाँबाट के कसरी प्रमाणित हुन आएको हो सो खुल्दैन । मैले पेश गरेको व्यहोरा भुठ हुने, उजूरकर्ताले भनेको व्यहोरा चाहि सत्य हुने आधार के हो निर्णयमा खुलाईएको छैन । जिल्ला प्रशासन कार्यालय सुनसरीले मेरो हकमा प्रमाणित गरी दिएको व्यहोरालाई सोही कार्यालयले अन्यथा भनी अर्को व्यहोरा प्रमाणित गर्न मिल्दैन । मिति ०६५।१०।२९ मा दिएको प्रमाणित व्यहोरालाई आयोगको परीक्षा प्रयोजनका लागि नभएको भनी लेखी आएको व्यहोरा समेत आयोगको प्रकाशित प्रस्तावमा भए पनि परीक्षा प्रयोजनका लागि चाहिने भनेर किटानी गरेको व्यहोरा प्रमाणित व्यहोरा चाहिने भए आयोगले सो व्यहोरा ग्रहण गर्न ईन्कार गर्न सक्थ्यो तर आयोगले समेत त्यसलाई स्वीकार गरी दरखास्त स्वीकृत गरी प्रतिष्पर्धामा सामेल गराई लिखित परिक्षमा छनौट भै अन्तर्वार्तामा समेत सामेल भएपछि गरिएको उक्त निर्णय आयोगको आफ्नै पूर्व निर्णयविपरीत छ ।

निर्णय गर्नुभन्दा पूर्व सुनुवाईको मौका दिनु पर्नेमा यस्तो मौका समेत नदिई प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्तविपरीत उक्त निर्णय गरिएको छ । आयोगले उक्त पदका लागि योग्यतम उम्मेदवार छनौट गर्ने आफूमा निहित भएको अधिकार आयोगकै मध्यमाञ्चल क्षेत्रीय निर्देशनालयलाई सुम्पिसकेपछि त्यो अधिकार फिर्ता नलिई मेरो वारेमा गरेको उक्त निर्णय अधिकारक्षेत्रविहीन भएकोले बढरभागी छ । लोकसेवा आयोगको मध्यमाञ्चल क्षेत्रीय निर्देशनालयको मिति ०६५।१०।२२ को पत्रको जवाफ दिने सिलसिलामा जिल्ला प्रशासन कार्यालय सुनसरीले मिति ०६६।१०।२३ मा एउटा व्यहोराको पत्र पठाईसके पछि सो पछिल्लो जवाफ वारे केही नबोली पुनः मिति ०६६।१०।२९ मा अर्कै व्यहोरा उल्लेख गरी अर्कै पत्र लेखी पठाएकोबाट त्यस्तो बदनियतपूर्वक गरिएको कारवाहीको आधारमा मेरो हकहितको विपरीत हुने गरी उक्त निर्णय गरिएको छ । मेरो जात जाति के हो भन्ने कुरा म आफैले भन्ने र यकीन गर्ने हो । मेरो जातजातिको वारेमा कसैले यकीन गर्ने कुरा आउदैन । अतः उल्लिखित प्रकरणमा उल्लिखित विपक्षीहरूको काम कारवाही र निर्णयबाट मलाई नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३, को धारा १२(३)(च) १३(१) र १९(१)द्वारा प्रदत्त मौलिक हक एवं माथि उल्लिखित निजामती सेवा ऐन, २०४९ र

नियमावली २०५० द्वारा प्रदत्त कानूनी हकको समेत हनन भएबाट अन्तरिम संविधान, २०६३, को धारा १०७(२) बमोजिम असाधारण अधिकारक्षेत्रबमोजिम विपक्षी आयोगद्वारा गरिएको उक्त मिति ०६६।१।९ को निर्णय र आयोगको मध्यमाञ्चल क्षेत्रीय निर्देशनालयको मिति ०६६।१।१२ को सूचना लगायत सोको अधिपछि म निवेदिकालाई प्रतिकूल असर पर्ने गरी विपक्षीहरूबाट भए गरेका अन्य काम कारवाही निर्णय पत्राचार आदि सम्पूर्ण काम कारवाही उत्प्रेषणको आदेशले बदर गरी निवेदिकाको नाम योग्यता कमसूचीमा यथावतरूपमा राखी उक्त पदको लागि कानूनबमोजिमको उम्मेदवारको नाम सिफारिश गर्नु गराउनु भनी विपक्षीहरूको नाममा परमादेशको आदेश लगायत अन्य जो चाहिने उपयुक्त आदेश जारी गरी पूर्ण न्याय पाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको निवेदिकाको रिट निवेदन व्यहोरा ।

यसमा के कसो भएको हो ? निवेदकको मागबमोजिमको आदेश किन जारी हुनु नपर्ने हो यो आदेशप्राप्त भएका मितिले बाटाका म्याद बाहेक १५ दिनभित्र सम्बन्धित मिसिल साथ राखी महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमार्फत लिखित जवाफ पठाउनु भनी रिट निवेदनको एक प्रति नक्कल साथै राखी विपक्षी न.१,२,३ लाई सूचना पठाई दिनु । निवेदकको मागबमोजिमको आदेश किन जारी हुन नपर्ने हो यो आदेशप्राप्त भएका मितिले बाटाका म्याद बाहेक १५ दिनभित्र लिखित जवाफ लिई आफै वा आफ्नो प्रतिनिधिद्वारा उपस्थित हुनु भनी रिट निवेदनको १ प्रति नक्कल साथै राखी विपक्षी नं ४ लाई सम्बन्धित जिल्ला अदालतमार्फत सूचना पठाई लिखित जवाफ आएपछि वा अवधि नाघेपछि नियमबमोजिम पेश गर्नु । अन्तरिम आदेश समेतको माग देखिँदा सो सम्बन्धमा छलफलका लागि मिति ०६६।१।२६ गतेको दिन तोकी विपक्षीलाई सोको सूचना दिई उक्त दिन नियमानुसार पेश गर्नु भन्ने यस अदालतबाट मिति ०६६।१।२२।४ मा भएको आदेश ।

निवेदक कुन मूलको मानिस हो भन्ने विषयमा एकै गा.वि.स.बाट र एकै जिल्ला प्रशासन कार्यालयले फरक फरक विवरण प्रमाणित गरेको अवस्था देखिएको र निवेदकको दरखास्त स्वीकृत गरी लिखित परीक्षा उत्तीर्ण भएको अवस्थामा निवेदकको दरखास्त नै

अस्वीकृत गरेको हुँदा मागबमोजिम अन्तरिम आदेश जारी नभई निर्णय कार्यान्वयन गर्न दिएमा पछि प्रस्तुत मुद्दामा हुने निर्णय नै प्रयोजनहीन हुनसक्ने अवस्था समेत देखिएकोले निवेदकले प्रतिष्पर्धा गरेको विज्ञापनबमोजिमको काम कारवाही एवं पदपूर्तिसम्बन्धी बाँकी काम यथास्थितिमा रोक्नु भनी विपक्षीको नाममा सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०४९ को नियम ४१(१) बमोजिम अन्तरिम आदेश जारी गरिदिएको छ । विपक्षीको नाममा सोको सूचना पठाई नियमबमोजिम गर्नु भन्ने यस अदालतबाट मिति ०६६।१।२६।१ मा भएको आदेश ।

विपक्षी राधिका गिरी उल्लिखित पदमा समावेशीतर्फको मधेशी समूहको लिखित परीक्षामा सफल भए पश्चात् निज मधेशी नभएकोले निष्पक्ष छानवीन गरिपाऊँ भनी नरेन्द्रप्रसाद चौधरीको निवेदन पर्न आएकोले छानवीनको क्रममा सम्बन्धित जिल्ला प्रशासन कार्यालय सुनसरीमा पत्राचार गर्दा सो कार्यालयबाट निज गिरी पहाडे मूलको गिरी भएको भनी लेखी आएको आधारमा निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा ७ को उपदफा ७ को प्रयोजनार्थ निजामती सेवा नियमावली, २०५० को नियम २३ ले दिएको अधिकार प्रयोग गरी आयोगले निजको दरखास्त रद्द गरेको हो । निजामती सेवा नियमावली, २०५० को नियम १४ को उपनियम (४) को खण्ड (घ) बमोजिम सम्बन्धित स्थानीय निकायको प्रमुखको सिफारिशमा प्रमुख जिल्ला अधिकारीबाट मधेशी भनी प्रमाणित गरेको आधारमा सो समूहतर्फको परीक्षामा सामेल हुन पाउनेमा स्थानीय निकायकै सिफारिशमा प्रमुख जिल्ला अधिकारीबाट विपक्षी गिरी पहाडे मूलकी गिरी भएको र पूर्व सिफारिश लोकसेवा आयोगको परीक्षा प्रयोजनको लागि नभएको भनी लेखी आएको आधारमा निजले मधेशी समूहतर्फ भरेको दरखास्त फाराम रद्द गरिएको हुँदा रिट निवेदन खारेजभागी छ, खारेज गरिपाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको विपक्षी लोकसेवा आयोग केन्द्रीय कार्यालय र लोकसेवा आयोग मध्यमाञ्चल क्षेत्रीय निर्देशनालय कमलपोखरीको तर्फबाट यस अदालतमा परेको लिखित जवाफ ।

जिल्ला सुनसरी हाँसपोसा गा.वि.स.वडा न.२ वस्ने राधिका गिरीको हकमा प्रकाश गिरीले म मधेशी गिरी भएकोले सोही व्यहोरा प्रमाणित गरिपाऊँ भनी

गा.वि.स.हाँसपोसाको च.न.१८३६ मिति ०६५।१०।२८ को सिफारिश संलग्न राखी यस कार्यालयमा दिनु भएको निवेदन र मिति ०६५।१०।२९ को पत्रबाट सिफारिश गरिएको देखिन्छ। सोही विषयमा निज राधिका गिरी मधेशी नभएको भनी नरेन्द्र चौधरीले लोकसेवा आयोग मध्यमाञ्चल क्षेत्रीय निर्देशनालयमा दिनु भएको उजुरीको सन्दर्भमा निज राधिका गिरी के कुन समुदायकी हुन यकीन गरी पठाई दिनु भनी लोकसेवा आयोगबाट अनुरोध भै आएको हुँदा निज राधिका गिरी मधेशी मूलकी हुन कि हैनन भनी यकीन गरी पठाइ दिनका लागि यस कार्यालयबाट सम्बन्धित गा.वि.स.मा लेखी पठाएकोमा गा.वि.स.बाट स्थलगत सर्जमिन बुझी निज राधिका गिरी मधेशी गिरी नभै पहाडे गिरी भएको भनी हाँसपोसा गा.वि.स.को च.न.१६३५ मिति ०६६।०।२९ को पत्रबाट लेखी आए अनुसार यस कार्यालयबाट लोकसेवा आयोगलाई अवगत गराईएको हो। निजले के कुन प्रयोजनको लागि सिफारिश माग गरेकी हुन सो समेत निवेदनमा एकन नहुने भएबाट लोकसेवा कै परीक्षाको प्रयोजनको लागि भनी सिफारिश नगरिएको एवं यस कार्यालयको काम कारवाहीबाट निवेदकको मौलिक अधिकार हनन नभएको हुँदा प्रस्तुत रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्ने व्यहोराको विपक्षी मध्येका जिल्ला प्रशासन कार्यालय सुनसरीको लिखित जवाफ।

संविधानको धारा १३(३), २१, ३३(घ) र (घ१) ३५, (१०) ३५(१४) र निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा ७(७) र निजामती सेवा नियमावली, २०५० को नियम १४(४)(घ) को विपरीत र मिति ०६६।१।२६ को सम्मानित सर्वोच्च अदालतबाट भएको आदेशबमोजिम स्थानीय निकायबाट निज विपक्षी पहाडी गिरी भएको खुलाएको पत्रको आधारमा र सिफारिश र सर्जमिनबाट निज उक्त पदको लागि कानूनबमोजिम आरक्षित कोटामा पर्ने व्यक्ति नभएको हुँदा अन्य आम व्यक्ति सरह खुल्ला प्रतिस्पर्धाबाट आफ्नो अधिकार सुरक्षित राख्न पाउने व्यक्ति भएकोले एक समुदायको लागि छुट्टयाएको कोटालाई जाल परिपञ्चबाट हात पार्ने नियतले भ्रूठा विवरण दिई भरेको फाराम र सोका आधारमा दिइएको परीक्षा लगायतका काम कारवाहीहरू लोकसेवा आयोगले मिति ०६६।१।१९ को निर्णयले बदर गरिसेकेको हुँदा विपक्षीको निवेदनबाट

माग दावी अनुरूप निजको हक अधिकारमा कुनै आघात नपर्ने भएकोले रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्ने समेत व्यहोराको विपक्षी नरेन्द्रप्रसाद चौधरीको लिखित जवाफ।

नियमबमोजिम दैनिक मुद्दा पेसी सूचीमा चढी निर्णयार्थ यस इजलाससमक्ष पेश हुन आएको प्रस्तुत रिट निवेदनमा रिट निवेदकका तर्फबाट उपस्थित विद्वान अधिवक्ता श्री नरेन्द्रप्रसाद पाठक, श्री हरिप्रसाद उप्रेती, मिति ०६५।१०।२९ मा जिल्ला प्रशासन कार्यालय सुनसरीबाट निवेदिका तराई मूलकी गिरी थर भएको भनी सिफारिश गरी दिएको छ। मिति ०६४।५।१० को राजपत्रमा प्रकाशित I.L.O. Convention 169 को धारा २ ले यस्तो विवाद भएमा सम्बन्धित व्यक्तिले नै त्यस्तो आफू आदिवासी भएको कुराको पुष्टि गर्नुपर्ने हुन्छ भन्ने व्यवस्था भएबाट हाम्रो पक्ष कुन थरको हो भनी घोषणा र सोको आधिकारिकता राज्यले प्रमाणित गर्नु पर्दछ। निजामती सेवा नियमावली, ०५० को नियम १४(४)(घ) मा प्रमाणित गराई पेश गर्नुपर्ने व्यवस्था भै पक्षले सो मधेशी भएको तथ्य जिल्ला प्रशासन कार्यालयबाट प्रमाणित गराई लोकसेवा आयोगमा पेश गरेको र सोही तथ्यमा कायमी रहेको अवस्था विद्यमान छ। मधेशी हो वा होइन भनी ठहर गर्ने अधिकार विपक्षी लोकसेवा आयोगलाई कुनै कानूनले प्रदान गरेको छैन। निजामती सेवा नियमावली, २०५० को नियम १४(४)(घ) ले त्यस्तो व्यवस्था सम्बन्धित जिल्ला प्रशासन कार्यालयलाई तोकेबाट सोहीबमोजिम निवेदिका मधेशी मूलको भनी एकपटक सिफारिशलाई प्रमाणित गरिसकेपछि कुनै व्यक्तिको उजूर परेकै आधारमा विना कारण सोही प्रमाणित कागजातलाई बदर गर्ने अधिकार विपक्षी आयोगलाई छैन। व्यक्तिको परिचय व्यक्ति स्वयं नै हो। लोकसेवा आयोगले कानूनी आधार खुलाइ बदर गर्नुपर्नेमा सो गर्न सकेको छैन। निजामती सेवा नियमावलीले तोकेको निकायले प्रमाणित गरेकोलाई अन्यथा भन्न मिल्दैन। निवेदिकाको उमेद्वारी रद्द गर्नुपूर्व निजलाई सुनुवाईको मौका समेत दिनुपर्ने प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्तविपरीत निर्णय समेत भएबाट विपक्षीबाट भएको मिति ०६६।१।१९ को निर्णय लगायतका काम कारवाही उत्प्रेषणको आदेशद्वारा बदर गरी निवेदकलाई योग्यता क्रम सूचीमा राखी विज्ञापित

पदको लागि कानूनबमोजिमको उम्मेदवारको नाम सिफारिश गर्नु गराउनु भनी विपक्षीहरूका नाममा परमादेशको आदेश जारी हुनुपर्दछ भनी वहस प्रस्तुत गर्नुभयो ।

त्यस्तै विपक्षी लोकसेवा आयोग समेतका तर्फबाट उपस्थित विद्वान सहन्यायाधिवक्ता श्री राजेन्द्रकुमार पोखरेलले निवेदिकाले निजामती सेवा नियमावलीको नियम १४(४)(घ) बमोजिम आफू मधेशी गिरी भएको प्रमाणित गरी लोकसेवा आयोगमा पेश गरे पनि निजका विरुद्ध उजूरी परेपछि छानबीन गरी छानबीनको क्रममा जिल्ला प्रशासन कार्यालय सुनसरीमा बुझ्दा लोकसेवा प्रयोजनको लागि सिफारिश नगरेको भन्ने कुरा उल्लेख गरेको आधारमा लोकसेवा आयोगले रद्द गरेको हो । पहिलेको सिफारिशमा गल्ती उल्लेख भएबाट पछि सच्याइएको हो । ०६६।८।२८ मा राधिका गिरीले लोकसेवा आयोगमा आफ्नो निवेदन व्यहोरा पेश गरेबाट निजलाई सफाइको मौका नदिएको भन्ने मिल्दैन । तथ्य व्यहोरा ढाँटी परीक्षामा सम्मिलित भएबाट लोकसेवा आयोग कार्यविधि ऐनबमोजिम निजको उम्मेदवारी रद्द गर्ने अधिकार लोकसेवा आयोगलाई भएकोले निजको उम्मेदवारी रद्द गरिएकोले रिट निवेदन खारेज हुनुपर्दछ भनी वहस प्रस्तुत गर्नुभयो ।

अर्जुनकुमार मण्डलका तर्फबाट उपस्थित विद्वान अधिवक्ताद्वय श्री ज्ञानेन्द्र पोखरेल, नागेन्द्र यादवले, जिल्ला प्रशासन कार्यालयबाट मिति ०६५।१०।२९ मा प्रमुख जिल्ला अधिकारीले प्रमाणित गर्दा मधेशी भनी प्रमाणित गरी दिएको तर निवेदिकाले मधेशी मूल भनी दावी गरेको अवस्था छ । जुन सिफारिशलाई दावीको स्रोत मान्नु भएको छ त्यो सिफारिश नै बदर भएको अवस्था छ । गलत सिफारिशका आधारमा गरिएको कार्यले वैधता प्राप्त गर्न सक्ने हुदैन । पछिल्लो सिफारिशलाई निवेदिकाले बदर गराउन सक्नुपर्नेमा सो गर्न सक्नु भएको छैन । लोकसेवा आयोग ऐन, २०६६ को दफा १४ मा निवेदन अनियमित भएमा बदर गर्न सक्ने व्यवस्था भएबाट आयोगलाई नियुक्ति रद्द गर्न सक्ने अधिकार समेत छ । विवादित पत्रका आधारमा रिट निवेदन जारी हुन नसक्ने भएबाट प्रस्तुत रिट निवेदन खारेज हुनुपर्दछ भनी वहस प्रस्तुत गर्नुभयो ।

पक्ष विपक्षका तर्फबाट उपस्थित विद्वान कानून व्यवसायीहरूको वहस समेत सुनी निवेदन माग दावी एवं लिखित जवाफ समेत अध्ययन गरी निवेदकको मागबमोजिमको आदेश जारी हुनुपर्ने हो होइन सो तर्फ हेर्दा, प्रस्तुत विवादमा मूलतः निम्न प्रश्नको निरोपण हुन वाञ्छनीय देखिन्छ ।

- (१) निजामती सेवा नियमावली, २०५० को नियम १४ ४(घ) बमोजिमको सिफारिशका आधारमा यी निवेदिकाले दरखास्त दिन पाउने अवस्था छ, छैन ?
- (२) लोकसेवा आयोगबाट मिति ०६६।९।१९ मा भएको निर्णय कानूनसम्मत छ, छैन ?
- (३) निवेदिकाको मागबमोजिमको आदेश जारी हुन सक्ने हो होइन ?

२. सर्वप्रथम पहिलो प्रश्नतर्फ विचार गर्दा, निवेदकले लोकसेवा आयोगद्वारा मिति २०६५।११।२८ मा प्रकाशित विज्ञापन नं.२४९।०६५-६६ को नेपाल प्रशासन सेवा, लेखा समूहको राजपत्र अन.प्रथम श्रेणीको लेखापाल पदसंख्या २ र विज्ञापन नं. २५।२।०६५-०६६ को लेखा परीक्षण सेवाको राजपत्र अन.प्रथम श्रेणीको लेखापरीक्षण अधिक्षक पद संख्या -१ को मधेशी मूलको उम्मेदवारी अन्तर्गत आफू मधेशी मूलको गिरी भएको व्यहोराको गा.वि.स.कार्यालय हासपोसा र सोही व्यहोराको जिल्ला प्रशासन कार्यालय सुनसरी इनरुवाको प्रमाणित व्यहोरा निजामती सेवा नियमावली, २०५० को नियम १४(४)(घ) बमोजिम प्रमाणित गराई लोकसेवा आयोगमा दरखास्त दिई स्वीकृत भै लिखित परीक्षा दिई छनौट भै अन्तर्वार्तामा सामेल गरी नतिजाको प्रतिक्षामा बसेकोमा आयोगको मध्यमाञ्चल क्षेत्रीय निर्देशनालयको सूचना नं.१६१।०६६-६७ बाट म निवेदकको दरखास्त रद्द गरिएको व्यहोरा थाहा पाई उक्त सूचनामा निजामती सेवा ऐन २०४९ को दफा ७(७) को प्रयोजनार्थ निजामती सेवा नियमावली २०५० को नियम १४ (४) को खण्ड (घ) बमोजिम नभएको भनी आयोगबाट मिति २०६६।९।१९ मा निर्णय भएबाट सो निर्णय र सो निर्णयका आधारमा मध्यमाञ्चल क्षेत्रीय निर्देशनालयको मिति २०६६।९।१२ को सूचना लगायतका कार्य गैरकानूनी भएबाट उत्रेषणको आदेशले बदर गरी निवेदिकाको नाममा योग्यता क्रमसूचीमा यथावत रूपमा राखी उक्त पदको कानूनबमोजिमको

पदको लागि कानूनबमोजिमको उमेदवारको नाम सिफारिश गर्नु भनी विपक्षीहरूका नाममा परमादेशको आदेश समेत जारी गरी पाउन माग गरी प्रस्तुत रिट निवेदन दायर भएको देखिन्छ।

३. निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा ७ मा निजामती सेवाको पदपूर्तिका सम्बन्धमा व्यवस्था गरेको देखिन्छ। सोही पदपूर्तिका सम्बन्धमा ऐनमा तोकिएको व्यवस्थामा जे सुकै लेखिए पनि उक्त ऐनको दफा ७(७) ले निजामती सेवालार्इ समावेशी बनाउन खुल्ला प्रतियोगिताद्वारा पूर्ति हुने पद मध्ये पैतालिस प्रतिशत पद छुट्टाई सो प्रतिशतलाई सत प्रतिशत मानि देहायबमोजिमका उमेदवारका बीचमा छुट्टाछुट्टै प्रतिस्पर्धा गराई पदपूर्ति गरिने छ भन्ने व्यवस्था भै देहाय (ग) मा मधेशीका लागि २२ प्रतिशत सिटहरू तोकिएको एवं सोही दफाहरूको स्पष्टीकरणमा (२) मा यस उपदफाको खण्ड (क), (ख), (ग) र (घ) को प्रयोजनको लागि महिला आदीवासी/जनजाति मधेशी र दलित भन्नाले आर्थिक र सामाजिक रूपमा पछाडि परेका महिला, आदिवासी, जनजाति, मधेशी र दलित सम्मनुपर्ने भनी स्पष्ट गरेको देखिन्छ।

४. सोही ऐनको दफा ७(७) बमोजिम विपक्षी लोकसेवा आयोगको विज्ञापन नं. २४९-०६५/६६ तथा २५२।०६५/६६ बमोजिमका पदहरू विज्ञापित गरिएको र सोही विज्ञापित पद अन्तर्गत मधेशीका लागि छुट्टाछुट्टै क्रमशः २ र १ पदका लागि यी रिट निवेदकले समेत दरखास्त दिएको अवस्था देखिन्छ। दरखास्त दिने कार्यविधिअन्तर्गत सोही निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा ७(७) को प्रयोजनार्थ ऐनको नियमावली, २०५० को नियम १४(४)(घ) ले ऐनको दफा ७ को उपदफा (७) बमोजिम छुट्टाएका पदमा दरखास्त दिँदा देहायका आधारमा दिनुपर्ने छ भन्ने कार्यविधि निर्धारण गरेपनि मधेशीका हकमा नेपाल सरकारले नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशन गरी तोकेबमोजिमको संस्थाबाट मधेशी भनी प्रमाणित गरेको आधारमा दरखास्त दिन सक्ने भन्ने व्यवस्था भए पनि हालसम्म उक्त व्यवस्था नभएका कारण सोही नियम १४(४)(घ) को प्रतिबन्धात्मक वाक्यांशमा रहेको “नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशन गरी संस्था नतोकेसम्म सम्बन्धित स्थानीय निकायको प्रमुखको

सिफारिशमा प्रमुख जिल्ला अधिकारीबाट मधेशी भनी प्रमाणित गराई दरखास्त साथ पेश गर्नुपर्ने छ भन्ने मौजूद कानूनी व्यवस्थाबमोजिम हासपोसा गा.वि.स.को कार्यालयको सिफारिशसहित जिल्ला प्रशासन कार्यालय सुनसरी इनरुवाबाट मिति २०६५।१०।२९ मा सिफारिश भै उक्त सिफारिशपत्रको आधारमा निवेदकाले विज्ञापित पदमा दरखास्त गरी परीक्षामा सामेल भै लिखित परीक्षा समेत उत्तीर्ण गरेको अवस्था देखियो। यस्तो अवस्थामा नियमावलीको उक्त १४(४)(घ) को प्रक्रिया पूरा गरी दिइएको दरखास्तलाई अन्यथा भन्न नसकिने हुँदा उक्त नियमावलीको आधारमा निवेदकाले विज्ञापित पदमा दरखास्त दिन पाउने नै देखियो।

५. दोस्रो प्रश्नतर्फ विचार गर्दा, निवेदकाले विज्ञापित पदको लिखित परीक्षा उत्तीर्ण गरी नतिजाको प्रतिक्रियामा बसेको अवस्थामा आयोगको केन्द्रिय कार्यालयको मिति २०६५।९।९ को निर्णयलाई आधार मानी मध्यमाञ्चल क्षेत्रीय कार्यालयले निर्णय गर्न सक्नेमा केन्द्रिय कार्यालयबाट नै २०६६।९।९ मा निर्णय गरी निर्देशित गरेको देखिन्छ। त्यसरी निर्णय गर्दा प्रत्यक्ष सरोकार पर्ने यी रिट निवेदकसँग सुनुवाईको कुनै मौका नै नदिई एकतर्फी रूपमा निर्णय गरेको देखियो। निजामती सेवा नियमावली, २०५० को नियम १४(४) (घ) बमोजिम मधेशीको हकमा जुन व्यवस्था गरेको छ सोही व्यवस्थालाई हाललाई आधार मानी स्थानीय निकायका प्रमुखको सिफारिशमा प्रमुख जिल्ला अधिकारीबाट भएको उक्त मिति २०६५।१०।२९ को प्रमाणितलाई अन्यथा भन्न सकिने भएन। एकपटक स्थानीय निकायको सिफारिशमा प्रमाणित गर्ने निकायले कानूनबमोजिम प्रमाणित गरिसकेपछि निश्चित कानूनी प्रक्रियाको रोहमा बाहेक उजूरी ग्रहण गरी पुर्नविचारको प्रक्रिया थाल्ने र अधि प्रमाणित गरेको कुरालाई फरक पर्ने गरी अन्यथा विचार व्यक्त गरी अनिश्चितता पैदा गर्न पनि मुनासिव देखिन आउदैन। अधि प्रमाणित भै आएको विषयमा पुर्नविचार गरी रहन पर्ने ठाउँ कानूनले राखेको समेत देखिन्छ। लोकसेवा आयोगले संविधान र कानूनबमोजिम प्राप्त अधिकारअन्तर्गत परीक्षा सञ्चालन गर्ने र सो आधारमा नियुक्तिको

सिफारिश गर्ने र सेवासम्बन्धी विषयमा आवश्यक परामर्श दिने कार्यहरू सम्पादन गर्नुपर्ने हुन्छ ।

६. प्रस्तुत विवादमा अमुक व्यक्ति संविधान र कानूनबमोजिम आरक्षित गरिएको वर्गभित्रको व्यक्ति हो वा होइन भन्ने कुराको निर्णय गर्ने सम्बन्धमा विपक्षी लोकसेवा आयोगलाई कुनै भूमिका दिइएको देखिन्न । कुनै उमेद्वार कुनै वर्गभित्र पर्छ वा पर्दैन भन्ने विषयमा सिफारिश गर्ने वा निर्णय गर्ने तथा कुन सिफारिश वा निर्णय ठीक छ वा छैन भन्ने कुरा छुट्टै विषय हो जुन कानूनबाट निर्धारित हुनुपर्दछ । सार्वजनिक वा सरकारी सेवाको लागि उपयुक्त उम्मेद्वार छनौट गर्ने प्रयोजनको लागि परीक्षा सञ्चालन गर्ने र सिफारिश गर्ने विपक्षी लोकसेवा आयोगको जिम्मेवारीभित्र उपरोक्त प्रश्नहरूमा समेत निर्णय गर्ने अधिकार अन्तर्निहित मान्न सकिने कुनै कानूनी एवं वस्तुगत आधार देखिन्न । वस्तुतः यस्तो प्रश्नमा विपक्षी लोकसेवा आयोग संलग्न हुने हो भने उक्त निकायले अनेकौं विवादहरू बीच घेरिन पुगेर आफ्नो मूल संवैधानिक एवं कानूनी कर्तव्य निर्वाह गर्न गाह्रो हुनसक्ने देखिन्छ ।

७. निजामती सेवालाई समावेशी बनाउने प्रयोजनको लागि खास खास वर्गको लागि खास प्रतिशतमा सिट आरक्षण गरिएको र खास खास वर्गभित्र को को पर्ने हो भनी निर्धारण गर्न कानूनले नै प्रक्रिया निर्धारण गरिसकेको अवस्थामा आफ्नै मनोगत विवेकको आधारमा निर्धारित कानूनी प्रक्रियालाई प्रतिस्थापन गर्न वा पन्छाउनु मिल्ने देखिन्न । कानूनी व्यक्तिले कानूनबमोजिम स्पष्ट रूपमा प्रदत्त अधिकार बाहेक अन्य अधिकार ग्रहण गर्न मिल्ने देखिदैन । यस्तो अवस्थामा उपरोक्त उल्लिखित कानूनी प्रक्रिया पूरा गरी परीक्षामा उम्मेद्वार भइसकेको अवस्थामा उम्मेद्वारको उम्मेद्वारीको औचित्यमा विना कुनै कानूनी आधार प्रश्न सक्ने देखिएन । यस्तो अवस्थामा रिट निवेदिकाउपर परेको उजूरीको आधारमा थप छानबीन गरी निष्कर्षमा पुगी यी निवेदिकालाई उम्मेद्वारीबाटै हटाउने गरी भएको लोकसेवा आयोग केन्द्रीय कार्यालयको मिति २०६५।१।९ को निर्णय कानूनसंगत देखिन आएन ।

८. नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ मा आर्थिक, सामाजिक वा शैक्षिक दृष्टिले पछि परेका महिला, दलित आदिवासी जनजाति, मधेशी समुदाय, उत्पिडीत वर्ग, गरिव किसान र मजदुरलाई समानुपातिक समावेशी सिद्धान्तको आधारमा राज्यको संरचनामा सहभागी हुने हक हुने छ भने स्पष्ट संवैधानिक व्यवस्था माफत सामाजिक न्यायको हकलाई व्यवस्थित गरेको देखिन्छ । प्रस्तुत विवादका सन्दर्भमा विज्ञापित पदमा मधेशीलाई छुट्टाइएका अवसरहरूलाई मधेशीले नै उपभोग गर्न पाउनु पर्ने कुरामा दुईमत छैन । संवैधानिक रूपमा समाविष्ट भएको यस्तो हकलाई प्रचलन गराउनका लागि सो मधेशीसम्बन्धी खास खास कानूनी आधारहरू सहितको स्पष्ट कानूनी व्यवस्था हुन वाञ्छनीय हुन आउँछ । कुनै व्यक्ति मधेशी हो वा होइन भनी छुट्टयाउने आधारहरू के हुन् सो सम्बन्धमा विवाद परेको बेलामा निर्णय गर्ने निकाय को हो भन्ने लगायतका प्रश्नहरू हालको अवस्थामा अनुत्तरित देखिन आउँछ । यो एउटा आम सरोकारको जरुरी कानूनी एवं व्यवहारिक समस्याको रूपमा रहेको देखिन आउँछ । यस्तो प्रश्न धेरै हदसम्म नीतिगत प्रकृतिको पनि देखिने हुनाले सोको दिर्घकालिन र सन्तोषजनक समाधानको लागि पर्याप्त र उपयुक्त कानूनी संरचना निर्माण गर्नुपर्ने देखिन आउँछ ।

९. मधेशीको हकमा यो वर्गभित्र कुन कुन जाति पर्ने भनी विधिवत सूचिकृत गरेको देखिन्न । मधेशीको पहिचान छुट्टयाउने अन्य आधार बनाएको पनि देखिन्न । निजामती सेवा नियमावली, २०५० को नियम १४(४)(घ) को प्रक्रियात्मक व्यवस्थाबाहेक अन्य केही व्यवस्था भएको पनि पाइँदैन । सो प्रक्रिया अर्न्तगत गरिएको अमूक कार्यउपर उजूरी सुन्ने निकाय समेतका व्यवस्था भएको पनि पाइँदैन । यसरी सारभूत प्रश्नमा मौन बसी केवल सिफारिश प्रक्रिया मात्रैको व्यवस्था बहाल राख्दा उक्त नियमावलीको व्यवस्था प्रयोगमा विभिन्न प्रश्नहरू उठ्न नसक्ने देखिन्न । कुनै व्यक्ति मधेशी हो वा होइन भन्ने जन्मस्थल वा उत्पत्ती वा भाषा वा संस्कृती आदि के आधारमा छुट्टयाउने भन्ने आधार नै कानूनमा स्पष्ट नगरिएको अवस्थामा सिफारिशकर्ता निकायको भूमिका अझ

बढी र व्यापक रहन जाने हुन्छ र यस सम्बन्धमा प्रक्रियात्मक चरणमा संलग्न हुने निकाय वा पदाधिकारीहरूले गरेको निर्णयहरू उपर चित्त नबुझेको अवस्था परेमा कुन निकायले निर्णय गर्ने भन्ने स्पष्ट व्यवस्थाको अभावमा पर्याप्त उपचारको लागि मार्ग निर्देशन गर्न गाह्रो पर्न जाने हुन्छ। यसरी कानूनी रिक्तताको स्थिति कायम राखी राखेमा संविधानले सामाजिक न्यायको व्यवस्था गरेको भए पनि यथार्थमा कानूनी रिक्तताको फाइदा लक्षित वर्गले पाउनुको उपेक्षा अन्य वर्गले पाउन सक्ने र लक्षित वर्ग वा समुदायले लाभ हासिल गर्न नसक्ने अवस्था सिर्जना हुन्छ। यो कुरा विशेष रूपले मननीय छ।

१०. प्रस्तुत रिट निवेदनमा निवेदिकाले आफू सम्बन्धित निकायको सिफारिश र सोही सिफारिशलाई आधारमानि जिल्ला प्रशासन कार्यालय सुनसरीबाट प्रमाणित भएको मिति २०६५।१०।२९ को प्रमाणित कागजातलाई आधार मानी विपक्षी लोकसेवा आयोगमा मधेशी भनी छुटाइएको रिक्त पदमा दरखास्त दिएको अवस्था देखिन्छ। निवेदिकाले आफू मधेशमा जन्मी हुर्की बढेको भन्ने आधारमा दावी लिएको र मधेशीभिन्न को को पर्ने ? भनी सूची तयार नभएको अवस्थामा प्रचलित कानूनबमोजिम प्रमाणित गर्ने अख्तियारी प्राप्त गरेको निकाय वा पदाधिकारीले प्रमाणित गरेकोलाई स्पष्ट कानूनी आधार बेगर विपक्षी लोकसेवा आयोग केन्द्रिय कार्यालय समेतबाट निवेदिकाको प्रमाणित कागजात उपरको विषयमा हस्तक्षेप गर्न मिल्ने देखिन्छ।

११. जहाँसम्म निवेदिकाका तर्फबाट उपस्थित कानून व्यवसायीले आफ्नो बहस बुढामा आफ्नो परिचयको आधिकारिक व्यक्ति आफू नै हो भन्ने बहसका क्रममा उल्लेख गरी व्यक्तिले आफ्नो परिचय प्रमाणित गरिसकेपछि स्वतः सिद्ध हुन्छ भनी गर्नुभएको तर्कतर्फ विचार गर्दा, अन्तराष्ट्रिय श्रम संगठनद्वारा पारित I.L.O convention 169 Indigenous and Tribal Peoples convention ले आदिवासी तथा जनजाति समुदायका मानिसको पहिचानका सम्बन्धमा स्पष्ट व्यवस्था गर्दै त्यस्ता समुदायको सामाजिक, सांस्कृतिक तथा आर्थिक अवस्थाहरू राष्ट्रिय समुदायका अन्य जनताहरूको भन्दा फरक हुने एवं उनीहरूको

स्तर उनीहरूको आफ्नै प्रथा वा परम्पराद्वारा एवं खास कानून वा नियमका आधारमा पूर्ण वा आंशिक रूपमा सञ्चालित हुने भनी स्पष्ट गरी त्यस्ता समुदायका व्यक्तिको स्व. पहिचानको आधार समेत मूलभूत शर्त रहने व्यवस्था समेत गरेको देखिन्छ। यस्ता वर्ग समुदायका वृहत्तर विकासका लागि सरकारको खास दायित्व नै राष्ट्रिय कानून तथा नियमको आधारमा त्यस्ता व्यक्ति, वर्ग, समुदायका लागि अवसरमा पहुँच तथा अधिकारको संरक्षण समेत गरिनु पर्ने, त्यस्ता वर्ग, समुदायको उत्थान उनीहरूकै सामाजिक, सांस्कृतिक, पहिचान, प्रथा, परम्परा एवं सम्बन्धित संस्थाको आधारमा हुने प्रथा सामाजिक आर्थिक विभेदको अन्त्य उनीहरूकै जीवनको आकांक्षा एवं चाहनाअनुरूप हुने कुराको व्यवस्था समेत गरेको देखिन्छ। उक्त महासन्धि कार्यान्वयनको लागि पनि थप कानूनी व्यवस्थाको आवश्यकता देखिन्छ।

१२. उपरोक्त पृष्ठभूमिमा मागबमोजिम आदेश जारी हुने हो वा होइन भन्ने सम्बन्धमा विचार गर्दा, निजामती सेवा नियमावली, २०५० को नियम १४(४)(घ) मा व्यवस्था भएबमोजिम प्रमाणित गर्ने अख्तियारीप्राप्त गरेको निकाय वा पदाधिकारीले प्रमाणित गरेको व्यहोरालाई स्पष्ट कानूनी आधार बेगर हस्तक्षेप गर्न नमिल्नेमा निवेदकलाई प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्तबमोजिम प्रतिवाद गर्ने मौका नै प्रदान नगरी कानूनी आधार र कारण कुनै उल्लेख नगरी कानूनबमोजिम तोकिएको अधिकारीले गरेको प्रमाणिकरणलाई बदर गर्ने अधिकारक्षेत्र समेत नखुलाई हचुवा आधारमा निवेदकको दरखास्त, परीक्षा र उम्मेदवार क्रमबाट समेत हटाएको कानूनसंगत नदेखिएकोले विपक्षी लोकसेवा आयोगको मिति २०६६।१।९ को निर्णय लगायतका सो सम्बन्धित सूचना समेत उत्प्रेषणको आदेशद्वारा बदर हुने ठहर्छ। सो ठहर्नाले निवेदकलाई पूर्ववत् उम्मेदवार कायम गरी कानूनबमोजिम पदपूर्तिको प्रक्रियाबमोजिम जो जे गर्नुपर्छ गरी दिनु भनी विपक्षी लोकसेवा आयोग केन्द्रीय कार्यालय समेतका नाममा परमादेशको आदेश जारी हुने ठहर्छ।

१३. प्रस्तुत विषय संवेदनशील विषय देखिएको र वास्तविक रूपमा जुन वर्गलाई आरक्षण

वा सुविधा दिन खोजिएको हो सोही पक्षले सम्बन्धित कानूनको लाभ प्राप्त गर्न पाउनुपर्ने तथा त्यसको दुरुपयोग नहुने स्थिति सिर्जना गर्नुपर्नेमा त्यस प्रयोजनको लागि पर्याप्त कानूनी व्यवस्थाको अभाव भएको देखिदा सोको यथोचित सम्बोधन हुन सरकारको मन्त्रालय वा सम्बन्धित निकायसमक्ष आवश्यक पहल गर्न महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयलाई लेखि पठाई दिने समेत ठहर्छ । आदेशको जानकारी महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमार्फत विपक्षीलाई दिनु । यस अदालतबाट माग भएको मिसिल महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमा फिर्ता पठाईदिनु । प्रस्तुत मुद्दाको दायरीको लगत कट्टा गरी मिसिल नियमानुसार गरी बुझाईदिनु ।

उक्त रायमा सहमत छु ।

न्या.ज्ञानेन्द्रबहादुर कार्की

इति संवत् २०६७ साल पुस १३ गते रोज ३ मा शुभम्
इजलास अधिकृत:- विष्णुप्रसाद गौतम

निर्णय नं. ८५२८

सर्वोच्च अदालत, संयुक्त इजलास
माननीय न्यायाधीश श्री ताहिर अली अन्सारी
माननीय न्यायाधीश श्री वैद्यनाथ उपाध्याय
संवत् २०६६ सालको रिट निवेदन नं.- WO ०७४६
आदेश मिति: २०६७।८।२६।१

विषय :- उत्प्रेषण परमादेश समेत ।

निवेदक: सप्तरी जिल्ला, जमुनी मधेपुरा गाउँ विकास
समिति वडा नं.९ बस्ने बन्नीनारायण शाह
विरुद्ध

प्रत्यर्था विपक्षी: जिल्ला सप्तरी, कटैया गाउँ विकास
समिति वडा नं. ६ बस्ने सत्यनारायण मलाह
मुखिया

- ऋण लिई कारोवार गर्नसक्ने भनी कानूनले योग्य ठहराएको व्यक्तिले गरेको ऋण कारोवारको दायित्व बहन गर्नुपर्ने भनी अदालतबाट अन्तिम फैसला भइसकेको

अवस्थामा ऋण लिएको आफूलाई जानकारी नभएको भन्ने जिकीर लिएर मात्र दायित्वबाट उन्मुक्ति पाउने अवस्था नरहने ।

(प्रकरण नं.२)

- फैसला कार्यान्वयनको दायित्व रहेको पक्षले यो वा त्यो बहानामा फैसला कार्यान्वयनलाई निस्तेज पार्न नमिल्ने ।
- सगोलमा रहेको व्यक्तिको अंशियारको हैसियतले पाउने अंश भागसम्म रोक्का गरी फैसला कार्यान्वयनको कारवाही अगाडि बढाएकोलाई निस्तेज पार्ने गरी प्रारम्भमा नै सो कारवाही बदर गर्नु न्यायसंगत नहुने ।

(प्रकरण नं.३)

- फैसलाबमोजिम दायित्व बहन गर्नुपर्ने व्यक्तिको नाउँमा सम्पत्ति नभएको भन्ने मात्र आधारमा फैसला कार्यान्वयन नै हुन नसक्ने होइन । जिम्मेवार व्यक्तिको साथ सगोलमा रहेका जहान परिवारका नाउँमा रहेको चल अचल सम्पत्ति समेत बुझी यकीन गरी फैसलाबमोजिम तिर्नु बुझाउनु पर्ने व्यक्तिको भागमा पर्न आउने कुनै सम्पत्ति रहेछ भने त्यस्तो सम्पत्ति समेतबाट देवानी दायित्व पूरा गराउन अदालत समेत सक्रिय रहनु पर्ने ।

(प्रकरण नं.४)

- आफ्नो पेशा व्यापार वा घर व्यवहारमा पनि स्वतन्त्र रूपले आफ्नो विश्वसनीयताको आधारमा बन्द व्यापार, कारोवार वा व्यवहार गरेको जोसुकैलाई लेनदेन व्यवहारको ९ नं.को प्रयोजनका लागि घरको मुख्य भई काम गरेको सम्भन्नु पर्ने ।
- अदालतले आफूले गरेको फैसला कार्यान्वयन गर्ने सिलसिलामा कानूनबमोजिम र न्यायका मान्य सिद्धान्तलाई आत्मसात् गरी अन्य अंशियारको साम्पत्तिक अधिकारमा खलल नपुग्ने गरी त्यस्तो सगोलको धनबाट फैसलाबमोजिम ऋणीउपरको दायित्व अनुसारको विगो भरी भराउ गर्न उक्त ऐन र ऐनको प्रावधानले रोकेको मान्न नमिल्ने ।

(प्रकरण नं.५)

- फैसला कार्यान्वयनको कार्य विलम्बरहित किसिमले सम्पन्न गर्नुपर्ने अवस्था भएको हुँदा र प्रचलित कानूनले निजको सम्पत्ति अलग गरी त्यस्तो सम्पत्तिले ऋणको सावा व्याज खामेसम्म भराउन नमिल्ने भन्ने बन्देजात्मक कानूनी व्यवस्था समेत नरहेकोले फैसला कार्यान्वयन हुने गरी प्रचलित कानूनको अर्थ र व्याख्या गर्नुपर्ने ।

(प्रकरण नं.८)

निवेदक तर्फबाट: विद्वान अधिवक्ता श्री गजबहादुर ऐर

विपक्षी तर्फबाट:

अवलम्बित नजीर:

सम्बद्ध कानून:

- लेनदेन व्यवहारको ९ नं.
- दण्ड सजायको महलको ४२

फैसला

न्या.ताहिर अली अन्सारी: नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३२ र १०७(२) बमोजिम यस अदालतको क्षेत्राधिकारभित्रको प्रस्तुत मुद्दाको संक्षिप्त तथ्य सहित ठहर यस प्रकार छ:-

म निवेदक र सप्तरी जिल्ला कटैया गाउँ विकास समिति वडा नं. ६ बस्ने सत्यनारायण मलाह मुखियको छोरा बन्दीनारायण मुखियाकाबीचमा मिति २०६० साल कात्तिक महिना २४ गते रु.६०,०००/- (साठी हजार) लिनुदिनु गरेको कपाली लिखतको कागज गरी लिखतको भाखा नाघी २ वर्ष ४ महिना वितिसक्दा पनि विपक्षीले लिएको कर्जा बुझाउन नआएको हुँदा लिखतका मितिले २ वर्ष ४ महिना ५ दिनको साँवाको हुन आउने व्याज रु.१४०८३३० समेत एकमुष्ट हुन आउने रु.७४०८३३० समेत दिलाई भराई पाउँ भनी फिरादपत्र दर्ता गराएको सप्तरी जिल्ला अदालतबाट मिति २०६३ साल मंसिर महिना ७ गते सावा व्याज र कोर्ट फी समेत विपक्षी प्रतिवादीबाट भराई दिने ठहर्छ, भनी फैसला भएको हो । सो फैसलामा चित्त बुझाई पुनरावेदन समेत नदिई शुरु फैसला अन्तिम भएर बसकेको अवस्थामा शुरु फैसलाबमोजिम सावा व्याज र कोर्ट फी समेत भराई पाउँ भनी मिति २०६४।४।२९ गतेमा दरखास्त दिएकोमा, प्रतिवादीले फैसलाले ठहर्ने

रकम दिन नसक्ने भएवाट निजका नाममा चल अचल सम्पत्ति जायजेथा केही नभएको हुँदा प्रतिवादीको एकासगोलको बुवा सत्यनारायणको नाममा रहेका सप्तरी जिल्ला कटैया गाउँ विकास समिति वडा नं. ६ मा मालपोत कार्यालय सप्तरीमा दर्ता सेस्ता कायम रहेका क्रमशः कि.नं. ४२२, ४२४, ४२६, ४३२, ४३७, ६७४ का जग्गाहरू रोक्का राखी विगो भराई पाउँ भनी निवेदन दिएकोमा उक्त जग्गा मध्येबाट ३ खण्डको १ खण्ड मिति २०६४।४।३१ गते जिल्ला अदालतबाट रोक्का भएको रहेछ । विपक्षीको पिता सत्यनारायण मलाहले सो रोक्का जग्गा फुकुवा गरिपाउँ भनी निवेदन दिँदा ऋणीका बाबु सत्यनारायणका नाममा दर्ता रहेको ३ खण्डको १ खण्ड रोक्का राखी पाउँ भनी विगो नं. ५०७ को दर्खास्तमा उल्लेख भै सोहीबमोजिम ३ खण्डको १ खण्ड रोक्का राखेको देखिँदा निवेदन मागबमोजिम जग्गा फुकुवा गर्न नमिल्ने मिति २०६५।५।१३ को शुरु जिल्ला अदालतको आदेशउपर लेनदेन व्यवहारको ८ र ९ नं. को आधारमा अ.वं. १७ नं. बमोजिम उक्त बेरितको आदेश बदर गरिपाउँ भनी ऋणीका पिताले निवेदन दिएउपर सुनुवाई हुँदा छोराले खाएको ऋण छोराको हक नपुगेसम्म सो धन समाउन पाउँदैन भनी लेनदेन व्यवहारको ९ नं.मा भएको कानूनी व्यवस्थाको प्रतिकूल भएकोले बदर गरिएको जग्गा फुकुवा गरी कानूनबमोजिम गर्नु भन्ने पुनरावेदन अदालत राजविराजको मिति २०६६ साल वैशाख २५ गते भएको आदेशको मिति २०६६।१।२८ मा आदेश प्रमाणित प्रतिलिपि सारी थाहा भएकोले अन्य वैकल्पिक उपचारको बाटोको अभावमा बाध्य भै यो रिट निवेदन गर्न आएको छु ।

म निवेदकले रोक्का राखेको ३ खण्डको १ खण्ड जग्गा विपक्षी बन्दीनारायणको भागको जति मात्र भएकोले सोबाट विगो भराउँदा विपक्षी सत्यनारायणलाई के असर पर्न गएको हो सो समेत खुलाउन नसकेको अवस्थामा लेनदेन व्यवहारको ८ नं. र ९ नं. आकर्षित हुन सक्दैन । ८ नं. को मनसाय एकाघरका उमेर पुगेका अरुले गरेको काम मुख्य जानकारको पनि सहिछाप वा लिखत भएको व्यवहार मात्र गोश्वारा धनबाट चल्छ भन्ने हो भने ९ नं. ले सहिछाप तथा लिखत नभएको अवस्थामा स्वास्नी छोराछोरीले गरेको व्यवहारमा साहूले समाउन पाउँदैन भन्ने भए पनि अंशबण्डाको १८ नं. ले लेनदेन व्यवहारको ८ नं.

बमोजिम लाएको ऋण सबै अशियारको भाग लाग्छ भन्ने किटानी व्यवस्थाबाट एकासगोलमा भएको व्यक्तिले लिएको ऋणको दायित्व मैले व्यहोर्न पर्ने होइन र सो ऋण मैले तिर्दिन भनी पन्छिन पाउँदैन । विपक्षीहरूले मुलुकी ऐन अंशवण्डाको ३० नं. बमोजिम छुट्टिई भिन्दै भएको र छुट्टा-छुट्टै व्यवहार गरिआएको लिखत प्रमाण पेश गर्न नसकेकोले विपक्षीहरू सगोलमा रही आएको प्रष्ट देखिन्छ । यसकारण विपक्षीको अ.व. १७ नं. बमोजिम दावी भूठा र निराधार भएको हुँदा भूठा दावीउपर भएको आदेश बदरभागी छ ।

उक्त बमोजिम संवैधानिक तथा कानूनी हकको प्रचलनका लागि धारा १०७ अन्तर्गत कारवाही चलाउन पाउने मेरो संवैधानिक उपचारको हक धारा ३२ मा सुरक्षित रहे भएको तथा पर्याप्त आधारमा नियमित उपचारको बाटो नभए नरहेको हुँदा उक्त हक प्रचलनका लागि पुनरावेदन अदालतको मिति २०६६।१।२५ आदेशलाई उत्प्रेषणको आदेशद्वारा बदर गरी सप्तरी जिल्ला अदालतबाट भएको मिति २०६४।४।३१ को आदेशबमोजिम जग्गा रोक्का राखी कार्यान्वयन किनारा गर्नु भन्ने विपक्षीको नाममा परमादेशको आदेश जारी गरिपाउँ र निवेदनको अन्तिम टुङ्गो नलागेसम्म विपक्षीको नाममा अन्तरिम आदेशसमेत जारी गरिपाउँ भन्ने निवेदन माग दावी ।

यसमा के कसो भएको हो ? निवेदकको मागबमोजिमको आदेश किन जारी हुन नपर्ने हो ? यो आदेशप्राप्त भएका मितिले बाटाका म्याद बाहेक १५ दिनभित्र सम्बन्धित मिसिलसाथ राखी महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमार्फत लिखित जवाफ पठाउनु भनी रिट निवेदनको १(एक) प्रति नक्कल साथै राखी विपक्षीमध्ये पुनरावेदन अदालत राजविराजलाई सूचना पठाई त्यसको बोधार्थ महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमा पठाई दिनु । निवेदकको मागबमोजिम आदेश किन जारी हुन नपर्ने हो ? यो आदेशप्राप्त भएका मितिले बाटाका म्याद बाहेक १५ दिनभित्र लिखित जवाफ लिई उपस्थित हुनु भनी विपक्षी सत्यनारायण मलाह मुखिया समेतलाई सूचना पठाई लिखित जवाफ आएपछि वा अवधि नाघेपछि पेश गर्नु । साथै अन्तरिम आदेश जारी गर्नुपर्ने अवस्था विद्यमान नदेखिँदा अन्तरिम आदेश जारी गर्नु परेन भन्ने समेत यस अदालत एक

न्यायाधीशको इजलासबाट मिति २०६६।२।५ मा भएको आदेश ।

निवेदकको लामो लेखाईबाट मात्रैले लेनदेन व्यवहारको ९ नं. बमोजिम पुनरावेदन अदालत राजविराजबाट गरिएको आदेश कानूनतः बदर हुने होइन । मेरा छोरा बन्नी नारायण मुखियाले लिएको ऋण कर्जा बारे मलाई केही थाहा जानकारी नै छैन । विपक्षीबाट कहिले ऋण लियो मलाई थाहा जानकारी दिएको थिएन । मिति २०६५।४।१२ सप्तरी जिल्ला अदालत आई विगो नं. ५०७ को मिसिल पत्ता लगाई नक्कल लिई हेर्दा मात्र थाहा पाएको हो । निवेदकको मागबमोजिम जग्गा रोक्का फुकुवा गरी कानूनबमोजिम गर्नु भनी पुनरावेदन अदालत राजविराजबाट भएको आदेश अनुसार नै सप्तरी जिल्ला अदालतबाट मिति २०६६।२।१३ को च.नं.६२७४ को पत्रानुसार मेरा निवेदन दावीभित्रका जिल्ला सप्तरी गाउँ विकास समिति कटैया वडा नं. ६ को कि.नं. ४२२, ४२४, ४२६, ४३२, ४९७ र ६७४ समेतका जग्गा फुकुवा गरी दिई सकेको अवस्थामा विपक्षीले गरेको यो रिट निवेदनबाट कानूनतः फुकुवा गरिएको जग्गालाई लेनदेन व्यवहारको ९ नं. ऐन समेतले बन्नीनारायण मुखियाको हक बाबुको सम्पत्तिमा नपुगेसम्म विपक्षीले समाउन पाउने होइन । प्रतिपादित सिद्धान्त समेतका आधारमा पुनरावेदन अदालत राजविराजबाट भएको आदेश सदर गरिपाउँ भन्ने समेत विपक्षी सत्यनारायण मलाहको तर्फबाट यस अदालतमा परेको लिखित जवाफ ।

निवेदक र सत्यनारायण मलाह मुखियाबीच २०६० साल कात्तिक २४ गते रु.६०,०००/- लिनुदिनु गरी कपाली कागज गरिएकोमा भाखाभित्र बुझाउन नल्याएको हुँदा सावा व्याज भराई पाउँ भनी निवेदकले सप्तरी जिल्ला अदालतमा फिराद दर्ता गराई सप्तरी जिल्ला अदालतबाट सावा, व्याज र कोर्ट फी समेत विपक्षीबाट भराई दिने ठहर्छ भनी मिति २०६३।७ गते फैसला भएको सो फैसलाबमोजिम विगो भराई पाउँ भनी सप्तरी जिल्ला अदालतमा मिति २०६४।४।२९ गते दर्खास्त दिएकोमा प्रतिवादीले फैसलाले ठहर्ने रकम दिन नसक्ने भएबाट निजका नाममा चल अचल श्रीसम्पत्ति जायजेथा केही नभएको हुँदा प्रतिवादीका एकासगोलका बुवा सत्यनारायणका नाउँमा रहेको जग्गा निवेदन मागबमोजिम जग्गा फुकुवा गर्न नमिल्ने

भनी मिति २०६५।५।१३ गते सप्तरी जिल्ला अदालतबाट भएको आदेशउपर यस अदालतमा निवेदक सत्यनारायण मलाह विपक्षी बद्रीनारायण मुखिया भएको मिति २०६५।६।९ मा दर्ता भएको प्र.द.नं. १६१ को विगो मुद्दाको प्रतिवेदन मिति २०६६।१।२५ गते इजलाससमक्ष पेश हुँदा सप्तरी जिल्ला अदालतके “ यसमा छोराको ऋणमा छोराको हक नपुगेसम्म साहूले सो धन समाउन पाउंदैन भनी लेनदेन व्यवहारको ९ नं. मा भएको कानूनी व्यवस्थाप्रतिकूल त्यहाँबाट मिति २०६५।५।१३ मा आदेश भएको देखिँदा बदर गरी दिएको छ। निवेदन मागबमोजिम जग्गाको रोक्का फुकुवा गरी कानूनबमोजिम गर्नु” भन्ने मिति २०६६।१।२५ गते यस अदालतबाट भएको आदेश कानूनसम्मत रूपमा भए गरेको हुँदा रिट निवेदन खारेज गरी पाउन अनुरोध छ भन्ने पुनरावेदन अदालत राजविराजकोतर्फबाट यस अदालतमा पेश भएको लिखित जवाफ ।

विपक्षी मध्येका बद्रीनारायण मुखियाको म्यादभित्र यस अदालतमा लिखित जवाफ परेको नदेखिएको ।

नियमबमोजिम दैनिक पेसी सूचीमा चठी पेश हुन आएको प्रस्तुत रिट निवेदन सहितको मिसिल अध्ययन गरी रिट निवेदकका तर्फबाट रहनुभएका विद्वान अधिवक्ता श्री गजबहादुर ऐरीले फैसलाबमोजिम भरी पाउने ठहरेको विगो भरी पाउने कार्यमा पुनरावेदन अदालतको आदेशले अवरोध हुन गएको छ । बद्रीनारायणको नाममा कुनै सम्पत्ति नभएकोले निजको एकासगोलको बाबुको नाउको जग्गाबाट असूल गर्न कानूनी कारवाही अगाडि बढाईएकोमा शुरु जिल्ला अदालतले रोक्का गरेको जग्गा फुकुवा गरेबाट मेरो पक्षलाई आघात पुग्न गएको छ । पुनरावेदन अदालतको जग्गा फुकुवा आदेश बदर गरी जग्गा रोक्का राखी फैसला कार्यान्वयन गर्नु भन्ने आदेश जारी गरिपाउँ भन्ने समेत बहस प्रस्तुत गर्नुभयो ।

विपक्षीमध्येका बद्रीनारायण मुखियासँगको कपाली लिखतबमोजिमको सावाँ व्याज भरी पाउने ठहरी सप्तरी जिल्ला अदालतबाट मिति २०६३।८।७ मा भएको फैसला अन्तिम भई निज विपक्षीको नाममा चल अचल श्रीसम्पत्ति जायजैथा केही नभएकोले निज विपक्षीको एकासगोलका बुवा सत्यनारायण मलाहका नामको कि.नं.४२२ समेतका जग्गाहरू

रोक्का राखी विगो भराई पाउन यी निवेदकले निवेदन दिई सप्तरी जिल्ला अदालतबाट ३ खण्डको १ खण्ड जग्गा रोक्का भएको थियो । सो रोक्का आदेशउपर अ.व. १७ नं. बमोजिम पुनरावेदन अदालत राजविराजमा विपक्षी ऋणीका पिताले निवेदन दिएकोमा लेनदेन व्यवहारको ९ नं. समेतको प्रतिकूल भएको भन्ने आधारमा उक्त पुनरावेदन अदालतबाट मिति २०६६।१।१८ मा सो रोक्का जग्गा फुकुवा गर्ने आदेश भएकोले सो आदेश अंशबण्डाको १८ नं. तथा लेनदेन व्यवहारको ८ र ९ नं.समेतको प्रतिकूल भएको छ । अन्तिम भै रहेको फैसला कार्यान्वयन गर्ने काम कारवाहीलाई प्रभाव पार्ने गरी भएको उल्लिखित पुनरावेदन अदालतको आदेश बदर गरी उल्लिखित जग्गा रोक्का राखी फैसला कार्यान्वयन गर्न परमादेशसमेत जारी गरिपाउँ भन्ने निवेदन माग दावी रहेको देखिन्छ ।

उल्लिखित निवेदन माग दावी, कानून व्यवसायीको बहस जिकीर र लिखित जवाफ समेतलाई दृष्टिगत गर्दा निम्न प्रश्नको निरूपण गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

१. फैसलाबमोजिम ऋण तिर्न बुझाउन पर्ने दायित्व भएको व्यक्ति बद्रीनारायण मलाह र निजका बाबु एकासगोलमा रहेका छन् वा छैनन् ?
२. फैसला कार्यान्वयनको दायित्व भएको व्यक्तिको नाममा सम्पत्ति नभएमा विद्यमान कानूनले एकासगोलको सम्पत्तिबाट भरी भराउ गरी फैसला कार्यान्वयन गर्न मिल्ने हो वा होइन ?
३. निवेदकको मागबमोजिमको उत्प्रेषण मिश्रित परमादेश समेतको आदेश जारी गर्नुपर्ने हो वा होइन ?

२. पहिलो प्रश्नका सम्बन्धमा विचार गर्दा प्रस्तुत रिट निवेदकसँगबाट कपाली तमसुक गरी ऋण लिएका विपक्षीमध्येका बद्रीनारायण मलाहले निर्धारित भाखाभित्र साँवा व्याज चुक्ता नगरेका कारणबाट निज निवेदक वादी भई सप्तरी जिल्ला अदालतमा चलेको लेनदेन मुद्दाबाट कपाली तमसुकको साँवा रु.साठी हजार र सोको व्याज समेत वादीले भरी पाउने ठहरी मिति २०६३।८।७ मा फैसला भई अन्तिम भएर रहेको तथ्य निर्विवाद छ । सो अन्तिम भएर रहेको फैसलाबमोजिम लेनदेनको उल्लिखित विगो भरी पाउन कानूनको म्यादभित्र दरखास्त

दिनुपर्नेमा निज विपक्षी प्रतिवादीका नाममा जायजथा नभएको भनी निजको बुवा सत्यनारायण मलाहका नाउँ दर्ताको जग्गा रोक्का राखी फैसला कार्यान्वयनको कारवाही जिल्ला अदालतबाट अगाडि बढाएको देखिन आउँछ। लिखित जवाफबाट विपक्षी मध्येका सत्यनारायणले छोराले लिएको उक्त ऋण आफूलाई थाहा नभएको र बाबुको सम्पत्तिमा छोराको हक नपुगेकोसम्म साहूले सो धन समाउन नपाउने भन्नेसम्म उल्लेख गरेको पाइन्छ। तर उल्लिखित लिखित जवाफबाट बन्नीनारायण आफ्नो सगोलको छोरा होइन वा छुट्टिभिन्न भैसकेकोले ऋणको दायित्व व्यहोनु पर्ने होइन भनी उल्लेख गर्न सकेको पाइदैन। साथै ऋण लिई कारोवार गर्न सक्ने भनी कानूनले योग्य ठहराएको व्यक्तिले गरेको ऋण कारोवारको दायित्व बहन गर्नुपर्ने भनी अदालतबाट अन्तिम फैसला भइसकेको अवस्थामा ऋण लिएको आफूलाई जानकारी नभएको भन्ने जिकीर लिएर मात्र दायित्वबाट उन्मुक्ति पाउने अवस्था रहदैन। विपक्षीहरू बन्नीनारायण र सत्यनारायण मलाह सगोलका बाबु छोरा नै रहेको भन्ने देखिन आयो।

३. अन्तिम भएर रहेको फैसला कार्यान्वयन पश्चात भए मात्र यसको महत्व र प्रभावकारिता रहन जान्छ। फैसला कार्यान्वयनबाट मात्र व्यक्तिले न्यायको अनुभूति गर्न पाउने हुँदा फैसला कार्यान्वयनमा फैसला गर्ने अदालतका अतिरिक्त सरकारी, गैरसरकारी निकाय र मुद्दाका सबै सरोकारवालाहरूको सहयोग अपरिहार्य रहन्छ। तसर्थ, फैसला कार्यान्वयनको दायित्व रहेको पक्षले यो वा त्यो बहानामा फैसला कार्यान्वयनलाई निस्तेज पार्न मिल्दैन। साथै सगोलमा रहेको व्यक्तिको अशियारको हैसियतले पाउने अंश भागसम्म रोक्का गरी फैसला कार्यान्वयनको कारवाही अगाडि बढाएकोलाई निस्तेज पार्ने गरी प्रारम्भमा नै सो कारवाही बदर गर्नु न्यायसंगत हुँदैन।

४. दोस्रो प्रश्नका सम्बन्धमा विचार गर्दा फैसलाबमोजिमको विगो बुझाउनु पर्ने दायित्व भएको व्यक्ति बन्नीनारायणको नाम दर्तामा कुनै चल अचल सम्पत्ति नभएको भनी निजको एकासगोलको बाबु सत्यनारायणका नाउँ दर्ताको जग्गा रोक्का गरी फैसला कार्यान्वयनको कारवाही गर्न खोजेको देखिएको छ। ऋणीको बाबुको नामको सम्पत्ति निज सत्यनारायण

मलाहाको एकलौटी नभई सगोलको हो र ऋणी बन्नीनारायण र सत्यनारायण एकै सगोलमा रहेको देखिन्छ। यसरी सत्यनारायणको नाममा रहेको सम्पत्तिमा सगोलको छोराको अंशहक लाग्ने नै हुनाले सो ऋणीको सावा व्याजको विगो त्यस्तो सगोलको सम्पत्तिमा खास ऋणीको अंश भाग जतिबाट भराउन नमिल्ने भनी कुनै कानूनले बन्देज लगाएको पाइदैन। फैसलाबमोजिम दायित्व बहन गर्नुपर्ने व्यक्तिको नाउँमा सम्पत्ति नभएको भन्ने मात्र आधारमा फैसला कार्यान्वयन नै हुन नसक्ने होइन। जिम्मेवार व्यक्तिको साथ सगोलमा रहेका जहान परिवारका नाउँमा रहेको चल अचल सम्पत्ति समेत बुझी यकीन गरी फैसलाबमोजिम तिर्नु बुझाउनु पर्ने व्यक्तिको भागमा पर्न आउने कुनै सम्पत्ति रहेछ भने त्यस्तो सम्पत्ति समेतबाट देवानी दायित्व पूरा गराउन अदालत समेत सक्रिय रहनु पर्दछ।

५. विपक्षी बन्नीनारायण मलाह र निजको बाबु विपक्षी सत्यनारायण मलाहसँग एकासगोलमा रहे बसेको पुष्टि भैसकेपछि निजले सगोलको सम्पत्तिबाट एक भाग अंश पाउनेमा विवाद रहदैन। शुरु सप्तरी जिल्ला अदालतले फैसला कार्यान्वयनको लागि बन्नीनारायणको हकसम्म रोक्का गरेको जग्गा पुनरावेदन अदालत राजविराजबाट मुलुकी ऐन, लेनदेन व्यवहारको ९ नं. बमोजिम असामीको हक नपुगेको भन्ने आधारमा फुकुवा गरेको देखिएको छ। लेनदेन व्यवहारको ९ नं. को कानूनी व्यवस्था हेर्दा “यसै महलको ८ नम्बरबमोजिम मुख्य भै कामकाज गरेकोमा बाहेक अरु अवस्थामा एकाघरका उमेर पुगेको कुनै व्यक्तिले कुनै व्यवहार गरेको रहेछ भने निजले आफूले पाउने धनमा निजको हक नपुगेसम्म साहूले सो धनमा समाउन पाउँदैन। निजले आफैले आर्जन गरेको वा आफूखुशी गर्न पाउने सम्पत्तिबाट मात्र लिन पाउँछ। निजको आफ्नो आर्जनको वा आफूखुशी गर्न पाउने सम्पत्ति रहेनछ भने निजले पाउने धनमा हक नपुगेसम्म धरपकड गर्न पनि हुँदैन। यस्तोमा दश वर्षभित्र नालिस गरी आफ्नोहक कायम गराई राखे मात्र त्यस्तो धनमा निजको हक पुगेपछि साहूले ऐनबमोजिम गरिलिन पाउँछ। त्यस्तोमा आसामीको हक पुगेका मितिले दण्ड सजायको महलको ४२ नम्बरबमोजिमको भरी भराउको दरखास्त दिने म्याद शुरु हुन्छ” भन्ने उल्लेख भएको देखिन्छ। यस दफाले घरको मुख्य भई कामकाज गरेको बाहेक अन्य

अवस्थामा एकाघरको उमेर पुगेको कुनै व्यक्तिले कुनै व्यवहार गरेको रहेछ भने निजले आफूले पाउने धनमा निजको हक नपुगेसम्म साहूले सो धन समाउन नपाउने भन्ने व्यवस्था गरे पनि घरको मुख्य भई कामकाज गरेकोमा त्यस्तो शर्त,बन्देज लाग्ने स्थिति हुँदैन। यसमा विपक्षीमध्ये बढीनारायण मुखिया घरको व्यवहार चलाउने मानिस होइन वा निजले घरको मुख्य भई घरव्यवहार चलाउने व्यक्ति होइन भनी सत्यनारायणले सप्रमाण सावित गर्न सकेको अवस्था छैन। त्यो व्यक्ति बाबु, आमा, छोरा, छोरी, श्रीमती जो पनि हुनसक्छ। यहाँसम्म कि बाबु, छोरा, वा दाजुभाई कुनै पेशा, रोजगार, बन्द व्यापार, एकभन्दा बढी ठाउँमा गर्ने गरेका छन भने त्यस्तो कार्यको हकमा सो गर्ने व्यक्ति नै घरको मुख्य भइ काम, व्यवहार गरेको मान्नुपर्ने हुन्छ। आफ्नो पेशा व्यापार वा घर व्यवहारमा पनि स्वतन्त्ररूपले आफ्नो विश्वसनीयताको आधारमा बन्द व्यापार,कारोवार वा व्यवहार गरेको जोसुकैलाई उक्त लेनदेन व्यवहारको ९ नं.को प्रयोजनका लागि घरको मुख्य भई काम गरेको सम्झनु पर्ने हुन्छ। अन्यथा त्यस्तो बन्द व्यापार, कारोवार वा घर व्यवहार चलन सक्दैन। चलन नसक्ने हुन्छ। सोही मान्यता र ऐनले गरेको व्यवस्थाअन्तर्गत रही अदालतले आफूले गरेको फैसला कार्यान्वयन गर्ने सिलसिलामा कानूनबमोजिम र न्यायका मान्य सिद्धान्तलाई आत्मसात गरी अन्य अशियारको साम्प्रतिक अधिकारमा खलल नपुग्ने गरी त्यस्तो सगोलको धनबाट फैसलाबमोजिम ऋणीउपरको दायित्वअनुसारको विगो भरी भराउ गर्न उक्त ऐन र ऐनको प्रावधानले रोकेको मान्न मिल्दैन।

६. यसका अतिरिक्त फौजदारी मुद्दामा पनि फरार प्रतिवादीको अंश रोक्का गर्दा वा दण्ड सजायको २७ नं समेतबमोजिम सर्वस्व गर्दा समेत सम्बन्धित कसूरदारको अंश हक कायम भई नसकेको अवस्थामा पनि निजको अंशभागमा पर्न आउने सगोलको सम्पत्तिबाट निजको अंशभाग अड्डाबाटै अलग गरी कानूनबमोजिम आदेश वा फैसला कार्यान्वयन गरिदै आएको अवस्था विद्यमान रहेको छ।

७. अदालतबाट गरिएको फैसला कार्यान्वयन अविलम्ब र तदारुकताकासाथ गरिनु पर्छ। त्यसमा अनावश्यक ढिलाईले फैसलाको महत्व कम हुँदै जान्छ। अदालतको फैसलाबमोजिम दायित्व वहन गर्नुपर्ने व्यक्तिको

सगोलको सम्पत्तिमा हक भएको तर स्वतन्त्ररूपमा सो हक कायम गराउँछ अनि मात्र फैसला कार्यान्वयन प्रक्रियाको थालनी गर्ने हो भनी आफूले नियतबश ढिलाई गर्नेहरू बढीरहेको अवस्थामा फैसला कार्यान्वयनमा थप ढिलाई र विलम्ब हुन जाने निश्चित छ। त्यसकारण सरोकारवाला सबै पक्षले फैसलाको दायित्व इमानदारीपूर्वक पालना गर्ने प्रति सचेत रहनु र सो दायित्व अविलम्ब पालन गर्न लगाउनु पनि जरुरी छ। यो वा त्यो बहानामा फैसला कार्यान्वयनको जिम्मेवारी पन्छाउने अवसर आउनु दिनु पनि हुँदैन। विद्यमान कानूनी व्यवस्थालाई फैसला कार्यान्वयनमा विलम्ब र त्यसलाई निरर्थक बनाउन सकिने अर्थमा प्रयोग गर्न दिनु हुँदैन।

८. अब तेस्रो प्रश्न निवेदकको मागबमोजिम आदेश जारी गर्ने नगर्नेतर्फ विचार गर्दा माथि विवेचना गरिएबमोजिम घरको मुख्य भै कामकाज गर्ने व्यक्ति को हो भन्ने मुख्य प्रश्नको निरुपण गर्नुपर्ने अवस्थाको विद्यमानता नभई छोराले लिएको ऋणको विगो निजको सगोलका बाबुको नाममा दर्ता कायम रहेको सगोलको सम्पत्तिबाट भराउन मिल्ने, नमिल्ने के हो भन्ने प्रश्न मात्र समाविष्ट रहेको छ। फैसलाबमोजिमको दायित्व वहन गर्नुपर्ने व्यक्ति बढीनारायण मुखिया र निजका पिता सत्यनारायण मुखिया एकासगोलमा नै रहेको भन्ने देखिएको छ। प्रचलित कानूनबमोजिम अंशबण्डा भई अलग भएको स्थितिमा बाहेक सगोलको अवस्थामा रहँदा अंशबण्डाको महलबमोजिम बढीनारायण मुखियाको अंश भाग सगोलको पैतृक सम्पत्तिमा नै रहेको मान्नुपर्ने अवस्था रहन्छ। फैसला कार्यान्वयनको कार्य विलम्बरहित किसिमले सम्पन्न गर्नुपर्ने अवस्था भएको हुँदा र प्रचलित कानूनले निजको सम्पत्ति अलग गरी त्यस्तो सम्पत्तिले ऋणको सावा व्याज खामेसम्म भराउन नमिल्ने भन्ने बन्देजात्मक कानूनी व्यवस्था समेत नरहेकोले फैसला कार्यान्वयन हुने गरी प्रचलित कानूनको अर्थ र व्याख्या गर्नुपर्ने हुन्छ।

९. तसर्थ, फैसला कार्यान्वयनको लागि शुरु सप्तरी जिल्ला अदालतबाट बढीनारायण मुखियाको सगोलको बाबुको नामदर्ताको ३ खण्डको १ खण्ड जग्गा रोक्का गरी फैसला कार्यान्वयन गर्ने गरी भएको आदेश र कारवाहीमा कानूनी त्रुटि देखिएन। त्यसलाई बदर गरी जग्गा फुकुवा गर्ने गरेको पुनरावेदन अदालत राजविराजको मिति २०६६।१।२५ को आदेश कानूनी त्रुटिपूर्ण देखिँदा

उत्प्रेषणको आदेशद्वारा बदर गरीदिएको छ । अब लेनदेन मुद्दाको फैसलाअनुसारको विगो भरी पाउँ भनी यी रिट निवेदकले शुरु सप्तरी जिल्ला अदालतमा दिएको दरखास्तमा उल्लिखित जग्गा सो जिल्ला अदालतको मिति २०६४।४।३१ को आदेशबमोजिम रोक्का गरी फैसला कार्यान्वयन गर्नु गराउनु भनी विपक्षीहरूका नाममा परमादेशको आदेश समेत जारी गरिदिएको छ । यो आदेशको जानकारी विपक्षीलाई दिई दायरीको लगत कट्टा गरी मिसिल नियमानुसार बुझाई दिनु ।

उक्त रायमा सहमत छु ।

न्या.वैद्यनाथ उपाध्याय

इति संवत् २०६७ साल मंसिर २६ गते रोज १ शुभम्-
इजलास अधिकृत : चुरामन खड्का

निर्णय नं. ८५२६

सर्वोच्च अदालत, संयुक्त इजलास

माननीय न्यायाधीश श्री मोहनप्रकाश सिटौला

माननीय न्यायाधीश श्री सुशीला कार्की

संवत् २०६३ सालको दे.पु.नं. ०६३-CI-०२२४

फैसला मिति: २०६७।५।३१।५

मुद्दा : बीमा रकम व्यक्तिगत दुर्घटना ।

पुनरावेदक प्रतिवादी: काठमाडौं महानगरपालिका वडा नं. १ हात्तिसार स्थित एभरेष्ट इन्स्योरेन्स लि. का. तर्फबाट अख्तियारप्राप्त ऐ. कम्पनीका नायब महाप्रबन्धक केवलकृष्ण श्रेष्ठ

विरुद्ध

प्रत्यर्थी वादी: काठमाडौं जिल्ला काठमाडौं महानगरपालिका ठमेल बस्ने नारायणप्रसाद पराजुली समेत

शुरु मुद्दा छिन्ने निकाय बीमा समिति :

अध्यक्ष माधवप्रसाद उपाध्याय

सदस्य अवरिन्द्रकुमार श्रेष्ठ

सदस्य डा. जनकलाल कर्माचार्य

सदस्य माधव पौडेल

सदस्य देवेन्द्रप्रसाद शाह

पुनरावेदन अदालत पाटनमा फैसला गर्ने :

मा.न्या. श्री ज्ञानेन्द्रबहादुर कार्की

मा.न्या. श्री लक्ष्मणमणि रिसाल

- दुर्घटना बीमा रकम दावीको सम्बन्धमा शुरु तहमा एकपटक स्वीकार गरिसकेपछि पछि अन्यथा जिकीर लिन बीमा कम्पनी विवन्धित भएको मानिने । साथै शुरु तहमा बीमा समितिसमक्ष नउठाएको तथ्यसम्बन्धी विवाद पुनरावेदन तहमा आएर उठाउन मिल्दैन । तथ्यसम्बन्धी विवाद शुरुमै उठेको हुनुपर्ने ।
- विवादको तथ्यको निरोपणार्थ सबूद प्रमाण शुरु तहमा सामान्यतया बुझिने हुँदा प्यारागलाइडिङ्गको क्रममा दुर्घटना हुनुभन्दा अगाडिदेखि नै प्रतिवादी बीमा कम्पनीसँग व्यक्तिगत दुर्घटना बीमा गराएको हुँदा दुर्घटना बीमा रकम लिन वादीले नवीकरण गरी प्रमाण सिर्जना गरेको भनी मान्न नमिल्ने ।

(प्रकरण नं. ४)

पुनरावेदक प्रतिवादी तर्फबाट: विद्वान वरिष्ठ अधिवक्ता श्री श्यामप्रसाद खरेल

प्रत्यर्थी वादी तर्फबाट: विद्वान अधिवक्ता श्री लोकभक्त राणा

अवलम्बित नजीर:

सम्बद्ध कानून:

फैसला

न्या.मोहनप्रकाश सिटौला: पुनरावेदन अदालत पाटनबाट भएको फैसलाउपर मुद्दा दोहोर्चाई हेरी पाऊँ भनी प्रतिवादीका तर्फबाट यस अदालतमा निवेदन परी न्याय प्रशासन ऐन, २०४८ को दफा १२(१)(क) अनुसार मुद्दा दोहोर्चाई हेर्ने निस्सा प्रदान भएको प्रस्तुत मुद्दाको संक्षिप्त तथ्य र ठहर निम्न प्रकार रहेको छ ।

निवेदकले का.जि.का.म.न.पा. वडा नं. १ स्थित रहेको एभरेष्ट इन्स्योरेन्स कम्पनी लि. मा बीमा लेख नं. ५६।५७ पिकेआर । पिएआई । ००५ सम्पुष्टि नं. इपीएम आइसिसि-३५५९ को बीमाङ्क रु.१०,००,०००।- (दश लाख रुपैयाँ) को व्यक्तिगत दुर्घटना बीमा गराएको थियो । सो बीमा लेखको अवधि

सन् १०१२२००० देखि सन् ११२२००१ सम्म रहेको थियो ।

मिति २०५७१०१५ तदनुसार सन् १८११२००१ मा साराइकोटबाट प्यारा ग्लाइडिङ गर्दा म दुर्घटनामा परे । मेरो दुवै खुट्टा भाँचियो । मैले काठमाडौँस्थित जोरपाटी अस्पतालमा उपचार गराउँदै आएको छु । मेरो बायाँ खुट्टाको Talus मा Avascular necrosis भएको Ankle को joint jammed भई नचल्ने भएको र भविष्यमा पनि अवस्था नसुधने, बायाँ खुट्टाले हिँडडुल गर्न नसक्ने भएको हुँदा एभरेष्ट इन्स्योरेन्स कम्पनीको व्यक्तिगत दुर्घटना बीमालेखको नियम १ को खण्ड (ग) को उप खण्ड २ मा भएको व्यवस्थाअनुसार बीमाङ्क रकम रु.१०,००,०००/- को ५० प्रतिशत पाउन आवश्यक सम्पूर्ण कागजातहरू संलग्न राखी मैले एभरेष्ट इन्स्योरेन्स कम्पनीमा मौकामै पटक पटक निवेदन दिएँ । मेरो सो निवेदनहरूमा एभरेष्ट इन्स्योरेन्स कम्पनीबाट दायित्व ठहर गर्ने कार्य गर्न विलम्ब भयो ।

यस पश्चात् विशेषज्ञ Pierre SOETE M.D को सन् १६१२००३ को सिफारिशको सक्कलप्रति समेत संलग्न राखी बीमा नियमावली, २०४९ को नियम ३२(३) बमोजिम दायित्व ठहर गरी पाऊन मैले मिति २०६०३१३ द.नं. ६६८ मा एभरेष्ट इन्स्योरेन्स कम्पनीमा निवेदन दिएको थिएँ । बीमा नियमावली, २०४९ को नियम ३३(३) मा वीमितले वीमकसमक्ष सम्पूर्ण विवरणहरू खुलाई निवेदन दिएपश्चात् बढीमा पैतिस दिनभित्र दायित्व ठहर गरी विमितलाई दावी भुक्तानी गर्नुपर्ने वाध्यात्मक कानूनी व्यवस्था गरिएको छ । मैले एभरेष्ट इन्स्योरेन्स कम्पनीमा आवश्यक सबै कागजातहरू राखी बीमा रकम दावी गरेको बर्षौँ हुँदा पनि दायित्व निर्धारण नभई मलाई साँढे अन्याय परेको छ । माथि उल्लिखित मिति २०६०३१३ को पत्र दिएको ३५ दिन पनि नाघिसकेको छ । एभरेष्ट इन्स्योरेन्स कम्पनीले आफ्नो कर्तव्य निर्वाह नगरी मलाई अनावश्यक रूपमा भुल्याएको प्रष्टै छ ।

बीमा नियमावली, २०४९ को नियम ३३ मा भएको कानूनी व्यवस्थाअनुसार बीमा समितिले वीमकले प्रचलित कानूनद्वारा तोकिएको अवधिमा दायित्व निर्धारण नगरेमा वीमितले कारणसमेत खोली बीमा समितिमा उजूर गर्न सक्ने व्यवस्था गरिएको हुँदा म निवेदकले

यही कानूनी व्यवस्थानुसार त्यस बीमा समितिमा उजूर गर्न आएको छु ।

ऐन नियम ३३(२) र ३३(३) बमोजिम जाँचबुझ समेत गरी एभरेष्ट इन्स्योरेन्स कम्पनीलाई अविलम्ब (दिन ताकेर) दायित्व निर्धारण गर्न आदेश जारी गरी न्याय पाऊँ भन्ने व्यहोराको नारायण पराजुली, का.जि.का.म.न.पा. २९ ठमेलस्थित रहेको आर.आर.ल. अशोशिएट्सको उजूरी निवेदन ।

बीमा दावी सम्बन्धमा के कसो भएको हो सोको लिखित जवाफका साथ तत्सम्बन्धी सम्पूर्ण कागजात तथा विवरण समेत १५ दिनभित्र पेश गर्न बीमा नियमावली, २०४९ को नियम ३३ को उपनियम (१क) को व्यवस्थाबमोजिम समितिको पत्रबाट वीमकलाई निर्देशन ।

विमित श्री नारायण पराजुलीको ०५७१०१५ मा प्याराग्लाइडिङ गर्दा दुर्घटना परेको र कम्पनीमा मिति २०५७११२ मा दावी गर्न आएको ।

दावी पत्रमा विमितले दुर्घटना हुँदाखेरी दायाँ तथा बायाँ दुवै खुट्टा फ्याक्चर भएको र उपचार पछि कम्पनीलाई जानकारी गराउने भनी निवेदन दिएको ।

त्यसपछि ०५८३३६ मा विमितले दायाँ खुट्टा निको भएको र बायाँ खुट्टाको अवस्था सुधार नभएकोले औषधोपचारको लागि समय लाग्ने तथा उपचारबाट निको भएपछि सम्बन्धित कागजात र विल पेश गर्ने भनी निवेदन दिनु भएको ।

०५८१०१९ मा वीमितले बायाँ खुट्टा अझै पनि राम्रोसँग निको हुन नसकेको हुँदा थप समय उपचारको लागि लाग्न सक्ने भनी नेपाल अर्थोपेडिक हस्पिटल जोरपाटीको सिफारिशसहित निवेदन दिनु भएको ।

०५९१५१९ मा वीमितले चिकित्सकको सल्लाहअनुसार बायाँ खुट्टाको गोलीगाँठो अझै राम्रोसँग निको नभएको र यदि दुख्ने क्रम बढ्दै गएमा फेरी अपरेसन गर्नुपर्ने र केही समय लाग्ने भनी निवेदन दिनु भएको ।

वीमितलाई बीमा कम्पनीको व्यक्तिगत बीमा लेख नं. ५६५७ पिकेआर । पिएआई ००५ को लाभ (ग) को २ अन्तर्गत बीमाङ्क रकमको ५० प्रतिशत वीमितले दावी गरेअनुसार पूर्ण अशक्तताको दावी नलाग्ने भनी मौखिक रूपमा जानकारी गराइएको तर बीमा लेखको लाभ (च) अन्तर्गत अस्थाई पूर्ण

अशक्तताअनुसार दावी फछ्यौट गर्न सकिने भनी जानकारी गराइएको ।

बीमा कम्पनीलाई अहिले पनि दावी फछ्यौट गर्न चिकित्सकको रिपोर्टअनुसार पनि अझै उपचार पूर्ण भई नसकेको अवस्था भएको हुँदा पूर्ण अशक्तता नै हो भन्ने कुराको यकीन नभएको देखिएको साथै चिकित्सकहरूको रिपोर्टमा उल्लेख भएका कुराहरू पनि परस्पर बाभिएको देखिएको ।

यस कम्पनीबाट दावी फछ्यौट गर्न आनाकानी गर्न खोजेको साथै भुल्याउने भन्ने बीमितको दावी सरासर भूठा हो भन्ने कुरा जानकारी गराउन चाहन्छौं भन्ने बीमकको मिति २०६०।१।११ को लिखित जवाफ ।

मिसिल संलग्न चिकित्सकको रिपोर्टअनुसार फेरि शल्यक्रिया (Second Surgery) गर्नुपर्ने भन्ने समेत उल्लेख भएको देखिँदा त्यस्तो शल्यक्रिया भए नभएको बारे चिकित्सकको फाइनल रिपोर्ट समेत यथाशिघ्र पेश गर्न बीमित, निवेदक नारायण पराजुलीलाई समितिको मिति २०६०।१०।२३ को पत्र बाट निर्देशन ।

शल्यक्रिया भए नभएको बारे चिकित्सकको फाइनल रिपोर्ट बुझाउने आदेश भएको हुँदा चिकित्सकसँग परामर्श लिई निवेदनको साथमा उक्त पत्र पेश गरेको छ भन्ने नारायणप्रसाद पराजुलीको पुन निवेदन ।

बीमित व्यक्ति श्री नारायण पराजुलीको दोस्रो शल्यक्रिया आवश्यक भएको भन्ने उल्लेख भएको हुँदा उपचार समाप्त नभएको र पूर्ण अशक्तताको बारेमा अझै अन्यौल रहेकोले पूर्ण असक्तता लाभ अन्तर्गत दावी नलाग्ने तर अस्थायी पूर्ण अशक्तता अन्तर्गत दावी फछ्यौट गर्न सकिने जानकारी गराउँदछौं भन्ने व्यहोरा बीमक एभरेष्ट इ.कं. लि. को लिखित जवाफ ।

बीमा लेखको नियम १ को खण्ड (ग) को उपखण्ड (२) अनुसार दोस्रो शल्यक्रिया आवश्यक पर्ने तर त्यस्तो शल्यक्रियाबाट समेत निजको अवस्थामा सुधार नआउने किटानी व्यहोरा उल्लेख भएको देखिँदा बीमितलाई स्थायी पूर्ण असक्तता अन्तर्गत क्षति भएको आधारमा बीमा दावी भुक्तान गर्नुपर्ने देखियो । बीमा लेखको शर्त सुविधाअनुरूप बीमाङ्क रकमको पचास प्रतिशत रकम भुक्तानी दिन बीमा ऐन तथा नियमावलीबमोजिम आदेश दिने ठहर्छ भन्ने बीमा समितिबाट मिति २०६१।२।१५ मा भएको निर्णय ।

बीमा समितिले पूर्ण अशक्तताको कारण जनाई बीमा रकम भराउने निर्णय गरेपनि उक्त पूर्ण अशक्तताको ठहर के कति आधार र कारणहरूले पुष्टि हुने हो सो खुलाउन सकेको छैन भने अर्कोतिर पुनः शल्यक्रिया गर्नुपर्ने भनी चिकित्सकको प्रतिवेदन दिएको भनिएको छ । यसरी शल्यक्रिया नै नगरी पूर्ण अशक्तता ठहर गर्नु समितिको आत्मगत ठहर बाहेक केही हुन सक्दैन । अतः समितिको उल्लिखित निर्णय प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ३,५४ मुलुकी ऐन, अ.व. १८४(क) बीमा ऐन, २०४९ को दफा २७ समेत विपरीत गरी भएको फैसला उल्टाई पाऊँ भन्ने पुनरावेदन पत्र ।

बीमितको दुर्घटना भएको मिति सम्बन्धमा नै पुनरावेदकले विवाद देखाएको अवस्था हुँदा अ.व. २०२ नं. बमोजिम छलफलको लागि प्रत्यर्थीलाई भिकाई पेश गर्नु भनी पुनरावेदन अदालत पाटनबाट मिति २०६१।१।२ मा भएको आदेश ।

मेरो निश्चित ठेगाना हुँदा हुँदै घरद्वार पत्ता नलागेको भनी मेरो नाउँमा सूचना अ.व. ११२ नं. बमोजिम २९ वडा कार्यालयको सूचना पाटीमा टाँस गर्न मिल्ने होइन मलाई आफ्नो प्रतिरक्षा गर्ने मौकाबाट बंचित गर्ने उद्देश्यले वेरितपूर्ण एवं वेहिसाब तबरबाट तामेल गरिएको हुँदा सो तामेली समेत बदर गरी मेरो नाउँमा पुनः सूचना जारी गरी प्रस्तुत मुद्दामा आफ्नो प्रतिरक्षा गर्ने मौका पाऊँ भनी प्रत्यर्थीले दिएको निवेदनपत्र ।

शुरु तहमा दावी वा प्रतिवाद गर्दा भन्न लेख नसकेपछि पुनरावेदन तहमा आई नयाँ तथ्य सम्बन्धमा दावी जिकीर गर्न सिद्धान्तत नमिल्ने हुँदा बीमित नारायण पराजुलीको दुर्घटना भई चोट पटक भएको र सो चोटबाट निज अशक्त भएको कुरा चिकित्सकले प्रमाणित गरिदिएको देखिएको सो अवधिमा निजको बीमा नविकरण भएको स्पष्ट देखिँदा बीमा समितिबाट मिति २०६१।२।१५ मा भएको निर्णय मिलेकै देखिँदा सदर हुने ठहर्छ भनी पुनरावेदन अदालत पाटनबाट मिति २०६२।३।२२ मा भएको फैसला ।

वादीको दुर्घटना पश्चात् मात्र नविकरण भएको छ, बीमा रकम दावीकर्ताले नविकरण गरेको र त्यसपछि दुर्घटना परेको तथ्य स्थापित हुनुपर्दछ, पुनरावेदन अदालतको फैसलामा तथ्यहरूको विवेचना गरिएको छैन । बीमा ऐन, २०४९ को दफा २७ को

विपरीत पुनरावेदन अदालत पाटनबाट भएको फैसला बदर गरी मुद्दा दोहोर्‍याई हेरी पाऊँ भनी यस अदालतमा प्रतिवादी निवेदकको तर्फबाट परेको निवेदन पत्र ।

यसमा सन् १९९९।१।१२ देखि सन् २०००।१।१२ सम्म इन्स्योरेन्स भएकोमा म्यादभित्र प्रिमियम नतिरी बसेकोमा सन् २००१।१।१६ मा दुर्घटना भएपछि सन् २००१।१।१७ मा प्रिमियम तिरी उक्त इन्स्योरेन्स वैधानिक भएको देखिन्छ भने सन् २००१।१।१६ मा दुर्घटना भएको कुरा वादी नारायणप्रसाद पराजुलीले दुर्घटनाबाट परेको चोट सन् २००१।१।१७ मा चिकित्सकलाई जाँच गराउँदा “हिजो १ बजे ग्याङ्ङरको दुर्घटना भएको” भन्ने उल्लेख गरी जाँच गरेको अस्पतालको कागजलाई मिति सच्चाई सन् २००१।१।१८ मा दुर्घटना भएको देखाई सन् २००१।१।१७ मा प्रिमियम तिरेको कागजलाई वैधानिक गराई वीमा रकम लिन पाउने गरेको पुनरावेदन अदालत पाटनको मिति २०६२।३।२२ को फैसलामा प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ५४ एवं अ.व.१८४(क) को व्याख्यात्मक त्रुटि भएको देखिएकोले न्याय प्रशासन ऐन, २०४८ को दफा १२(१)(क) को आधारमा मुद्दा दोहोर्‍याउने निस्सा प्रदान गरिएको छ भन्ने यस अदालतको आदेश ।

नियमबमोजिम आजको पेसी सूचीमा चढी पेश हुनआएको प्रस्तुत मुद्दामा पुनरावेदक प्रतिवादीका तर्फबाट उपस्थित हुनुभएका विद्वान वरिष्ठ अधिवक्ता श्यामप्रसाद खरेलले वादीको १०।१२।१९९९ देखि ९।१२।२००० सम्मको वीमा भएको हो । वादीले मिति १८।०१।२००१ अर्थात २०५७।१।०५ मा रु.५००० दाखेल गरी १ वर्षको व्यक्तिगत दुर्घटना वीमा नवीकरण गरेको हो । वादीको दुर्घटना १७-१-२००१ मा भएको अस्पतालको कागज छ । सो कागजमा Fall yesterday at 1:00 P.M उल्लेख छ । यसरी दुर्घटना भएपश्चात् वीमा नवीकरण गरेको स्पष्ट देखिँदा दुर्घटना वीमा रकम दावी गर्न पाउने होइन । पुनरावेदन अदालतको फैसला बदरभागी छ भनी र प्रत्यर्थी वादीका तर्फबाट उपस्थित हुनुभएका विद्वान अधिवक्ता लोकभक्त राणाले वीमकले २००१-१-१७ मा वीमाको प्रिमियम तिरेको छ । रसिद २००१-१-१८ मा प्राप्त भएको हो । डिसेम्बर १० अर्थात अगाडिकै Date बाट लागू हुने भनी वीमा कम्पनीले Renew गरेको छ । वीमा नवीकरणको मिति सम्बन्धमा वीमा कम्पनीले वीमा

समितिमा प्रश्न उठाएको छैन । तथ्यगत प्रश्न शुरु निकायमै उठाउनु पर्छ । शुरुमा वीमा कम्पनीले दावी फछ्यौट गर्न आपत्ती नभएको भन्ने जवाफ दिएको र निवेदकले मिति २०६१।२।२२ मा वीमा समितिमा निवेदन दिँदा अस्थायी पूर्ण अशक्तताको सुविधा दिन सकिन्छ भनी वीमा कम्पनीले जवाफ दिएको छ । हाल अन्यथा जिकीर लिन पाउने होइन । पुनरावेदन अदालतको फैसला कायम राखी पाऊँ भनी बहस गर्नुभयो ।

उपरोक्त बहस जिकीर सुनी वीमा समितिबाट निवेदकलाई स्थायी पूर्ण अशक्तता अन्तर्गत वीमा लेख अन्तर्गत रही वीमाङ्क रकमको ५० प्रतिशत रकम दिने गरी वीमा समितिबाट मिति २०६१।२।१५ मा भएको निर्णय सदर गरी पुनरावेदन अदालत पाटनबाट भएको फैसला मिले नमिलेको के रहेछ, सो मा निर्णय गर्नुपर्ने भएको छ ।

२. निर्णयतर्फ विचार गर्दा प्रत्यर्थी कम्पनीमा रु.१०,००,०००/- को व्यक्तिगत दुर्घटना वीमा गराएका निवेदकले मिति २०५७।१।०५ तदनुसार १८।१।२००१ मा सराडकोटबाट प्याराग्लाईडिङ गर्दा दुर्घटनामा परी दुबै खुट्टा भाँचिएको र डाक्टरलाई जचाउँदा वायाँ खुट्टाको Talus मा Avascular Necrosis भएको, Ankle को Joint jammed भई नचल्ने भएको, भविष्यमा वायाँ खुट्टाले हिँडडुल गर्न नसक्ने भएको र विशेषज्ञको सिफारिश समेत राखी वीमा नियमावली, २०४९ को नियम ३२(३) बमोजिम वीमकसमक्ष वीमा रकमको ५० प्रतिशत पाउन निवेदन दिएको ३५ दिन व्यतित भैसक्दा पनि दायित्व ठहर नगरेकाले वीमा कम्पनीलाई दायित्व निर्धारण गर्न आदेश गरी राखी पाऊँ भनी वीमा समितिसमक्ष वादीले निवेदन पेश गरेको देखिन्छ । निवेदकको उपचार समाप्त नभएको र पूर्ण अशक्तताको स्थितिको निश्चित नभएकोले अस्थाई पूर्ण अशक्तता अन्तर्गत दावी फछ्यौट गर्न सकिने भनी प्रतिवादी वीमा कम्पनीले वीमा समितिसमक्ष जवाफ पेश गरेको देखिन्छ र निवेदकको दावी स्वीकार गरेको देखिन्छ ।

३. निवेदकले विपक्षी वीमा कम्पनीसमक्ष वीमालेख नं. ५६।५७ पिकेआर। पि.ए.आई ०२४ को वीमा अवधि सन् १०।१२।१९९९ देखि ९।१२।२००० सम्मका लागि रु.१०,००,०००/- वीमाङ्क रकमको व्यक्तिगत दुर्घटना वीमा गरेको र सन् १८।०१।२००१

मा १ वर्षको नवीकरण बीमा शुल्क रु.५०००।- दाखिला गरेको देखिन्छ । निवेदक सराङ्गकोटमा प्यारा ग्लाइडिङ्ग गर्दा दुर्घटनामा परेको र Nepal Orthopaedic Hospital मा उपचार गराएको देखिन्छ । उक्त अस्पतालको पुनरावेदक एभरेष्ट इन्स्योरेन्स कम्पनी लि. लाई लेखेको मिति २०६०।०२।१३ को पत्रमा “निज नारायण पराजुलीको मिति जनवरी २१, २००१ मा TALUS Grade III Hawkins fracture को Med. Malleous fracture अप्रेशन भएको र निज अस्पतालबाट तोकिएको समयमा सदा पुनः परीक्षणको लागि आउने गरेका छन् । निजको खुट्टाको अवस्था राम्रो रहेको तर Permanent residual deformity सदाको लागि रहने जानकारी गराइन्छ । अस्पतालबाट तोकिएको समय समयमा उपस्थित भएमा अहिलेको भन्दा केही हदसम्म राम्रो रहेता पनि ट्रेकिङ्ग तथा पाराग्लाइडिङ्ग र धेरै समयसम्म हिड्न तथा शारीरिक कार्य गर्न नसक्ने जानकारी गराइन्छ” उल्लेख भएको देखिन्छ । निवेदक दुर्घटनामा परी उपचारका लागि सन् २००१।१।१८ मा उक्त अस्पताल भर्ना भै २००१।२।६ मा डिस्चार्ज भएको In patient Discharge Summary बाट देखिन्छ ।

४. निवेदक बीमालेख नवीकरण गर्नुभन्दा अगाडि नै दुर्घटनामा परेको हो भन्ने पुनरावेदन जिकीर रहेकोमा सो कुरा शुरु बीमा समितिसमक्ष प्रतिरक्षा गर्दा पुनरावेदक प्रतिवादीले नउठाएको र निवेदक उपचारत रहेकाले अस्थायी पूर्ण अशक्तता अन्तर्गत दावी फछ्यौट गर्न सकिने भनी मिति २०६१।१।२५ मा पत्राचार गरेको देखिन्छ । निवेदकको दुर्घटना बीमा रकम दावीको सम्बन्धमा शुरु तहमा एकपटक स्वीकार गरिसकेपछि हाल आएर अन्यथा जिकीर लिन बीमा कम्पनी विवन्धित पनि भएको मानिन्छ । साथै शुरु तहमा बीमा समितिसमक्ष नउठाएको तथ्यसम्बन्धी विवाद पुनरावेदन तहमा आएर उठाउन मिल्दैन । तथ्यसम्बन्धी विवाद शुरुमै उठेको हुनुपर्छ । किनकि विवादको तथ्यको निरोपणार्थ सबूद प्रमाण शुरु तहमा सामान्यतया बुझ्ने गरिन्छ । निवेदकको प्याराग्लाइडिङ्गको क्रममा दुर्घटना हुनुभन्दा अगाडि देखिनै प्रतिवादी बीमा कम्पनीसँग व्यक्तिगत दुर्घटना बीमा गराएको हुँदा दुर्घटना बीमा रकम

लिन वादीले नवीकरण गरी प्रमाण सिर्जना गरेको भनी मान्न मिल्ने देखिदैन ।

५. तसर्थ माथि विवेचित आधार कारणबाट बीमा कम्पनीसँग निवेदकले गरेको दुर्घटना बीमालेख र पुनरावेदक प्रतिवादीले निवेदकको दावीको सम्बन्धमा बीमा समितिसमक्ष गरेको स्वीकारोक्ति समेतका आधारमा यस अदालतबाट मुद्दा दोहोर्न्याई हेर्ने गरी भएको आदेशसँग सहमत हुन सकिएन । यिनै आधार कारणले बीमा समितिबाट भएको निर्णय सदर गरी पुनरावेदन अदालत पाटनबाट मिति २०६२।३।२२ मा गरेको फैसला मिलेकै देखिँदा सदर हुने ठहर्छ । पुनरावेदन जिकीर पुग्न सक्दैन । प्रस्तुत मुद्दाको दायरीको लगत कट्टा गरी मिसिल नियमानुसार गरी बुझाइदिनु ।

उक्त रायमा म सहमत छु ।

न्या.सुशीला कार्की

इति संवत् २०६७ साल भदौ ३१ गते रोज ५ शुभम् इजलास अधिकृत : महेन्द्रप्रसाद पोखरेल

निर्णय नं. ८५३०

सर्वोच्च अदालत, संयुक्त इजलास

माननीय न्यायाधीश श्री गिरीश चन्द्र लाल

माननीय न्यायाधीश श्री प्रकाश वस्ती

संवत् २०६५ सालको फौ. विविध नं.-००१५

फैसला मिति: २०६७।१।२५।४

मुद्दा- अदालतको अवहेलना ।

निवेदक: लीलामणि उपाध्यायको नाति लिलानाथ शर्माको छोरा दाङ जिल्ला, सोनपुर गा.वि.स.वडा नं.८, सुनवरी घर भै हाल का.जि.का.म.न.पा.वडा नं.१० बस्ने रडियो दाङ देउखुरी तथा सञ्चार विकास समूहका अध्यक्ष मुरारीकुमार शर्मा विरुद्ध

प्रत्यर्थी विपक्षी: का.जि.का.म.न.पा.कोटेश्वर पेरिसडाँडा केन्द्रीय कार्यालय रहेको एकीकृत नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी माओवादी राजनीतिक दल र सो दलका प्रमुख एवं सभासद पुष्पकमल दाहाल 'प्रचण्ड' समेत

- लोकतन्त्रमा कार्यपालिका, न्यायपालिका एवं व्यवस्थापिकाको भूमिका एक अर्कासित फरक खालका देखिए पनि वास्तवमा यी सबै निकायका अभीष्ट जनताको अधिकारलाई सुरक्षित एवं बलियो बनाउनुका साथ-साथै देशमा सुशासन प्रदान गर्नु, आर्थिक उन्नतिको दिशामा अग्रसर गराउनु एवं कुनै खास संस्था वा व्यक्तिको शासनलाई इन्कार गरी कानूनको शासन कायम राख्नु र न्यायसंगत समाजको सिर्जना गर्नु हुन्छ। यस्तो अवस्थामा लोकतान्त्रिक संस्था वा निकायहरूको भूमिका ती अभीष्टहरू प्राप्त गर्ने हेतुको लागि परस्पर विरोधी नभई एक अर्काका सम्पूरक हुनुपर्ने।
(प्रकरण नं.५)
- न्यायपालिका सक्षम रहने अवस्थामा, यसमा अन्तर्निहित जिम्मेवारी एवं कर्तव्यको निर्वहन राम्रोसित हुन सक्ने र न्यायपालिका कमजोर अवस्थामा रहेमा, यसले आफ्नो कर्तव्य तथा दायित्वको परिपालन गर्न समेत अक्षम हुने हुनाले न्यायपालिकाको भूमिका परेका मुद्दाहरूमा फैसला गर्ने मात्रसँग सम्बन्धित रहेको भन्ने मान्यतामा सीमित नरही यसको क्षमताको मनोवैज्ञानिक एवं कार्यपरक महत्व जनताको सर्वोच्चता कायम राख्ने एवं जनताको कानूनी हकहरू संरक्षित गर्नेसँग साक्षात् सम्बन्ध समेत राख्ने।
(प्रकरण नं.६)
- लोकतान्त्रिक परिवेशमा समालोचनात्मक टिप्पणीहरूले अदालतका कमी कमजोरीहरूलाई प्रकाशित गरी अदालतलाई आफ्नो कमी कमजोरीहरू सुधारन समेत अभिप्रेरित गर्ने हुनाले त्यस्ता टिप्पणीहरू न्यायपालिकाको लागि सर्वथा नकरा रहेको भन्न नसकिने।
- लोकतन्त्रलाई बलियो बनाउने एवं न्यायपालिकाद्वारा जनताको अधिकारलाई सुरक्षित गराउने दृष्टिकोणले कसैबाट भएका समालोचनाहरूलाई अदालतले सकारात्मक रूपमा नै लिनुपर्ने।

(प्रकरण नं.७)

निवेदक तर्फबाट:

विपक्षी तर्फबाट: विद्वान अधिवक्ताहरू श्री तुलसी भट्ट, श्री अन्जिता खनाल, श्री रमणकुमार श्रेष्ठ र श्री मुरारीप्रसाद सापकोटा

अवलम्बित नजीर:

सम्बद्ध कानून:

- सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०४८ को दफा ७

फैसला

न्या.गिरीश चन्द्र लाल: सर्वोच्च अदालत ऐन, २०४८ को दफा ७(१) अन्तर्गत पर्न आएको यसै अदालतको क्षेत्राधिकार भित्र पर्ने प्रस्तुत मुद्दाको संक्षिप्त तथ्य एवं ठहर यस प्रकार छ।

मिति २०६५।१२।१३ मा कान्तिपुर दैनिकमा प्रकाशित तथ्यहरू अनुसार सरकारको नेतृत्वकर्ता एकीकृत माओवादीले सर्वोच्च अदालत विरुद्ध राजधानीमा प्रदर्शन, गाली, गलौज र नारावाजी गरेको छ। अदालतले दिएको आदेशको भोली पल्टै माओवादी त्यस विरुद्ध उत्रिएको हो। माओवादीका ३ सभासदले र उसको भातृ संगठन प्रमुखले न्यायालयलाई पूर्व राजा ज्ञानेन्द्रको चौतारीको संज्ञा दिए। जुलुसका सहभागीले अदालत विरुद्ध नारा लगाएका थिए। अधिवक्ता एवं सभासद एकराज भण्डारीले सर्वोच्च अदालतको आदेशले जनभावनाको कूठाराघात भएको दावी गरे। सर्वोच्च अदालत राजाको शासनको मानसिकताबाट माथि उठ्न सकेको छैन। राजाबाट नियुक्त न्यायाधीशले जनताको भावनाअनुसारको निर्णय गर्न सक्दैनन्। गणतन्त्रको भावनालाई अदालतले आत्मसात गर्न सकेन। नेपालका लागि अमेरिकी राजदूत न्यान्सी पावेल, भारत, नेपाली कांग्रेस र जर्नेलको प्रभावमा परेर अदालतले आदेश गरेको आरोप लगाए। जनभावना विरोधी निर्णय गर्ने न्यायाधीशलाई महाअभियोग लगाउन संविधानसभा तयार छ। सरकारको निर्णय असफल बनाउने रवैया अदालतको भएको र अदालतलाई जनताको नियन्त्रणमा राख्नु पर्ने हुन्छ भनेका छन्।

सभासद एवं माओवादी मजदुर नेता सालिकराम जमरकट्टेलले अदालतप्रति लक्षित गर्दै आफुहरूले चाहे सबैलाई कच्चाक कुचुक पार्ने दावी गरे। हिजो हामीलाई मार्न आदेश दिनेलाई सहयोग

गर्ने आँट कहाँबाट आयो । सर्वोच्च अदालत न्यायालयको नाममा बसेको सामन्तीहरूको संस्था हो । अन्य असंख्य मुद्दालाई भन्दा जर्नेलहरूको मुद्दामा अदालतले हतार हतार निर्णय गरेको आरोप लगाए । जर्नेलको म्याद थप्ने वा नथप्ने विषय आफूहरूले अब जनतामा लिएर जाने बताए । सर्वोच्च अदालतले आफ्नो निर्णय तुरुन्त नसच्याए प्रचण्डका आदेशमा आफूहरू लाखौं जनता लिएर अदालत छिर्ने उनको दावी थियो ।

माओवादी नेता नारायणकाजी श्रेष्ठले अदालत विरुद्धको जुलुस स्वाभाविक हो । अदालत देउता होइन । उसले गरेको गलत निर्णयको विरोध गर्दैमा स्वतन्त्र न्यायालयमा असर पर्दैन । संवैधानिक र कानूनी कामको उल्टो निर्णय गरेकोले जनताले अदालतको विरोध गरेका हुन । यसलाई सिँगो माओवादी पार्टीले स्वाभाविक रूपमा लिएको छ भनेका छन ।

२०६१।१२।१४ गते कान्तिपुर दैनिकमा प्रकाशित खबरअनुसार सर्वोच्च अदालतको आदेशका विरुद्ध नेपालगञ्जमा एकीकृत माओवादी संगठनका वाइसिएल, मजदुर संगठन र मधेश मुक्तिमोर्चा समेतका व्यक्तिहरू समेतको जुलुस गई पुनरावेदन अदालतको आवत जावतमा बाधा समेत पुऱ्याई जुलुस धर्ना र विरोध गर्दा न्यायमूर्ति कल्याण श्रेष्ठको पुतला जलाउने र सरकारको निर्णय लागू गर अन्तरिम आदेश खारेज गर भनी अदालतको अवहेलना गरेका छन् ।

२०६१।१२।१६ गते गोरखापत्र दैनिकमा प्रकाशित खबरअनुसार गणतन्त्रको विकासमा अदालत र सेना बाधक रहेको भन्दै एकीकृत माओवादीका वरिष्ठ नेता डा.बाबुराम भट्टराईले जननिर्वाचित सरकारको निर्णय उल्टाउन खोज्नु सेना र अदालतले गणतन्त्रको संस्थागत विकासमा अवरोध गरेको र अदालतले सरकारको निर्णयलाई उल्टाएर सामन्ती राजतन्त्रको पक्षपोषण गरेको तथा राज्य संयन्त्रका सबै निकायमा जननिर्वाचित प्रतिनिधिको आवश्यक रहेको र अवकाश प्राप्त सेनाका जर्नेलको अदालतले गरेको पुनर्वहालीको निर्णयप्रति आक्रोस व्यक्त गर्दै मन्त्री डा.बाबुराम भट्टराईले जननिर्वाचित सरकारले गरेको निर्णयलाई अदालतका एकजना व्यक्तिले उल्टाउन सक्ने व्यवस्थाले गणतन्त्रको उपहास भएको भनेका छन् । यसैगरी अदालतलाई लोकतान्त्रिकरण नगरे गणतन्त्र धरापमा पर्न सक्ने चेतावनी दिए । सेनाका उच्च पदस्थमा अभै राजभक्ति

रहेको र तिनको विरुद्ध सरकारले गरेको निर्णय न्यायाधीशले उल्टाएको भन्दै आपत्ति जनाए । दरवारिया जर्नेललाई विदा गर्ने कोशिस गर्नु तर उनीहरूले भित्र भित्रै षडयन्त्र गरेर अदालतलाई हातमा लिएर पुनर्वहालीको नाटक गरिरहेको छन् । उनले जनताबाट दनक खाएका शक्तिहरू बदला लिन सरकारले गरेका निर्णय न्यायालयलाई प्रयोग गरेर उल्टाउन लागिपरेको र बिगतमा राजाबाट नियुक्त टिके न्यायाधीश अभै न्यायालयको गरिमामय पदमा बसि राखेको र अहिले जति पनि राम्रा काम गर्छौं यसलाई उल्टाउने काम न्यायालयबाट भइराखेको छ । यसले न्यायालयमा राजनीति भई राखेको प्रष्ट देखाउँछ । लोकतन्त्रमा जनताभन्दा माथि कोही नभएकोले न्यायालयमा पनि लोकतान्त्रिकरण हुनुपर्छ । हालपनि टोपी लगाएका राजाहरू बाँकी रहेको भनी प्रस्तुत भए ।

यसरी एकीकृत माओवादी आमूल रूपमा सर्वोच्च अदालतद्वारा हालै सरकारबाट भएका विभिन्न निर्णयहरू विरुद्ध जारी गरिएका कारण छुब्ध भएको देखिन्छ । विपक्षीहरूले व्यक्तिगत तथा संगठित रूपमा अदालतको अपहेलना गरेको प्रष्ट छ । अब अदालतले न्याय निरोपण गर्ने कार्य प्रायोजित अराजक एवं निहित स्वार्थले प्रेरित भई जम्मा भएका भिडलाई हेरेर अर्थात फैसला गर्दा इजलास बाहिर भेला भएकाको टाउको गनेर उनीहरूले गर्ने उच्छ्रृंखल क्रियाकलापलाई हेरेर न्याय गर्नुपर्ने भन्ने गलत न्यायशास्त्रको वकालत गर्दै संविधान तथा प्रचलित अन्य कानूनको अवपालना गर्ने संविधान तथा प्रचलित अन्य कानूनवमोजिम गठन भएका मन्त्रिपरिषद् सदस्य, संविधानसभा सदस्य तथा राजनैतिक दल र सो दलका सदस्यहरूले व्यक्त गर्नुबाट कानूनी राज्यको उपहास गर्ने कार्य भइआएको छ हुँदा विपक्षीहरूलाई अदालतको अपहेलनामा हदैसम्मको कारवाही गरी कैद र जरीवाना समेत गरिपाउँ भन्ने निवेदन दावी ।

यसमा के कसो भएको हो ? अदालतको आदेश विपरीत कार्य गरी अवहेलना नगरेको भए सोको कारणसहित आफै वा आफ्नो कानून व्यवसायी वा प्रतिनिधि मार्फत बाटाका म्याद बाहेक ७ दिनभित्र लिखित जवाफ लिई आउनु भनी निवेदन र आदेशको प्रतिलिपि समेत राखी विपक्षीहरूका नाममा म्याद जारी गरी नियमानुसार पेश गर्नु भन्ने समेत व्यहोराको यस अदालतको आदेश ।

निवेदकले निवेदनमा उल्लेख गरेबमोजिमका मितिमा प्रकाशित कान्तिपुर र गोरखापत्रमा के कसरी कुन स्रोतबाट के कस्तो समाचार प्रकाशन गरेका छन्, सो कुरा उक्त पत्रिकाका समाचारदाता, सम्पादक तथा प्रकाशकलाई जानकारी हुने विषय हो, सो बारेमा हामीलाई जानकारी छैन। विभिन्न मितिको समाचारलाई वारदात मानेको अवस्थामा वारदात अनुसारको निवेदन दिइएको हुनुपर्नेमा एउटै निवेदनबाट विभिन्न मितिको वारदातको बारेमा कारवाही निर्णय गर्न नमिल्ने भएकोले पनि निवेदन दावी त्रुटिपूर्ण छ। हामी लिखित जवाफ वालाले अदालतमा प्रवेश गरी अदालतको काम अवरुद्ध हुनेगरी कुनै कार्य गरेको अवस्था छैन। अदालतबाट भएको आदेश, फैसलाको स्वस्थ आलोचना, समालोचना, समर्थन, विरोध गर्ने अधिकार सम्पूर्ण नागरिकलाई रहन्छ। हामी लिखित जवाफ वालाहरू ऐ.ने.क.पा. माओवादीको विभिन्न तहको नेतृत्वमा क्रियाशिल छौं। साथै संविधानसभाको सदस्य पनि छौं। हाम्रो पार्टीले अदालतको अपहेलना हुने कुनै प्रकारको निर्णय गरेको छैन र निवेदनमा त्यस्तो दावी रहेको पनि छैन। तसर्थ निवेदन दावी त्रुटिपूर्ण, निराधार, गैरकानूनी भएकोले निवेदन दावी खारेज वा नपुग्ने गरी न्याय पाउँ भन्ने एकीकृत माओवादीका संसदीय दलका उपनेता एवं सभासद नारायणकाजी श्रेष्ठ, सभासद सालिकराम जम्मरकट्टेल, सभासद चन्द्रबहादुर थापा समेत ३ जनाको लिखित जवाफ।

निवेदकले विभिन्न मितिमा प्रकाशित भएको समाचारबाट अदालतको अपहेलना भएको भन्ने दावी गर्नु भएको छ। एकै निवेदनबाट विभिन्न मितिको वारदातको बारेमा कारवाही निर्णय गर्न नमिल्ने भएकोले पनि निवेदन दावी त्रुटिपूर्ण छ। म लिखित जवाफवालाले अदालतमा प्रवेश गरी अदालतको काम अवरुद्ध हुने गरी कुनै कार्य गरेको अवस्था छैन, साथै म संलग्न रहेको पार्टी एकीकृत माओवादी पार्टीको पनि अदालतको अपहेलना गर्ने तथा हुने किसिमको कुनै सांगठनिक सोचाई समेत नरहेको कुरा समेत निवेदन गर्न चाहन्छु। अदालतबाट भएको आदेश, फैसलाको बारेमा स्वस्थ रूपले आलोचना, समालोचना, समर्थन, विरोध गर्ने अधिकार सम्पूर्ण नागरिकलाई रहने हुँदा निवेदन दावी त्रुटिपूर्ण निराधार, गैरकानूनी भएकोले निवेदन दावी खारेज गरिपाउँ भन्ने एकीकृत

माओवादीका सभासद एकराज भण्डारीको लिखित जवाफ।

जननिर्वाचित सरकारले गरेका निर्णयहरू जनताका पक्षमा हुन्छन्। जनमतको कदर हुनुपर्दछ, सबै संस्थाहरू आ-आफ्ना उद्देश्य र कार्यमा सीमित रहनु पर्दछ। अवान्छित राजनीति गर्नु हुँदैन, न्यायालयको गरिमा कायम गर्नुपर्दछ, भन्ने रूपमा मैले अभिव्यक्ति दिएको हो। यसका साथै संविधानसभामा राज्यको पुनर्संरचना, गणतन्त्रलाई संस्थागत गर्ने र लोकतन्त्रलाई सुदृढ गराउने उद्देश्यबाट संविधानको मस्यौदाका लागि बहस छलफल हुँदा राज्यका सबै निकायको वर्तमान भूमिका र हुनुपर्ने रूपान्तरणका बारेमा पनि चर्चा गरिने भनेर मैले दिएको अभिव्यक्तिले अदालतको अपहेलना भयो भनी विपक्षीले दिएको रिट निवेदन तथ्यमा आधारित छैन। मैले व्यक्तिगत रूपमा र अर्थमन्त्रीको हैसियतले समेत सधैं नै सम्मानित अदालतको सम्मान गर्दै आएको छु। मेरा काम कारवाहीले अदालतको सम्मानमा आँच नपुगोस भन्नेमा म सचेत छु। म कानूनको शासन र स्वतन्त्र न्यायपालिकामा विश्वास गर्ने व्यक्ति भएकोले म माथि अदालतको अपहेलना गर्‍यो भनी विना आधार प्रमाण आरोप लगाउनु आफैमा आग्रहपूर्ण छ। नेपाली सेनाका केही सहायक रथीहरूको सम्बन्धमा सम्मानित अदालतबाट भएको अन्तरिम आदेशको विषयलाई लिएर आम जनमानसमा देखिएको प्रतिक्रियाको विषयलाई अदालतको अपहेलना जस्तो फौजदारी मुद्दाको विषय बनाउन खोज्नु आफैमा सुखद पक्ष होइन। अतः मेरो प्रत्यक्ष वा परोक्ष संलग्नता वा सहभागिता वा निर्देशन समेत नरहेको र सामान्य रूपमा उठेको जनताको प्रतिक्रियाको विषयलाई अदालतको अपहेलनाको विषय बनाउने कार्य औचित्यपूर्ण नहुँदा प्रस्तुत रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्ने एकीकृत माओवादीका सभासद डा.बाबुराम भट्टराईको लिखित जवाफ।

मैले व्यक्तिगत रूपमा, एकीकृत माओवादीको अध्यक्षको हैसियतले र नेपाल राज्यको प्रधानमन्त्रीको हैसियतले समेत सधैं नै सम्मानित अदालतको सम्मान गर्दै आएको छु। मेरा काम कारवाहीले अदालतको सम्मानमा आँच नपुगोस भन्नेमा म सचेत छु। म कानूनको शासन र स्वतन्त्र न्यायपालिकामा विश्वास गर्ने व्यक्ति भएकोले म माथि अदालतको अपहेलना गर्‍यो भनी विना आधार प्रमाण आरोप लगाउनु आफैमा

आग्रहपूर्ण छ । जहाँसम्म एकीकृत माओवादीसँग आवद्ध विभिन्न व्यक्तिहरूले अदालतको अपहेलना जन्य कार्य गरेको भन्ने र सो पार्टीको संलग्नता प्रायोजित एवं संगठित रूपमै देखिएको यसमा पार्टी अध्यक्षको रूपमा मलाई जिम्मेवार बनाउन खोजिएको विषय छ, सो सम्बन्धमा एकीकृत माओवादी पार्टीले सम्मानित अदालतबाट भएको कुनैपनि आदेशका विरुद्धमा पार्टीगत हिसावले वा सांगठनिक हिसावले अदालतको अपहेलना हुने गरी टीका टिप्पणी गर्ने नीति नलिएको र त्यस्तो निर्देशन समेत नदिएको व्यहोरा सम्मानित अदालतसमक्ष अनुरोध गर्दछु । नेपाली सेनाका केही सहायक रथीहरूको सम्बन्धमा सम्मानित अदालतबाट भएको अन्तरिम आदेशको विषयलाई लिएर आम जनमानसमा देखिएको प्रतिक्रियाको विषयलाई अदालतको अपहेलना जस्तो फौजदारी मुद्दाको विषय बनाउन खोज्नु आफैमा सुखद पक्ष होइन । अतः मेरो प्रत्यक्ष वा परोक्ष संलग्नता वा सहभागिता वा निर्देशन समेत नरहेको र सामान्य रूपमा उठेको जनताको प्रतिक्रियाको विषयलाई अदालतको अपहेलनाको विषय बनाउने कार्य औचित्यपूर्ण नहुँदा प्रस्तुत रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्ने समेत व्यहोराको एकीकृत माओवादीका अध्यक्ष पुष्पकमल दाहाल प्रचण्डको लिखित जवाफ ।

नियमबमोजिम दैनिक मुद्दा पेसी सूचिमा चढी इजलाससमक्ष पेश हुनआएको प्रस्तुत मुद्दाको निवेदनसहितको सम्पूर्ण मिसिल तथा विद्वान अधिवक्ताहरूले पेश गर्नु भएको बहसनोट समेत अध्ययन गरियो । विपक्षी एकीकृत माओवादीका अध्यक्ष पुष्पकमल दाहाल “प्रचण्ड” को तर्फबाट उपस्थित विद्वान अधिवक्ता श्री तुलसी भट्टले नेपाली सेनाका केही सहायक रथीहरूको सम्बन्धमा सम्मानित अदालतबाट अन्तरिम आदेशको विषयलाई लिएर आम जनमानसमा देखिएको प्रतिक्रियाको विषयलाई अदालतको अपहेलना जस्तो फौजदारी मुद्दाको विषय बनाउन खोज्नु आफैमा दुखद पक्ष हो । अदालतको मानहानि गर्नमा प्रचण्ड र निजको पार्टी एकीकृत माओवादीको संलग्नता, सहभागिता वा निर्देशन रहेको छैन । निज सदैव कानूनी शासन र स्वतन्त्र न्यायपालिकामा विश्वास गर्ने व्यक्ति भएकोले निज विरुद्धको रिट खारेजहोस् भनी बहस प्रस्तुत गर्नुभयो ।

विपक्षी डा.बाबुराम भट्टराईको तर्फबाट उपस्थित विद्वान अधिवक्ता श्री अन्जिता खनालले संविधानसभामा राज्यको पुनर्संरचना, गणतन्त्रलाई संस्थागत गर्ने र लोकतन्त्र सुदृढ गराउने उद्देश्यबाट संविधानको मस्यौदाको लागि बहस छलफल हुँदा राज्यका सबै निकायको वर्तमान भूमिका र हुनुपर्ने रुपान्तरणका बारेमा चर्चा गर्दा डा.बाबुराम भट्टराईले दिएको अभिव्यक्तिले अदालतको मानहानि भयो भन्न मिल्दैन । व्यक्तिगत रूपमा निजले सदैव अदालतको सम्मान गर्दै आउनु भएको र अदालतको सम्मानमा आँच नपुगोस् भन्नेमा निज सचेत भएको हुँदा निज विरुद्धको मानहानिको निवेदन खारेज गरिपाउँ भनी बहस प्रस्तुत गर्नुभयो ।

विपक्षी नारायणकाजी श्रेष्ठ, सालिकराम जम्मरकट्टेल र चन्द्रबहादुर थापाको तर्फबाट उपस्थित विद्वान अधिवक्ता श्री रमणकुमार श्रेष्ठले निवेदनमा उल्लिखित भनाईहरू यी विपक्षीहरूले भन्दा आफैले सुनेको भनी निवेदनमा उल्लेख गर्न सकेका छैनन् । निवेदकले ०६५।१२।१३,१४ र १६ गतेको कान्तिपुर र गोरखापत्रमा प्रकाशित समाचारमा उल्लिखित खबरले अदालतको मानहानि भएको भन्ने मुख्य जिकीर लिएकोमा उक्त पत्रिकामा उक्त समाचार प्रकाशन गर्ने सम्पादक, प्रकाशन र समाचारदाता उपर मानहानिमा उजूर गर्न सकेका छैनन् । विभिन्न मितिको समाचारलाई एउटै वारदात मान्न मिल्दैन । विपक्षीहरूले अदालतको अपहेलना हुने गरी कुनै काम र पार्टीगत निर्णय नगरेको हुँदा निवेदन खारेजहोस् भनी बहस प्रस्तुत गर्नुभयो ।

यस्तै विपक्षी एकराज भण्डारीको तर्फबाट उपस्थित विद्वान अधिवक्ता श्री मुरारीप्रसाद सापकोटाले निवेदकले निवेदनमा उल्लेख गरेबमोजिमका मितिमा प्रकाशित कान्तिपुर र गोरखापत्रमा के कसरी कुन स्रोतबाट के कस्तो समाचार प्रकाशन गरेका छैन, सो कुरा उक्त पत्रिकाका समाचारदाता, सम्पादक र प्रकाशकलाई थाहा जानकारी हुने विषय हो र सो विषयमा विपक्षी बनाइएका एकराज भण्डारीलाई केही थाहा छैन । विपक्षीले अदालत प्रवेश गरी अदालतको अवरुद्ध हुने गरी काम नगरेको र निज संलग्न पार्टीले पनि अदालतको मानहानि गर्ने किसिमको कुनै सांगठनिक सोच नबनाएको हुँदा निवेदन खारेजहोस् भनी बहस प्रस्तुत गर्नुभयो ।

उपर्युक्त विद्वान कानून व्यवसायीहरूको बहस, निजहरूको बहसनोट तथा मिसिल संलग्न कागजातहरू समेतलाई अध्ययन गरी हेर्दा आज निर्णय सुनाउन पेसी तोकिएको प्रस्तुत मुद्दामा निवेदक दावीबमोजिम विपक्षीहरूलाई अदालतको अपहेलनामा कारवाही हुन सक्ने हो होइन ? र निवेदन दावी पुग्न सक्ने हो होइन ? भन्ने सम्बन्धमा ठहर निर्णय दिनु पर्ने देखियो ।

तत्सम्बन्धमा हेर्दा, विपक्षी बनाइएका एकीकृत माओवादीका व्यक्तिहरूले सांगठानिक रुपमै सम्मानित अदालतबाट समय समयमा भएका कानूनबमोजिमका आदेशहरूलाई रोक्ने, कार्यान्वयन हुन नदिने प्रयास गरी विपक्षीहरूले अदालतको अपहेलनाजन्य कार्य गरेको हुँदा सर्वोच्च अदालत ऐन, २०४८ को दफा ७ अनुसार विपक्षीहरूलाई हदैसम्म कारवाही गरी कैद र जरीवाना समेत गरिपाउँ भन्ने निवेदन दावीमा विपक्षी इन्कार रही अदालतको मानहानि गर्ने हाम्रो कुनै उद्देश्य नभएको, अदालतको गरिमा उच्च राख्न आफूहरू सदैव सचेत रहेको, लोकतन्त्र, कानूनी शासन र स्वतन्त्र न्यायपालिकाको पक्षधर आफूहरू भएकोले अदालतको मानहानिमा कारवाही हुनुपर्ने होइन भनी विपक्षीहरूको लिखित जवाफ पर्न आएको प्रस्तुत मुद्दा निर्णयार्थ पेश हुन आएको देखिन्छ ।

२. निर्णयतर्फ विचार गर्दा यस सर्वोच्च अदालतबाट नेपाली सेनाका ८ जना सहायक रथीहरूलाई अवकाश दिने भनी लेखिएको पत्र कार्यान्वयन नगर्नु नगराउनु भनी सुविधा सन्तुलनको दृष्टिले जारी भएको अन्तरिम आदेशको सम्बन्धमा विरुद्ध खण्डमा उल्लिखित एकीकृत नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी माओवादी, उक्त पार्टीका प्रमुख र तत्कालीन प्रधानमन्त्री समेत रहेका पुष्पकमल दाहाल, तत्कालीन अर्थमन्त्री समेत रहेका उक्त राजनीतिक पार्टीका वरिष्ठ सदस्य डा.बाबुराम भट्टराई लगायतका सो राजनैतिक दलका विरुद्ध खण्डमा उल्लिखित सभासदहरूलाई विपक्षी बनाई सर्वोच्च अदालत ऐन, २०४८ को दफा ७ अन्तर्गत दायर भएको अदालतको अपहेलनासम्बन्धी विषयमा निवेदन दावी र लिखित जवाफहरूमा लिइएका जिकीरहरू एवं मिसिल संलग्न कागजातहरूलाई केलाएर हेर्दा निवेदकले समाचार पत्रहरूमा प्रकाशित समाचारहरूलाई आधार बनाई प्रस्तुत निवेदन दायर

गरेको देखिएपनि, विपक्षीहरू तर्फबाट परेका लिखित जवाफहरूलाई हेर्दा निजहरूले अदालतको अपहेलना हुनेगरी कुनै प्रकारको अभिव्यक्ति दिएको छैन भनी भन्नुका साथै अदालतको काम अवरोध हुनेगरी कुनै कार्य नगरेको, विपक्षी बनाइएका माओवादी पार्टीबाट अदालतको अपहेलना हुने कुनै निर्णय नभएको, सो पार्टीको त्यस्तो कुनै सांगठानिक सोचाई नरहेको र निजहरूले सधैँ अदालतको सम्मान गर्दै आएको र सो सम्बन्धमा सचेत समेत रहेको भनी सो लिखित जवाफहरूमा उल्लिखित भएको पाइन्छ । निजहरूले नेपाली जनताको सर्वोच्चता र त्यसमा निजहरूको विश्वासको स्पष्ट उल्लेख गर्नुको साथ-साथै न्यायालयको गरिमा कायम रहनु पर्ने जस्तो अभिव्यक्ति निजहरूको भएको समेत सो लिखित जवाफहरूबाट देखिएको छ ।

३. यसको अतिरिक्त विपक्षीहरू तर्फबाट उपस्थित विद्वान अधिवक्ताहरू श्री तुलसी भट्ट, श्री रमणकुमार श्रेष्ठ, श्री अन्जिता खनाल र श्री मुरारी सापकोटाले आ-आफ्ना बहसको क्रममा विपक्षीहरूले अदालतको अपहेलना हुने गरी कुनै टिप्पणी नगरेको, अदालतप्रति आ-आफ्नो आस्था प्रकट गरेको र कसैबाट न्यायपालिका माथि हुने आलोचनात्मक टिप्पणीहरूलाई विषय बनाएर अदालतको अपहेलना सम्बन्धी कारवाही गर्नु औचित्यपूर्ण मान्न सकिदैन किनभने त्यस्तो टिप्पणीहरूबाट न्यायपालिकाको काम कारवाहीमा कुनै बाधा पुगेको हुँदैन भन्ने कुरा समेत जोडदार रुपले उठाउनु भएको छ । यसको अतिरिक्त निवेदकले आफ्नो दावी समर्थित हुने गरी कुनै अन्य विश्वासिलो प्रमाण प्रस्तुत गर्न नसकेको र निजले निवेदनमा उल्लिखित गरेका कुराहरू निज स्वयंले सुनेको भनी भन्न समेत नसकेको हुनाले निजको निवेदनलाई मात्र आधार बनाएर विपक्षीहरू माथि अदालतको अपहेलनामा कारवाही गर्नु कानूनसम्मत हुन सक्दैन भन्ने कुरा समेत विद्वान अधिवक्ताहरूले आ-आफ्ना बहसहरूको क्रममा उठाउनु भएको छ ।

४. जहाँसम्म जनताको सर्वोच्चताको कुरा हो सो कुरालाई लोकतन्त्रमा कुनै संवैधानिक संस्थाबाट, कुनै जिम्मा राजनैतिक कार्यकर्ता वा नेता र पार्टीबाट अस्वीकार हुन सक्ने प्रश्न नै आउँदैन । उक्त कुरालाई ध्यानमा राखी लोकतान्त्रिक संविधानको निर्माण हुँदा जनताको वास्तविक सार्वभौमसत्ता एवं सर्वोच्चताको

रक्षार्थ राज्यको शक्तिको पृथकीकरण, नियन्त्रण एवं सन्तुलनको संवैधानिक व्यवस्था भएको हुन्छ र उक्त सन्तुलन जति नै व्यवस्थित हुन्छ, जनाधिकारको रक्षा र सर्वोपरिता त्यतिकै हदसम्म कायम रहने कुरामा विश्वास गर्न सकिन्छ ।

५. लोकतन्त्रमा कार्यपालिका, न्यायपालिका एवं व्यवस्थापिकाको भूमिका एक अर्कासित फरक खालका देखिएपनि वास्तमा यी सबै निकायका अभीष्ट जनताको अधिकारलाई सुरक्षित एवं बलियो बनाउनुका साथ-साथै देशमा सुशासन प्रदान गर्नु, आर्थिक उन्नतिको दिशामा अग्रसर गराउनु एवं कुनै खास संस्था वा व्यक्तिको शासनलाई इन्कार गरी कानूनको शासन कायम राख्नु र न्यायसंगत समाजको सिर्जना गर्नु हुन्छ । यस्तो अवस्थामा लोकतान्त्रिक संस्था वा निकायहरूको भूमिका ती अभीष्टहरू प्राप्त गर्ने हेतुको लागि परस्पर विरोधी नभई एक अर्काका सम्पूरक हुनुपर्छ भन्ने कुरामा दुईमत हुन सक्दैन ।

६. लोकतन्त्रमा जनतामा अन्तर्निहित वास्तविक सार्वभौमसत्ताको संरक्षण एवं न्याय सम्बन्धी अधिकारको कानूनसम्मत प्रयोग गरी सुरक्षित राख्ने सन्दर्भमा न्यायपालिकाको भूमिका महत्वपूर्ण रहेकोले सक्षम एवं स्वतन्त्ररूपमा कार्यसम्पादन गर्न सक्ने न्यायपालिका हाम्रो राज्य व्यवस्थाको लागि बाञ्छित नै हुन्छ । न्यायपालिका सक्षम रहने अवस्थामा, यसमा अन्तर्निहित जिम्मेवारी एवं कर्तव्यको निर्वहन राम्रोसित हुन सक्ने र न्यायपालिका कमजोर अवस्थामा रहेमा, यसले आफ्नो कर्तव्य तथा दायित्वको परिपालन गर्न समेत अक्षम हुने हुनाले न्यायपालिकाको भूमिका परेका मुद्दाहरूमा फैसला गर्ने मात्रसँग सम्बन्धित रहेको भन्ने मान्यतामा सीमित नरही यसको क्षमताको मनोवैज्ञानिक एवं कार्यपरक महत्व जनताको सर्वोच्चता कायम राख्ने एवं जनताको कानूनी हकहरू संरक्षित गर्नेसँग साक्षात सम्बन्ध समेत राख्छ, भन्ने कुरामा शंका गर्ने ठाउँ छैन ।

७. अब न्यायपालिका माथि हुने गरेको एवं हुनसक्ने आलोचनात्मक टिप्पणीहरू सम्बन्धमा विद्वान अधिवक्ताहरूको तर्फबाट प्रस्तुत भएका तर्कहरू सम्बन्धमा विचार गर्दा लोकतान्त्रिक परिवेशमा समालोचनात्मक टिप्पणीहरूले अदालतका कमी कमजोरीहरूलाई प्रकाशित गरी अदालतलाई आफ्नो कमी कमजोरीहरू सुधारन समेत अभिप्रेरित गर्ने हुनाले

त्यस्ता टिप्पणीहरू न्यायपालिकाको लागि सर्वथा नकरा रहेको भन्न सकिदैन । लोकतन्त्रलाई बलियो बनाउने एवं न्यायपालिकाद्वारा जनताको अधिकारलाई सुरक्षित गराउने दृष्टिकोणले कसैबाट भएका समालोचनाहरूलाई अदालतले सकारात्मक रूपमा नै लिनुपर्दछ । यसको विपरीत न्यायपालिकालाई जानी-जानी कमजोर पार्ने उद्देश्यले गरीने कुचेष्टाहरूलाई अदालत लगायतका अन्य संस्थाहरूले लोकतान्त्रिक व्यवस्था माथिको आक्रमणको रूपमा नै बुझ्न जरुरी हुन्छ । त्यसकारण अदालतको काम कारवाही माथिको टिप्पणीहरूलाई बढो सतर्कता साथ केलाउनु पर्ने एवं विश्लेषण गर्नुपर्ने जरुरी हुन्छ र अदालतको मानहानि वा अवहेलना सम्बन्धमा अदालतको काम कारवाहीमा जानी-जानी बाधा गरिएको वा गराइएको छ वा छैन भन्ने कुरा प्रमुख रूपमा हेर्नुपर्ने कुरा समेत आवश्यक देखिन आउँछ ।

८. अतएव: प्रस्तुत विषयका तथ्यहरू एवं तत्सम्बन्धी प्राप्त प्रमाणहरूलाई हेर्दा निवेदकले समाचार पत्रहरूमा प्रकाशित समाचारहरूलाई आधार बनाई प्रस्तुत निवेदन दायर गरेको देखिए पनि निवेदकले आफ्नो दावी पुष्टि हुने गरी कुनै अन्य प्रमाण पेश गर्न नसकेको र समाचार पत्रहरूमा प्रकाशित अभिव्यक्तिहरू न्यायपालिकालाई कमजोर बनाउने उद्देश्यले दिइएको प्रमाणित हुन समेत नसकेको र विपक्षीहरूले अदालतको सम्मान गर्दै आएको भनी स्पष्टरूपमा लिखित जवाफहरूमा व्यक्त गरेको एवं सो अभिव्यक्तिहरू निवेदक स्वयंले सुनेको भनी भन्न सकेको समेत देखिदैन । यसका अतिरिक्त निवेदन व्यहोरा वा अन्य कुनै तथ्यहरूबाट विपक्षीहरूले अदालतको काम कारवाही रोक्ने वा सो कार्यमा बाधा पुऱ्याएको कुरा समेत मिसिल संलग्न कागजातहरूबाट देखा परेको छैन । त्यसकारण निवेदन दावीअनुसार विपक्षीहरूले अदालतको अवहेलना गरेको कुरा ठहर गर्नु औचित्यपूर्ण देखा नपर्नाले विपक्षीहरूलाई दोषी ठहर गर्नु न्यायसम्मत हुन सक्दैन । अतः निवेदन दावी खारेज हुने ठहर्छ । प्रस्तुत आदेशको जानकारी यस मुद्दाका पक्ष विपक्षहरूलाई दिई दायरीको लगत कट्टा गरी मिसिल नियमानुसार बुझाई दिनु ।

उक्त रायमा म सहमत छु ।

न्या.प्रकाश वस्ती

इति संवत् २०६७ साल फाल्गुण २५ गते रोज ४ शुभम् जलास अधिकृत (उप सचिव):- परशुराम भट्टराई

निर्णय नं. ८५३१

सर्वोच्च अदालत, संयुक्त इजलास
माननीय न्यायाधीश श्री प्रकाश वस्ती
माननीय न्यायाधीश प्रा.डा.श्री भरतबहादुर कार्की
२०६६ सालको -CI-११६३
फैसला मिति: २०६७।०।१२।४
मुद्दा - अंश ।

पुनरावेदक वादी: अर्घाखाँची जिल्ला सन्धिखर्क गा.वि.स.
वडा नं.६ बस्ने पुनकला अधिकारी
विरुद्ध
प्रत्यर्थी प्रतिवादी: अर्घाखाँची जिल्ला सन्धिखर्क गा.वि.स.
वडा नं. ६ बस्ने धर्मराज अधिकारी

शुरु अर्घाखाँची जिल्ला अदालत:
मा.जि.न्या. श्री पुरुषोत्तमप्रसाद ढकाल
पुनरावेदन अदालत, बुटवलमा फैसला गर्ने:
मा.न्या.श्री मोहनप्रकाश सिटौला
मा.न्या.श्री बमकुमार श्रेष्ठ

- बण्डापत्रको लिखत स्थापित भएको अवस्थामा त्यसमा लेखिएका सम्पूर्ण व्यहोरा पढेर नै निष्कर्ष निकाल्न पर्ने हुन्छ। वादीले अंश लिएकोमा मञ्जुरी नै व्यक्त गरेको भए पेटबोलीमा लेखिन सक्दथ्यो, पक्ष नै कायम हुन सक्दथ्यो भन्ने तर्कहरूलाई न्यायसंगत मान्न नसकिने।
- लेख्ने मस्यौदाकारको सोचाई, ज्ञान र स्थानीय चलनले पनि मस्यौदा गर्नेलाई प्रभाव पारिरहेको हुन्छ। मूल कुरा व्यहोरा कहाँ के कसरी लेखियो भन्दा पनि त्यो व्यहोराले के अर्थ बोक्दछ भन्ने कुरा नै न्यायकर्ताले ठम्याउन पर्ने कुरा हो। लिखतमा कुनै घोषणा गरिन्छ। त्यसमा पक्षको सही पर्दछ र त्यो कुनै प्रमाणबाट थपिएको, भुक्त्याइएको, कीर्ते वा जालसाजी भएको प्रमाणित हुन सक्दैन भने प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ३४ को विवन्धनको परिधिमा त्यो कथन पर्दछ। साक्षी लेखिने

ठाउँमा लेखियो भन्दैमा त्यो कथन स्वतः निष्क्रिय र निरर्थक हुन नसक्ने।

(प्रकरण नं.५)

- आफूतर्फका छोराहरू विरुद्ध विधिवत रूपमा अंशमा दावी लिएको खण्डमा निजका छोराहरू जिम्मा रहेको सम्पत्तिबाट आफ्नो हकको अंश पाउने नै हुँदा गलत व्यक्तिउपर अंशको दावी गरेकोलाई न्यायसंगत मान्न नमिल्ने।

(प्रकरण नं.६)

पुनरावेदक वादी तर्फबाट: विद्वान अधिवक्ताद्वय श्री श्यामप्रसाद पाण्डे र श्री वामदेव ज्ञवाली
प्रत्यर्थी प्रतिवादी तर्फबाट: विद्वान अधिवक्ता श्री विष्णुप्रसाद भुसाल
अवलम्बित नजीर:

सम्बद्ध कानून:

- प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ३४ र ३५(२)

फैसला

न्या.प्रकाश वस्ती: पुनरावेदन अदालत बुटवलको मिति २०६५।२।१ को फैसलाउपर न्याय प्रशासन ऐन, २०४८ को दफा १२(१) (क) (ख) बमोजिम मुद्दा दोहोऱ्याई हेर्न निस्सा प्रदान भई पेश हुनआएको प्रस्तुत मुद्दाको संक्षिप्त तथ्य एवं ठहर यस प्रकार छ :-

विपक्ष धर्मराज मेरो विवाहित पति हुनुहुन्छ। विपक्षी पति र मबाट दुई छोरा जन्मेकोमा दुवै छोरा अंश लिई भिन्न भएका छन्। हामी एकासगोलमा म, पति धर्मराज, कान्छी सौता बहिनी र निजतर्फका दुई छोरा गरी जम्मा ५ अंशियार मात्र छौं। विपक्षी पतिले २०६२ साल पुस १७ गते तँ मेरा घरमा बस्न खान पाउँदिनस् भनी कुटपीट गरी मलाई घरबाट निकाला गरेकोले निजबाट अंशबण्डाको २०, २१, २२ र २३ नं. बमोजिम अंशको फाँटवारी लिई बुभुनु पर्ने साक्षीलगायतका अंशियार समेत बुभुनी पाँच अंशियारमध्ये मैले पाउने एक भाग अंश मलाई दिलाई भराई फिरादसाथ राखेको कोर्टफी समेत पाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको फिरादपत्र।

अर्घाखाँची जिल्ला वाडला गा.वि.स. वडा नं. ७ मा पर्ने कि.नं. ७७, ३४२ गरी २ कित्ता खेत पाखोको क्षेत्रफल २९-११-२-३ र ऐ. वडा नं.८ मा पर्ने कि.नं. ३५, ४६९, ४७२ गरी ३ कित्ता खेत पाखोको क्षेत्रफल

५-३-०-३ समेत जम्मा क्षेत्रफल ३४-१४-२-३ का जग्गा सगोलबाट पिताजी नेत्रलालले आफ्नो हक छोडी मलाई हालैको बकसपत्र गरिदिन्छु भनी भनेकाले म सो बखत विरामी हुँदा मेरै सल्लाहले मैले वादीलाई पठाई पिताजीका नाउँका उक्त जग्गा पूरै वादीका नाउँमा बकसपत्र पारित गराइएको थियो । वादीका नाउँका उक्त जग्गाहरू समेत प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ६(क) बमोजिम सम्पूर्ण अंशियारहरूमा अंश भाग लाग्ने जग्गा हुँदा पिताजीको मृत्युपश्चात् २०५४।१२।२ गते अंशियार वादीतर्फका छोराहरू कृष्ण र ठाकुरले छुट्टी भिन्न हुने मनसाय गरेकाले बण्डापत्र छुट्याउने जग्गा वादीकै अंश मानी वादीकै नाउँमा रहने भन्ने समाजले निर्णय गरेपछि सोबमोजिम अंशबण्डा गर्दा छोरा कृष्णप्रसाद, ठाकुरप्रसाद र कान्छी श्रीमती डिलकुमारीतर्फका छोरा सृजन तथा गौरव र म समेत ५ अंशियारमा अंशबण्डा गरी कान्छी श्रीमतीलाई उनकै छोराको पाल्ने, वादीलाई वादीकै छोराको पाल्ने भनी २०५४।१२।४ गते बण्डापत्र पारित गरियो । सो बण्डापत्र हुँदा अंशियार छोरा ठाकुरप्रसाद, कृष्णप्रसादसँग सगोलमै बसेकाले अंश पनि निजहरूसँगै छ भन्ने जनाई यी वादी बण्डापत्रमा मञ्जूर रही सहिछाप समेत गरेकी हुन् । अतः वादीले पिताजीबाट पाएको बकस पत्र लिखत र वादीका नाउँको जग्गाधनी दर्ता प्रमाणपूर्जा बुझी भूझा उजूर गर्ने वादीको कोर्टफी जफत गरी एकपटक टुङ्गिएको अंश सम्बन्धमा पुनः उजूर नलाग्ने हुँदा फिराद दावी अ.वं १८० नं. बमोजिम खारेज गरिपाउँ भन्ने समेत व्यहोराको प्रतिउत्तरपत्र ।

वादीका साक्षी मित्रलाल आचार्य, प्रतिवादीका साक्षी दलबहादुर के.सी., देवीबहादुर खड्का, गुणनिधि भुसाल र नुमानन्द अधिकारी समेतको बकपत्र भई मिसिल संलग्न रहेको ।

ससुरा नेत्रलालले दिदी पुनकलालाई बकस दिएको सम्पत्ति दिदीका शेषपछि ठाकुर र कृष्णले बराबर खाने समझदारी भएकोले वादीको पति धर्मराजसँग अंश माग्ने दावी केही छैन । हाम्रो २०५४।१२।४ गते मालपोत कार्यालय अर्घाखाँचीमा बण्डापत्र पास भएको हो । सो बण्डापत्रमा जेठी पुनकलालाई निजैतर्फका छोरा कृष्ण र ठाकुरले पाल्ने शर्त भएको हो भन्ने समेत व्यहोराको अ.वं. १३९ नं. बुझिएकी दिलकुमारी अधिकारीको बयान ।

बाबु धर्मराज अधिकारी, ठूली आमा पट्टी दुई भाइ छोरा कृष्ण र ठाकुर, मेरी आमातर्फका सृजन म गौरव र दिदी विन्दु गरी जम्मा आठ अंशियार छौं । अंशियारबीच २०५४ साल चैत्र ४ गते अंशबण्डा हुँदा आमाहरूको सम्पत्ति आ-आफ्ना छोराहरू जिम्मा रहने गरी बण्डापत्र भएको हो भन्ने समेत व्यहोराको अ.वं.१३९ नं. बमोजिम बुझिएका अंशियार गौरव अधिकारीको बयान कागज ।

बाबु धर्मराज, आमा पुनकला अधिकारी, कान्छी आमा दिलकुमारी, दाजु कृष्णप्रसाद, म ठाकुर र कान्छी आमातर्फका सृजन र गौरव अधिकारीसमेत ७ अंशियार भएकोमा २०५४।१२।४ मा कृष्ण, सृजन, गौरव, धर्मराज र म ठाकुरबीच अंशबण्डा पारित भएको साथै आमा पुनकला अधिकारी र कान्छी आमा दिलकुमारीको अंश बाबु धर्मराज जिम्मा रहेको, हाम्रो बण्डा हुँदा अंश बुझेको भनी आमा साक्षीमात्र बस्नु भएको हो । आमाको अंश हामी छोराहरू जिम्मा रहेको छैन भन्ने समेत व्यहोराको अंशियार ठाकुर अधिकारीले गरेको बयान कागज ।

बाबु र हामी ४ भाइबीच २०५४।१२।४ मा अंशबण्डा भई मेरी आमा पुनकला अधिकारीलाई म र मेरो भाइ ठाकुरले र कान्छी आमालाई भाइहरू सृजन र गौरवले पाल्ने शर्तमा ५ अंश लगाएको हो । आमा पुनकलाले बाबु धर्मराज विरुद्ध किन अंश मुद्दा दिनु भयो थाहा छैन भन्ने समेत व्यहोराको अंशियार कृष्णप्रसाद अधिकारीले गरेको बयान ।

मेरा बाबुका २ वटी आमा, हामी ४ भाइ छोराहरू र एउटी अबिवाहिता बहिनी विन्दु अधिकारी गरी जम्मा आठ अंशियार छौं । जेठी आमाको पालनपोषण दाजुहरू कृष्ण र ठाकुरले गर्ने, मेरी आमालाई म र भाइ गौरव अधिकारीले पालनपोषण गर्ने गरी बाबु र हामी ४ भाइको अंशबण्डा भएको हो भन्ने समेत व्यहोराको सृजन अधिकारीले गरेको बयान ।

मिति २०५४।१२।४ को पारित बण्डापत्रमा अर्घा ७ को कि.नं. ५८५, ५८६, ५९० र ५९६ का जग्गाबाट आधा वादी पुनकलाका छोरा ठाकुर र कृष्णले बराबर खाने, वादीको अंश भाग निजका छोरा ठाकुर र कृष्णकै जिम्मा रही निजहरू सँगै सगोलमै बस्ने भन्ने समेत व्यहोरा उल्लेख भई यी वादी समेतले सहिछाप गरेको देखिन्छ । वादीले बण्डापत्र बारे

अनभिज्ञता प्रकट गरे पनि छोराहरूले स्वीकारै गरेको पाइन्छ। बण्डापत्रमा उल्लेख भएअनुसार वादीले ससुराबाट बकसपत्र पाएको मध्ये कि.नं. ३५ को जग्गा जेठाजु नुमानन्द र लोग्ने धर्मराजलाई आधा-आधा दिनुपर्ने शर्त उल्लेख भएकोमा त्यसको सट्टा कि.नं. ४७९ र ४७२ को जग्गा वादीले जेठाजुलाई राजीनामा गरिदिएको देखिँदा बण्डापत्रको शर्त वादीले पालना गरिसकेको मान्नुपर्ने अवस्था छ। यसरी बण्डापत्रउपर उजुर नगरी स्वीकारी बसेको हुँदा प्रतिवादीबाट अंश पाउँ भन्ने वादीको दावी पुन नसक्ने ठहर्छ भन्ने समेत व्यहोराको अर्घाखाँची जिल्ला अदालतको मिति २०६४।२।२९ को फैसला।

म बण्डापत्रमा साक्षी बसेकी छैन र सहिछाप गरेकी पनि छैन। अन्य अंशियारको स्वीकारोक्ति मेरो विरुद्धमा प्रमाण बनाउन मिल्दैन। कि.नं. ४७८ र ४७९ को जग्गा जेठाजुलाई राजीनामा गरिदिएकी हुँ। पतिलाई दिएकी छैन। मैले अंश पाएकी छैन। प्रमाणको उचित मूल्याङ्कन नगरी अंश पाउने नैसर्गिक अधिकारबाट समेत बञ्चित गराई गरिएको शुरुको फैसला त्रुटिपूर्ण भएकोले बदर गरी फिराद दावीबमोजिम अंश पाउँ भन्ने समेत व्यहोराको वादीको पुनरावेदन अदालत बुटवलमा परेको पुनरावेदनपत्र।

यसमा मिति २०५४।९।२।४ को बण्डापत्रबाट यी वादीले आफ्नो अंश बुझलिएको भन्ने नदेखिएको अवस्थामा अंश पाउँ भन्ने वादी दावी पुन नसक्ने ठहर्‍याएको शुरुको फैसला फरक पर्न सक्ने देखिँदा छलफलका निमित्त अ.व. २०२ नं. तथा पुनरावेदन अदालत नियमावली, २०४८ को नियम ४७ बमोजिम प्रत्यर्थी भिकाई उपस्थित भएपछि वा अवधि व्यतीत भएपछि नियमानुसार पेश गर्नु भन्ने मिति २०६४।९।२ को पुनरावेदन अदालत बुटवलको आदेश।

वादी समेतको उपस्थिति र मञ्जूरीमा उक्त मिति २०५४।९।२।४ मा पारित बण्डापत्रमा उल्लिखित शर्तअनुसार वादीले ससुराबाट बकसपत्र पाएको कि.नं.३५ को जग्गा जेठाजु र पतिलाई आधा-आधा दिने भन्ने भएकोमा सो कि.नं.३५ को सट्टा बकसपत्र पाएमध्येकै कि.नं. ४७२ समेतको जग्गा जेठाजु नुमानन्दलाई राजीनामा गरिदिएको समेत देखिँदा वादीले बण्डापत्रको शर्त पालना गरिसकेको देखिन आएको अवस्थामा प्रतिवादीबाट वादीले अंश पाउन बाँकी देखिँदैन। अतः अंशमा वादी दावी नपुग्ने ठहर्‍याएको

अर्घाखाँची जिल्ला अदालतको फैसला मिलेको हुँदा सदर हुने ठहर गरी भएको पुनरावेदन अदालत बुटवलको मिति २०६५।२।९ को फैसला।

मिति २०५४।९।२।४ मा भएको बण्डामा म वादीलाई कारणी बनाइएको छैन। मेरो अंश भाग छूट्याइएको तथा अंश त्यागेको कहीं कतै छैन। अंश दिलाइदिनु पर्नेमा अंशबाट बञ्चित गराई भएको फैसला अंशबण्डाको १ र २ नं. को विपरीत छ। अंशियारलाई वादी प्रतिवादी नबनाई पेटबोलीबाट देखिएका अंशियारको पनि अंश छुट्याउन र निज जिम्माको सम्पत्ति बण्डाको सम्पत्ति भए बण्डा गर्न मिल्ने हुन्छ। तसर्थ, एका अंशियारको अंश हक अरु कुनै अंशियारलाई जिम्मा दिएको भए जो-जसले जिम्मा लिएको हो त्यसबाट अंशहक दिलाइदिनु पर्नेमा सो नगरी मलाई अंशबाट बञ्चित गरी फैसला भएको छ। मैले ससुराबाट पाएको शेषपछिको बकसपत्रबापतको जग्गा पेवा भएको हुँदा मैले उक्त जग्गा ससुराको मृत्युपश्चात् सदगत, काजकृया गरेबापत जेठाजु नुमानन्दलाई राजीनामा गरिदिएको आधारमा बण्डापत्रको शर्तलाई स्वीकार गरेको मान्न मिल्दैन। अंश पाउन बाँकी देखिँदैन भन्नाको लागि अंश पाइसकेको प्रमाणित गर्न सक्नुपर्छ। सो गर्न नसकेको अवस्था हुँदा विनाआधार शुरु फैसला नै सदर गरेको पुनरावेदन अदालत बुटवलको फैसला अंशबण्डाको १, २ नं., अ.व. १८४(क), १८५ नं., प्रमाण ऐन, २०३९ को दफा ३, ३४ र ५४ को कानूनी त्रुटि तथा नेकाप २०४५ नि.नं. ३४८० पृष्ठ ५४८ मा प्रतिपादित सिद्धान्त समेतको प्रतिकूल रहेको हुँदा न्याय प्रशासन ऐन, २०४८ को दफा १२(१)(क)(ख) बमोजिम मुद्दा दोहोर्‍याई हेरी शुरुको फैसला सदर गरेको पुनरावेदन अदालत बुटवलको फैसला बदर गरिपाउँ भन्ने व्यहोराको वादीको तर्फबाट यस अदालतमा परेको निवेदन पत्र।

यसमा अंशियारले कानूनबमोजिम अंश पाउने कुरामा विवाद नभएको र प्रतिवादी धर्मराज अधिकारीले वादीको अंश २०५४।९।२।४ को बण्डापत्रबमोजिम छोराहरू कृष्णप्रसाद अधिकारी तथा ठाकुरप्रसाद अधिकारीको जिम्मामा छ भनी उक्त बण्डापत्रको प्रतिलिपि पेश गरेको देखिन्छ। सोही बण्डापत्रको आधारमा निज छोराहरू कृष्णप्रसाद अधिकारी तथा ठाकुरप्रसाद अधिकारीलाई अ.व. १३९ नं. बमोजिम

बुझी कारणी सरह तारेखमा राखेको समेत देखिएको अवस्थामा निज वादी दावी नपुग्ने ठहर्‍याएको पुनरावेदन अदालत बुटवलको फैसला अंशबण्डाको १ र १०ख नं. तथा अ.वं. १३९ नं. को समेतको व्याख्यात्मक त्रुटि देखिनुका साथै अ.वं. १८४क नं., प्रमाण ऐन, २०३१ को ३ र ५४ समेतको त्रुटि देखिँदा न्याय प्रशासन ऐन, २०४८ को दफा १२(१)(क) बमोजिम दोहोर्‍याई हेर्ने निस्सा प्रदान गरिएको छ। नियमानुसार गरी पेश गर्नु भन्ने यस अदालतको मिति २०६७२२८ को आदेश।

नियमबमोजिम पेश हुन आएको प्रस्तुत मुद्दामा पुनरावेदक वादीतर्फका विद्वान अधिवक्ताद्वय श्री श्यामप्रसाद पाण्डे र श्री वामदेव ज्ञवालीले अंशबण्डाको १ नं. ले अशियाहरू बीच जिय जियैको अंश गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेको हुँदा मेरो पक्षले अंश पाउनुपर्ने नैसर्गिक अधिकार हो। मिति २०५४१२१४ मा भएको अंशबण्डामा साक्षीसम्म राखेको तर मूल व्यहोरामा मेरो पक्षलाई अंश छुट्ट्याउको छैन। अशियाहरू हुँदाहुँदै कारणी राख्न किन आपत्ति भएको हो ? प्रष्ट छैन। अ.वं.१३९ नं. बमोजिम बुझिएका छोरा ठाकुर अधिकारीले आमाको अंश हाम्रो जिम्मामा छैन भनी बयान गरेका छन्। पालन-तालन गर्दैमा अंशबाट बञ्चित हुनुपर्ने होइन, सो हुँदा मेरो पक्ष वादी पुनकलाले अंश पाउनुपर्ने नै हुन्छ, भन्ने समेत बहस प्रस्तुत गर्नुभयो।

प्रत्यर्थी प्रतिवादी तर्फका विद्वान अधिवक्ता श्री विष्णुप्रसाद भुसालले वादीले फिराद गर्दा अंश भएको कुरा स्वीकार गरिसकेको छ। बण्डापत्रमा मेरो सही होइन भनी मौखिक रुपमा मात्र भनेर नहुने सोको विरुद्धमा कानूनबमोजिम जानु पर्नेमा त्यस्तो गरेको नहुँदा बण्डापत्रमा मेरो सही होइन भन्न मिल्दैन। वादीका छोरा कृष्णप्रसादले आमालाई चित्त बुझाउने दायित्व हाम्रो हो, बाबुलाई किन अंश मुद्दा दिनुभयो थाहा छैन भन्ने बयान समेत गरेको हुँदा वादीले छोराहरू साथै बस्ने गरी बण्डापत्रमा स्वीकार गरी साक्षी समेत बसेको हुँदा वादीले प्रतिवादीबाट अंश पाउने होइन सो हुँदा जिल्ला अदालतको फैसला सदर गरेको पुनरावेदन अदालत बुटवलको फैसला सदर हुनुपर्छ, भन्ने समेत बहस प्रस्तुत गर्नुभयो।

दुवैतर्फका विद्वान कानून व्यवसायीले प्रस्तुत गर्नुभएको बहस जिकीर सुनी मिसिल अध्ययन गरी हेर्दा पुनरावेदन अदालत बुटवलको फैसला मिलेको छ, छैन सोही विषयमा निर्णय दिनुपर्ने देखिन आयो।

२. निर्णयतर्फ विचार गर्दा आफ्नो अंश भाग आफूतर्फका छोरासँग रहेको व्यहोरासहित अन्तरसाक्षी बस्ने वादीले लोग्ने, सौता तथा सौताने छोराहरूबाट अंश पाउनु पर्ने हो होइन भन्ने विषय नै प्रस्तुत मुद्दामा विचारणीय पक्ष रहेको छ। सर्वप्रथम उक्त पारित बण्डापत्रको प्रकृति हेर्दा प्रतिवादी धर्मराजका दुई श्रीमतीमध्ये जेठी वादीतर्फबाट दुई छोरा र कान्छीतर्फबाट पनि दुई छोरा हुँदा छोराहरूलाई सम्पत्ति विभाजन गरी दुवै आमाहरूको भाग आ-आफ्ना हाँगाका सन्तानमा रहने व्यहोरासहित साक्षी बसेको पाइन्छ। स्वयम् वादीले यस फिरादमा आफूतर्फका छोराहरूले अंश लिइसकेको भन्दै आफू, लोग्ने, सौता र सौताने छोराहरूसँग सगोलमा रहेको जिकीर लिएको पाइन्छ। वादीतर्फका छोराहरूले यही २०५४१२१४ को र.नं. २२२९ बाहेक अन्य उपायबाट अंश लिएको कतै देखिँदैन। सोही लिखतको पेटबोलीमा एउटा जग्गा जेठाजुलाई यिनै वादीले दिनुपर्ने लेखिएकोमा सो पनि कार्यान्वयन भएको पाइन्छ। यस स्थितिमा सो पारित बण्डापत्रलाई अन्यथा भन्न सकिने अवस्था नै रहने।

३. बण्डापत्र यही ढाँचामा लेखिनु पर्छ भन्ने वाध्यता कुनै कानूनले लगाएको छैन। अदालतमा प्रमाणका रुपमा कुनै लिखत प्रस्तुत हुन्छ भने सर्वप्रथम त्यो सद्दे कीर्ते के हो निरोपण गर्न अदालतले आवश्यक देखेमा त्यो परीक्षण गर्नेपर्ने हुन्छ। पक्षले नै चुनौती नदिएको लिखतका हकमा अदालतले आफैँ विवाद सिर्जना गरी हिड्दैन। यसो गर्नु न्यायिक मर्यादाभित्र पनि पर्दैन। त्यसमा पनि कार्यान्वित नै भइसकेको तथा पक्षहरूले आचरणद्वारा स्वीकार गरिसकेको लिखतमा सन्देह गरेर पक्षहरूको व्यवहारलाई भताभुंग पार्ने कार्य पनि अदालतले गर्दैन। प्रस्तुत लिखतलाई वादीकै एक छोराहरूले बण्डा भएको हो, लिखत भएको हो र आमाको चित्त बुझाउने हाम्रो जिम्मेवारी हो भनी अदालतमा बयान गरेको कुराले पनि खास प्रामाणिक महत्व राख्दछ। आमाले पाउने सम्पत्तिमा आघात पुर्‍याउने दुराशयले यी कुरा व्यक्त भएको भए तिनलाई विधिवत चुनौती दिनुपर्छ वा अदालतलाई त्यो प्रतिकूल कथन छोराहरूले व्यक्त गर्नुपर्नाको भरपर्दो आधार प्रमाण वादीले देखाउन सक्नु पर्दछ। तेस्रो पक्षको कथनको कुनै कानूनी महत्व नै नहुने होइन। खासगरी व्यक्तकर्ता वादीकै छोरा हो, सो कथन व्यक्त गर्नुपर्ने कुनै दुरासय छैन र वादीले त्यसलाई चुनौती दिन सकेको पनि छैन

भने न्यायिक धारणा बनाउन अदालतले यस्ता कथनलाई सम्बद्ध प्रमाणकै रूपमा ग्रहण गर्नुपर्ने हुन्छ।

४. सक्कल लिखत द्वन्द्वका कारणले नष्ट भएकोले प्रतिवादीबाटै प्रस्तुत लिखत विश्वसनीय छैन भन्ने पुनरावेदिका वादीको कथन पनि ग्रहणयोग्य छैन। आन्तरिक द्वन्द्वका कारणले मालपोत कार्यालय जल्दा ती लिखत परेको संलग्न पत्रबाट देखिएको छ। मूलतः सो लिखत कार्यान्वयनमा आएको छ भने अव आएर मालपोत कार्यालयमा पारित लिखतको मूल प्रति छैन भन्दैमा व्यवहार अमान्य हुन सक्दैन। प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ३५(२)(ग) ले प्राथमिक प्रमाण नष्ट भएमा गौण प्रमाणद्वारा सो पुष्टि हुनसक्ने कानूनी प्रबन्ध गरेकै छ। मूल लिखत नष्ट भएकोमा वादीले पनि विवाद उठाउन नसकेको अवस्थामा सो प्राथमिक प्रमाण नष्ट हुनुबाट वादी स्वतः लाभान्वित हुने होइन।

५. बण्डापत्रको लिखत स्थापित भएको अवस्थामा त्यसमा लेखिएका सम्पूर्ण व्यहोरा पढेर नै निष्कर्ष निकाल्न पर्ने हुन्छ। वादीले अंश लिएकोमा मञ्जुरी नै व्यक्त गरेको भए पेटबोलीमा लेखिन सक्दथ्यो, पक्ष नै कायम हुन सक्दथ्यो भन्ने तर्कहरूलाई न्यायसंगत मान्न सकिन्छ। लेख्ने मस्यौदाकारको सोचाई, ज्ञान र स्थानीय चलनले पनि मस्यौदा गर्नेलाई प्रभाव पारिरहेको हुन्छ। मूल कुरा व्यहोरा कहाँ के कसरी लेखियो भन्दा पनि त्यो व्यहोराले के अर्थ बोक्दछ भन्ने कुरा नै न्यायकर्ताले ठम्याउन पर्ने कुरा हो। लिखतमा कुनै घोषणा गरिन्छ। त्यसमा पक्षको सही पर्दछ र त्यो कुनै प्रमाणबाट थपिएको, भुक्त्याइएको, कीर्ते वा जालसाजी भएको प्रमाणित हुन सक्दैन भने प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ३४ को विवन्धनको परिधिमा त्यो कथन पर्दछ। साक्षी लेखिने ठाउँमा लेखियो भन्दैमा त्यो कथन स्वतः निष्क्रिय र निरर्थक हुन सक्दैन।

६. वादीले अंश नपाएको भन्ने सन्दर्भमा विचार गर्दा अंशबण्डा लिखतमा अन्तरसाक्षी बसी अंशियार छोरा ठाकुर र कृष्णसँग सगोलमै बस्ने हुँदा मेरो अंशसहित निजहरू जिम्मा नै छ भनी यिनै वादीले सही गरी बण्डापत्रको व्यहोरालाई स्वीकार गरेको अवस्था विद्यमान छ। प्रस्तुत मुद्दामा वादीका छोरा कृष्णप्रसादले जिल्ला अदालतमा गरेको बयानमा आमा पुनकला, म र ठाकुरको अंशबाट पालनपोषण गर्ने भनी बण्डापत्रमा मञ्जुरी जनाई सहिछाप गरेकाले

आमाको चित्त बुझाउने दायित्व हामी दुई भाइको हो भन्ने स्वीकार गरेको र मिति २०५४।१२।४ को अंशबण्डाले वादीको अंश निजका दुई भाइ छोराहरू जिम्मा रहेको भन्ने देखिँदा वादीले अंश नपाउने स्थिति छैन। वादीले आफूतर्फका छोराहरू विरुद्ध विधिवत रूपमा अंशमा दावी लिएको खण्डमा निजका छोराहरू जिम्मा रहेको सम्पत्तिबाट आफ्नो हकको अंश पाउने नै हुँदा गलत व्यक्तिउपर अंशको दावी गरेकोलाई न्यायसंगत मान्न मिलेन।

७. सौता दिलकुमारीले पनि अन्तर साक्षीको रूपमा वादी सरह नै कैफियत व्यहोरा लेखाई सही गरेको अवस्था रहेको र सो व्यहोरालाई पुष्टि हुने गरी प्रस्तुत मुद्दामा जिल्ला अदालतसमक्ष दिलकुमारीले गरेको बयानमा बण्डापत्रमा भएको कैफियत व्यहोरालाई स्वीकारी हामी दुवै सौताको आ-आफ्ना छोराहरू जिम्मा अंश रहेको हुँदा पतिबाट अंश लिन बाँकी छैन भनेबाट पनि वादीले पतिबाट अंश पाउने भन्न मिलेन।

८. एउटै बण्डापत्रबाट भिन्न भएका अंशीहरूमध्ये पनि वादीले आफ्ना छोराहरू मात्र २०५४।१२।४ को बण्डापत्रको आधारमा भिन्न भएको मानी सगोलमा रहेको नदेखाई निजहरू सरह नै छुट्टि भिन्न भएको सौता र सौताका दुई भाइ छोराहरूलाई सगोलमा देखाई पाँच अंशी बनाई आफ्ना छोराहरू तर्फको अंश सामेल नगरेको, तर बण्डा भइसकेको पतिबाट अंश दावी गर्नुले पनि वादीको मनसाय कल्पित रहेको देखिन्छ।

९. अतः माथि विवेचित आधार कारणहरूबाट वादी दावीबमोजिम वादीले अंश पाउन बाँकी नदेखिँदा वादी दावी नपुग्ने ठहर्‍याएको शुरु अर्घाखाँची जिल्ला अदालतको मिति २०६४।२।२१ को फैसलालाई सदर गरेको पुनरावेदन अदालत बुटवलको मिति २०६५।२।१९ को फैसला मिलेको देखिँदा सदर हुने ठहर्छ। पुनरावेदक वादीको पुनरावेदन जिकीर पुन सक्दैन। प्रस्तुत मुद्दाको दायरीको लगत कट्टा गरी मिसिल नियमानुसार बुझाइदिनु।

उक्त रायमा सहमत छु।

न्या.प्रा.डा.भरतबहादुर कार्की

इति संवत् २०६७ साल माघ १२ गते रोज ४ शुभम्
इजलास अधिकृत :- गेहेन्द्रराज रेग्मी

